

«Між Бугом і Дніпром

Науково-краєзнавчий вісник
Центральної України»

Випуск XII'2019

Збірник
(видання, що продовжується)

«Між Бугом і Дніпром
Науково-краєзнавчий вісник
Центральної України»

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
(від 02.12.2014 р. серія КГ № 842/418 Р)*

Засновники:
**Кіровоградська обласна організація
Національної спілки
краєзнавців України
Державний архів
Кіровоградської області**

Випуск XII' 2019
*Рекомендовано до друку
науково-методичною радою
Державного архіву
Кіровоградської області
(протокол №12 від 10.12.2019 року)*

**Головний редактор
Олег Бабенко**

Виходить два рази на рік

Зміст

Краєзнавча мозаїка Центрально-
українського регіону 5

МЕМОРІА

Ігор Кочергін
Останній маршалок
дворянства Єлисавет-
градського повіту:
Медем Михайло Петрович 11

Юрій Кулибаба
Викладач та лікар.
Микола Фурса
та Михайло Стець 19

Андрій Надеждін
Мовою пластики – життя
і мистецтво скульптора
Віктора Френчка 23

Юрій Митрофаненко
Невідомі аспекти української
революції 1917 – 1921 рр.
На Єлисаветчині
в персоналістичному вимірі 33

Василь Білошапка
Повстанський отаман
Трохим Шостак з Бірок 40

Тетяна Ревва
З плеяди поборників
незалежної України.
Фотій Мелешко 44

Редакційна рада видання:

Бабенко О.О., директор Державного архіву Кіровоградської області (ДАКО), голова Кіровоградської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (НСКУ) – голова редакційної ради та редколегії видання;

Бабенко О.А., керівник КУ «Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства “Книга Пам’яті України”», член НСКУ;

Брайченко О.Д., к.і.н., доц., засл. прац. освіти України, член НСКУ (м. Київ);

Гребньова В.Т., к.філол.н., доц., (м. Марсель, Франція);

Гурбанська А.І., д.філол.н., проф., проф. Київського національного університету культури і мистецтв, засл. прац., культури України;

Зеленський С.М., к.юр.н., доц., доц. Льотної академії Національного авіаційного університету, член ГО «Кіровоградська обласна спілка краєзнавців» (ГО «КОСК»);

Козир І.А., к.і.н., доц., доц. Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, засл. прац. освіти України, член НСКУ;

Левченко Л.Л., д.і.н., проф., директор Державного архіву Миколаївської області, заст. голови Миколаївської обл. орг. НСКУ;

Мазур В.Є., к.с.-г.н., член ГО «КОСК»;

Михида С.П., д.філол.н., проф., про-ректор з науковопедагогічної роботи Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, член НСПУ;

Новіков А.О., д.філол.н., проф., зав.

Евгеній Забиянов

Одна судьба сквозь
время лет и перемен49

СПАДЩИНА

Богдана Бабенко

«Білі бланкети»
М. Смоленчука:
художній світ й
історичні реалії60

Валерій Жванко

Матеріали до історії
фотографічної діяльності
в Олександрії70

Володимир Поліщук,

Світлана Ушакова

«Чітірі сашкі»
Юрія Яновського75

ДОКУМЕНТУМ

Хроніка діяльності
Єлисаветградського повітового
комітету допомоги біженцям під
головуванням повітового
предводителя дворянства барона
Михайла Петровича Медема
(підготував Вадим Колечкін)82

Роки боротьби
червоних партизан
(підготував Вадим Колечкін)110

Народні повстання в 20-х рр.
XX ст. на Єлисаветградщині –
через призму комуністичних
документів
(підготував Іван Петренко).....131

Неспокійний
Микола Смоленчук
(підготувала Богдана Бабенко)138

Приєднання до Автокефальної
Церкви парохів на Херсонщині
Херсонського повіту
(підготував Роман Захарченко).....155

кафедрою української мови, літератури та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка;

Орлик В.М., д.і.н., проф., зав. кафедру суспільних наук, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету, член НСКУ;

Панченко В.Є., д.філол.н., проф., засл. діяч науки і техніки України, член НСПУ (м. Київ);

Радченко О.М., к.і.н., доц. кафедри туризму і готельно-ресторанної справи Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Резнік В.В., к.політичних н., член ГО «КОСК»;

Ткаченко Т.О., директор Кіровоградського обласного художнього музею, віце-президент ІКОМ України, член НСКУ;

Філоретова Л.М., к.і.н., доц., декан факультету історії та права Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка;

Щербатюк В.М., д.і.н., проф., проф. кафедри історії держави і права Національної академії внутрішніх справ, голова Лисянської районної організації «Витоки» НСКУ;

Яковенко В.С., к.пед.н., член ГО «КОСК».

Редакційна колегія випуску:

Бабенко О.О., голова редколегії (гол. редактор);

Білоус В.Б., к.філол.н., член НСКУ (заст. гол. редактора);

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Сергій Гайдук

Тюркський (мусульманський) слід у ономастиконі Центральної Наддніпрянщини/Нижнього Потясминня (Дніпро-Тясминського межиріччя)..... 162

Андрій Бутко

Територія Задніпрських місць Гетьманщини в період з початку XVII – в першій половині XVIII століть..... 173

Олександр Лукашевич

Соціальний проект середини XVIII століття – Нова Сербія, як раціональна передумова виникнення фортеці Святої Єлисавети 184

Юлія Прокоп

Єлисаветград у міграційних процесах єврейського населення в першій половині XIX ст. 191

Виктор Белоус

Военное строительство как один из факторов расширения национального состава населения Кировоградской области в XVIII – XIX веках 199

Антон Потехин

Досье лелеківської церкви Святої Трійці: досвід краєзнавчо – церковного вивчення 212

Олександр Жосан

Церковне життя Кіровограда у роки німецької окупації 219

Віктор Голобородько

Щоденний побут людини в Олександрії середини XX століття: різні швидкості радянської та європейської цивілізації 244

CONFERENTIA

Олег Бабенко

Розвиток промислового потенціалу краю у звязку

Животовська В.Г., голова ГО «Кіровоградська регіонально бібліотечна асоціація», засл. прац. культури України;

Колечкін В.П., к.і.н., пров. н.с. ДАКО (наук. редактор);

Петренко І.Д., засл. прац. культури України, почесний краєзнавець України, член НСКУ.

Рецензенти:

Колісниченко Р.М., д.політичних.н., проф., Центральноукраїнський інститут ПрАТ «ВНЗ «МАУП»;

Кривошея І.І., к.і.н., проф., Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини;

Різняк Р.Я., д.і.н., проф., Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка.

Випуск підготовлено за матеріалами доповідей та повідомлень учасників V науково-краєзнавчої конференції «Магія» дев'яток» в історії Центральної України», присвяченої 80-річчю утворення Кіровоградської обласної ради, що відбулася 20 листопада 2019 р. в Державно-му архіві Кіровоградської області.

Відповідальність за достовірність цифрового матеріалу, фактів, цитат, власних імен, географічних назв, назв підприємств, організацій, установ та іншої інформації несуть автори публікацій. Висловлені у цих публікаціях думки можуть не збігатися з поглядами редакційної колегії і не покладають на неї ніяких зобов'язань.

Деякі матеріали подаються у авторській редакції.

Адреса редакції:

вул. Академіка Корольова, 3,
м. Кропивницький, 25031
тел.: (0522) 37-31-10

© Кіровоградська обласна організація НСКУ, ДАКО, 2019

із завершенням будівництва
Кременчуцької ГЕС 255

Віктор Білоус
Неочікувана знахідка 267

Виктор Белоус, Марина Грач
Антисоветчик? Коллаборант?
Патриот? 271

Євгеній Ланін
Актуальні проблеми
дослідження Олександрійсько-
Знам'янської наступальної
операції листопад-грудень
1943 року 279

Вадим Колечкін
9-а гвардійська повітряно-
десантна дивізія у боях
за визволення Кіровограду 282

Роман Базака
Зародження та розвиток преси
Олександрії кінця XIX –
початку XX століття 297

Віталій Крижанівський
Періодична преса Єлисаветграду
за Російської імперії 304

Віктор Грінченко
«Куркульська» тема на сторінках
преси Єлисаветградської
(Зинов'ївської) округи
в перші роки НЕПу 329

Володимир Мельник
Документальне кіно
про Кіровоградщину:
джерелознавчий вимір 339

Марина Лапіна
Популяризація традиційного
музичного фольклору
Кіровоградської та суміжних
областей фольклористичними
гуртами «Гілка», «Дике поле»,
«Гуляйгород», «Млиночок»,
«Virtual village ensemble» 363

Олег Юрченко
Театральний бренд нашого міста у
творах образотворчого мистецтва
з фондового зібрання Обласного
художнього музею 370

КРАЄЗНАВЧА МОЗАІКА ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ

(Суб'єктивний погляд історика й краєзнавця)

Центральноукраїнський регіон, як останнім часом, аби зайвий раз не згадувати декомунізованого Кострикова, ми намагаємося називати Кіровоградську область, історично сформувався на традиційному (адже це прослідковується від найдавніших часів) перехресті різноманітних етно-культурних впливів. У різні часи в край на межі географічного степу й лісостепу у межиріччі Південного Бугу і Дніпра було занесено кавказькі, передньоазійські, середньоазійські, балканські, південноєвропейські, центральноєвропейські, євразійські культурні елементи. Скіфи, сармати, елліни, римляни та ромеї, гуни, болгари, печеніги, кипчаки, татари, литвини, середньовічні русини, козацький субетнос, росіяни-старовіри, молдавани, німці-протестанти різних деномінацій, болгари, серби, хорвати, арнаути, поляки, а також новітній український етнос створили тут своєрідне етнокультурне середовище. А в цьому середовищі, немов у величезному плавильному котлі, перетопилася криця гострих кутів етновідмінностей самобутніх культур, а позитивна маса розмаїтих взаємовпливів риса за рисою викристалізувала історичний портрет нашого регіону. І портрет цей завжди був живописно цікавим, характерним, хоч і не завжди для декого привабливим... Але він дає підстави пишатися, що Кіровоградщина є унікальним історико-культурним феноменом.

Формування основних особливостей регіону розпочалося задовго до будівництва фортеці святої Єлисавети, проте саме її поява надала цьому процесу центр, первинне ім'я і обличчя, яке залишалося незмінним незалежно від зміни найменування міста та регіону. Чи називався він північчю Новоросії, чи Єлисаветградським повітом, чи Зинов'ївською округою або Кіровським районом, Кіровоградською областю чи Центральноукраїнським регіоном – історичний поступ краю завжди мав свій темп та ритм. Плин Часу, неквапливий, ніби тихі хвилі розмороженого спекою споловілого степу та сонний поступ волів в чумацькій валці, привчив мешканців краю обережно, постійно озираючись на події, що відбувалися в інших, суміжних регіонах організовувати своє власне життя. Видається, що наш регіональний час ніколи не намагався наздогнати процеси в житті сусідів чи, не дай боже, хоч у чомусь обігнати їх, але й дуже відставати, пасучи задніх, не наважувався.

Така життєва позиція краян – перебувати хоч на півкрока-крок позаду сусідів – спрацьовувала безумовно: з постпозиції завжди вигідно розглядатися всюдибіч, зауважуючи, що буде (чи не буде!) з тим, хто крокує

попереду. За цієї умови можна було здобувати той чи інший досвід не за рахунок втрати власного благополуччя чи загрози йому, а просто копіюючи чужий, оминаючи перешкоди у дорозі чи уникаючи болісні відчуття. Засвоєння чужого досвіду й аналіз чужих помилок щоразу допомагали «правильно» пристосуватися до нових історичних умов, не виявляючи надлишкову ініціативу, а просто імітуючи її, турбуючись, в основному, про власний спокій, добробут і здоров'я (Хіба можна комусь дорікати за добре розвинений інстинкт самозбереження?!).

Саме тому, ду мається, наша регіональна історія завжди відзначалася суто провінційною відсутністю якихось яскравих подій, якщо її не підхоплювали хвилі зовнішніх впливів, збурені вихором більш масштабних історичних колізій як то революції та нав'язана більшовиками громадянська 1917–1921рр., а пізніше – радянсько-німецької війни 1941–1945 рр, лихоліття між ними чи соціально-політична колотнеча пізніших часів.

Персонажі нашої «кіровоградської історії», навіть якщо це і справжні герої, ніколи не виходили на загальний суперрівень, завжди залишаючись відносно провінційними з точки зору канонів героїзму. Супергероем ставав той, хто вчасно чи завчасно виїзжав за межі краю (наприклад, славна плеяда випускників чий просто учнів Єлисавет(град)ських Земського реального училища і класичної чоловічої гімназії), часом використавши його або як трамплін у творчій чи службовій кар'єрі (десятки, коли не сотні імен, серед яких – свідомо не чіпатимемо творчих особистостей – академіки І. Білодід та І. Курас, Г. Новиков, Є. Марчук, Ю. Кравченко, В. Петраков) або, рятуючись втечею, щоб не бути поглинутим задушливою атмосферою місцевого соціуму (показовою, наприклад, є доля кожного з 15 наших Шевченківських лауреатів), точніше – провінційного істеблішменту чи містечкової богемі. Виняток становлять хіба що Василь Сухомлинський, Олександр Гіталов та Леонід Шліфер, проте їхнє сходження на Олімп просто не могло обійтися без потужних зовнішніх впливів (ніякі особистісні характеристики за радянської доби не гарантували «просування» будь-куди, якщо ти, звісно, не «обраний». В атеїстичному суспільстві поняття «обраності», безумовно, втрачало свій біблійний зміст... Колись і про це матимемо у вільному доступі відповідні документи. Адже, пам'ятаєте, і в Марка, і в Луки «...немає нічого таємного...»). Місцеві діячі державного врядування або ж місцевого самоврядування ніколи не прагнули стрибнути вище за свій провінційний рівень і у випадку виникнення проблеми завжди шукали покровителя у відповідному центрі і вели тривалі консультації стосовно її вирішення, бажано – за кошти центру з мінімальною відповідальністю за них.

Як не дивно, навіть «кіровоградські» злочинства ніколи не були жакливими з точки зору масовості або виняткового бузувірства, завжди ма-

ючи лиш провінційний масштаб. Скорботний рахунок жертв єврейських погромів вівся на одиниці або десятки, як це було у жовтні 1905 року або у лютому 1919 року, коли на сусідніх територіях масштаби у десятикрат були страшніші. У поодиноких випадках, як зловідомий «Григор'ївський погром» у травні 1919 року, гинула одна-дві сотні людей. Тож у більшості випадків погромники задовільнилися побиттям та пограбуванням своїх жертв. І лише німецька окупація 1941 року довела чисельність загиблих євреїв до кількох тисяч на область. Нацисти «вирішували єврейське питання» планомірно та методично, залучаючи до власних злочинів посібників місцевого походження, або колаборантів з числа тих людей, хто внаслідок військових дій опинився на території Кіровоградщини. І глибина трагедії, на наше переконання, не залежить від кількості жертв Голокосту на кожній конкретній території, бо безцінним є кожне життя. І нехай на совісті сумнозвісного класика і його кривавого режиму залишається вислів про зіставлення понять «трагедія» і «статистка».

Часті голодні роки лише краєчком чіпляли південну територію сучасної Кіровоградщини і ентузіастам на ниві краєзнавства коштувало видатних дослідницьких зусиль або виняткової фантазії віднайти хоча якесь пристойне число постраждалих, або померлих від голодної смерті у 1899–1900 рр., 1905–1906 рр., 1924–1925 рр., 1928–1929 рр., недорід 1934–1935 рр., продовольчі труднощі за часів Микити Хрущова. Трагічним винятком, щоправда, стало голодування населення у 1921–22 рр., 1932–33 рр. та 1946–1947 рр., проте це лихо так чи інакше захоплювало з різних причин (недорід, складні природні умови, господарська недбалість і безпорадність комнезамів чи колгоспників, адміністративна невправність партійно-радянського апарату, прорахунки системи планової економіки тощо) усю радянську територію і було настільки масштабними, що Україна і її окремі регіони (а тут ще й умови державної політики геноциду за національними мотивами) просто не могли його уникнути. А це ще один чинник теперішнього нашого посттравматичного синдрому.

Місцевий колорит краю між Бугом і Дніпром завжди по-доброму відрізнявся суто селянською практичністю, навіть якщо дійовими особами у розвитку якоїсь події були не селяни. А відтак – щоб не намагався осмислити допитливий дослідник, – його пильний погляд побачить у всіх діях персонажів місцевої історії меркантильний матеріальний інтерес. Наприклад, хоча б, початок ХХ століття. Так революційні події у Єлисавет(град)і й повіті зими 1918 року супроводжувалися чисельними, хоча і не дуже щедрими, реквізиціями чужої власності, до якої доклали руки майже усі озброєні формування, що ворогували між собою. Винятком стала мабуть лише українська залога, що не встигла розгорнути більш-менш помітну активність, бо була роззброєна Червоною Гвардією і війсь-

ковиками, що незадовго до того самодемобілізувалися з фронтів Першої світової. Те саме відбулося під час єврейського погрому, влаштованому у місті військами УНР у лютому 1919 року та григор'ївцями у травні 1919 року. Не гребували реквізіціями повстанські загони, у хорошому настрої реквізуючи лише сало і самогон, а у поганому – усе, що не вибрали більшовицькі продовольчі загони.

І, безумовно, все що робила на цій території радянська влада (отой, часом смертоносний, вихор більш масштабних історичних колізій) завжди мало за мету збільшити виробництво сільськогосподарської та промислової продукції до такого рівня, щоб її вистачало не тільки для вивозу за межі України, до радянських столиць, а також до сибірських та заполярних міст та селищ, що були форпостами радянського просування на нові території до нових родовищ природних багатств, які мали зміцнити міць новітньої держави трудящих, але й на потреби місцевого населення.

Відповідно і ставлення до вивчення історії Центральноукраїнського регіону було подібне до збирання яскравих моментів загалом тихого та нешвидкоплинного життя окремих населених пунктів, місцевостей, людей. Щоправда це ставлення найчастіше зумовлювалося як не вимогами канонічних форм радянських ідеологем, так компліментарного характеру ювілейної приуроченості. Незважаючи на певну невиразність корінних постатей нашого регіону, протягом свого життя вони крок за кроком розвивали свій вид діяльності, який був корисний не тільки їм самим, але й численній громаді і суспільству загалом. Персонажі історії нашого краю могли залишити за собою не завжди хорошу пам'ять, адже колективна пам'ять оточення дуже легко може зберегти негативні риси особистого характеру, але при цьому не помітити суспільного позитиву, який несла з собою неоднозначна особистість. Тим ціннішим для сучасного дослідника є ретельне вивчення усіх етапів долі видатних як для нашого масштабу людей.

Політичне керівництво краю усіх часів – це, в основному, виконавці чужої волі. Ця воля іноді шкодила громаді, іноді була корисною. Проте вона безумовно ставила певні межі для ініціативи виконавців, і це, власне й виробило певні визначальні риси місцевої влади. Від виконавців залежало лише чи будуть вони сумлінно виконувати вказівки центра, або ж будуть намагатися перекручувати їх на користь громаді чи ж власним приватним інтересам. І в першому, й у другому випадках регіональним очільникам доводилося виправдовувати власні дії інтересами центра і будь-який перебіг подій виставляти як суспільне благо. Проте саме завдяки виконавцям місцева влада і не втрачала своє людське обличчя. Згадаймо в цьому контексті і голів колгоспів, які намагалися врятувати своїх земляків, коли циркуляри згори зобов'язували вимітати з комор і клунь

все, аж до останньої зернини, і таких пасіонаріїв (хоча і вони діти своєї епохи!), як світлої пам'яті Євгенія Чабаненко, чия діяльність переросла у «золотий період розвитку освіти, культури і науки на Кіровоградщині».

Вивчення дій місцевих діячів не може здійснюватися за окремим, вирваним з контексту, документом. Найчастіше для виявлення певних мотивів тих чи інших рішень потрібно аналізувати не тільки комплекс документів з певного питання, але й ретельно вивчати особисту долю, соціальне та етнічне походження, певні звички історичного персонажа та його відносини з іншими подібними персонажами. Також, у окремих випадках, для розуміння подій вивчення їхнього історичного контексту є більш важливим, ніж просте перечитування ланцюга документів, що супроводжували цю подію. Тільки врахування усіх факторів може дати повноцінну картину суспільно-політичного, громадського й державно-управлінського життя на території краю.

Діяльність інших людей, що за місцевими мірками вважалися видатними, була досить багатогранною. Вони могли проявити себе у мистецтві, літературі, журналістиці, громадській діяльності, благодійності, або ж просто завдяки ексцентричним вчинкам. Як у дореволюційній Єлисавет(град)щині, так і у постреволюційний період вражає досить велика кількість різноманітних громадських об'єднань, що діяли у місті та повіті. Йдеться про станові організації, профспілки, благодійні організації, добровільні об'єднання з підтримки того чи іншого суспільного проекту, а також відділення різних політичних партій, що діяли у місті.

Основою вивчення діяльності громадських діячів та громадських об'єднань завжди є документальна база. Саме документ у будь-яких випадках є найбільш достовірним джерелом інформації. Головною перевагою документу є те, що він не змінюється з часом, залишаючи свідчення про подію «слід у слід». Саме масив автентичних документів, у яких викладені певні точки зору на сучасну їм подію завжди стає базою, початковим етапом у аналізі відповідної події.

Хорошим доповненням до документальної бази є наративи – не позбавлені суб'єктивізму свідчення добросовісних (і не дуже) свідків. Найкраще, коли свідчення беруться відразу після події. Якщо свідчення записують через тривалий час після неї, то головною ознакою добросовісного свідка є його зізнання: «Я не можу точно пригадати того, про що ви питаєте!». Адже найбільшою вадою «свідчень очевидців» є навіть не те, що багато чого з плином часу забувається, а те, що більшість свідків починають додумувати заднім числом те, що вони забули. Оскільки людська пам'ять безпосередньо залежить від інформаційного контексту, то і «свідки» починають розповідати те, що чують по телевізору або читають в газеті. А ще «свідок» у переважній більшості випадків намагається бути цікавим

інтерв'юеру, а тому говорить найчастіше те, що той хоче чути, а не те, що було насправді.

Вивчення історичного контексту нашого регіону завжди нагадує милування ніби й довершеним мозаїчним панно, проте, місцями, з істотними пошкодженнями чи позачасовими нашаруваннями дешевої штукатурки. У ньому важливий кожен фрагмент (тобто подія), що вкраплений у загальний план. Без ретельного вивчення кожної з цих подій неможлива адекватна оцінка і усієї картини. Перш ніж виявляти зв'язок між шматочками «історичної смальти», потрібно максимально допитливо розглянути кожен з них, аби не збиватися на голі абстрактні спекуляції і відчувати за розлогими історичними схемами живі історичні персонажі, їхні реальні інтереси, мотивовані рішення, помилки та звершення.

У науково-краєзнавча конференція «Магія» дев'яток» в історії Центральної України», присвячена 80-річчю утворення Кіровоградської обласної ради, матеріали якої вміщені у цьому спеціальному випуску нашого видання, і є черговою, і, на наш погляд, доволі вдалою спробою роботи з окремими шматочками «історичної смальти», яка вкладається у розлоге панорамне панно нашої минувшини.

*Вадим Колєчкін
Олег Бабенко*

МЕМОРІА

Ігор Кочергін*

м. Дніпро

ОСТАННІЙ МАРШАЛОК ДВОРЯНСТВА ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО ПОВІТУ: МЕДЕМ МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ

В статті розкриваються біографічні відомості про останнього маршала Єлисаветградського повіту Михайла Петровича Медема. Головна увага зосереджена на його громадській діяльності в земських судових та становій дворянській організаціях наприкінці XIX – початку XX ст.

Ключові слова: дворянство, Єлисаветградський повіт, земство, мировий суд.

The article reveals biographical information about the last Marshal of Yelisavetgrad district, Mikhail Medem. The main attention is focused on his public activities in Zemsky judicial and class aristocratic organizations in the late XIX – early XX centuries.

Keywords: nobility, Yelisavetgrad district, Zemstvo, peace court.

* Кочергін Ігор, начальник Південно-східного міжрегіонального відділу Управління забезпечення реалізації політики національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті, доктор історичних наук, професор кафедри історії та політичної теорії НТУ «Дніпровська політехніка».

Дворянство Єлисаветградського повіту, а також один з його представників М.П. Медем ніколи не ставали об'єктом окремої уваги дослідників. Це доволі несподівано, зважаючи на ту роль, яку відіграло дворянство в історії українських земель протягом XIX – початку XX ст. Без дворян в цей період не обходилась жодна більш-менш помітна подія в житті суспільства. Тож не з'ясувавши характеру дій окремих представників і всього вищого стану Російської імперії важко зрозуміти соціальні процеси, які зачіпали інші соціальні стани та групи та впливали на розвиток держави в цілому.

Постать Михайла Петровича Медема за останні сто років загубилася у вирі подій і майже не відома сучасним мешканцям Кропивниччини. Втім, в той час він був помітною фігурою в громадському житті м. Єлисаветграда та Єлисаветградського повіту.

Примітним є й сам рід Медемів. Він має німецьке коріння. За С. В. Любимовим, Медеми походять з Гессену, тоді як О. Адеркас вважає, що вони з Саксонії. У 1244 р. згадуються сини Гартунга Медема, які володіли маєтком Медегейм біля Нортгейма (Брауншвейг). У XV ст. Клаус фон Медем переселився до Лівонії, а його нащадки 17.10.1620 р. були внесені до лицарських матрикулів Курляндії [1, с. 214].

Час появи Медемів на Херсонщині не відомий, однак на середину XIX ст. вони вже володіли маєтками губернії у Золотарівці, Шрейдорівці та Карлівці Бобринецького повіту [17]. Зокрема, власниця маєтку біля с. Карлівка (Лекарівка) баронеса Анна Петрівна фон Медем у жовтні 1874 р. заклала маєток в Земському банку Херсонської губернії [6, с. 33].

Після ліквідації військових поселень у 1860-х рр. Бобринецький повіт став волостю і увійшов до Єлисаветградського повіту. На 1899 р. біля с. Витязівка (Нечаївка) у Бобринецькій волості Михайло Петрович Медем володів земельною ділянкою площею 917 дес. [25, с. 111]. Напевно, Медеми придбали маєток між 1860-ми–1880-ми роками, оскільки на 1856 р. Витязівкою володів поручик Грузевич-Нечай [17].

На 1896 р. у с. Витязівка налічувалося 145 дворів, 640 мешканців, були школа, корчма, три лавки. З 1793 р. тут діяв храм Св. Миколая [22, с. 205; 26, с. 452].

Про батька Михайла Медема мало що відомо. Ймовірно це саме він отримав підтвердження на баронський титул 17.08.1853 р. Урядовий Сенат своїм рішенням затвердив майора Івана-Петра Карловича Медема в цьому статусі [24, с. 239].

Матір Михайла Петровича була шанованою особою в Єлисаветграді. Клавдія В'ячеславівна Медем 9.12.1871 р. стала начальницею Єлисаветградської жіночої гімназії, змінивши на посаді баронесу Нольде [31, с. 14]. Протягом 23 років вона очолювала цей заклад, поки 1.07.1895 р. не звільнилася за станом здоров'я. Вірогідно їх донькою була членкиня товари-

ства допомоги бідним ученицям гімназії О.П. Медем, яка у 1880 р. закінчила цей заклад [31, с. 35].

Михайло Медем був старшим серед дітей. Народився він 6.02.1859 р., щоправда, невідомо де [21, арк. 2 зв.; 23, арк. 46 зв.]. 8.05.1877 р. закінчив Петровську полтавську війсьну гімназію та нагороджений чином колезького реєстратора [21, арк. 2 зв.; 23, арк. 46 зв. – 47; 26, с. 62].

Вперше Михайло Медем проявив себе на початку 1880-х років, коли вступив до так званої «Священної дружини». Ця неурядова організація виникла після вбивства імператора Александра II в березні 1881 р. Її метою було знищення анархістів (тобто революціонерів). Організація була структурованою: на чолі стояв Центральний комітет, також було створено Організаційний комітет, раду Добровільної охорони тощо. На момент ліквідації «Священної дружини» (кінець 1882 р.) в її складі нараховувалося 792 члени та близько 15 тис. чоловік добровольців. Молодий херсонський поміщик барон М.П. Медем, як вірний підданий імператорського престолу, увійшов до складу цієї організації рядовим членом [19, с. 62, 64, 78].

Отже, на початку 1880-х рр. М.П. Медем вже значився поміщиком Херсонської губернії. З кінця 1880-х він включається в активне громадське життя. 18.05.1888 р. Єлисаветградським повітовим земським зібранням обраний почесним мировим суддею у Єлисаветградському судовому окрузі. За відсутності дільничного мирового судді, протягом кількох місяців (з 9.01. до 19.05.1889 р.) виконував обов'язки мирового судді [21, арк. 2 зв.]. Через рік, 19.05.1889 р., з'їздом мирових суддів він знову обраний мировим суддею 5-ї дільниці Єлисаветградського повіту [21, арк. 4 зв.]. У тому ж 1889 р., а також у 1892 р. він обирається гласним Єлисаветградського повітового земського зібрання на два трирічних терміни [20, с. 884, 893]. У 1893 р. він значиться ще й земським начальником 5-ї дільниці по Єлисаветградському повіту [15, с. 162].

Хоча в повітових земствах кількісно переважали представники від селянства, дворяни також брали в них активну участь. На відміну від чиновницької служби, дворяни відчували себе значимими, оскільки земські установи дозволяли вирішувати чимало задач у соціально-економічній та соціокультурній сферах. Від них залежали розвиток освіти, медицини, будівництво доріг, продовольча частина, протипожежна безпека, тобто те, в чому завжди була потреба у населення губернії. Частина дворянства сприймала свою роль у земстві як служіння всім мешканцям губернії. Для інших дворян (переважно дрібних та середніх землевласників) земська служба стала можливістю реалізації кар'єрних устремлінь.

Служба в мировому суді за своєю суттю була схожою на роботу в земських установах. Багато дворян сприймали роботу в мировому суді та земському зібранні як громадське служіння.

М. П. Медем не належав до провідних гласних. Втім від обов'язків не ухилився і дорученням виконував. Наприклад, з лютого 1891 р. до 1892 р. виконував обов'язки члена земської управи [20, с. 895]. Напевно, робота мала результат, оскільки у вересні 1894 р. повітове земство висловило Михайлові Медему вдячність [20, с. 14].

На рубежі XIX–XX ст. (1898 р.) титулярний радник М. П. Медем входив до Херсонського губернського присутствія як неодмінний член [2, с. 309; 14, л. 114–115, 127–129]. Про цей епізод в його біографії нічого не відомо, як і про причини, що спонукали його змінити земську роботу на чиновницьку службу.

В документах та літературі початку XX ст. ім'я Михайла Медема не зустрічається серед чиновників, земських гласних чи мирових суддів Єлисаветградського повіту. Можливо він опиняється у Виборзі. Як свідчить формулярний список М. П. Медема за січень 1913 р., він виконував обов'язки Виборзького губернатора [21, арк. 2]. Після того як у 1905 р. з посади пішов М. О. М'ясоєдов, виконувати обов'язки губернатора Виборзького правління став барон Михайло Медем. Оскільки урядування М. Медема припало на період революції 1905–1907 рр., він, аби не розпалювати пристрасті, заборонив проведення параду Червоної гвардії перед Виборзькою фортецею. Однак Фінляндський генерал-губернатор М. М. Герард заборону скасував [18, с. 663]. Після М. П. Медема губернатором став М. О. Рехенберг.

Можливо виборзький губернатор Михайло фон Медем і єлисаветградський землевласник Михайло Медем дві різні особи і запис у формулярному списку є помилковим. Справа в тому, що у 1918 р. згадується барон Михайло Медем, який мав дружину Софію та дітей Ірину та Михайла [8]. З формулярного списку відомо, що Михайло Петрович Медем на мав дружини і ніколи не одружувався [21, арк. 4].

Поки що через брак документів факт перебування М. П. Медема на посаді виборзького губернатора є не до кінця з'ясованим.

М. П. Медем ще наприкінці XIX ст. став землевласником в Херсонській губернії, однак у березні 1914 р. був внесений до 5 частини Родовідної книги дворянства Херсонської губернії [21, арк. 3 зв.]. Хоча він офіційно не входив до дворянської громади Херсонської губернії, але мав право безпосередньої участі у засіданнях Єлисаветградського повітового дворянського зібрання. Зокрема, йому було дозволено взяти участь у зібранні, яке було призначене на 25.06.1913 р. Тоді повітовим маршалком став В'ячеслав Миколайович Леонтович, якого обрали 10 кулями проти двох [11, арк. 13 зв., 17]. В тому ж 1913 р., у вересні, саме М. П. Медем посів посаду повітового маршалка Єлисаветградського дворянства і став останнім на цій посаді [23, арк. 4, 46 зв., 150 зв.; 16, с. 350].

Посада маршалка була особливою в адміністративному управлінні. Вже на середину 1880-х років маршалки дворянства опосередковано або прямо могли впливати на всі сфери життя губерньської та повітової громад. Багаторічне управління повітовим дворянством за наявності великого обсягу повноважень перетворило маршалка на господаря повіту, чий вплив на ситуацію в освітній, медичній, соціальній та інших сферах життя був справді визначальним. Маршалок займав виняткову позицію, яка перетворювала його на авторитетну фігуру в губернії та повіті.

Перебування Михайла Медема на посаді маршалка співпало з роками Першої Світової війни. Попри те, що він був німцем за походження, брав активну участь в мобілізаційних заходах та облаштуванні біженців у Єлисаветградському повіті. За відмінно виконану загальну мобілізацію 12.02.1915 р. М.П. Медем був нагороджений бронзовою медаллю, а 25.11.1915 р. йому оголошено подяку, яку надруковано в «Правительственном вестнике» [21, арк. 5 зв.].

19.07.1915 р., на прохання херсонського губернатора М.О. фон Греневіца, М.П. Медем створив Повітовий комітет допомоги біженцям, який сам і очолив [4, с. 9–10, 11]. За кілька місяців Комітет припинив свою діяльність. Згідно із законом ще 30.08.1915 р. губерньські та повітові комітети мали припинити свою роботу. 31 жовтня 1915 р. на останньому засіданні голова Єлисаветградського комітету повідомив про це іншим членам і наказав все діловодство та залишкові суми передати повітовій земській управі. Оскільки залишилися питання щодо використання Комітетом грошей, була створена Перевірочна комісія, яка працювала два роки і 30 грудня 1917 р. ухвалила рішення щодо доцільності витрачених сум (загалом за період з 20.07 до 1.11.1915 р. було витрачено 18 616 руб.), а всі звіти Комітету визнала правильними [9, арк. 6, 31, 32]. Хоча біженцями тепер опікувалася земська управа, М.П. Медем, як маршалок дворянства, і у 1916 р. займався питаннями їх облаштування [30, с. 191]. Наприклад, 7.11.1916 р. М.П. Медем звертався до Єлисаветградської земської управи з проханням збільшити кількість притулків для дітей мобілізованих, оскільки притулок Повітового комітету був заповнений. «Необхідно нині, – писав Михайло Петрович, – відкрити в одному або двох пунктах повіту притулки, а саме там, де вже є лікарняні пункти» [10, арк. 43].

Попри антинімецьке законодавство, яке було прийняте на початку війни, М.П. Медем та інші дворяни німецького походження, перебуваючи в складі Херсонського губерньського земського зібрання, брали активну участь у громадському житті губернії [3, с. 38]. За активну роботу в земському зібранні М.П. Медему 3.01.1914 р. було дозволено носити нагрудний знак на честь 50-річчя земства, а 6.12.1914 р. він був нагороджений орде-ном Св. Анни 2 ст. [21, арк. 5 зв.].

Окрім обов'язків земського гласного та маршалка дворянства, М.П. Медем у 1916 р. продовжував виконувати й обов'язки почесного мирового судді по Єлисаветградському повіту [23, арк. 4, 46 зв., 150 зв.].

Після лютневої революції 1917 р. дворянські зібрання були ліквідовані, власне, як і дворянство загалом. Однак, якщо вірити документам, М.П. Медем ще у грудні 1917 р. виконував обов'язки маршалка повітового дворянства [9, арк. 31]. Згідно з формулярним списком Михайла Медема 15.10.1919 р., він подав прохання про відставку, а 27.11.1919 р. здав справи [21, арк. 5 зв.]. На жаль не відомо, що це була за посада і кому він здавав справи.

Михайло Петрович не емігрував за кордон і, якщо вірити Марині Тарковській, аби врятуватися від переслідування більшовиків зареєструвався на біржі артистів як художник-музикант [28]. Марина Тарковська, донька відомого поета і перекладача Арсенія Тарковського, у спогадах згадує Михайла Петровича Медема як вчителя її батька. Вона вказує, що М.П. Медем отримав музичну освіту в Одеській консерваторії. Водночас Р. Любарський вважає, що той вчився в Петербурзькій консерваторії [11].

Михайлові Медему ніколи не були чужими музика і художнє мистецтво. Ще в часи перебування на посаді маршалка дворянства, восени 1913 р. він посприяв проведенню XXXXI-ї виставки Товариства пересувних художніх виставок, надавши приміщення Дворянського зібрання для проведення даного заходу [5, с. 34]. Під час громадянської війни, аби вижити, він давав приватні уроки гри на фортепіано, в тому числі й Арсенію Олександровичу Тарковському (1907–1989), який у 1918–1923 рр. вчився в 6-й групі Єдиної трудової школи, яка утворилася на місці гімназії Крижановського [7, с. 267]. А.О. Тарковський запам'ятав ці уроки і у 1933 році навіть написав вірш під назвою «Медем» [28, с. 400–401].

У 1920-х рр. М.П. Медем увійшов до числа членів правління Всеросійського союзу працівників музичного мистецтва, а також викладав в музичній школі ім. Робесп'єра. Бошняк Ірина Михайлівна, подруга шкільних років А.О. Тарковського, згадувала, що барон М.П. Медем до 1920 р. мешкав на другому поверсі будинку на розі вулиць Алексєєвської і Великої Перспективної, а згодом в одноповерховому будинку на розі Петровської і Архангельської. За словами І.М. Бошняк, на запрошення барона Медема у 1928 р. до Зинов'євська (так тоді називалося м. Кропивницький) приїздив відомий німецький піаніст Барер [11].

Як склалася подальша доля Михайла Петровича Медема на даний час невідомо.

Як і більшість дворян Херсонської губернії, М.П. Медем був вірним підданим російських імператорів. Він був прибічником ліберальних реформ Олександра II та контрреформ Олександра III і взяв участь в ро-

16

боті установ, які виникли внаслідок їх проведення: земство, мировий суд, земські начальники. Встиг попрацювати й у становій організації Єлисаветградського повіту, що свідчило про певний авторитет серед місцевого дворянства. Втім на фоні інших видатних постатей рубежу XIX–XX ст. (В. К. Винниченко, П. О. Зелений, М. Л. Кропивницький, В. М. Ястребов) він не вирізнявся помітною активністю і може бути віднесений до так званих діячів «другого плану». Хоча він і залишив слід в історії, його роль в суспільно-політичному та соціокультурному житті Кропивниччини є малопомітною. Певною мірою він прислужився культурі краю своєю підтримкою Товариства пересувних художніх виставок. Також М. П. Медем посприяв формуванню мистецьких уподобань відомого поета А. О. Тарковського.

Використані джерела та література:

1. Адеркас О. Медемы // Немцы России: энциклопедия: т. 2.: К–О. – М.: ЭРН, 2004. – С. 410–411.
2. Адрес-календарь. Общая роспись начальствующих и прочих должностных лиц по всем управлениям в Российской империи на 1898 год. – СПб.: Типография Правительствующего Сената, 1898. – Ч. II.
3. Айсфельд А. Немецкое население в политической и общественной жизни Российской империи в период 1905–1907 гг. // Вопросы германской истории: Сб. науч. трудов. – Днепропетровск: Пороги, – 2007. – С. 28–42.
4. Бабенко О.О. Висвітлення діяльності Єлисаветградського повітового комітету допомоги біженцям 1915 р. за фондами ДАКО / Бабенко О.О., Колечкін В.П. // Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання: матеріали міжнародної науково-практичної конференції 7–9.04.2015. – К.: Національний авіаційний університет, 2015. – С. 9–11.
5. Боса І.О. Діяльність товариства пересувних художніх виставок і його вплив на художнє життя Єлисаветграда кінця XIX – початку XX ст. Деякі аспекти провінційної художньої критики // Питання культурології: зб. наукпраць. Вип. 31. – К.: КНУКіМ, 2015. – С. 29–36.
6. Земельні банки Новоросійського краю (за описами фондів Одеського, Дніпропетровського та Кіровоградського архівів) / авт.-упоряд.: А.В. Пивовар, О.І. Пеший, К.В. Шляховий. – К.: Академ-періодика, 2010. – 620 с.
7. Зінченко В.А. Місто дитинства Арсенія Тарковського // Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. Вип. VII–VIII. – 2017. – С. 264–270.
8. Как Выборг стал финским городом // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://viborg.bezformata.com/listnews/viborg-stal-finskim-gorodom/8594161/>
9. Копії протоколів засідань Єлисаветградського повітового комітету з допомоги біженців та листування з цього питання. 1915–1917 рр. // Державний архів Кіровоградський області (далі ДАКО). – Ф. 21. Єлисаветградський повітовий предводитель дворянства. – Оп. 1. – Спр. 12. – 32 арк.
10. Листування з мировими суддями, земським начальником, херсонським губер-

- натором про надання допомоги сім'ям, осіб призваних на війну. 1914–1917 рр. // ДАКО. – Ф. 21. Єлисаветградський повітовий предводитель дворянства. – Оп. 1. – Спр. 9. – 56 арк.
11. Листування з херсонським предводителем дворянства та список дворян Єлисаветградського повіту, що мають право безпосередньої участі у дворянських зборах. 1913 // ДАКО. – Ф. 21. Єлисаветградський повітовий предводитель дворянства. – Оп. 1. – Спр. 4.
 12. Любарский Р. Город Медем [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://temnyjles.ru/pochta/Medem.shtml>
 13. Любимов С.В. Титулованные роды Российской империи: Опыт подробного перечисления всех титулованных российских дворянских фамилий, с указанием происхождения каждой фамилии, а также времени получения титула и утверждения в нем / С.В. Любимов. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2004. – 368 с.
 14. Маев В.Г.–Межинский П.С. // Российский государственный исторический архив. Ф. 1349. Формулярные списки чинов гражданского ведомства. 1894–1917. – Оп. 2. – Д. 1540.
 15. Новороссийский календарь на 1893 год. – Одесса: Типография В.В. Кирхнера, 1892. – 227 с.
 16. Памятная книжка Херсонской губернии на 1914 год. – Елисаветград: Губернская типография, 1914.
 17. Поселення Херсонської губернії за повітовими алфавітами 1856 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/HistSources/XersonSettlements1856/Bobrynec.html>
 18. Седова Я.А. Октябрический режим. – М.: Алгоритм, 2018. – Т. 1. – 1054 с.
 19. Сенчакова Л.Т. «Священная дружина» и ее состав // Вестник московского университета. Серия IX. История. – 1967. – Март-апрель. – № 2. – С. 62–83.
 20. Систематический свод постановлений Елисаветградского уездного земского собрания за 1865–1895 годы. – Елисаветград: Типография Гольденберга, 1895. – 897 с.
 21. Службове листування предводителя дворянства барона Михайла Петровича Медема. 1914 // ДАКО. – Ф. 21. Єлисаветградський повітовий предводитель дворянства. – Оп. 1. – Спр. 5.
 22. Список населенных мест Херсонской губернии. Статистические данные о каждом поселении. – Херсон: Типография губернского правления, 1896. – 544 с.
 23. Списки осіб, що мають право бути обраними у мирові судді по судово-мировому окрузі. 1916 // ДАКО. – Ф. 21. Єлисаветградський повітовий предводитель дворянства. – Оп. 1. – Спр. 15.
 24. Списки титулованным родам и лицам Российской империи. – СПб.: Типография Правительствующего сената, 1892.
 25. Список землевладельцев Елисаветградского уезда Херсонской губернии. I частное землевладение. – Елисаветград: Паровая типография М.А. Гольденберга, 1899. – 228 с.
 26. Список кадетов, окончивших курс Петровско-полтавского кадетского корпуса и Петровско-полтавской военной гимназии // Павловский И.Ф. Исторический очерк Петровско-полтавского кадетского корпуса (1840–1890). По официальным данным. – Полтава: Типография губернского правления, 1890.
 27. Справочная книга Херсонской епархии. – Одесса: Типография Е.И. Фесенко, 1905. – 757 с.

28. Тарковская М.А. Осколки зеркала [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://books.google.com.ua/books?id=BVFjDwAAQBAJ&pg=PT544&lpg=PT544&dq=%D0%9C%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BC+%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B8%D0%BB+%D0%9F%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87&source=bl&ots=IO_ZT8u0pD&sig=ACfU3U3mleYP9eQAWRJYi9KiGWNfrUbjgA&hl=uk&sa=X&ved=2ahUKEwjQnK-k-NPIAhUq6KYKHV5m5AEYQ6AEwB3oECAkQAQ#v=onepage&q=%D0%9C%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BC%20%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B8%D0%BB%20%D0%9F%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87&f=false
29. Тарковский А.А. Собрание сочинений. Т. 1. Стихотворения. – М.: Художественная литература, 1991. – 462 с.
30. Шевченко С. Документи держархіву Кіровоградської області до історії міжслов'янських зв'язків (1770–1918) // Архіви України. – 2004. – № 1–2. С. 186–193.
31. Шевченко С.І. Старі стіни: Єлисаветградська громадська жіноча гімназія (1860–1920 рр.). – Кіровоград: РВК Кіровоградського ДПУ, 2007. – 180 с.

УДК 821.161 (477.65)

Юрій Кулибаба*
с. Новий Стародуб

ВИКЛАДАЧ ТА ЛІКАР. МИКОЛА ФУРСА ТА МИХАЙЛО СТЕЦЬ

Стаття присвячена вихідцям із села Новий Стародуб Петрівського району – викладачу Миколі Фурсі та лікарю – хірургу, онкологу Михайлу Стецю. Акцентується увага, на професійному становленні, та впливу рідного краю на життєвий шлях М. Фурси, М. Стеця.

Досліджується творчий доробок М.Фурси в дослідженні та висвітленні історії села Новий Стародуб, а також вплив його праць на розвиток валеріанотерапії. Акцентується увага на внеску М. Стеця в розвиток та впровадження нових ідей та течій в медицині.

Ключові слова: Новий Стародуб, валеріана, онкологія, Олександрійський міжрайонний онкодиспансер.

The article is devoted to the natives of the village Novyi Starodub of the

* Кулібаба Юрій, вчитель Червонокосянтинівської ЗОШ I-III ступенів, історик, журналіст, краєзнавець, член НСЖУ (2019), диктор та ведучий програми «Цей день в історії».

Petrivskiyi district – the teacher Mykola Fursa and the doctor – the surgeon, the oncologist Mikhaïlo Stets. Emphasis is placed on the professional development and influence of the native land on the life path of M. Fursa, M. Stets. M. Fursa's creative work in the study and coverage of the history of the village of Novyi Starodub, as well as the influence of his works on the development of valerian therapy are explored. Emphasis is placed on M. Stets' contribution to the development and implementation of new ideas and trends in medicine.

Keywords: Novyi Starodub, valerian, oncology, Oleksandriia interdistrict oncology clinic.

Мало знайдеш людей в Новому Стародубі, кому невідомі прізвища Стець Михайло Лукич, Фурса Микола Сергійович. Про їхні долі, які неодноразово перетиналися, адже народилися вони в селі Новий Стародуб Петрівського району, про їхнє професійне зростання та врятовані життя й розповідь дана стаття.

Отже, Фурса Микола Сергійович. Народився 25 листопада 1941 року. Як стверджує у своїй книзі спогадів «Автобіографічні етюди»: «Я народився в незвично живописній місцевості в Україні. В неозорім, як море, степу – в краю колишньої козацької вольності... там де впадає річка Бешка в річку Інгулець. В їх долині розкинулось моє рідне село Новий Стародуб»[2, с.14-15].

Одним із самих щасливих періодів дитинства і юності вважав Микола Сергійович навчання в школі. Як він сам стверджував: «...я належу до щасливих людей». Пояснення цих слів було досить просте: «я навчався в одній із самих кращих і крупних сільських шкіл області. В ній працювали одержимі педагоги. Непоправні трудоголіки. Вони були і залишаються для мене прикладом безкорисного відношення до справи. Їх відзначала незвична скромність».

Микола Сергійович пішов до школи у буремний 1947 рік. Коли йшов до школи, а проживав малий Миколка на центральній вулиці (вул. Б. Хмельницького – *авт.*), проходив повз будинки своїх однокласників Степана Палагіцького, Володі Тимофієва, Колі Сіденка, Юри Вендрова. Поруч з Миколою Фурсою проживали друзі його дитинства Коля Чаплук, Клара Найдюшко, Валя Давиденко, Рома Шкрумеда, Люба Яструб»[2, с.34-36].

Саме завдяки збереженим листам, які писав Микола Сергійович вже проживаючи в м. Ярославль РФ, до своєї однокласниці, подруги Валентини Кирилівни Кулибаби (Давиденко), вдалося передати і відчуті всю ту біль й переживання за рідною землею, рідною хатиною в листах Миколи Фурси.

І знову читаючи листи, ми зустрічаємо щиру любов, до вчителів, рідної школи: «...коли я навчався в школі, працювали в ній, на мою думку, самі кращі педагоги. Кожен незвичний. Індивідуальний. Неповторимий.

Кожен залишив слід в моїй душі. Кожен дорогий моєму серцю, як мати, як рідні брати. Їх живі обличчя в моїй пам'яті. Кожен із нас, випускників школи – втілення їх праці і бажань».

Хіба ж це не найщиріші слова подяки і вдячності людям, які своєю працею виховали у дітей повагу і любов до рідного краю, односельців.

Після закінчення школи Микола Фурса поїхав в місто Дніпропетровськ (Дніпро – *авт.*), і подав документи в медичний інститут. Витримавши конкурс, Микола Сергійович став студентом, але юнацькі хвилювання наклали відбиток на здоров'ї Миколи, перевтома, носова кровотеча. Починаючи самолікуватись, Фурса вперше познайомився з валеріаною. У спогадах він зазначає: «...я часто приймав її настій. Тоді важко було представити, що пройде декілька літ, і я знову без будь-якої рекомендації настільки зацікавлюсь даною рослиною, що вона стане «дамою» мого серця, головною рослиною мого життя» [4, с. 38-41].

Після закінчення інституту Микола Сергійович був направлений на роботу в місто Миколаїв. Не довго затримавшись у Миколаєві, через два з половиною роки він повертається в інститут і вступає в аспірантуру Запорізького медичного інституту. Тут він одружується, й народжується донька.

Нагромадивши матеріал по валеріані, Микола Сергійович намітив план досліджень, без яких вже жити не міг.

Після переїзду сім'ї в місто Ярославль в 1966 році, відразу почав працювати на кафедрі фармакогнозії Ярославської державної медичної академії [4, с. 45-47].

Так, з початку 1966 року, Микола Фурса, проживав в м. Ярославль, і працював в рідній для нього Ярославській державній медичній академії, спочатку науковим співробітником, заступником декана, і до кінця свого життєвого шляху завідувачим кафедрою фармакогнозії.

На жаль наприкінці 2016 року 09 грудня нашого земляка не стало.

Залишилися спогади та поезія...

В листі датованим 10 грудня 2007 року, Микола Сергійович згадує: «Я повністю в творчих замислах. Працюю багато, як ніколи. Повертатися нема сенсу. Всі звершення в застрашньому дні».

Для прикладу, варто процитувати вірш Миколи Фурси «Рідна хата»:

*Давно не має тої хати,
Де родила мене мати,
Де тупцював я босими ногами,
Землянну долівку вечорами.
Давно немає тої хати,
Де доглядала мене мати.*

Богу вдячний, що у тій хатині
Народився в щасливій родині.
Давно немає тої хати,
Де виглядала мене мати.
Краю рідний, моя кринице,
Найцілюща твоя водиця.
Давно немає тої хати,
Де проливала сльози мати.
Була нелегка вдовина доля,
Радість чи горе – все божя воля.
Давно не має тої хати,
Не йде на шлях старенька мати.
Раптово зупинився і при всіх
Гірко заплакав літній чоловік.
Давно нема рідної хати.
Померла на чужині мати.
Голова, як акація в цвіту,
А я все пригадую ту хату.

Наступна частина статті, присвячена лікарю хірургу, онкологу, Михайлу Лукичу Стецю.

Проста селянська родина подарувала 11 березня 1938 року нашій медицині майбутнього лікаря. Новостародубська загальноосвітня школа, Олександрійське медичне училище з відзнакою, Дніпропетровський медичний інститут – ось шлях навчання.

Після інституту працював хірургом в місті Кривий Ріг, згодом в Олександрійській міській лікарні[5].

У 1967 році був переведений в Олександрійський міжрайонний онкодиспансер, а з 1977 став завідуючим хірургічного відділення.

Чуйне ставлення до хворих, уміння вселити оптимізм, віру в одужання супроводжувала Михайла Лукича все життя. Про це свідчать безліч відгуків із словами вдячності лікареві.

А він працював з великим піднесенням. Користувався самими новими методами лікування, постійно підвищував кваліфікацію в інститутах міста Києва, Запоріжжя, приймав участь в роботі Всесоюзного з'їзду хірургів – онкологів в місті Ленінграді (Санкт-Петербург – *авт.*), як делегат від Кіровоградської області [5].

В роботі був дуже пунктуальним. Якщо оперативне втручання призначалось на певну годину, то воно розпочиналось точно у зазначений час, бо зайві хвилини очікування впливають на роботу серцево-судинної і нервової системи – акцентує увагу Михайло Лукич при спілкуванні.

Добре знають його і в Олександрійському медичному коледжі. З особливою увагою студенти закладу слухали його лекції по хірургії. Багато його учнів продовжили навчання у вищих навчальних закладах, ставши вправними і досвідченими хірургами.

Кожен раз, коли доводиться приїздити в рідне село, Михайла Лукича огортає якийсь особливий щем душі і серця. Тут минуло дитинство, повоєнна холодна і голодна юність [5].

Образ простої селянської хати і її мешканців завжди викликає спогади, які для кожної людини найдорожчі в світі. Зустрічаючи свою хату, наш лікар згадує і школу, і тодішніх вчителів, які надто тонко впливали на душі своїх вихованців. Від кожного з них він взяв зерно добра, віри і любові до людей.

А роки пливуть, як хмаринки у небі. Для лікаря не відчутні вони, бо все його життя не просто плин часу, а служіння народу.

Використані джерела та література:

1. М.С. Фурса. Автобіографіческие этюди. г. Ярославль, 2015 р. – 212 с.
2. М.С. Фурса. Валерианотерапия. г. Ярославль, 2009 р. – 346 с.
3. М.С. Фурса. Мама. м. Ярославль, 2014 р. – 174 с.
4. Ю. Кулибаба. Його обов'язок – допомагати людям./ Юрій Кулибаба// Нова газета. – 2019 р. – 08 серпня. – 11 с.
5. Ю. Кулибаба. Я народився у прекрасному селі.../ Юрій Кулибаба// Трудова слава. – 2018 р. – 13 грудня. – с. 6.

УДК 7305(908)

Андрій Надєждін*

м. Кропивницький

МОВОЮ ПЛАСТИКИ – ЖИТТЯ І МИСТЕЦТВО СКУЛЬПТОРА ВІКТОРА ФРЕНЧКА

У статті висвітлюються сторінки життя та творчості, особливості мистецької мови кропивницького скульптора, члена Національної Спілки художників України, лауреата обласної премії у сфері образотворчо-

* Надєждін Андрій, провідний науковий співробітник Комунального закладу «Художньо-меморіальний музей О.О. Осмьоркіна».

го мистецтва та мистецтвознавства імені Олександра Осмьоркіна, міської художньої премії імені Бориса Вінтенка Віктора Френчка (1949–2019).

Ключові слова: скульптура, пам'ятник, меморіальна дошка, барельєф, Кіровоград, Кропивницький, Національна Спілка художників України, музей Олександра Осмьоркіна.

The article covers the pages of life and creative activities, peculiarities of the art language of a sculptor from Kropyvnytskyi, a member of the National Union of Artists of Ukraine, a winner of the regional award in the field of fine arts and art criticism named after Alexander Osmorkin, Borys Vorenko City Art Prize Viktor, Frenchko (1949 – 2019).

Keywords: sculpture, monument, plaque, bas-relief, Kirovograd, Kropyvnytskyi, National Union of Artists of Ukraine, Alexander Osmorkin Museum.

Є митці, які не покидаючи місця свого повсякденного існування, увічнюючи його славетне минуле, творять майбутнє. Таким був скульптор Віктор Френчко – митець, який увесь свій творчий дар віддав нашому степовому краю.

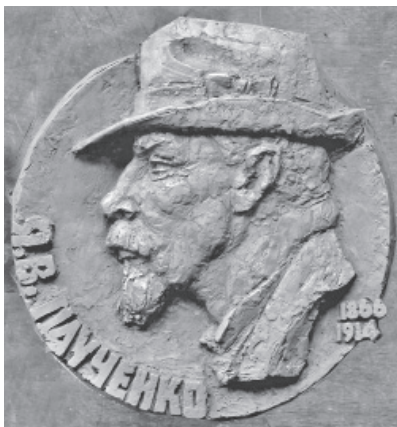
Член Національної Спілки художників України (2012), скульптор, лауреат обласної премії у сфері образотворчого мистецтва та мистецтвознавства імені Олександра Осмьоркіна в номінації «національна традиція» (2009), перший лауреат міської художньої премії імені Бориса Вінтенка (2018).

Віктор Васильович Френчко народився 6 серпня 1949 року в селі Підзамочок Бучацького району Тернопільської області.

В 1960 році у м. Бучачі відкрилась дитяча художня школа. Віктор Френчко був серед перших її 12 учнів. Як згадував сам митець: «До десяти років ліпив з хлібного м'якуша різноманітні фігурки, пасучи на вигоні худобу, доки не помітив мої старання художник Омелян Ментус, котрий тоді саме відкрив у райцентрі дитячу художню школу. Він і прищепив мені любов до скульптури та порадив після чотирирічного навчання в районній художній школі вступити до Республіканської художньої школи для обдарованих дітей у Києві».

Тож, успішно здавши вступні іспити, з 1964 по 1967 роки В. Френчко навчається в скульптурному класі Київської середньої художньої школи ім. Т. Г. Шевченка, переймаючи вагомі системні знання в мистецтві від нових наставників. Далі був скульптурний факультет Київського художнього інституту (нині Національна академія образотворчого мистецтва та архітектури), майстерня видатного українського скульптора – народного художника СРСР, академіка Михайла Лисенка.

Отримавши диплом з відзнакою в 1973р., В. Френчко був направлений на роботу до Кіровоградського художньо-виробничого комбінату Худож-

Віктор Френко та його роботи

нього фонду УРСР. З того часу жив та працював в нашому місті, де створив велику кількість робіт у скульптурних жанрах тематичної композиції, бюстів, пам'ятників, пам'ятних знаків, меморіальних дошок. Першою великою роботою молодого скульптора був пам'ятник меморіального комплексу «Героям-червонозорівцям – робітникам заводу «Червона зірка», які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни» (1974), створений у співавторстві зі скульптором, членом Спілки художників СРСР – Аркадієм Мацієвським.

Ось як сам художник згадував цей час: «Познайомився з Мацієвським, а Аркадій Юхимович тут вже мабуть років два працював, вони, до речі, з Анатолієм Губенком, який тоді був головним архітектором міста, організували скульптурну майстерню. То Мацієвський мені і каже, що треба зробити пам'ятник. Він уже робив ескізи та виставкова рада в Києві їх не затверджувала, а на той час тільки Київ пам'ятники затверджував. Так от, а я ж свіженький, сповнений ідей, до роботи голодний. То я зробив два ескізи – трьох- і двохфігурний і цей останній з першого разу Київ затвердив. На заводі «Червона Зірка» нам дали цех, фігури ж по 5 метрів. Юхимович не міг високо підніматися, то більше займався організаторськими справами, ну а я ліпив... Далі була армія... На відкриття мене не запросили, я сам приїхав з супроводом з Федорівки».

Аркадій Мацієвський так висловився про їхню співпрацю: «Віктор Френчко – талановитий і роботязкий скульптор. Має добрий та м'який характер, що часом йому й шкодить... Це рідкісне явище, коли художники працюють у парі, але нам пощастило. Ми з ним такі фанати, що можемо три доби не їсти й не спати, а ліпити. Разом вирішуємо долю роботи на стадії задуму: пропонуємо варіанти, сперечаємось, але швидко «відходимо», знаходячи спільний знаменник».

Їхній творчий тандем був досить плідним, разом на теренах Кіровоградщини вони створили чимало визначних пам'яток. Окрім вищезгаданого пам'ятники – «Першому трамваю в Єлисаветграді» в м. Кропивницькому, «Козаку – захиснику Відчизни» в с. Торговиця Новоархангельського району, академіку Костянтину Скрябіну в м. Новомиргороді, меморіальні дошки Ференцу Лісту та Генріху Нейгаузу в м. Кропивницькому і багато інших.

Деякі з них були знищені вандалами в буремні 1990-і роки і Віктору Васильовичу Френчку довелося їх відновлювати. Так повернувся на своє місце, розміщений на будинку на розі вулиць Великої Перспективної та Шевченка меморіал Ференцу Лісту. Під рукою майстра портретний образ видатного піаніста набув нових емоційних якостей, адже Віктор Френчко – особливий майстер, який тонко відчуває пластичність матеріалу та глибину просторової форми, прибічник сповненої внутрішньої напруги та експресивності імпресіоністичної виразності в скульптурі.

Віктор Френчко (крайній зліва) та Аркадій Мацієвський

Щоправда втілювати свої творчі задуми йому випало у часи, не дуже придатні до можливостей його яскравого таланту. Скульптура – мистецтво монументальне, що потребує для втілення творів у життя колективної виробничої праці і звісно ж замовника, спроможного витратити кошти на великі пластично-архітектурні проекти.

За радянського часу таким замовником виступав державно-партійний апарат, готовий на все задля втілення пропагандистських ідей, що допомагали укріплювати існуючу владу, але його представники не сприймали вільного вияву творчості, жорстко регламентуючи типажність образів та мистецьку форму їхньої реалізації. У 1970-і та на початку 1980-х рр. це явище стало нормою, перетворивши мистецький та культурний контекст в ідеологічно-пропагандистський з численними бронзовими Ленінами та Карл Марксами, пам'ятними знаками невідомому солдату та героям чекістам. Вони потребували більше роботи рук майстра, ніж його творчих ідей.

Започаткування Української державності супроводжувалося численними економічними кризами, постійною відсутністю коштів на мистецькі проекти, час від часу наростаючими хвилями грабіжництва, тому й отримали в народі назву «лихі дев'яності». Часті бандитські розбірки минулого комсомольсько-партійного апарату перемістили мистецтво скульптури в об'єми кладовищ. Віктор Френчко сприймав ці процеси об'єктивно: «От кажуть, як легше працювати – на замовлення чи для себе. Та воно все для себе, все через тебе проходить. Звісно, скульптура потребує матеріального втілення, її просто в шафу не сховаєш. Звісно, є стремління до великої форми. Тож, скульптори працюють і на площах, і на кладовищах. Ось візьміть Личаківський цвинтар у Львові, це не лише місце пам'яті, це музей, а які майстри працювали. Тож, все залежить від таланту та здатності художника».

Та з часом нові багатії, бажаючи втілити свої мрії про казкове життя, спричинили з другої половини 1990-х до початку 2000-х років бурхливий розвиток архітектурної практики, повернувши й скульптуру в середовище міста, яке на тлі революційних подій та політичних реформаций потребувало самоідентифікації та відтворення своїх героїв як знаків існування зв'язку минулого та сучасного.

Особисто Віктор Френчко увічнив пам'ять цілої плеяди історичних осіб, талановито відтворивши образи облич, що стали легендами нашого степового краю і нині споглядають сучасне життя з композиційній меморіальних дошок, оживляючи стіни будинків, в яких жили ці працювали.

Елегантний образ Надії Тобілевич-Тарковської зі стели в музеї-заповіднику І.К. Тобілевича (Карпенка-Карого) «Хутір Надія» привітно зустрічає нас на алеї меморіального музейного комплексу, неначе запрошуючи до старого подвір'я, де колись буяло театральне життя. В м. Ново-

Віктор Френко за роботою

архангельську, колись Архангороді, прискіпливим поглядом вдивляється в сучасність поет, борець за Незалежність України Євген Маланюк. Впевнено тримаючи в руці зброю, стоїть на сторожі історичної пам'яті монументальна фігура козака Головка в с. Голоківка Олександрійського району. На місті запеклих боїв за незалежність України повстанців Холодноярської республіки в с. Розумівка, Олександрівського району з монолітної литої брили виступає образ свідка тих незабутніх подій, автора книги «Холодний Яр» Юрія Горліса-Горського.

А меморіальні дошки! Митець виконав понад 30 меморіальних дошок на замовлення Кіровоградського обласного товариства охорони пам'яток історії та культури. Лише в Кропивницькому історичним постатям – міському голові Олександру Пашутіну, лікарю Самуїлу Вайсенбергу, меценатці Ганні Дмитрян, сучасникам – художникам Борису Вінтенку, Юрію Луцкевичу та Василю Остапенку, музикантам Генріху Нейгаузу та Юлію Мейтусу, актору Валерію Дейнекіну, поетам Арсенію Тарковському та Валерію Гончаренку, журналісту Віталію Ципіну, фотокору Василю Ковпаку, краєзнавцям Миколі Смоленчуку, Леоніду Куценку, Петру Кизименку, борцю за Незалежність України Семену Сороці. І це не повний перелік того, що створив скульптор Віктор Френко, уславивши знакові постаті нашої нещодавньої минувшини.

В інтерв'ю своєму другу, поету та журналісту Валерію Гончаренку він якось зауважив: «Мої руки мусять безпомилково «думати». Уяви собі такий випадок. Я закінчую витесувати чийсь пам'ятник і ось востаннє б'ю по зубилу – і воно відколює шмат граніту, який знищує всю мою роботу. Всього на всього один неточний удар молотка – і моя праця йде на смітник. Адже таку скульптуру не склеїш... Найбільше боюся загубити самого себе. У власних пошуках навіть помиляючись. Скажімо, якби я не захоплювався шедеврами Родена, усе одно як митець хочу залишитися Френчком». Можливо тому й не поспішав Віктор Френчка зі вступом до Національної Спілки художників України, не біг за славою чи суспільним визнанням, вони самі наздоганяли його. Головним його скарбом були творчий талант майстровиті роботящі руки та відкрита добра душа.

Твори Віктора Френчка важко сплутати з іншими майстрами, незважаючи на використання суто реалістичних форм, вони захоплюють своєю фактурною «живописністю» та живістю форми.

Так, у 2011 році Віктор Васильович розробляє камерний меморіальний комплекс пам'яті лікаря Самуїла Вайсенберга (1867–1928), розміщений на будинку, в якому той жив і працював. Автором проекту будівлі, сповненої бравурних барокових нот, є архітектор Яків Пауценко. Звертає на себе увагу тонке відчуття скульптором архітектурної мови минулого та делікатність, з якими він підійшов до своєї роботи. Це допомогло йому органічно вписати сучасну композицію з двох овальних форм в будівельний простір пам'ятки архітектури кінця XIX століття, зберігаючи її художню цілісність.

А в 2018 році Віктор Френчка виконує меморіальну дошку, присвячену відомій меценатці, засновниці комплексу міської лікарні Червоного Хреста Святої Анни – Ганни Дмитрян (1845-1913), барельєф якої, сповнений глибокої художньої виразності, посів почесне місце на стіні ще одного дивовижного витвору зодчого Якова Пауценка, портретний образ якого також не пройшов повз увагу митця.

Барельєф Якова Пауценка, виготовлений майстром з нагоди 150-річчя з дня народження архітектора та подарований у 2017 році до збірки художньо-меморіального музею О.Осмьоркіна, вперше експонувався на оригінальній виставці «Місто митців. Пам'яті архітектора Якова Пауценка та скульптора Віктора Френчка» в 2019р.

Слід зазначити, що колоритні портретні образи професора живопису Олександра Осмьоркіна та художника архітектури Якова Пауценка, втілені в скульптурних образах Віктора Френчка, є окрасою музейної колекції сучасного українського образотворчого мистецтва.

Взагалі скульптора Віктора Френчка з художньо-меморіальним музеєм Олександра Осмьоркіна пов'язували теплі, дружні відносини та твор-

ча співпраця. Пам'ятною для багатьох художників, архітекторів, мистецтвознавців, журналістів та фотографів і просто шанувальників образотворчого мистецтва стала проведена в жовтні 2016 р. музеєм разом з митцем в його творчій майстерні оригінальна культурно-мистецька акція до Дня художника. Своєрідний перформанс, окрасою якого була авторська серія фотопортретів майстра, виконана відомим фотографом членом Національної Співки журналістів України Олександром Шулешком, які змішуючись з людьми та скульптурними творами, заповнили простір майстерні та подвір'я, створюючи фантастичну атмосферу непередбачуваних образних ілюзій. Головною подією тоді стала

презентація підготовленого музеєм в рамках мистецького проекту серії художніх виставок «В майстерні художника» каталогу «Мовою пластики. Віктор Френчко про життя і мистецтво», в якому майстер ділився своїми роздумами. На сьогодні – це єдине комплексне видання про творчість скульптора Віктора Френчка, який віддав нашому краю весь свій талант, вкладаючи частинки душі та серця в кожний мистецький витвір.

На жаль, багато проектів та скульптурних композицій майстра, серед яких пам'ятний знак Тарасу Шевченку на в'їзді в місто Кропивницький, пам'ятники кошовому отаману Івану Сірку, захисникам віри, пам'яті Голodomору залишилися лише в ескізах, в силу різних причин не знайшовши свого замовника.

Як зазначав в одному з випусків «Вежа» голова Кіровоградської обласної організації Національної Співки письменників України Василь Бондар: «Зайдіть сьогодні в майстерню Віктора Френчка і роздивіться яруси довгих і високих, під стелю, полиць. Щоразу, коли мені доводилося тут бувати, думаю: наскільки кращою була б наша область, якби ці великі фігури-проекти стали повноцінними пам'ятниками й знайшли своє місце на просторих теренах міст і сіл! А ще думаю: пора Вікторові Васильовичу виставити їх на вселюдський огляд...»

Підтримуючи цю думку, додаю – було б доцільно, щоб скульптурна майстерня на вулиці Дворовій, в якій працювали Віктор Френчко та Аркадій Мацієвський, а нині трудиться Григорій Савченко, не зникла в

буремному просторі приватизацій, а була перетворена на живий Музей скульптури, де б відвідувачі не лише знайомилися з творчістю кропивницьких скульпторів, а й мали можливість практично працювати, втілюючи в життя нові проекти.

Використані джерела та література:

1. Башкиров В. До ювілею невтомного професіонала / Народне слово. Кропивницький. 2019, 15 серпня, №33 (3417), с. 16.
2. Босько В. М. Визначні постаті Степової Еллади. Кіровоград: ВЦ «Інформаційна мережа», 2004. - 376 с.
3. Босько В. М. Історичний календар Кіровоградщини на 2014 рік: люди, події, факти. - Кіровоград: Центр.-Укр. вид-во, 2009. - 240 с.
4. Гурина Л. Кіровоград Віктора Френчка (текст рос. мов.) / Молодіжне перехрестя. Кіровоград. 2008, 14 серпня, №32 (229), с. 9.
5. Кіровоградщина. Історія. Традиції. Сучасність. / За загальною редакцією О. В. Чуднова. - Кіровоград: Імекс. - ЛТД., 2008. - 640 с.: іл.
6. Кузик Б. М. Кіровоградщина: історія та сучасність центру України. В 2-х т. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. Т. 1 – 496 с. Т.2 – 452 с.
7. Куманський Б.П. Десята муза Кіровоградщини. - Кіровоград: СПД ФО Лисенко В.Ф., 2013. - 146 с.: іл.
8. Куманський Б. Меморіал Віктора Френчка / Народне слово. Кропивницький. 2019, 19 вересня, №38 (3422), с. 10.
9. Лісниченко Ю. Повелитель каменю й металу / Вечірня газета. Кіровоград. 2009, 7 серпня, №32(1116), с.1, 6.
10. Лісниченко Ю. Почерк майстра / Вечірня газета. Кропивницький. 2019, 2 серпня, №31 (1635), с. 5, 12.
11. Любарський Р. Барви та пластика свята митців / Народне слово. Кропивницький. 2016, 13 жовтня, №41 (3271), с.16.
12. Любарський Р. Останній монументаліст Роденівської школи / Народне слово. Кропивницький. 2018, 23 серпня, №34 (3367), с. 6.
13. Макей Л. Віктор Френчко: І тоді ми з Леонідом Макаровичем випили по келиху шампанського... / Народне слово. Кіровоград. 2009, 13 серпня, №59(2818), с. 3.
14. Маковей П. Про життя і творчість Віктора Френчка / З перших уст. Кропивницький. 2016, 13 жовтня, №41 (113), с.1.
15. Матвієнко Л.В. Пам'ятники нашого міста. Відділ бібліографії та краєзнавства бібліотеки ім.Шевченка. El: http://librarychl.kr.ua/pro_bib/nah_vud_referat_pamat_nash_krai.php
16. Матівос Ю. М. Місто на сивому Інгулі. - Історико-публіцистичний нарис. - Кіровоград, ТОВ «Діаграма», 2004. - 296 с.
17. Матівос Ю. Талант не знає старіння / Наше місто і село. Кропивницький. 2019, 15 серпня, №33 (506), с. 2.
18. Мельник П. В пам'ять про Чорного Ворона / Голос України. 19.08.2016. El: <http://www.golos.com.ua/rus/article/274668>
19. Місто і люди. Єлисаветград - Кіровоград. 1754 - 2004. - Кіровоград: ТОВ «Імекс-ЛТД», 2004. - 304 с.

20. Мовою пластики. Віктор Френчко про життя і мистецтво. Каталог із серії «В майстерні художника». Автор тексту - упорядник Надєждін А. – Кропивницький: Художньо-меморіальний музей О.О.Ос്മьоркіна, 2016. – 12 с.: іл.
21. Образотворче мистецтво. Минуле і сучасне. Альбом. - Кіровоград: ПВЦ «Мавік», 2008. – 312 с.: іл.
22. Орел С. Коли відходять майстри / Вечірня газета. Кропивницький. 2019, 20 вересня, №38 (1642), с. 5.
23. Орел С. Відкрили меморіальні дошки бійцям УПА/ Радіо Свобода. El: <http://svoboda-news.com/svwp/%D0%92%D1%96%D0%B4%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96-%D0%B4%D0%BE%D1%88%D0%BA%D0%B8-%D0%B1%D1%96%D0%B9%D1%86%D1%8F%D0%BC-%D0%A3%D0%9F/>
24. Чернова В. У творчій майстерні скульптора Віктора Френчка / Вечірня газета. Кропивницький. 2016, 28 жовтня, №43 (1491), с.12.
25. Шверненко О. Час нових «інтер'єрів» / Сільське життя. Кропивницький. 2016, 13 жовтня, №41 (673), с. 5.
26. Шевченко С. Місто Віктора Френчка / Ведомости-плюс. Кіровоград. 2012, 23 березня, №12(559), с. 6.

УДК 94 (477.63) «1918 - 1919»

Юрій Митрофаненко*

м. Кропивницький

НЕВІДОМІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 РР. НА ЄЛИСАВЕТЧИНІ В ПЕРСОНАЛІСТИЧНОМУ ВИМІРІ

Стаття присвячена біографіям двох учасників революційних подій революційної доби 1917 – 1921 рр.: Остапу Концюху та Петру Ткаченку. Ці особистості перебували в Єлисаветграді в 1918 р. та 1919 р. відповідно, крім того брали активну участь у революційних процесах в Україні.

* Митрофаненко Юрій, старший викладач кафедри теорії і методики середньої освіти комунального закладу «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського», кандидат історичних наук, краєзнавець, екскурсовод, громадський діяч, член топонімічної комісії міської ради міста Кропивницького.

Перший належав до табору прихильників української державності, другий був на боці радянської влади. В Єлисаветграді вони були достатньо помітними особистостями, бо брали участь у військово-політичній боротьбі за владу. Однак відомостей про них збереглося небагато. Мета статті – привернути увагу до двох колоритних особистостей революційного періоду 1918 – 1919 рр. у нашому місті та визначити їхній вплив на військово-політичну ситуацію в Єлисаветграді в 1918 – 1919 рр.

Ключові слова: революція, УНР, Гетьманат, отаманищина, повстанський рух, єврейські погроми, конституція

The article is devoted to unknown personalities, who take part in revolution actions in Elisavet in 1918 – 1919. Their surnames are O. Koptsiuk and P. Tkachenko. On the basis of the new archive sources his role in the fight for Elisavetgrad is considered. Their influence on military, social and political processes in the Directory of the UNR period 1918 – 1919 is analyzed. A little known episode from the history of his life during the period of Ukrainian revolution was focused on the basis of new archive sources.

Keywords: atamanship, ataman, insurgency, Directory, revolution, UNR, constitution, Hetmanat, jewish pogrom.

На сторінках єлисаветградських часописів першої половини 1919 р. достатньо часто згадувалися такі особистості як Остап Копцюх та Павло Ткаченко. Однак відомостей про них збереглося небагато. Ким вони були? Яку роль ці особистості відіграли в житті містян Єлисавета, яким було їхнє місце в революційних подіях буремних 1918 – 1919 рр.? Попри доволі скупі факти, розкидані по різних джерелах спробуємо з'ясувати факти їхньої біографії, насамперед, пов'язані з подіями в Єлисаветграді.

Спершу проаналізуємо окремі епізоди біографії Остапа Копцюха. Дату та місце його народження встановити не вдалося. Відомо, тільки що він родом з Галичини. О. Копцюх навіть обрав собі псевдо «Галичанський». Про галицьке походження О. Копцюха також згадували учасники Української революції 1917 – 1921 рр. Тіна Книшенко та Фотій Мелешко. Остап Копцюх прибув до Єлисавета в червні 1918 р. разом з легіоном Українських Січових Стрільців. На той момент він був поручником УСС, заступником голови етапної команди, близькою людиною до Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного) – архієпископа, полковника, командира Легіону Українських Січових Стрільців. У політичних справах Остап Копцюх був довіреною особою Василя Вишиваного. Влітку 1918 р. в українських колах обговорювався план заміни Павла Скоропадського як гетьмана України на Василя Вишиваного. Одним з прихильників такого варіанту був юрист за фахом Остап Копцюх. Він фактично став довіреною особою Василя Вишиваного під час такої собі виборчої кампанії.

Фотій Мелешко, який був добре знайомий з Остапом Копцюхом під час їхнього перебування на Єлисаветчині згадував, що О. Копцюх поширював листівки на підтримку В. Вишиваного. Ф. Мелешко залишив цікаві спогади про той епізод: «Особа Василя Вишиваного популяризувалася по всій Україні. Тисячі його фотографій розвозилися та роздавалися по цілій Україні. В Єлисаветі, сказати б, «Вишиванську пропаганду» провадив не якийсь січовик, а згадуваний уже мною поруч. др. Копцюх... Др. Копцюх же неупинно мені говорив про його величність архієпископа Василя Вишиваного... Др. Копцюх дав і мені з пару тисяч фото-листівок з бравим на них В. Вишиваним. Декілька штук я їх роздав знайомим, а решту... що мав робити, мусив знищити, бо ж тоді заступникові голові філії есерів (прихильників демократії – прим. авт) не годилося вести так чи не так монархістську пропаганду... Він фанатично вірив, що «світла особа» архієпископа Василя Вишиваного стане королем, а ми за великі заслуги обов'язково будемо займати при дворі короля високі посади... Тоді дивувала мене наївність доктора-правника поруч. Копцюха, але мені, звичайно, більше нічого не залишалося, як тільки «погоджуватися» з його фантастичним мрійництвом» [9, с.10, 18].

Попри таку характеристику, а від Ф. Мелешка перепадало на горіхи чи не всім його соратникам, не кажучи вже про опонентів, зазначимо, що О. Копцюх таки був достатньо дієвою особою. Зокрема, він не виїхав з Центральної України разом з УСС до Буковини, а залишився в Єлисаветі, підтримав протигетьманське повстання та брав участь у формуванні українських військових частин. До організації полку долучилася також Тіна Книшенко (Харитина Пекарчук), відома діячка українського руху в Єлисаветі, яка також брала участь у роботі Сімферопольської «Просвіти», вояк армії УНР, учасниця Першого Зимового походу. Т. Книшенко згадала й про Остапа Копцюха: «У нашому полку бракувало старшин-галичан. Спершу був тільки один на прізвище Копцюх, але пізніше, коли ми вислали збіжжя до Галичини, то звідтіля прибуло ще двоє старшин» [16].

Організатори полку надрукували в січні 1919 р. в газеті «Друг народа» (проукраїнське видання) оголошення про формування нової військової частини з цікавою назвою «Галицько-український полк ім. Богуна». Охочі вступити до полку могли ознайомитися з присягою на шпальтах часопису. Під оголошенням стояв підпис «Д-р Копцюх», який, напевне, і був автором цієї присяги [2, с. 31; 20, с. 144]. Штаб полку знаходився в будівлі Кавалерійського училища (Козачої школи), що на розі Кавалерійської та Дворцової вулиць. Назва військової частини, сформованої в Єлисаветі свідчила, що полк складався з галичан та наддніпрянців.

За даними Ярослава Тинченка, обидва полки об'єдналися в один – 1-й Січовий Єлисаветградський на чолі з Остапом Копцюхом, якого по-

милково називали «Копцехом» [18, с. 254 - 255]. Ще в січні 1919 р. до Єлисавета прибув навіть Курінь Гайдамаків Холодного Яру. Цей факт вдалося виявити харківському історику Сергію Луніну.

«Єлисаветград Командиру полку Січових стрільців Копцеху(тут помилка, йдеться про Остапа Копцюха – авт.). Повідомляється, що курінь гайдамаків Холодного Яру приєднається до вашого полку і входить Вам в підлеглість. О цім надіслано йому розпорядження. Київ 25/I 19 року. Нр 346. За начопервідділу Гугша полковник Левчук [19, с. 332-333].

Зауважимо, саме тоді розпочалися контакти галичанина Остапа Копцюха з холодноряцями, що мали цікавий та продуктивний зміст. На жаль, під час створення цього полку його засновники припустилися кадрових помилок. Зокрема, до його складу потрапило чимало вояків, які симпатизували більшовикам. Проникнення більшовицьких агентів до української військової частини ймовірно відбулося під час об'єднання Галицько-Українського полку ім. І. Богуна (інша назва 1-й Січовий Єлисаветградський) з 16-м пішим. Так, Тіна Книшенко згадувала, що до військової частини потрапили підозрілі особистості, які виявилися більшовицькими агентами. Червоні мали своїх людей у цьому полку і скористалися цим під час боїв за Єлисавет у лютому 1919 р. [16].

Однак незважаючи на прорахунки, полк О. Копцюха добре проявив себе в боях з більшовиками в Єлисаветграді, особливо на фоні інших частин, які воювали неохоче або зберігали нейтралітет у боротьбі з більшовиками. Зокрема, під час раптового більшовицького наступу вранці 2 лютого 1919 р. владу УНР в Єлисаветі запекло боронив саме Галицько-Український полк ім. Богуна на чолі з Остапом Копцюхом. Ймовірно, що саме тут перше бойове хрещення в боях з більшовиками отримав Курінь гайдамаків Холодного Яру. Вояків О. Копцюха підтримав «Курінь смерті» під командою Олександра Козубського, розташований на залізничному вокзалі. О. Копцюху вдалося навіть на короткий час відбити в більшовиків Єлисавет.

Зокрема, після невдалого для сил УНР ранкового бою він зібрав надвечір боездатний загін з 50 осіб та розпочав контрнаступ. Українським воякам вдалося захопити Єлисаветградське кавалерійське училище та наявні в ньому кулемети. До Галицько-Українського полку нарешті приєдналися кулеметники Гаркуші з 1-го Єлисаветградського Січового полку. Спільними силами вояки Директорії відновили в місті владу УНР. Що правда, ця перемога супроводжувалася єврейський погромом, до якого приєдналися місцеві мешканці. Керівники думи Єлисаветграда вступили в переговори з командирами українських частин Копцюхом та Гаркушею та просили їх припинити погром. Старшини опинилися в складній ситуації. Серед погромників було чимало їхніх вояків, в яких відмовлялися

стріляти товариші по зброї. Нарешті Копцюх з Гаркушею виділили козаків для припинення погрому, посиливши їх панцерником [10].

Але втримати Єлисавет О. Копцюху не вдалося. На залізничний вокзал прибули ешелони Павла Ткаченка, які раніше захопили Знам'янку. Загони П. Ткаченка підлягали Н. Григор'єву. Остап Копцюх відступив з Єлисавета разом з холодноярськими частинами і ймовірно пройшов з ними шлях від Єлисавета на Поділля і повернувся до Холодного Яру. Підставою для такого твердження є проект Конституції, розроблений у Холодному Яру під назвою «Начерк Проекту Державного законодаду для Української Трудової республіки». Документ довів прихильність холодноярців до принципів республіканських демократичних засад організації влади не лише місцевої, а й центральної. Автором Конституції значиться Остап Галичанський [15]. На думку дослідників, це псевдонім Остапа Копцюха, доктора права з Галичини. Проект я вражає своїм гарним стилем та глибоким змістом [15; 17]. Про його подальшу поки відомо небагато. Вдалося відшукати дані про те, що О. Копцюху вдалося виїхати на рідну Галичину та працювати адвокатом в в Косові, де він зарекомендував себе як патріотичний діяч міста [5].

Другою помітною постаттю, пов'язаною з подіями в Єлисаветі в 1919 р. був П. Ткаченко. Про його минуле відомо теж небагато. Зокрема, Юрій Липа – учасник визвольних змагань письменник, у повісті «Рубан» назвав П. Ткаченка «вантажником херсонського порту», який був командиром кіннотників [7, с. 205]. Відомо, що взимку він очолював один із загонів, який воював у складі дивізії отамана Никифора Григор'єва. Ми вже згадували, що війська УНР залишили місто під тиском григор'євців, яких очолював саме П. Ткаченко. 5 лютого 1919 р. більшовики остаточно оволоділи Єлисаветом. Містяни побоювалися погрому, але війська П. Ткаченка не чинили свавілля проти єврейського населення. Тим більше, що повстанці поспішали на південь, де основні сили григор'євців боролися із силами Антанти. Єлисаветградські більшовики надали військам П. Ткаченка достатню партію ваянок, корисних для ведення бойових дій у зимовому пору, у яких ті відправилися на фронт під Одесу, Миколаїв та Херсон, де тривали бої з французами та греками. П. Ткаченко не забув про подарунок й після успішних боїв з французами та греками під Одесою, коли григор'євці відбили в французів три танки, він надіслав до Єлисавета колоритну телеграму: «Наші хлопці вашими ваянками танку взяли». [3].

Вдруге П. Ткаченко побував у Єлисаветграді за доволі цікавих обставин. У травні 1919 р. на теренах Єлисаветчини спалахнуло велике антибільшовицьке повстання, яке очолив отаман Н. Григор'єв. Його плани були амбітні: захопити Київ, Харків, Одесу, Катеринослав та ліквідувати більшовицьку владу в Україні. Війська П. Ткаченка в цей час знаходилися

на півдні України і отаман неабияк розраховував на його підтримку. Однак П. Ткаченко вагався. Коли Н. Григор'єв дізнався про сумніви П. Ткаченка, то надіслав тому 13 травня 1919 року телеграму цікавого змісту: «Комбригу Ткаченку. З Олександрії. Братіку, та чи ти не здурів... Що це ти узяв горбоносих комісарів захищати. Брось дурака валять. Візьми ще раз Одесу та грабони її так, щоб із неї пух та пір'я посипалося. Широ привітаю. Твій братик Григор'єв». Однак О. Ткаченко проігнорував її [8].

Тим часом більшовики не гаяли часу і намагалися схилити П. Ткаченка на свій бік. Володимир Антонов-Овсієнко, який командував більшовицькими військами в Україні, в наказі підлеглим для боротьби з Н. Григор'євим радив: «Додатково зазначено – підготувати для боротьби з Григор'євим бригаду Ткаченка (з 5-ї дивізії), бо Ткаченко особистий ворог Григор'єва» [1, с. 236]. Більшовицькому командирі Юхиму Щаденку таки вдалося схилити П. Ткаченка на бік червоних. Саме частини П. Ткаченка більшовики використали під час наступу на Єлисаветград, який контролювали григор'євці. В умовах нестачі сил для боротьби з отаманом, це була важлива перемога більшовиків. Що спонукало П. Ткаченка прийняти подібне рішення? Причина ворожнечі невідома. Напевне, більшовики пообіцяли П. Ткаченку посаду командира дивізії, бо після придушення повстання саме він очолив її замість Н. Григор'єва.

20 травня 1919 р. до Єлисаветграда увійшли загони П. Ткаченка, які розпочали переговори з представниками місцевого ревкому та григор'євцями. На переговорах йшлося про передачу міста більшовикам, терміну радянський свідомо уникаємо, бо григор'євці теж були за радянську владу тільки без більшовиків. Ткаченко був вражений кількістю жертв погрому, влаштованим григор'євцями в Єлисаветграді. Негайно було скликано виконком для розгляду подій, що відбулись в місті. П. Ткаченко висловив співчуття мешканцям Єлисаветграда, підкресливши, що в результаті погрому в основному постраждали бідні євреї. Однак заявив, що надалі його загін воювати з григор'євцями більше не буде, підкреслив, що в складних умовах братовбивчої війни, кориснішим буде порозуміння [11-14].

Однак переговори результатів не принесли. Григор'євці відмовилися здати місто повстанцям П. Ткаченка, який відкрито перейшов на бік червоних. Тому 23 травня 1919 р. загони П. Ткаченка після п'ятигодинного бою, під час якого місто потрапило під артилерійський обстріл, змусили григор'євців відступити. Газета «Наша жизнь» писала про зміну влади в місті: «Близько 5 годин у місто ввійшли війська Ткаченко. Вони з оркестром продефілювали містом.» [13]. А 24 травня 1919 р. до міста прибули більшовицькі війська. Влада в місті тимчасово перейшла до П. Ткаченка. Виступивши проти Н. Григор'єва та відновивши в Єлисаветграді владу більшовиків, він заявив, що надалі відмовляється брати участь у

військових операціях проти григор'євців, бо в основній масі це ідейні повстанці. Ймовірно це була своєрідна амністія повстанцям та намагання схилити їх на свій бік [14].

П. Ткаченка таки призначили командиром 6-ої української радянської дивізії. В. Волковинський навіть припустив, що більшовики, плануючи ліквідацію Нестора Махна планували замінити його саме Ткаченком. Однак М. Ковальчук вважає це припущення малоімовірним, оскільки ще в липні 1919 р. більшовики мали відомості про політичну неблагонадійність П. Ткаченка та антикомуністичну агітацію серед його бійців. Більшовики влітку 1919 р. не надто довіряли повстанцям і розпочали планову зачистку ватажків українських повстанських загонів, незважаючи на їх прихильність до радянської влади. [6, с. 155]. Союз П. Ткаченко з більшовиками тривав до кінця 1919 р. У листопаді – грудні 1919 р. у районі Житомира П. Ткаченка очолював штаб «червоних партизанів України». Ймовірно, він побоювався підступних дій з боку більшовиків, бо постійно при штабі був невеличкий загін, сформований з колишніх бійців П. Ткаченка. Наприкінці грудня 1919 р. цей загін було роззброєно, а самого П. Ткаченка заарештовано. Під час конвоювання П. Ткаченку вдалося втекти і зникнути в невідомому напрямі. На початку 1920 р. він загинув за нез'ясованих обставин [6, с. 206]. Напевне, П. Ткаченко був одним з переліку «червоних отаманів» подібних до В. Боженка, М. Щорса, П. Ткаченка, Т. Черняка та і інших, яких більшовики використали, а згодом знищили.

Сподіваємося, що подальші пошуки автора цієї статті та інших краєзнавців дозволять з'ясувати більше деталей з біографії цих постатей революційної доби 1917 – 1921 рр.

Використані джерела та література:

1. Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. В 3 Т. / В. Антонов-Овсеенко. – Т.3. – М.-Л.: Государственное издательство, 1928.
2. Гейко С. Часи тривоги і сподівань. Єлисаветградщина в епоху української національної революції (1917 – 1922). – Кіровоград, 2016.
3. Годы борьбы [Текст] : Сборник материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине: К 10-й годовщине Октябрьской революции / Окружная Октябрьская комиссия. – Зиновьевск : Б. и., 1927. – 194 с.
4. Друг народа. – 1919 – 18 січня.
5. Історія створення та становлення Косівського районного суду https://ks.if.court.gov.ua/sud0910/pro_sud/history/
6. Ковальчук М. Без переможців. Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.). К., 2012.
7. Липа Ю. Козаки в Московії. Історичний роман. Л., 1994
8. Круть В. Григор'євський рух на Україні. Письмова робота для вступу в аспіранти Комуністичної академії Ц.В.К.С.Р.С.Р. До інституту історії. – м. Зінов'євськ, 1930 // Державний архів Кіровоградської області. – Інв. № 2371.

9. Мелешко Ф. Українські Січові Стрільці на Єлисаветчині // Кіровоградський міський літературно-меморіальний музей І. К. Карпенка-Карого. – № Кн-2065-НДФ.
10. Наша жизнь. – 1919 . – 7 лютого.
11. Наша жизнь. – 1919. – 22 мая.
12. Наша жизнь. – 1919. – 23 мая.
13. Наша жизнь. – 1919. – 25 мая.
14. Наша жизнь. – 1919. – 27 мая.
15. Начерк проекту Державного законодаду для Української Трудової республіки (Табору Гайдамаків Повстанців в Холодному Яру на Чигиринщині 1919) // Режим доступу: http://constituanta.blogspot.com/2012/10/1919_24.html
16. Пекарчук Х. Вояцьким шляхом / Х. Пекарчук. - [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://docs.wixstatic.com/ugd/8b9e4a_cb2e0c07c66a4309af
17. Присяжнюк А. Конституційний проект Остапа Копцюха та його роль у державному будівництві УНР доби Директорії (історико-юридичний аналіз) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://pravoznavec.com.ua/period/article/19505/%CF>
18. Тинченко Я. Українські збройні сили березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії) наукове видання. – К., 2009.
19. Холодний Яр. – Х., 2017.
20. Шевченко С. Кавалерія: від елисаветградського офіцерського кавалерійського училища до української кіннотної військової школи ім. Будьонного. – Кіровоград 2015.

УДК 94(477.65)”1917/1920”

Василь Білошапка*

сmt. Олександрівка

ПОВСТАНСЬКИЙ ОТАМАН ТРОХИМ ШОСТАК З БІРОК

У статті розглядається питання про життя і діяльність одного з маловідомих отаманів періоду Української революції 1921–1921 років Трохима Шостака і вперше зібрані до купи наявні відомості про отамана.

Ключові слова: Українська революція 1917–1921 років, отаман Трохим Шостак, отаман Свирид Коцур, село Бірки Олександрівського району Кіровоградської області.

The article discusses the life and work of one of the atamans chieftains of the

* Білошапка Василь, головний зберігач фондів Олександрівського районного краєзнавчого музею, публіцист, журналіст, краєзнавець.

period of the Ukrainian revolution 1917–1921 years Trokhym Shostak and for the first time collected together the available information about ataman.

Keywords: Ukrainian Revolution of 1917–1921, Ataman Trokhym Shostak, Ataman Svirid Kotsur, Birky village, Oleksandrivka district, Kirovohrad region.

Серед постатей повстанських отаманів періоду Української революції 1917–1921 років є й маловідомі. До них належить Трохим Шостак з села Перші Бірки Чигиринського повіту Київської губернії (тепер село Бірки Олександрівського району Кіровоградської області). Відомостей про отамана Шостака в літературі та джерелах дуже мало.

При написанні цієї статті використані мемуари Михайла Дорошенка, праці Романа Ковалю, Олександра Солодаря, архівні документи Державного архіву СБУ, Державного архіву Кіровоградської області та Олександрівського районного краєзнавчого музею, авторські польові дослідження [1–14]. У статті поставлено за мету зібрати до купи наявні відомості для життєпису отамана Трохима Шостака.

Народився Трохим Шостак, за твердженням жителів Бірок, у тодішньому селі Перші Бірки на кутку, що й досі носить назву Шостаківка, бо там колись жили всі Шостаки [14]. Народився він в 1890-х роках. У 1918–1919 роках йому було років 18–20. Тобто, дата народження Трохима Шостака лежить в межах 1896–1898 років. Мав брата Олександра Михайловича Шостака, 1900 року народження.

Про себе Трохим Шостак активно заявив у 1918 році, коли створив загін для боротьби проти німецько-австрійських військ. У рукописній історії села Перші Бірки, написаній С. Колісником на початку 1960-х років, є таке: «Під час окупації Бірок у роки війни в селі були створені таємничі групи, які вели боротьбу проти окупантів. Особливо енергійно діяла група Шостака Трохима. Його голову німці були оцінили в 10 тисяч марок. Не один раз Шостак з своїм загonom робив наскоки на станції Фундукліївка і Цибулево» [4].

В рукописній історії села Стримівка, написаній в 1964 році, згадуються деякі імена членів загону Трохима Шостака з цього населеного пункту. Це Гордій Краєвський і Микола Краєвський. Останній загинув у бою [5]. Учасником «політбанди Шостака у 1919–1920 роках» був і уродженець села Івангород Єпіфан Немченко, 1891 р.н. [11, с. 108].

За спогадами Семена Линника (1908–1988 рр.), жителя с. Бірки, «Шостак з трьома-чотирма своїми товаришами на станції Фундукліївка десь узяли якусь бочку і в бочку вистрелили із гвинтівки і звук такий пішов, що німці подумали, що це вже стріляють з гармати. І вони, німці, у спішному порядку (...) залишили (...) нашу Фундукліївку» [14].

Про діяльність загону Трохима Шостака згадує у своїх мемуарах український військовий діяч Михайло Дорошенко.

«Неводничий Федір, що водив селян ділити землю, зібрав загін у лісах

Чуті та Мотриному, до нього прилучився Коцур і Шостак. Це вже творилася неабияка сила. Жодні карні загони до тих лісів не заходили. Навпаки, вони здалека з острахом ці ліси оминали. Прийшла холодна осінь. Большевицькі ватаги з лісів почали нападати на села і хутори, ширився страх, терор і розбішатства. Грабункам і злочинству не було законів і меж. В першу чергу нищили заможних селян і прихильників гетьманської влади. Під лісом Чutoю вимордовано родину Костінських з семи осіб, в селі Цибулеві забито Олійника Пантелея. Не мало погроз отримав мій батько та брат. І та екекуція не оминула нас, сталася пізніше» [6, с. 18], – пише Михайло Дорошенко. Мова йде про події 1918 року.

Отже, у 1918 році загін Трохима Шостака діяв спільно із Свиридом Коцуром. Це підтверджує і дослідник Олександр Солодар: «До чигиринських повстанців приєдналися загони на чолі з Тихоненком, Шостаком, Лопатою та Зубком. На спільному засіданні командирів загонів новоутворену військову одиницю названо Чигиринським куренем червоного козацтва, а командиром обрано Свирида Коцура. Курінь налічував вже до 300 бійців» [1; 3; 12, с. 13; 13, с. 174].

У 1918 або 1919 році на хуторі Грабовому біля Бірок було весілля Трохима Шостака. «...Прийхав Шостак і його хлопці на дуже гарних конях, у шапках смушевих, у кожухах смушевих. З шаблями прийшли. І коровай, по весільному обичаю, різали шаблями», – згадував житель села Бірки Семен Линник. У той час хлопцеві було 10-11 років і весілля організовував його батько Петро Линник [14].

У 1920 році є остання згадка про отамана Шостака. Отаман Мефодій Голик-Залізник потрапив «під переслідування більшовицьких отаманів Коцура, Шостака і “Богдана-анархіста”» [7, с. 218; 8, с. 100; 2].

Про подальшу долю Трохима Шостака і його гайдамаків (так у Бірках називали членів загону) мало відомо. Житель Бірок Семен Линник пригадував, що коли почав наступ Семен Будьонний «Шостак тоді з своїм загonom, небагато їх там було гайдамак, покинув Бірки і більше їх у Бірках не бачили» [14].

У кримінальній справі Олександра Михайловича Шостака, 1900 р.н., с. Бірки, українця, освіта початкова, лісника Біляївського лісництва, реабілітованого Кіровоградською обласною прокуратурою в 1989 році, брата Трохима Шостака (справа зберігається у Державному архіві Кіровоградської області, П-12044) говориться, що він «у 1919–21 роках був учасником українського націоналістичного повстанського загону, очолюваного братом Трохимом, який у бою з червоними загинув, після чого загonom став керувати Олександр – був заарештований, засуджений ревтрибуналом до розстрілу, з-під якого втік» [11, с. 41]. Виходить, Трохим Шостак загинув у бою з червоними.

Це означає, що у джерелах наводиться не однозначна інформація про політичну орієнтацію Трохима Шостака. З одного боку його вважали «учасником українського націоналістичного повстанського загону», з іншого – соратником Свирида Коцура – керівника Чигиринського куреня Червоного козацтва, який співробітничав з більшовиками і встановлював радянську владу на Чигиринщині, одночасно був прибічником анархізму.

Тож, напевне, як більшість отаманів періоду Української революції 1918–1921 років, Трохим Шостак «хотів творити Україну під своїм власним проводом, тому не бажав співпрацювати з іншими та підпорядковуватися центральній владі» [10, с. 41]. Трохим Шостак, як й інші отамани, «взяли на себе відповідальність – за справи в селі, волості, повіті» [9, с. 30].

Використані джерела та література:

1. Авторські польові дослідження О. Солодаря. – Записано в с. Полуднівці Чигиринського району від Чуба Луки Давидовича (1902 р.н.) 6 серпня 1997 року.
2. Державний архів СБУ. – Арх. 1136. – Сл. Спр. 446/7971. – Т. 1. – Арк. 82.
3. З листа редактору газети «Зоря комунізму» Приходьку І.О. від Воронова І. 4 березня 1971 року, м. Москва. – Арк. 5.
4. Історія села Перші Бірки Олександрівського району Кіровоградської області // Олександрівський районний краєзнавчий музей. – 769. – Д 648.
5. Історія села Стримівки Олександрівського району // Олександрівський районний краєзнавчий музей. – 773. – Д 652.
6. Дорошенко М. Шляхами холоднороськими. Спогади 1918 – 1923 років / Михайло Дорошенко. – Філадельфія, 1973. – 220 с.
7. Коваль Р. Коли кулі співали. Біографії отаманів Холодного Яру і Чорного лісу / Роман Коваль. – К. : Діокор, 2006. – 624 с.
8. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії / Роман Коваль. – К. : Правда Ярославичів, 1998. – 616 с.
9. Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю / Роман Коваль. – К. : Діокор, 2001. – 288 с.
10. Митрофаненко Ю. Українська отаманщина 1918-1919 років / Юрій Митрофаненко. – Кіровоград : «Імекс-ЛТД», 2016. – 238 с.
11. Реабілітовані історією. Т. 4. – Кіровоград : МПП «Антураж», 2007. – 522 с.
12. Солодар О. Як були коцурувці... / Олександр Солодар. - Черкаси: вид. Ю. Чабаненко, 2009. – 40 с.
13. Солодар О. Нариси з історії Чигиринщини / Олександр Солодар. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – 264 с.
14. Спогади про Трохима Шостака, почуті від батька Семена Линника його сином Миколою Линником. Запис Василя Білошапки. 2018 рік.

Тетяна Ревва*

м. Кропивницький

З ПЛЕЯДИ ПОБОРНИКІВ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ. ФОТІЙ МЕЛЕШКО

У статті йдеться про нашого земляка, уродженця села Глодоси Новоукраїнського району Фотія Миновича Мелешка. Прозаїка, драматурга, мемуариста, учасника визвольних змагань доби УНР, який зі зброєю в руках, а пізніше словом виборював незалежність нашої держави.

Ключові слова: Фотій Мелешко, Українська Народна Республіка, визвольні змагання, таборовий театр, українська еміграція.

The article is about our countryman, a native of the village of Glodosy, Novoukrainsk district, Fotiy Minovych Meleshko. A prose writer, playwright, memoirist, participant in the liberation struggle of the UNR era, who, with his weapon in his hands and later, fought for the independence of our country.

Keywords: Fotiy Meleshko, Ukrainian People's Republic, liberation struggles, camp theater, Ukrainian emigration.

Цьогоріч (26 серпня 2019 р.) ми святкували 130-й день народження нашого земляка, уродженця села Глодоси Новоукраїнського району Фотія Миновича Мелешка.

Фотій Мелешко – активний учасник визвольних змагань доби Української Народної республіки, один з організаторів селянського повстання у рідних Глодосах, керівник повстанської сотні козаків, сформованої до Дорошенківського полку УНР. Після поразки УНР, вже за кордоном, займався активною громадською діяльністю, спрямованою на здобуття Україною незалежності. Прозаїк, драматург, мемуарист, письменницький спадок якого ще належним чином не досліджений.

Відразу після розпаду СРСР прізвище Ф. Мелешка виринали переважно під час знайомства з кримінальними справами радянських каральних органів, зміст яких почали розсекречувати й передавати до відкритого державного архіву. У документах ЧК-ГПУ-НКВД-КГБ його переважно називали «атаманом петлюровської банди».

Першовідкривачами імені Фотія Мелешка стали краєзнавець Федір Шепель та літературознавець, доктор філологічних наук, викладач педуніверситету ім. В. Винниченка Леонід Куценко. У 2000 р., під час відряд-

* Ревва Тетяна, старший науковий співробітник КЗ «Літературно-меморіальний музей І.К. Карпенка-Карого міста Кропивницького».

ження до Нью-Йорку, він познайомився з удовою Фотія Миновича – пані Марією. Вона подарувала деякі книги свого чоловіка і передала до музею фото, особисті документи, машинописи творів письменника. Зустріч з пані Марією заповнила і деякі прогалини у біографії нашого земляка.

А починалися життєві шляхи Фотія Миновича 26 серпня 1889 р. у с. Глодоси. Навчався у сільській школі, поєднуючи навчання з пастухуванням та наймитуванням, що було на ті часи звичайною практикою для селянських дітей (цей факт з життя знайде відображення у романі «Три покоління»). У 1905–1907 рр. був одним з організаторів революційного повстання глодоської молоді (спогади про ці події будуть описані у машинописі «Участь глодосян у визвольній боротьбі. Спогади із років 1905–1920»).

У Глодосах на той час досить мирно співіснували представники декількох революційних течій: народовольці, анархісти, соціалісти, але у селі їх називали «демократами». До них належав і юний Фотій. Він разом з друзями-однодумцями переховував зброю, через що у хаті не раз проводили обшук. Пізніше Ф. Мелешка ледь не заарештували за підозрою у виготовленні пороху, хата Мелешків була місцем зібрання демократів. У лютому 1907 р. Фотій деякий час перебував під арештом за звинуваченням у вбивстві старшини, проте через брак доказів юнака звільнили. У червні того ж року заарештували вдруге. Він уже значився як неабиякий політичний злочинець, але чіткого звинувачення не було і цього разу – лише розповсюдження прокламацій. Коли повернувся з-під арешту, мати радила «...залишити своє демократування, бо до добра не доведе – радила братись за господарство або вчитись. Я й сам добре те розумів, побувавши за ґратами, але якась невідома бунтарська сила гнала мене вперед, не хотіла залишати на півшляху».

На деякий час Мелешко призупинив свою діяльність, взявся за господарство, однак «оточення не давало мені спокою». Дім Мелешків знову став притулком демократів. За участь у революційному русі був відправлений на три роки заслання в місто Кем в Архангельському краї. На засланні екстерном склав іспити за гімназійний курс.

Під час Першої світової війни був призваний до армії, а з весни 1917 р. захопився будівництвом самостійної України. Брав участь у багатьох боях, був організатором повстанських загонів в тилу, зокрема на Єлисаветградщині. У 1919 р. здійснив рейд повстанської сотні вільного козацтва, сформованого переважно з глодосан, від Глодос до Поділля.

Після поразки армії УНР разом з армією перейшов Збруч і був інтернований у польських таборах. У 1921 р. вступив на філософські факультети Карлового університету та Українського вільного університету у Празі, по закінченню студій здобув у 1927 р. вчений ступінь доктора філософії в Українському вільному університеті. Краєзнавцю Федору Шепелю

вдалося знайти архівні документи ДПУ, які свідчать, що Мелешко десь у 1926 році у Празі був репетитором сина відомого актора, одного з корифеїв українського реалістичного театру Миколи Садовського, теж Миколи, який не побажав разом з батьком повертатись в Радянську Україну. Гроші за цю послугу Микола Садовський переказував матері Фотія Миновича Олені, яка мешкала в Глодосах.

До 1943 р. Ф. Мелешко жив і працював у Празі, був на викладацькій роботі в українських землях Грубешівщини (Польща). Брав активну участь у громадському житті української еміграції. З наближенням фронту змушений був із сім'єю виїхати до Словаччини, а згодом до Німеччини.

У 1956 р. родина Мелешків переїхала до США, де Ф. Мелешко працював доглядачем будинків і кочегаром, аби його родина мала житло, а діти – змогу навчатися. Фотій Минович і у Штатах продовжує активно працювати в українських організаціях. Багато пише, друкується. Проте, більша частина творів залишалася через брак коштів в домашньому архіві письменника.

Помер Фотій Минович Мелешко у грудні 1970 р. Похований на українському православному кладовищі у Бавнд Бруці.

«Почав свою творчість – писав Ф.Мелешко в автобіографії, як то звичайно в юнаків буває, віршуванням. Вартість того, мабуть, була мала». До прози звернувся на засланні і вже на початку 1914 р. мав кілька оповідань та повість «Зламане життя», нав'язу життям засланців Архангельщини. На фронтах світової війни почав вести щоденник та написав дві драми. Мав більші наміри, але захопили революція, побудова нової України, тож література відступила аж до польських таборів. А в таборах для інтернованих знову повернувся до драми. Написав у місті Каліш п'єсу «Понад Дніпром», яка з успіхом йшла у таборовому театрі. Не меншою популярністю користувалася п'єса Фотія Миновича «Трьома шляхами», у якій автор грав одну з головних ролей – діда Якіма (1947 р., Німеччина).

У Празький період життя наш земляк написав чимало оповідань, повістей, які друкувалися в часописах «Назустріч», «Літопис Червоної каліни», в альманахах-календарях.

У 1943 р. у Львові виходить друком його повість «Три покоління». Книга була відзначена першою премією літературного конкурсу Українського видавництва. Задум написати великий твір із селянського життя виник ще у Празі. За задумом автора його «селянська епопея» мала бути завершеною до початку 1940-х рр. Проте роботу над великим полотном автору вдалося закінчити лише у 1963 р. Були видані лише перша та друга частини повісті (друга – у 1959 р. в Нью-Йорку). Третя і четверта знаходяться у сімейному архіві письменникової вдови. Літературознавці і критики справедливо називають повість «Три покоління» найбільшим літе-

ратурним здобутком нашого земляка, зазначаючи, що «вона залишиться в історії українського письменства документом доби кінця XIX та перших десятиліть XX ст.»

Для нас ця повість цікава ще й тим, що у ній відтворено життя українського села Глоси (у повісті Болотяного) та й загалом Єлисаветградського повіту протягом п'ятдесяти років (1870-1920). У «Трьох поколіннях» простежується чимало автобіографічних моментів, досить детально описані дитячі роки самого Мелешка (у повісті Масі або Максима).

Нині у фондах літературно-меморіального музею І.К. Карпенка-Карого зберігаються оригінали фото родичів Ф. Мелешка з Глос (з автографом «Моя стражденна мати з двома дочками, зятем та трьома внучками... Ф. Мелешко»); сцени з вистави «Трьома шляхами» за його п'єсою, де наш земляк грав одну з ролей; Ф. Мелешко серед випускників філософського факультету Української вільної академії наук (Прага, 1927 р.).

Більшу частину фонду Фотія Миновича складають документальні матеріали. Історичну та літературну цінність мають для нас авторські машинописи спогадів про події буремних часів у нашому краї та емігрантського життя, які згодом побачили світ на сторінках українських часописів США і Канади. Це праці «Українські січові стрільці на Єлисаветчині», «Участь глососян у визвольній боротьбі. Спогади з років 1905-1920», «Південно-Східна група армій УНР та її командир отаман Янів», «Українське національне життя на Грубешівщині» (Польща), «Завілтавська Січ».

Літературний доробок представлений п'єсами «Останній» (Прага, 1936), і «Трьома шляхами» (Лондон, 1964), машинописами новели «Неписьменний учитель», поемо-драматичної картини «По-над Дніпром», оповідання «Чайка Дніпрова».

Зберігаються у нашому музеї і оригінали особистих документів Ф. Мелешка: свідоцтво науково-іспитової комісії для вчителів середніх шкіл при Українському інституті у Празі (1925), сертифікат професійного статусу (1948), а також публікації Фотія Миновича у газетах «Народний трудовий союз» та «Новий шлях».

Фонд Фотія Миновича продовжує поповнюватися і нині. У 2018 р. у Кропивницькому побував історик, голова наглядової ради молодіжної організації «Пласт-НСОУ» Юрій Юзич. Він працював у музеї з архівом Фотія Мелешка. Дізнавшись, що у фонді відсутня книга «Три покоління», подарував нам її другу частину і допоміг у розшуках першої.

Співробітники музею плідно спілкуються з поетом, директором краєзнавчого музею при Глоському будинку культури Миколою Михайловичем Паскарем. Він – племінник ще одного знаного глосочанина Василя Недайкаші, який був другом і соратником Ф.М. Мелешка. Кілька років тому Микола Паскар знайшов своїх рідних аж у Франції. З'ясував:

Василь Недайкаша листувався з Фотієм Мелешком, земляки підтримували дружні стосунки. Обидва мріяли про те, щоб факти з їхнього листування стали відомі на батьківщині й сприяли неупередженій оцінці повстанської боротьби початку ХХ ст. Виконуючи батькову волю, донька Василя Недайкаші переслала документи і деякі листи своєму родичу Миколі Паскарю. Копії згаданих листів краєзнавець надав до музею І. К. Карпенка-Карого на опрацювання.

Листи Фотія Мелешка до Василя Недайкаші – ще одне підтвердження патріотизму нашого земляка, його любові до рідної землі, рідного села. Вони майже не містять особистих новин, а висвітлюють політичні погляди справжнього борця за незалежну Україну. Наведемо деякі уривки.

Лист від 10 січня 1957 р. «Я ніколи не признавав, не признаю і признавати не збираюсь тих, які керуються насиллям і не тільки поневолюють, а й винищують цілі народи – цим займалася Московська Комуністична зграя...».

«...У свій час, ми першими, нічим, майже голіруч воювали проти тієї погані, що загрожує тепер світові. А як свого часу мало треба було, щоб перемогти більшовиків. Таки визнати Українську Народну республіку, дати їй не в подарунок мільярди, а тільки позичити яких сто мільйонів, дати з собою одяг і медикаменти і про те, що колись на світі більшовики давно б забулось. Коли ж ми воювали з більшовиками, то світ, коли не сміявся, то як казав Шевченко стояв, дививсь та мовчки чухав чуба...».

Лист 1956 р. «...Ти пишеш [В. Недайкаша]: “Мушу ствердити, що і на Україні не все в порядку”. На превеликий жаль, воно прямо таки все в повному безпорядкові. І не можна рівняти стан перед 1917 р. з теперішнім. Царська русифікація в порівнянні з теперішньою, коли наче й є українські школи, була все ж слабшою. Тоді ми мали, так би сказати, дуже сильну цілину – селянство, яке зберігало в собі основи нації. Тепер же ті основи жорстоко докінчуються в концтаборах, тобто в так званих совгоспах та совхозах. Такої безправної основи нації без національного провідництва залишилося тільки 22,2 мільйони...».

Згадував Фотій Минович у своїх листах і про знаменитий «Глodosький скарб». «Слово про Глodosи тепер саме гримить по цілому світі, а тепер ще й в археологічній ділянці. Тобі ж, певно, відомо, що знайдено таке, що зветься “Глodosький скарб”. Під цим заголовком вийшла і недавно книга в Києві». Фотій Минович дуже тішився і пишався тим, що про його малу батьківщину почули у всьому світі.

Все більше замовчуваних і табуєваних постатей української історії стають відомими широкому загалу. Відкриті архіви, документи діаспори дають можливість неупереджено дослідити і осягнути події на зламі історичних епох. Постатей нашого земляка Фотія Мелешка може прислужитися для осмислення нашого шляху не лише у минулому, а й у майбутньому.

Евгений Забиянов*

г. Одесса

ОДНА СУДЬБА СКВОЗЬ ВРЕМЯ ЛЕТ И ПЕРЕМЕН

В статье рассмотрена биография одного из врачей первой половины XX века, уроженца Елисаветграда, Ивана Петровича Белкина. Подробно рассмотрены аспекты деятельности Ивана Петровича в период его службы земским врачом в селе Троицкое Одесского уезда Херсонской губернии, в городах Полтава и Тула. Отдельно рассмотрена его деятельность в период революции 1905 года. Показано активное участие в создании и развитии санаториев в частности противотуберкулезной направленности в Крыму, Подмоскowie и Тульской области.

Ключевые слова: санаторное лечение, туберкулез, Иван Белкин, Троицкое, Полтава, Тула, Крым.

The article deals with the biography of one of the doctors of the first half of the twentieth century, a native of Elisavetgrad, Ivan Petrovich Belkin. Aspects of activity of Ivan Petrovich in the period of his service by the Zemsky doctor in the village of Troitskoye of the Odessa district of Kherson province, in the cities of Poltava and Tula are considered in detail. His activity during the revolution of 1905 is considered separately. Active participation in creation and development of sanatoriums in particular anti-tuberculosis orientation in Crimea, Moscow region and Tula region is shown.

Keywords: sanatorium treatment, tuberculosis, Ivan Belkin, Trinity, Poltava, Tula, Crimea.

В старинном живописном парке архитектурного дворцового ансамбля маленького, уютного и старинного города Богородицка Тульской области Российской Федерации рядом с Казанской церковью находится скромная могила. На ее темном гранитном надгробье можно разглядеть слова:

*Белкин
Иван Петрович
1874 – 1934 гг.
организатор санатория
«Красный шахтер»*

За небольшой информацией, вписавшейся в размеры плиты, скрывается биография человека неординарного, насыщенная многими перипетиями событий, определяющих широту географии его жизни.

* Забиянов Евгений, руководитель общественной организации «Краевед».

Иван Петрович Белкин родился 4 марта 1874 года в городе Елисаветград Херсонской губернии (ныне Кропивницкий, Украина) в семье мещанина Петра Степановича Белкина и его жены Любови Николаевны. Таинство крещения новорожденного Ивана совершил священник Захарий Белецкий 10 апреля в Елисаветградском Успенском Соборе. А восприемниками стали диакон Иоанн Шашкевич и елисаветградская мещанка А. Строева [32, л. 16 об. – 17].

Отец, Петр Степанович, который неоднократно избирался Елисаветградским мещанским старостой [17, с. 200], отдал учиться своего сына Ивана в Елисаветградскую гимназию [25, л. 1].

Затем Иван Белкин окончил курс медицинских наук в Киевском Императорском университете святого Владимира в 1900 году [55, с. 47], получив специальность лекаря, которой он оставался верным всю свою жизнь, куда бы ни бросала его судьба.

Именно в Киеве он окунается в вихрь революционных идей, мыслей и событий.

В 1897 г. Белкин И. П. содержался 3 дня под арестом в полицейском участке за причастность к уличному антиправительственному выступлению в г. Киеве по поводу самоубийства русской революционерки, члена «Группы народолюбцев» М. Ф. Ветровой, совершившей самосожжение в знак протеста против тюремных порядков [60].

Участвует в демонстрациях студенческого общедемократического движения, проводимых в 1899 году под началом «Киевского союзного совета объединенных землячеств и организаций». 15 мая 1899 года по распоряжению начальника Киевского губернского жандармского управления Белкина привлекают к дознанию по делу о «Киевском союзном совете объединенных землячеств и организаций» и «Организационном комитете Киевского политехнического института». В уведомлении №1 от 26 ноября того же года прокурор Киевской судебной палаты сообщал в Министерство юстиции, что обвиняемый в государственном преступлении по ст.ст. 252 и 318 Уложения о наказании Иван Петрович Белкин не разыскан [63].

16 января 1900 г. был обнаружен на жительстве в г. Василькове Киевской губернии и отдан под особый надзор полиции. В сентябре 1900 г. дело о Белкине И. П. было прекращено [61].

С 15 августа 1901 года он состоит на службе запасного врача в Одесском Уездном Земстве [27, с. 7]. С 1902 года пребывает в селе Троицкое, Граденицкой волости. Возглавив Троицкий медицинский участок [28, с. 6], образованный из сел Троицкого, Граденицы и Яссок, с местожительством и строящейся больницей в селе Троицком, И. П. Белкин посвящает свои знания и умения предупреждению и лечению заболеваний населения Приднестровья.

Здесь, в причерноморском крае, Иван Петрович знакомится со своей будущей супругой. Поэтесса и писательница, прозаик Любовь Михайловна Белкина [4, л. 20; 57, с. 217] (урожд. Родионова, в первом браке Клячко) являлась одной из основателей и руководителей «Рабочей партии политического освобождения России» – организации народническо-эсеровского направления, объединявшей до 40 рабочих кружков, в том числе Москвы, Киева, Одессы и других городов [68, с. 182]. В 1900 году в брошюре «Свобода» ею были изложены главные программные принципы этой организации, выдвигалась задача свержения самодержавия и завоевания политических свобод [52, с. 510 – 514]. Тогда же переехала в Петербург, где была арестована и выслана в Херсонскую губернию под особый надзор полиции [19, с. 184]. Всю жизнь пройдут они рука об руку, вырастят двоих сыновей, и уже после смерти мужа в холодной послевоенной Москве Любовь Михайловна будет вспоминать весенние сады Троицкого и счастливые дни, проведенные на этой земле [14].

В 1903 году на совещании Одесской Уездной Земской Управы по медицинской части, борьбу с распространением малярии вопросом общегубернского значения, Белкин изъявил готовность произвести исследование данного инфекционного заболевания к предстоящему съезду врачей Херсонской губернии [29, с. 5].

Осенью 1904 года назначается очередным делегатом от Одесского уезда на научную командировку [30, с. 260]. Волею судьбы, воспользовавшись выпавшим ему шансом, осваивал новые знания в Институте Пастера в Париже [4, л. 20; 25, л. 1].

Волновали Ивана Петровича нужды и потребности учебных заведений. Он значится в списке лиц, избранных Одесским Земским Собранием в попечители земских школ Одесского уезда на трехлетие 1904 – 1907 гг. [38, л. 5]

Всегда проявляя заботу о состоянии и здоровье населения, на одном из собраний врачей Одесского уезда И. П. Белкин поднимает вопрос о препятствии со стороны администрации по устройству участковых санитарных попечительств [31, с. 239].

Будучи сторонником революционного движения, неоднократно агитировал крестьян на выступления против царского самодержавия.

В преддверии восстания на броненосце «Потемкин», 12 июня на собранном сельском сходе в селении Троицком, Одесского уезда было прочитано прошение крестьян о прекращении войны, установлении демократических свобод и разделе помещичьей земли. Одними из авторов-составителей, как сообщал начальник жандармского управления г. Одессы временному генерал-губернатору, были земской врач Иван Белкин с «сожительницей его Любовью Клячко». Прошение, подписанное

114 человеками крестьян, заключает просьбу о разделении земли, улучшении крестьянского быта, усилить учебные заведения для образования народа, прекратить войну, упразднить земских начальников, волостные суды и администрацию, дать новые реформы, освободить из Сибири сосланных за политические преступления, дать свободу печати, свободу слова, упразднить урядников и стражников, и ненужных жандармов [54, с. 318].

Но недолго длилось пребывание Ивана Петровича на юге Российской Империи. Однажды летним днем под окнами, выходящими в сад, «показываются штыки», и вот вместе с семьей он уже находится под арестом [2, л. 35] за агитационную работу среди рабочих городского водопровода в с. Беляевке и крестьян в с. Троицком [4, л. 20].

В 1905 году врач Троицкого медицинского участка И. П. Белкин был административно выслан на время военного положения в Самарскую губернию [31, с. 233].

В дни первой всероссийской забастовки железнодорожников рабочие избирают Белкина председателем Абдулинского стачечного комитета Самаро-Златоустовской железной дороги [53, с. 172]. Неоднократно он обращает внимание на плохие условия производственной санитарии и гигиены труда, влияющие на здоровье и организм рабочих. Именно этот вопрос он вынес первым на собрании в железнодорожной мастерской, посвященном обсуждению задач рабочего движения на железной дороге: «Посмотрите, что делается в мастерской. Отопления нет, осенью и весной сыро, зимой того и гляди замерзнешь. В воздухе носятся тучи смрада, одежду приходится снимать тут же в мастерской, где от грязи деваться некуда. И когда мы из-за таких собачьих условий заболеваем – помощи не жди» [65].

Декабрьское вооруженное восстание Иван Петрович встречает в Москве. Его можно увидеть на баррикадах Красной Пресни, где он руководит врачебными пунктами и санитарным отрядом [4, л. 20; 25, л. 1].

После подавления революции 1905 года Белкин И. П. ушел в глубокое подполье. Проживает в г. Москве на Поварской улице № 37, в доме Титовской школы [37, л. 8; 39, л. 12 об.].

В это время настойчиво совершенствует свои языковые навыки. Он владеет французским, украинским, русским языками, читает на немецком и польском. Занимается живописью [24]. На XXVII периодической выставке Московского общества любителей художеств было представлено 10 картин, написанных Иваном Петровичем Белкиным, врачом Речицкой земской больницы, Бронницкого уезда, Московской губернии [15, л. 31].

В 1909 г. Иван Петрович Белкин был приглашен на должность врача первого в России Земского санатория легочных больных имени Гавриила

Антоновича Маркова, расположенного в сосновом лесу вблизи д. Коняшино [3, с. 85].

Председатель Бронницкой земской управы Александр Александрович Пушкин, внук знаменитого русского поэта Александра Сергеевича Пушкина, посылал даже доктора Белкина за границу – в Швейцарию, Италию, Францию – с тем, чтобы узнать, как такие санатории строить [13, с. 128; 56, с. 85].

В дальнейшем судьба связывает лекаря с Полтавской губернией, где сооружается второй в России народный туберкулезный санаторий [4, л. 20; 25, л. 1].

В 1913 году в г. Полтава на 23 страницах издается, отчет о деятельности Амбулатории «Белого цветка» Полтавского общества борьбы с туберкулезом за 1911 – 1912 гг., составленный зав. Амбулаторией доктором И. П. Белкиным [20, с. 613].

Иван Петрович вносит свой вклад в организацию санатория для учителей земских школ Полтавской губернии в Алушке [25, л. 2] на базе дачи политического и общественного деятеля, депутата I Государственной Думы Российской империи Ивана Николаевича Присецкого, которая после его смерти была передана Полтавскому обществу борьбы с туберкулезом.

Также он принимает активное участие в создании домов отдыха в городе Гадяче [25, л. 2].

Выполняя свой профессиональный долг, с 1913 года ведет прием больных по адресу ул. Котляревская, №34 [44, с. 137], а с 1914 года – на ул. Архиерейская, №8, где ежедневно осматривает больных с 9 – 11 часов утра и от 12 – 4 часов дня [45, с. 98; 46, с. 109; 47, с. 79].

В период образования Полтавского учительского института Иван Петрович Белкин назначается на должность врача этого нового в городе учебного заведения [5, с. 26], одним из первых воспитанников которого стал будущий советский педагог и писатель, основатель системы детско-подросткового воспитания Антон Семенович Макаренко.

С 6.09.1915 г. до осени 1916 г. Белкин в институте исполняет обязанности преподавателя гигиены и «алкоголеведения» [6, с. 73].

Но в годы 1-й мировой войны Ивана Петровича призывают на действительную военную службу [62, с. 21]. В военно-санитарном полевом поезде №132 он оказывает помощь больным и раненым в ходе боевых действий воинам [4, л. 20 об.; 25, л. 1].

После Февральской революции новый период в жизни врача был связан с городом Тула, где он занимал ответственные руководящие посты: заместитель губпродуправы [58, с. 139; 67, с. 80], заместитель председателя Тульского городского комитета [49, с. 171], заместитель председателя губернского исполнительного комитета [49, с. 175].

Он активно участвует на митингах и собраниях [12, с. 187; 21, с. 63; 33, с. 66, 67]. 16 ноября 1918 года во время 108-го заседания Тульского губисполкома, на котором депутаты обсуждали доклад врача Лысаковского о развившейся эпидемии сыпного тифа, Белкин, поддержав соображения, высказанные в докладе, вносит предложение об устройстве в Туле общественных бесплатных прачечных. Одновременно он потребовал от ответственных лиц и учреждений уничтожения длинных очередей в магазинах, увеличения мест раздачи продуктов и скорейшей доставки дров в город [64].

В мае 1919 года Президиум Тульского Губернского Исполнительного Комитета вводит Белкина членом Коллегии в Тульское Губернское Отделение Государственного Контроля [50, л. 4; 66, л. 3].

Так же, именно ему, как авторитетному, эрудированному и талантливому пропагандисту [10, с. 118], поручили ответственное дело – помогать работе губернского союза молодежи [40, с. 37].

Иван Петрович вносит свою скромную лепту в организацию массовой культурно-просветительской работы и литературно-художественной организации пролетарской самодеятельности [36, с. 224]. Так, он оставил свой небольшой след в становлении пролетарской культуры, исполнив роль в трагедии «Светоч Свободы», написанной его женой Л. М. Белкиной и поставленной в здании Нового театра [1].

В январе 1921 года в Туле по инициативе Белкина и художников Покаржевского и Шегаля были созданы Государственные свободные художественные мастерские [16, с. 50].

С мая 1921 года он – лектор агитпропа Тульского губкома РКП(б), преподает на партийном факультете института народного образования [64].

Помимо того, Иван Петрович добросовестно исполнял обязанности комиссара всех военно-лечебных заведений Тулы и губернии, члена коллегии Губздравотдела, а также врача Губкома, Тулгубчека, председателя различных медицинских комиссий от губкома РКП и губвоенкомата, врача рабфака и губсовпартшколы, лектора по вопросам здравоохранения [25, л. 1 об.].

На 1 января 1924 года занимает ответственный пост врача Губполитотдела г. Тула, специализирующегося на туберкулезных болезнях [59, с. 258].

Вместе с супругой проживают в доме № 10 на Пушкинской улице [23, л. 2; 51, с. 32].

В дальнейшем, решением губкома партии он направляется в распоряжение ЦК РКП(б) [41, с. 226].

С 1925 года Иван Петрович – заведующий туберкулезным санаторием «Ильичево» [2, л. 40; 4, л. 20 об; 9, с. 448; 22, с. 108], находящемся в 29 км от Москвы и располагающимся в усадьбе Ильинское, некогда великокняжеском поместье владений царской семьи Романовых.

Весной 1928 года Народный Комиссариат Здравоохранения направляет Белкина на работу в Объединение Курортов Южного берега Крыма в качестве заведующего группой дач с лечебно-профилактическими учреждениями поселка Мисхор [7], пострадавших от землетрясения 1927 года.

Незавидное состояние курортов Крыма нашло отражение в стихах знаменитого поэта-футуриста Владимира Маяковского, который выступал летом 1928 года в Мисхоре, декламировал: «Страна абрикосов, дюшесов и блох, здоровья и дизентерии».

Вступив в должность, Белкин прикладывает усилия к сохранению здравниц с их основными задачами и специализацией, а также дальнейшему развитию всей санаторной группы, один из корпусов которой размещался в имении княжеской семьи Долгоруковых [48].

Затем жизненный путь на небольшой период связывает врача с санаторием «Узкое» [4], устроенного в подмосковной вотчине князя Петра Николаевича Трубецкого.

Летом 1934 года И. П. Белкин вновь на тульской земле. Его назначают директором санатория «Красный шахтер» в городе Богородицке, расположенном во дворце бывшей усадьбы графов Бобринских и находившемся в аварийном состоянии. Белкин поставил своей задачей создать из этого разрушенного и запущенного санатория образцовую здравницу. Тем самым он спасает от окончательного уничтожения и губительства Богородицкий дворец, который спустя уже много лет после реконструкции, продолжает радовать взор туристов, гостей и почитателей Богородицкого дворца-музея и парка [8, с. 125; 42].

Но напряженная работа подорвала и без того его расшатанное здоровье. 4 октября 1934 года в газетах «Известия» и «Правда» Наркомздрав РСФСР с прискорбием извещал о смерти врача, последовавшей 2 октября, в 5 час. 30 мин. вечера [34; 35; 43]. В память о Иване Петровиче Белкине в его квартире был организован красный уголок, открыта библиотека.

Вскоре было принято решение о присвоении санаторию «Красный шахтер» имени Белкина [65].

А в 1967 году Песочная улица г. Тула была переименована и названа также именем Белкина [18, с. 6; 26, с. 77]. На углу при пересечении улиц Белкина и Болдина на доме № 25 была установлена мемориальная доска [11, с. 8].

Несмотря на невозвратные потери, удалось бережно и по крупицам воссоздать Богородицкий дворцово-парковый ансамбль, где «огромный пруд с правильной и красивой набережной, висячий, узкий, как цепочка, деревянный мост, перекинутый через пруд, холм и городской парк на другой стороне, раскинувшийся широко и мощно» [8, с. 127], придают неповторимую прелесть окружающему пейзажу, а скромная могила врача И. П. Белкина хранит память о судьбе этого человека.

Використані джерела та література:

1. «Автобиография и Библиография» (записано в декабре 1924 г.) из личного архива Фроловой М. И.
2. «Поэт первой русской революции». Публикация стихотворений Л. М. Белкиной со вступительной статьей А. К. Тарасенкова (варианты). Приложены записи бесед с Л. И. Белкиным и М. С. Колябской о Л. М. Белкиной // Российский Государственный Архив Литературы и Искусства (РГАЛИ). – Ф. 2587. – Оп. 2. – Ед. хр. 132
3. Аверьянова М. Г. Синеокая Гжель: очерки краеведа. – Раменское: «Раменская типография», 2014. – 328 с.
4. Биография Любови Михайловны Белкиной // Государственный Архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф. А539. – Оп. 4. – Д. 2993. – Л. 20 – 20 об.
5. Булава Л. М., Шевчук С. М., Машенко О. М. Географічна освіта в контексті історії Полтавського Національного Педагогічного Університету імені В. Г. Короленка (1914 – 2014 роки): Монографія. / Міністерство освіти і науки, України, Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г.Короленка. – Полтава: ПНПУ, 2014. – 144 с.
6. Быблюк М. Альма-матер А. С. Макаренко // Makarenko Diskussionen International: Protokoll des 2. Marburger Gesprächs (1. – 4. Mai 1986). – München: Minerva-Publ., 1989. – S. 69 – 78
7. В Московский Комитет ВКП(б) Орграспред тов. Акивису // ГАРФ. – Ф. А482. – Оп. 41. – Д. 279. – Л. 5
8. Веселова А. Ю. «Скромная слава»: из истории возрождения Богородицкого архитектурного ансамбля // Геопанорама русской культуры: Провинция и ее локальные тексты / Моск. гос. ун-т; Ин-т мировой культуры; Пермский гос. ун-т; Евразийская ассоциация ун-тов; Отв. ред. Л. О. Зайонц; Сост. В. В. Абашеев, А. Ф. Белоусов, Т. В. Цивьян. – М.: «Языки славянской культуры», 2004. – С. 123 – 144
9. Вся Москва: адресная и справочная книга на 1927 год с приложением нового плана г. Москвы. – М.: Московский Совет Р. К. и К. Д., 1926. – 840, 748 с.
10. Глаголев Н. А. Странички истории Тульской большевистской военной организации // Так закреплялись завоевания Октября: Воспоминания старых большевиков об упрочении Советской власти в Тульской губернии и участии в гражданской войне (1918 – 1920 гг.). – Тула: Тульское книжное издательство, 1960. – С. 117 – 125
11. Григорьев Д., Кузнецов Ю. Волохово, Китаевка, Серебровка и другие тульские топонимы. Их связь с историей окрестностей. – Тула: Государственное образовательное учреждение дополнительного образования детей Тульской области «Областной центр детского-юношеского туризма», 2007. – 17 с.
12. Денисов А. С. Хозяйственные вопросы в центре внимания парторганизации // Так закреплялись завоевания Октября: Воспоминания старых большевиков об упрочении Советской власти в Тульской губернии и участии в гражданской войне (1918 – 1920 гг.). – Тула: Тульское книжное издательство, 1960. – С. 187 – 191
13. Его уважали все // Русаков В. М. «Мое семейство умножается, растет...»: Дети и внуки А. С. Пушкина: [Сборник статей]. – Пушкинские горы – Псков: Государственный музей-заповедник А. С. Пушкина «Михайловское», 2006. – С. 126 – 135 – (Михайловская пушкиниана; Выпуск 40)

14. Забиянов Е. С любовью к Приднестровскому краю // «Південна зоря». – 2017. – 1 квітня
15. Записки художников о произведениях, представленных на XXVII периодическую выставку Московского общества любителей художеств: Алексеева А. И., Константинова Н. К., Левина К. П. и др. // РГАЛИ. – Ф. 660. – Оп. 1. – Ед. хр. 1388
16. Иванова Е.С. Помни и верь // Тульский краеведческий альманах. – 2004. – №2. – С. 43 – 52
17. Исторический очерк г. Елисаветграда / составил и издал А Н. Пашутин. – Елисаветград: Лито-типография бр. Шполянских, 1897. – 311 с., 10 л. портр.
18. Их именами названы...: (Рекомендательный библиографический указатель литературы): [К 70-летию Великого Октября] / Тул. обл. 6-ка им. В. И. Ленина, Информ.-библиогр. отд.; [Составитель А. Д. Афанасова]. – Тула: Тулупрполиграфиздат, 1987. – 35 с.
19. Карлюкевіч А. ...Ад зямлі, якая нарадзіла ці натхняла: літаратурныя Пухавічы і блізкія ваколіцы // «Полымя» – 2010. – №6 (968). – С. 175 – 188
20. Книга в Україні, 1861 – 1917: матеріали до репертуару укр. кн. Вип. 12, ч. 1. «О – От» / НАН України, НБУВ; упоряд.: С. Й. Петров, С. С. Петров, В. С. Гоїнець, О.В. Давидович, І. Г. Лиханова, Л. С. Новосьолова, Д. В. Устиновський; наук. ред. В. Ю. Омельчук. – К.: НБУВ, 2009. – 672 с.
21. Кульнев В. А. Незабываемые дни // Так закреплялись завоевания Октября: Воспоминания старых большевиков об упрочении Советской власти в Тульской губернии и участии в гражданской войне (1918 – 1920 гг.). – Тула: Тульское книжное издательство, 1960. – С. 59 – 65
22. Лечебные учреждения и медперсонал г. Москвы: справочник. – М.: Издательство МКХ, 1928. – 586 с.
23. Личная карта №228. Белкин Иван Петрович // ГАРФ. – Ф. А406. – Оп. 24А. – Д. 1002. – Л. 2
24. Личная регистрационная карточка члена РКП(б) Белкина Ивана Петровича // Государственный Архив Тульской Области (ГАТО). – Ф. II-1. – Оп. 16. – Д. 64. – Л. 34
25. Личный листок №1086. Белкин Иван Петрович // ГАРФ. – Ф. А482. – Оп. 41. – Д. 279. – Л. 1 – 2
26. Майорова Т. В., Майоров М. В. Улицы Тулы. XVII – XXI веков. Энциклопедический словарь-справочник тульских городских названий. – Тула: Издательство – Типография «Шар», 2005. – 176 с.
27. Медико-санитарный отчет по Одесскому уезду Херсонской губернии за 1901 год // Отчет Одесской уездной земской управы за 1901 год. – Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелос, 1902. – С. 1 – 103
28. Медико-санитарный отчет по Одесскому уезду Херсонской губернии за 1902 год // Отчет Одесской уездной земской управы за 1902 год. – Одесса: «Славянская» типография Е. Хрисогелос, 1903. – С. 1 – 221
29. Медико-санитарный отчет по Одесскому уезду Херсонской губернии за 1903 год // Отчет Одесской уездной земской управы за 1903 год. – Одесса: «Славянская» типография Е. Хрисогелос, 1904. – С. 1 – 47
30. Медико-санитарный отчет по Одесскому уезду Херсонской губернии за 1904 год // Отчет Одесской уездной земской управы за 1904 год. – Одесса: «Славянская» типография Е. Хрисогелос, 1905. – С. 249 – 451

31. Медико-санитарный отчет по Одесскому уезду Херсонской губернии за 1905 год // Отчет Одесской уездной земской управы за 1905 год. – Одесса: «Славянская» типография Е. Хрисогелос, 1906. – С. 225 – 433
32. Метрическая книга данная из Херсонской Духовной Консистории за подписом и печатью в Успенский Собор уездного города Елисаветграда для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших, на 1874 год // Государственный Архив Одесской Области. – Ф. 37. – Оп. 2. – Д. 136. – Л. 1 – 142
33. Митинги, собрания, лекции в 1917 – 18 гг.: (Материалы для библиографии летучих изданий) / Под ред. проф. В.В. Буша. – Пг.: Госиздат, 1920. – 113 с.
34. Некролог // «Известия». – 1934. – 4 октября. – С. 4
35. Некролог // «Правда». – 1934. – 4 октября. – С. 6
36. Орехов А. И. Искусство – народу // Так закреплялись завоевания Октября: Воспоминания старых большевиков об упрочении Советской власти в Тульской губернии и участии в гражданской войне (1918 – 1920 гг.). – Тула: Тульское книжное издательство, 1960. – С. 223 – 225
37. Отношение Канцелярии Московского губернатора // ГАРФ. – Ф. 102. – Оп. 99. – Д. 1429. – Л. 8 – 8 об.
38. Отношение Начальника Жандармского Управления г. Одессы // ГАРФ. – Ф. 102. – Оп. 99. – Д. 1429. – Л. 5 – 5 об.
39. Отношение Полтавского губернатора // ГАРФ. – Ф. 102. – Оп. 99. – Д. 1429. – Л. 12 – 12 об.
40. Очерки истории Тульской областной организации ВЛКСМ, 1918 – 1988 / [В. И. Бочкин, Н. А. Винникова, А. М. Глинский и др.; Редкол.: А. И. Костурин и др.]. – Тула: Приокское книжное издательство, 1988. – 414, [2] с., [32] л. ил.
41. Очерки истории Тульской организации КПСС: в 2-х кн. Кн. 1. 1883 – 1937. – Тула: Приокское книжное Издательство, 1983. – 342 с.
42. Павлов. Он работал как большевик // «Московская кочегарка». – 1934. – 6 октября
43. Памяти И. П. Белкина // «Правда». – 1934. – 4 октября. – С. 6.
44. Памятная книжка Полтавской губернии на 1913 год. – Полтава: Электрическая Типо-Литография Губернского Правления, 1913. – III, 446 с.
45. Памятная книжка Полтавской губернии на 1914 год. – Полтава: Типо-Литография Губернского Правления, 1914. – XXXII, 509 с.
46. Памятная книжка Полтавской губернии на 1915 год. – Полтава: Типо-Литография Губернского Правления, 1915. – XXXII, [1], 629 с.
47. Памятная книжка Полтавской губернии на 1916 год. – Полтава: Типо-Литография Губернского Правления, 1916. – XXVIII, [1], 429 с.
48. Письмо Белкиной Любови Михайловны к сыну Белкину Леониду Ивановичу от 22.04.1929 г. из личного архива Фроловой М. И.
49. Путь борьбы и побед: хроника Тульской организации КПСС. 1883 – 1978: в 2-х кн. Кн. 1: 1883 – 1937. – Тула: Приокское книжное издательство, 1978. – 372 с.: ил.
50. Распоряжение Отдела Личного Состава Народного Комиссариата Государственного Контроля №1345 от 21 мая 1919 г. // ГАРФ. – Ф. А406. – Оп. 24А. – Д. 1002. – Л. 4
51. Рассаднев С. А. Прогулки по улицам Тулы (Беседы краеведа). – Изд. 2-е. – Тула: Издательский Дом «Пересвет», 2003. – 150 с.
52. Революционный радикализм в России: век девятнадцатый. Документальная публикация / Под ред. Е. Л. Рудницкая. – М.: Археографический центр, 1997. – 570 с.

53. Революция 1905 – 1907 гг. в г. Самаре и Самарской губернии: Документы и материалы / Сост.: Л. И. Бородянская, Ф. П. Захарова, Э. С. Шарикова и др.; [Вступ. статья кандидатов ист. наук А. Г. Капитонова и К. Я. Наякшина]; Архивный отд. Гос. архив Куйбышевской обл. Парт. архив Куйбышевского обкома КПСС. – Куйбышев: Книжное издательство, 1955. – 464 с.
54. Революция 1905 – 1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов. В 2 т. Т. 2, ч. 1: Революционная борьба на Украине в период первой русской революции. 1905 / Сост. В. И. Шелудченко, Н. А. Ачкасова, П. П. Быстренко, Б. С. Ватуля, С. К. Гнедаш, М. К. Козыренко, С. П. Майборода, И. П. Олейник, В. С. Скорина. – К.: Госполитиздат, 1955. – 938 с.
55. Российский медицинский список, изданный Медицинским департаментом Министерства внутренних дел на 1905 год (по сведениям к 1 марта 1905 г.) – С.-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1905. – XXIV, 448, 109, 124 с.: табл.
56. Русаков В. М. Потомки А. С. Пушкина. – 2-е изд., доп. – Ленинград: Лениздат, 1978. – 224 с., 25 л. ил.: ил.
57. Русские писатели, 1800 – 1917. Т. 1: А – Г / Гл. ред. П. А. Николаев. – Москва: Большая Российская энциклопедия, 1989. – 671, [1] с., [4] л. ил.: портр.
58. Сотников М. А. На рубеже эпох: документальные очерки. – Тула: Гриф и К, 2007. – 332 с.
59. Список медицинских врачей С.С.С.Р.: (на 1 января 1924 года). – Москва: Народный комиссариат здравоохранения Р.С.Ф.С.Р., 1925. – XII, 827 с.
60. Справка Центрального Государственного исторического архива СССР от 14 мая 1961 г. // ГАТО. – Ф. Р-1527. – Оп. 1. – Д. 249. – Л. 98
61. Справка. 5/XI 1901 г. // ГАРФ. – Ф. 102. – Оп. 99. – Д. 1429. – Л. 2
62. Ткаченко А. В. Almamater А. С. Макаренко: возвращаясь к проблеме // Идеи и опыт отечественной педагогики как фактор развития современного образования в России. Материалы Международной научно-практической конференции г. Волгоград, 6 апреля 2016 г. – М.: Планета, 2016. – С. 17 – 25 – (Макаренковские педагогические чтения; Выпуск 13)
63. Тюрин А. Врач-революционер // «Ленинская правда». – 1977. – № 206. – С. 2
64. Тюрин А. Врач-революционер // «Ленинская правда». – 1978. – 3 января. – С. 3
65. Тюрин А. Друг Тульской молодежи // Молодой коммунар. – 1976. – 12 октября
66. Удостоверение // ГАРФ. – Ф. А406. – Оп. 24А. – Д. 1002. – Л. 3
67. Фектер А. Я. Коммунисты в борьбе за хлеб // Так закреплялись завоевания Октября: Воспоминания старых большевиков об упрочении Советской власти в Тульской губернии и участии в гражданской войне (1918 – 1920 гг.). – Тула: Тульское книжное издательство, 1960. – С. 79 – 85
68. Чернов В. М. В партии социалистов-революционеров: воспоминания о восьми лидерах. – Санкт-Петербург: Издательство «Дмитрий Буланин», 2007. – 518, [1] с.: фот.

СПАДЩИНА

УДК 82.09: 82-311.3/.6:821.161.2

Богдана Бабенко*

м. Кропивницький

«БІЛІ БЛАНКЕТИ» М. СМОЛЕНЧУКА: ХУДОЖНІЙ СВІТ Й ІСТОРИЧНІ РЕАЛІЇ*

У статті досліджено особливості презентації історичних реалій кінця XVI століття на українських землях (передусім говоримо про запровадження унії греко-католицького віросповідання та козацько-селянські повстання під проводом Криштофа Косинського) шляхом їх творчого опрацювання і створення художнього світу роману «Білі бланкети» Миколи Смоленчука.

Ключові слова: історичний роман, пригодницький роман, історичні реалії, художній світ, Микола Смоленчук, «Білі бланкети», український радянський письменник, Кіровоградщина.

* Бабенко Богдана, аспірантка кафедри української та зарубіжної літератури Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

The article explores the peculiarities of the presentation of the historical realities of the end of the 16th century on the Ukrainian lands (first of all, the inception of implementation of the Union of Greek-Catholic religion and Cossack-peasant uprising led by Christopher Kosinsky) through their creative elaboration and creation of the artistic world of the novel "Bili blankets" ("The White blanks").

These "white blanks", that means blank sheets of paper, that gave the name to the novel of the Smolenchuk are not the product of the author's imagination, but real historical fact. In 1590, at the Brest Cathedral, Orthodox bishops hand bishops of Lutsk and Ostroh Cyrylo Terletskyi blank forms with signatures and seals to state complaints about the Orthodox Church's oppression. But he decides to use them at his own discretion and fills in the forms as if the Orthodox Church in the territory of the Commonwealth wants to unite with the Catholic one.

Using this fact the author created the artistic world of the novel, where several power parties want to take possession of these documents. So it seems interesting to investigate how historical facts and atmosphere of the end of the 16th century on the Ukrainian lands are presenting through the artistic world of the "Bili blankets".

Keywords: historical novel, adventure novel, historical realities, artistic world, Mykola Smolenchuk, "The White blankets", "Bili blankets", a Ukrainian Soviet writer, Kirovohrad region.

З початком нового тисячоліття і подальшим розвитком України як незалежної суверенної держави зростає інтерес до вивчення творчості українських письменників, недооцінених чи замовчуваних у радянський час з причини підпорядкування літератури, як у будь-якої іншої мистецької сфери, фактору ідеологічної доцільності. Серед таких митців слова – уродженець Кіровоградщини Микола Кузьмович Смоленчук – педагог, кандидат філологічних наук, член Спілки письменників України, також знаний у як літературознавець, краєзнавець, учений-корифеєзнавець та фольклорист. Хоча фольклорні записи М. Смоленчука побачили світ двом виданнями аж у 2002-му та 2006-му роках, вже після його смерті.

Свого часу літературний талант Смоленчука було позитивно оцінено Максимом Рильським, проте творча доля митця, як це бувало за умов підпорядкування постулатам партійності в літературі, що домінували над власне мистецькими критеріями сприйняття художності, не склалася в повній мірі.

Спершу оцінку окремих творів письменника знаходимо у вигляді рецензій на шпальтах місцевої періодики («Молодий комунар», «Кіровоградська правда» тощо) та в деяких літературно-мистецьких часописах, де, власне, публікують і художні твори та краєзнавчі розвідки Миколи Смоленчука. У 60-х роках праці автора регулярно виходять окремим друком. Проте в 70-х роках автор йде у вимушену мовчанку, яка перериваєть-

ся лише в 1985-му році першою частиною історичної дилогії – романом «Білі бланкети». Ґрунтовний відгук на нього, написаний В. Марком, було опубліковано у львівському літературному часописі «Жовтень».

Подальші згадки про Смоленчука знаходимо лише після його смерті у публікаціях Л. Куценка, О. Бондаренка, В. Бондаря, Г. Бакатнюка, О. Клочека, О. Бабенка, Г. Повалій тощо. Спроби наукового осмислення творчої постаті митця знаходимо у Наукових записках [3] (Кіровоградський державний педагогічний університет, 2002 р.) та книзі «Із сивого покоління: М. Смоленчук – Людина, письменник, вчений» [2].

Нині художня творчість письменника стає більш відомою широкому загалу: у 2015-му році видавництвом «Імекс-ЛТД» здійснено перевидання його роману «Білі бланкети», у травні 2017 р. видавництвом «Імекс-ЛТД» презентовано дилогію – історичні романи «Білі бланкети» (вперше побачив світ у 1985 році) й «Смутна доба», що так і не був опублікований за життя письменника; у червні цього ж року – роман «Степи полинові». Проте літературознавчих розвідок, які б вивчали творчість автора, досі обмаль у фахових виданнях навіть в межах України. Зокрема й таких, що стосуються історичної прози Миколи Смоленчука.

Розглядаючи жанр історичного роману в руслі функціонального підходу до літератури, М. О. Дудніков [1], серед інших, виділяє підхід до вивчення історичного роману А. В. Мезієром, який виокремлює дві його функції – виховну та освітню, і вважає його джерелом «історичних знань», «критичного мислення та розуміння навколишнього суспільного життя» [7, с. 25]. «Історичні знання втілюються в історичному романі в таку форму, яка робить їх доступними широкому колу читачів, про що не може і мріяти ні підручник, ні науково-популярна, ні тим більш наукова книга» [7, с. 26].

З огляду на це цікавим видається завдання дослідити особливості втілення історичних знань у історико-пригодницькій прозі Миколи Смоленчука, зокрема на матеріалі роману «Білі бланкети», надрукованому через майже півтори десятиліття перебування митця у «чорних списках» видавництва. Тож метою нашої розвідки є вивчення особливостей презентації історичних знань шляхом створення художнього полотна роману «Білі бланкети» Миколи Смоленчука. Об'єктом дослідження виступатиме текст роману, предметом – переплетення історичних фактів та художньої дійсності твору.

Роман «Білі бланкети» присвячено подіям зародження унії греко-католицького віросповідання на українських землях, які в той час, у 90-х роках XVI століття, входили до складу Речі Посполитої, та козацько-селянським повстанням під проводом Криштофа Косинського, які є менш відомим широкому загалу історичним фактом, порівняно з іншими повстаннями того часу, очолюваними Северином Наливайком та Григорієм Лободою.

Роман «Білі бланкети» М. Смоленчука має надійну документальну основу. Причому, як зазначає Г. В. Повалій, автор належить до тих письменників, для яких документ – не відправна точка у світ фантазії, а сам епіцентр твору, його ядро, що визначає характер усієї атмосфери художнього світу [4].

У «Білих банкетах» представлено інформацію про непрості шляхи запровадження унії в Україні, починаючи з подій, що їй передували. Так, у 1590 р. на черговому Брестському соборі православні єпископи вручають єпископові Луцькому і Острозькому Кирилу Терлецькому чисті бланки з підписами та печатками для викладу скарг про утиски православної церкви. Але той вирішує скористатися ними на власний розсуд й заповнює бланки так, ніби православна церква на теренах Речі Посполитої прагне об'єднання з католицькою. Таким чином він та декілька інших єпископів, серед яких менш одіозною за Терлецького, але не менш відомою своїми злочинами (за Іваном Вишенським) постаттю є єпископ Володимирський і Берестейський Іпатій Потій, які прагнули урівнятися у своїх правах з католицькими біскупами. На одному з таких бланків й було складено соборний документ, котрий повезли 1595 року папі Клименту VIII Кирило Терлецький та Іпатій Потій.

Описано тут і події жовтня 1596 року в Бресті, результатом яких, власне, й стало проголошення унії, що в традиційній інтерпретації російської та радянської історіографії суперечило волі всього православного загалу, тобто й більшості українців.

Взявши за основу твору ці події, Микола Смоленчук робить образ білих бланкетів ключовим символом для всього роману: вручення такого документу є не лише виявом найвищої довіри (у цьому випадку – не виправданої, одуреної) кола осіб, які власними підписами та печатками наперед брали на себе відповідальність за його зміст, але й символом нового починання, можливостей та перспектив. Затверджений більшістю православних єпископів, лише один такий бланкет мав силу кардинально змінити церковну політику держави в будь-якому можливому напрямку.

Таким чином бланкети стають цінним скарбом, за можливість володіння яким точиться боротьба між Кирилом Терлецьким, Іпатієм Потієм та їхніми поплічниками, які прагнуть втілити свій корисливий, на думку автора роману, передусім радянського письменника, намір попри шкоду усьому православ'ю, та силами, про діяльність яких Луцький єпископ може лише підозрювати, і які прагнуть запобігти використанню бланкетів за злочинним умислом. Так, у найкращих традиціях шпигунської історії, це протистояння стає однією з головних сюжетних ліній твору.

Обрана Миколою Смоленчуком стилістика оповіді має очевидний пригодницький відтінок, притаманний і дитячим історичним творам ав-

тора («Степівчани», «Родня»), тож подібний стиль зображення можемо вважати характерною особливістю Смоленчукової манери письма в жанрі історичної прози.

Зрозумівши, що Кирило Терлецький не збирається використати бланки з печатками та підписами єпископів за довіренням йому призначенням, православні церковнослужителі, серед яких єпископ Галицький, Львівський і Кам'янець-Подільський Гедеон Балабан, намагаються запобігти біді та доручають козакам-побратимам Тимошу Таранусі й Карпові Розтопчі з'ясувати місцезнаходження заповітних бланкетів.

Проте організована православними церковниками система з протидії запровадженню унії містила всі ознаки таємного угруповання: приховані, секретні канали фінансування, власна мережа інформаторів, наявність керівників спецоперацій та виконавців різного рангу, від якого залежав ступінь поінформованості про мету діяльності та структуру організації, тож навіть зазнавши тортур, жоден з виконавців не зміг би розповісти всього про угруповання. Тож протягом довгого часу Тимко з Карпом й самі не знають, куди прямують, кожен раз під час зупинки отримуючи нові вказівки про подальший шлях та завдання, і лише з часом дізнаються про головну мету їхньої подорожі – бланкети, які потрібно здобути за всяку ціну. Саме подорож побратимів об'єднує численні події у творі у єдине ціле.

Інший герой роману Яцко, який теж діяв в інтересах загальної операції, «виконував справи таємні, зміст яких не розумів і сам» [6, с. 84], що, у той же час, не заважало йому ефективно виконувати отримані накази, зокрема щодо спостереження – саме він з'ясовує, що Кирило Терлецький вершить найтемніші справи через свого брата Яроша.

Таким чином поряд із персонажами, які є втіленням реальних історичних персоналій (вже згадані Кирило та Ярош Терлецькі, Іпатій Потій; єпископ Гедеон Балабан, князь Острозький, Криштоф Косинський, Михайло Хмельницький, – батько ще ненародженого Богдана Хмельницького тощо), у «Білих бланкетах» перед нами постають і ті, що є витвором авторської фантазії в повній мірі. Передусім говоримо про навченого життям мудрого Тимка Тарануху, мужнього Карпа Розтопчу, метикувато-го Яцка, вірну Устинку, сміливу та ніжну Милешку.

Їхні дії органічно впливають на історичну канву й не лише запускають ланцюгові реакції подій, що впливають на розгортання сюжету, але й сприяють більш повному осягненню читачем описуваних історичних реалій: разом з ними зустрічаємо представників найрізноманітніших верств населення, дізнаємося, які настрої панують у суспільстві. Окремі персонажі втаємничують читача у перипетії, що розгортаються докола бланкетів.

Клопіткі дослідження особливостей історичної епохи дозволили Ми-

колі Смоленчуку оживити художній світ роману: автор сумлінно вималював краєвиди, які герої твору, що були постійно в дорозі, бачили безліч, і кожен з яких викликав у їхніх серцях особливі почуття: «Збараж об'їхали стороною, Вишнівець бачили здалеку – палац над озером, якісь високі господарські будівлі між дерев. Пересікли Чорний шлях. Такий невеселий, як і на виходах у степи, де догниває їхнє поруйноване замчище. Тимко знав його до перекопських озер – цю жакливу жилу, по якій спливла кров його народу» [6, с. 55]. Слід зазначити, що у творі присутні як урбаністичні пейзажі кінця XVI століття (храми, ринкові, площі чи вулички), так і описи природи, виписані у кожному розділі з особливою ретельністю.

Особливу атмосферу створюють побіжні коментарі автора щодо суспільні явищ того часу: «... грабунок купців вважався у короні звичайним ділом» [6, с. 116]; «Повставали в ті роки майже всі королівські міста, правда, кожне осібно» [6, с. 9] (останнім автор, між іншим, опосередковано підкреслює проблему, що завжди стояла на заваді утвердженню української державності).

Загальне ставлення шляхти до простого люду вимальовується із діалогів персонажів. Промовистим з цієї точки зору є сказане Тимкові Таранусі паном Бронекком, який належав до свити Яроша Терлецького: «Пане Тимоше, майте гонор! То є бидло, і все нами вчинене вони мусять сприймати як належне. Поколошкати холопа – навіть вбити – що вбити собаку!» [6, с. 107]. Сам Тимко на той момент перебував «під прикриттям», і начепив личину польського пана, тож адресовані йому слова прозвучали з усією щирістю звертання до рівні.

Попрацював автор і над зображенням героїв, які є втіленням відомих історичних персоналій. Іноді в романі представлено так звані «біографічні сторінки», але найчастіше уявлення про головних дійових осіб отримуємо не монолітно під час знайомства з ними, а спорадично доповнюються протягом твору – через опис зовнішності, взаємодію з іншими героями, окремі згадки про їхню репутацію, напрацьовану до подій, описаних у романі (представлені у плітках про них, чи шляхом авторського коментаря) тощо. Таким чином застосовано весь спектр прийомів характеристики героїв, що сприяє утворенню комплексного враження про них.

Особливості формування уявлення про героя у «Білих бланкетах» можна прослідкувати на прикладі образу Терлецького.

Чутки про нього ходили лише погані: «Яцко розказував про владика таке, що йому не вірили» [6, с. 84]; «Кажуть, владика [Терлецький] хапає жінок повсюдно, як тільки котрась припаде йому до вподоби» [6, с. 86].

Отримавши завдання дізнатися, де знаходяться бланкети, Тимко Тарануха спершу веде спостереження за звичками луцького владика та тих, хто в нього буває: «До Кирила Терлецького повалив люд. Жодного радіс-

ного обличчя – заклопотаність, страх, а то й відчай у очах» [6, с. 87], – лише з такими настроями звертаються до нього по допомогу віряни.

Наступний етап увиразнення образу владики – його ближча взаємодія з головним героєм. Змальовуючи першу особисту зустріч Таранухи, що вдає пана, з Терлецьким, Микола Смоленчук робить акцент на погляді владики як художньої деталі, що його характеризує: «Очі в нього маленькі, примружені, недобрі»; «Владика перехрестив Тарануху, але погляд його не потеплішав» [6, с. 90].

Загалом зовнішність Терлецького не вражала: «Владика Кирило, у темній чернечій рясі, дрібний, лисий, довго витирав тім'я хусткою» [6, с. 86], але його статус та статки мали на прихожан великий вплив: «У сяєві панікадил та бокових канделябрів, у блисків церковної позолоти миршавий владики видавався ефектним і величавим. На ньому ризи чемліту білого з малюнком, атласом червоним обшиті, із заборами золототканими, діамантова митра. В одній руці він тримав великий золотий хрест вельми коштовної роботи, а в другій – кадило на золочених ланцюгах. Терлецьких ходив туди-сюди по соборній церкві, правлячи молитву, і люди, як богові, уклонялися йому» [6, с. 91–92].

Лиш людина, не засліплена величчю церковних прикрас могла з першого погляду розгледіти суть владики луцького, яка різко контрастувала із красою церковного обряду: «Тарануха мало розбирався на церковній відправі, але занадто уже вразив його погляд владики, то награно відірваний від усього мирського, спрямований кудись до небес, то раптом якийсь пронизливий і крижаний» [6, с. 92].

Взявши за основу зроблені у «Пересторозі» записи про злодіяння Терлецького «О двоежонстве, о забитью Филиппа-маляра, о мешканью в чужеложестве з братовою роженою и о иных сквернодействиях. О общованию с злодеями, што ему воли до кухне воживали, о еденью мяса, о кованью фальшивых червоных злотых и проч.» автор органічно вводить у твір сцену, що оживляє образ Терлецького як людини – «пан Тиміш», буцімто не маючи при собі грошей, приносить владиці Кирилу на обмін під заставу коштовний (завбачливо підготована фальшивка) браслет. Терлецький не відмовляє собі в задоволенні заволодіти ним: «Владика, як гендляр, довго перекидав у руках браслет: він йому сподобався. – Три проценти, і не більше!.. [6, с. 91]. При цьому «удода Тарануха виявив, що владику розраховувався з ним фальшивими грішми» [6, с. 93]. Таким чином Кирило Терлецький вкотре підтверджує, що не дарма отримав погану славу.

Посеред оповіді автор зазначає, що генделював і попередник Терлецького Йона Борзобагатий, «та владику Кирило його перевершив. Документи свідчать, що лише 1952 року він мав розписки від боржників на 1604 копи литовських грошей, 200 польських злотих і 50 червоних злотих. Останніми він розраховувався із Таранухою» [6, с. 91]. Так, авторським ко-

ментарем Микола Смоленчук немов замикає коло, де в романі переплітаються правда історична та правда художня.

Таким чином, художній світ «Білих бланкетів» – цілісна картина, у якій природно переплетено історичні факти та авторський вимисел, створюючи живий організм, який дихає атмосферою кінця XVI століття та наповнений духом пригод.

В основі роману закладено два конфлікти: конфронтації православ'я з католицизмом, який був чужим для українців, оскільки разом з процесами колонізації працював на знищення руської (української) національної ідентичності в Речі Посполитій, та, так званого, низового козацтва й селян зі свавіллям шляхти.

Взаємодія цих двох аспектів – соціального та національно-духовного (суть українського православ'я) зумовили формування сповненого протиріч суспільства, що було прямим продовженням складних геополітичних умов, у яких перебували на той час українські землі у складі Речі Посполитої. На сторінках роману ми бачимо протистояння сил, що борються за розширення сфер свого впливу.

Так, король польський, великий князь литовський, руський, пруський, жемайтійський, мазовецький Сигізмунд III прагне укріпити й поширити свою владу завдяки підтримці Папи Римського, тож сприяє активному окатоличенню підвладних йому земель: Православні храми віддавалися під хліви для худоби. Загальновідомо, що Київська православна митрополія підпорядковувалася Константинопольському патріарху, але той був далеко, а католицький король – поруч, тож його влада була реальною.

У цей же час на землі Речі Посполитої, починаючи з українських, наступає орда, і лише опір козаків стає серйозною перепорою на їхньому шляху й не дозволяє просунутися вглиб держави. Це, однак, не знімає з них статус ворогів корони: опір шляхетській сваволі з точки зору закону робить їх злочинцями, простий же люд більше не може терпіти надмірних утисків шляхти, тому козацькі загони поповнюються регулярно.

Урахуваннях цих факторів та клопіткі дослідження дозволили Миколі Смоленчуку створити багатогранний художній світ, живих персонажів зі складними характерами, дії яких рідко могли сприйматися як однозначно позитивні чи негативні – в умовах, коли національна чи соціальна приналежність та віросповідання могли не співпадати, зрозуміти де друг, а де ворог було дуже важко. Нерідко побратими за вірою могли виявитися людьми ворогами щодо свого суспільного становища (або навпаки).

Показовим з цієї точки зору персонажем «Білих бланкетів» є князь Василь-Костянтин Острозький. Приналежний до найближчого кола короля Сигізмунда III, зятятого католика, він, разом з тим, виступає вірним побор-

ником православ'я, на захист якого кидає всі наявні ресурси – фінансові та воєнні, – у тому числі козаків, яких зневажає як звичайне бидло, ненавидить за відстоювання інтересів чорні й посягання на шляхетські вольності.

Прихильність князя Острозького до православної віри серед його пріоритетів стоїть навіть вище, ніж родинні зв'язки, – він так і не зміг прийняти віровідступництва свого сина Януша: «Де нема віри, там нема місця ні прощенню, ні любові» [6, с. 72].

Утім, і віру, і союзників він розглядав лише з точки зору особистої користі: « на його землях було шістсот церков, і в кожній стояв закритий конфесіонал на випадок приїзду князя, щоб ніхто не бачив, як земний бог поклонявся небесному. Численні священники щодня молилися за здоров'я його княжої милості. Не дивно, що князь так ревно береже покірну йому православну церкву. – Церква оберігає його, а він її!» [6, с. 60]; «Думав: може, й справді, ведучи велику дипломатію, утискуючи низових козаків, він шкодив собі? Козаки його закляті вороги, та лиш вони чинять опір бусурменам!» [6, с. 225];

Як визначні лідери, які ведуть за собою на бій проти утисків, Криштоф Косинський (ватажок козаків, бореться з панським розбоєм) та Василь Острозький (покровитель православних церков, захищає свої землі від орди), – люті вороги, – знаходять однаково сильний відгук у серцях одних і тих самих людей: «Косинський виступає проти князя Острозького, опори православної церкви, і тим немилий нам, – пробурмотів монах. – Косинський своїм бунтом підриває Річ Посполиту і тим допомагає нам. Чим слабша Річ Посполита, тим легше боротися з унією» [6, с. 29]; «– Заплуталось у нас, Карпе. Не розбереш, за кого йдемо?! – похитав головою Тарануха. – За Косинського чи за його першого ворога? – Правду кажеш. кивнув на знак згоди Розтопча. – За Косинського я голову покладу, але й Острозький мені до душі! Те, за що він бореться, не повинно обходити і нас!» [6, с. 76].

Та, зрештою, час розставляє все по своїм місцям, принаймні для побратимів: відряджені у Київ зі скаргою на воеводу Вишневецького послі від козаків опиняються в катівні Острозького за його ж наказом: «Ординський погром його маєтностей – погано, але то наживне. Згадалося добре. На останньому сеймі у Варшаві козаків нарешті оголосили ворогами і зобов'язали шляхту боротися з ними. Те, чого не домоглися вони минулої осені, нарешті узаконилось! А тут раптом якісь козацькі послі! Наказав схопити їх і катувати нещадно»; «...Відповідальності за образу послів він не боявся. Які там послі із сіроми запорожної?»; «Василь-Константин зупинив урядовців на порозі ще раз: – Коштовності послів оприховувати у воеводську казну!» [6, с. 230–231].

Коли Тарануха дізнався про наругу над послами та смерть одного з

них від побоїв, «гнів шмагонує Тимка, як батіг. І це отак чинить Острозький, котрим він так захоплювався? Прокляття на ваші голови, магнати!», – прирівнює він Острозького до інших пригноблювачів [6, с. 237].

Таким чином Микола Смоленчук наповнив життям давноминулі події 90-х років XVI століття на українських землях, презентувавши їх крізь долі персонажів свого роману «Білі бланкети». Дослідивши мотиви їхніх вчинків та наповнивши їх почуттями, змалював складний калейдоскоп суспільно-політичних процесів того часу.

Багатогранність цього історичного роману зумовлює потребу в подальшому вивченні як трансформації історичних реалій в художнє полотно «Білих бланкетів» (зокрема сюжетна лінія козацько-селянських повстань на чолі із Криштофом Косинським; лінія протистояння козаків і селянства ординським наступам), так і особливостей альтруїстичного спрямування твору.

Використані джерела та література:

1. Дудніков М. О. Основні функції історичного роману // Вісник Запорізького національного університету: Філологічні науки. – Запоріжжя: ЗНУ, 2008. – №2. – С. 63–67.
2. Из сивого покоління: М. Смоленчук – людина, письменник, вчений / Підготовка текстів, упорядкування та передмова О.О. Бабенка. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2003. – 216 с.
3. Наукові записки. – Випуск 47 – Серія: Філологічні науки (літературознавство). – Кіровоград: РВГ ІЦ КДПУ імені Володимира Винниченка, 2002. – 312 с.
4. Син полинових степів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.kr.ua/elmuseum/zem/smolenchuk.html>
5. Смоленчук М. К. Білі Бланкети: історичний роман. – К: Рад. Письменник, 1985. – 327 с.
6. Смоленчук Микола. Білі Бланкети: історичний роман / Микола Смоленчук. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2015. – 452 с.
7. Мезиер А. В. Указатель исторических романов, оригинальных и переводных, расположенных по странам и эпохам / А. Мезиер – СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1902. – 119 с.

Валерій Жванко*

м. Олександрія

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ ФОТОГРАФІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ОЛЕКСАНДРІЇ

Статтю присвячено дослідженню історії розвитку комерційної фотографії у повітовому місті Олександрії, Херсонської губернії на межі XIX-XX століть.

Ключові слова: провінційна фотографія, дозвіл на відкриття, міщанин, Мовша Хайков, Олександрія, фотобланк, штамп.

The article is devoted to the study of the history of the development of commercial photography in the district city of Alexandria, Kherson province at the turn of the nineteenth and twentieth centuries.

Keywords: Provincial Photography, Permit to Open, Tradesman, Movsha Naikov, Alexandria, Photographic Form, Stamp.

В наш час все існує для того,
щоб закінчитися фотографією.
Фотографія муміфікує час.

Анри Базен

Вивчаючи матеріали, пов'язані з випускниками Олександрійської чоловічої гімназії Дмитром Чижевським (1894-1977), Леонідом Черновим-Малошийченко (1899-1933) та колом їх знайомих, гостро відчував нестачу тогочасних фотографічних зображень. Автобіографічні спогади про дитячі витівки і юнацькі пригоди, які Малошийченко і Чижевський залишили нам, доповнювали лише дві сімейні фотокартки. Зняті вони у традиційній стилістиці кабінетного портрета, тож навіть їх оцифровані копії було цікаво розглядати.

Це була шпаринка у минулий час! Стильне взуття, античні колони, іронічний і урочистий батько, перелякані діти, розсипи гудзиків на гімназійних курточках, білий фартушок сестри, мами у величних платтях, що розстелилися навколо стільців, окуляри, – і напівстерті прізвища фотографів: Л. Смелянський, М. Н. Хайков.

Так, дійсно «збіглий час збільшує естетичну вартість фотографій, а рубці часу радше не зменшують, а збільшують привабливість об'єктів...»

* Жванко Валерій, краєзнавець, лауреат премії ім. В. Ястребова, член НСЖУ, вчитель Попельнастівської ЗШ I-III ст.

(3,162) Розглядаючи ці деталі, хотілося не тільки нової порції візуальних втіх... Стало цікаво, а хто вони, ці фотографії? Як ставилися до своєї роботи? Що це було для них – комерція чи мистецтво? Чи розуміли вони тоді, що своєю діяльністю перекидають місточок у майбутнє? Але, де шукати ту інформацію і нові старовинні фото?

«Розповсюдження фотографії у Російській Імперії розпочалося зі столиць, Москви і Санкт-Петербургу. Фотографічна діяльність у цих містах ретельно задокументована. Інформація про дореволюційні фотоательє міститься у столичних архівах, чисельних старих довідниках, газетах та журналах. (...) Вийшло друком декілька монографій, які торкаються, як правило, столичної фотографії. Історія ж розвитку провінційної, і, особливо, повітової і сільської фотографії до цього часу вивчена мало.» (5)

Так, спочатку була велика «біла пляма». Згідно з довідкою, яку надав Олександрійський музейний центр, у їхніх фондах зберігалися 12 фотографій виключно на бланках Хайкова та Смілянського. Їх скани були отримані і вивчені до міліметра, але кортіло торкнутися оригіналів. Настав час і з'явилися перші, випадково куплені на «барахолці», фотовідбитки, потім сталися приємні відкриття у родичів, у фотоальбомах. Дуже фактурні, атмосферні, трохи навіть магічні речі! Але ж мовчазні...

Проте, все змінилося після заочного знайомства з Нурією Бусигіною (6), краєзнавцем та колекціонером фотографій з Дніпра. Саме завдяки їй вдалося відшукати і придбати ще декілька дореволюційних фотографій з Олександрії, розкиданих по аукціонах і приватних колекціях. Керувала вона і моїм «плаванням» по морю довідкової літератури. Доземний уклін, Вам, пані Нурія!

Почнемо з довідника «Вся Росія» за 1899 рік, де знайшовся: «ХАЙКОВ, Мовша, г. Александрия, Почтовая». Поштова – це вулиця, нині Першотравнева. Проте, невже до 1899-го, місто жило без фотографа? Адже відомо, що перший в імперії «художній кабінет» для портретної зйомки відкрив Олексій Греков ще у 1840 році. «Через 11 років, у 1851 році, у Новоросійському краї перші 16 паперових негативів було відзнято в Одесі, князем Трубецьким.» (5)

Зрозуміло, що заможні жителі Олександрії не чекали відкриття салону до кінця XIX століття. Вони мали можливість мандрувати і фотографуватися у будь якому великому місті Росії чи за кордоном, бо до нашої Олександрії фотографія добиралася ще майже тридцять років! Серед перших фотографів зустрічаються люди різних суспільних станів, націй і громадянства. Але всі вони, безумовно, люди ризиковані, непересічних характерів та інтелекту.

Отже, першим, з встановлених олександрійських фотографів – був Якобсон Зігфрід, підданий Пруссії, який ще раніше мав фотографії у Пол-

тавський губернії. Він отримав дозвіл на відкриття фотографічного салону 25 жовтня 1879 року (8). Його заклад згадується у статистичних звітах ще у 1886 році, але у 1890 його вже немає. Невідомо, чи позначав Якобсон свою продукцію якимось логотипом чи штампом, допоки такі фото не будуть знайдені і оприлюднені. Безумовно, відкриття його фотосалону стало місцевою подією, він був першим і спочатку не мав конкурентів.

Але згодом, конкуренти з'являються, і – досить серйозні... 12 лютого 1891 року дозвіл на відкриття в Олександрії фотосалону отримує Райхельсон Фроїм, смілянський міщанин і вже відомий у місті власник типографії. Його типографія, як стверджує краєзнавець Надія Жахалова, працювала в місті приблизно з 1873 року, а фотографія – згадується до 1897 року. Таким чином, відбитки, виготовлені у ательє Якобсона, так само, як і фотографії з логотипом Райхельсона – є найбільш ранніми, а тому і найбільш жаданими та цікавими для істориків та краєзнавців. На жаль, жодної з цих фотографій досьгодні у публічному просторі не оприлюднено.

Наступним, на комерційне фотополе Олександрії вступив Бородаєв Федір, міщанин з Миколаєва, який вже мав там фотоательє. Тож Бородаєв отримує ще один дозвіл у березні 1892 року, і згадується як власник фотографії у місті Олександрії до 1895. Допоки знайдено лише одне фото з його штампом.

Тож чемпіонами, за кількістю збережених фотографій, що нині відомі через приватні та музейні колекції і аукціони – продовжують бути Хайков і Смілянський. Відомо, що Хайков Мовша отримав дозвіл 17 червня 1895 року. Його фотоательє знаходилося тоді навпроти Великої синагоги, на Поштовій. «У ностальгійних мемуарах євреї покірні та скромні, а ось на сторінках архівних джерел – із гордо піднятою головою (...) саме завдяки тому, що штетлівські євреї ревно захищали свій культурний простір і незалежність.» (4,165) Саме тут було серце і душа єврейського містечка (штетла), його культурний центр. В одному районі: синагога, єврейська школа, чотири друкарні (7), а тепер ще й фотостудія! Як ми розкажемо далі – більш ніж успішна фотостудія, яка активно діяла до 1912 року. Невеличка ділянка на перехресті Поштової та Соборної і квартал вздовж Соборної, навпроти православної церкви – так формувався новий, комерційний центр міста. І не останню роль у ньому грали єврейські підприємці. Ставлення до них у багатьох освічених містян було нормальне. «У родині Чижевських завжди панувало толерантне ставлення до людей іншої віри та нації, зокрема лояльно ставились до євреїв, що тоді, за кількістю населення в Олександрії займали друге місце після українців.» (2)

Новий вид бізнесу раптово стає мрією для багатьох містян... В Олександрії спостерігався навіть певний фотографічний «бум». Майже одночасно виявляють бажання і отримують дозволи на відкриття фотографії

також: Золотаревський Ян у 1901 році, Колодний Ошер у 1903 році і Вернин Аврум у 1903. Статистика згадує їх до 1905 року, але з припискою, що фотографія «ще не відкрита». Спростувати цю приписку можна буде лише тоді, коли краєзнавцям трапляться фотографії зі штампами (чи відповідні бланки) зазначених господарів фотоательє. Проте дуже ймовірно, що бурхливі історичні події початку ХХ століття зменшили достатки громадян, тож комерційна привабливість фотографічного бізнесу ставала примарною.

Смелянський Янкель-Лейба Абрамов, останнім отримавши дозвіл на відкриття фотографії 15 вересня 1904 року, не тільки фіксував образи людей, але, можливо, й образ самого міста, в якому вони жили. Саме на це натякає (1,3) відомий краєзнавець Анатолій Кохан, бо на початку ХХ століття з'являється принципово новий тип фотопродукції. «Поштові листівки з видами Олександрії були надруковані у Парижі в друкарні С. Случанського, яка знаходилася на вул. Кардинала Лемуана, 53. Кожна з них мала окремий номер. Найвірогідніше, що видавались вони впродовж 1903–1913 років. Важко припустити, щоб хтось з далекого Парижу приїздив до Олександрії, щоб зробити фотознімки. З великою долею вірогідності можна стверджувати, що фотографував місцевий фотограф...» (1,3)

Але, конкретно – хто міг зробити ті фото на вулицях міста? Смелянський чи Хайков? Навіть для припущень, потрібні якісь документальні підтвердження.

ДОВІДКА

«Безцінними для вивчення історії фотографічних закладів є матеріали Головного Управління МВС, що зберігаються в Російському Державному Історичному Архіві (РГИА) в Санкт-Петербурзі (фонд 778). Перш за все, це документи різних років під загальною назвою "Ведомости типографий, литографий, фотографий, книжных лавок и библиотек в разных губерниях" (1868-1897) і справи "По доставлении губернаторами ведомостей о существующих заведениях печати и книжной торговли" за різні роки (1898-1907). Ці документи, найчастіше, організовані по губерніям і містять прізвище, ім'я та побатькові володаря кожного закладу, його соціальний статус, місце приписки, а також відомості про те, коли і ким дозволено відкриття (насправді, дату відкриття). Найбільш ранні відомості (1865-1867) містяться у документах під назвою "Дело об открытии типографий, литографий, фотографий и книжных магазинов в разных городах" [6]. Інформація про фотоательє за період 1908-1917 рр. міститься у справах під назвою "Списки типографий, литографий, книжных магазинов и библиотек для чтения" і "По открытию и надзору за типографиями, литографиями и другими заведениями печати" (5).

У моїй мікроскопічній колекції є тільки декілька фотографій, наклеєних на цупкий картон (фотобланк), зворотня сторона яких прикрашена штампом у Бородаєва, та ліногравюрами з іменами Хайкова і Смілянського. Це стандартні малюнки у стилі модерн з янголятками, античними дівчатами, квітами, пензлями та палітрами... Грона медалей, щедро «розсипаних» по бланках обох фотографів – це не авторські нагороди, а просто сувенірні медалі з профілями засновників фотографії Дагера, Ньєпса і т.і. Звичайний рекламний трюк.

Проте, серед багатьох знайдених фотобланків Хайкова, один – стає маленькою сенсацією. На його звороті виявлений невідомий раніше малюнок і важливий текст. Зі збереженням тогочасної орфографії і шрифтового оформлення, наводимо цей напис, «Удостоин «Grand Prix» Большой Золотой Медали и ПОЧЕТНОГО КРЕСТА в Париже 1906 г.» Крім того, напис доповнює зображення 10-ти променевої зірки, а сам бланк, на відміну від попередніх, виготовлений у супер-успішного літографа і комерсанта: «ФАБР. J.ПОКОРНАГО. ЛИБАВА». Приблизно з 1904 року поставки бланків здійснювалися з Ліфляндської губернії, міста Лібава (зараз латвійське портове місто Лієпая). Це було дорожче, але й престижніше.

У яких жанрах були представлені фотографії Хайкова? Портрет, пейзаж, інтер'єр, архітектурні види? Чому була присвячена ця міжнародна виставка? Як визначалися лауреати чи переможці? Ми не знаємо – пошуки продовжуються. Але, скоріш за все, оцінювалась як технічна сторона фотознімка, так і його художня якість. Тому обережно припустимо, що й у Хайкова теж могла майнути така думка: «А може залишити студію, взяти фотоапарат, штатив, та викликати візника з коником? Літо, погода гарна. Місто чудове, світло – розсіяне... Саме то! »

«Сила фотографії в тому, що вона дає змогу уважно вивчати миті, які нормальний плин часу одразу заступає іншими митями. Таке завмирання часу – безсоромний, разючий стазис кожної фотографії – виробило нові й набагато повніші канони краси.» (4,107) Погодьтеся, підстави сподіватися на успіх у Парижі у Хайкова Мовши були! Сподіваюся, він нам приготує ще не один сюрприз, бо не всі його роботи знайдені, а пошуки тривають.

Використані джерела та література:

1. А. Кохан, Л.Сурженко. Стара Олександрія в листівках і фотографіях.-Кіровоград: Центр.Укр.вид-во.2007, стор.3
2. Дмитро Іванович Чижевський і його сучасники. Листи, спогади // Упорядники: Ірина Валявко і Олександр Чуднов (Україна), Володимир Янцен (Німеччина). - Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013, стор.152.
3. Зонтаг, Сьюзен. Про фотографію / Пер. З англ. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002, стор. 107

4. Йоханан Петровський-Штерн. Штеттл: золота доба єврейського містечка / Пер. З англ. Ярослави Стріхи, мапи Дмитра Вортмана – Київ: Критика, 2019 (Інститут Критики; Український науковий інститут Гарвардського університету). Стор. 165
5. Опыт изучения истории провинциальной фотографии на примере уездного города Бахмута Екатеринославской губернии. М.М.Зильбербранд, Иерусалим (правнук бахмутского фотографа Е.Я.Львова)
6. И.А. Корнацкий (Артёмовский краеведческий музей)
7. Нурія Бусигіна – «Нурія Бусыгіна уже 8 лет коллекционирует фотографии дореволюционного Екатеринослава.» Газета «Зоря» 2015-07-17 <https://gorod.dp.ua/news/106213>
8. Райхельсон – Блог Надії Жахалової https://alexandriyahistory.blogspot.com/2019/12/19-20.html?fbclid=IwAR24-6j8kh5SLmYNT5z6dC8fCroKqQh4V7bZgIB05U8dLGm_3tbjLddTB1Y#more
9. Тут і далі дати дозволів на відкриття фотографії - РГИА, фонд 766.

УДК 821.161.2.09(477.65)”19”

Володимир Поліщук, Світлана Ушакова*

м. Кропивницький

«ЧІТІРІ САШКІ» ЮРІЯ ЯНОВСЬКОГО

У статті показані деякі моменти з історії створення роману Юрія Яновського «Чотири шаблі» та наведені спогади сучасників і відгуки про твір радянської критики, а також відгуки у закордонній та окупаційній німецькій пресі.

Ключові слова: роман «Чотири шаблі», Юрій Яновський, письменник української національної революції.

The article shows some moments from the history of Yuri Yanovsky's novel "Four Swords" and presents the memories of contemporaries and reviews of the work of Soviet criticism, as well as reviews in the foreign and occupation German press.

Key words: novel "Four Swords", Yuri Yanovsky, writer of the Ukrainian national revolution.

* Поліщук Володимир, краєзнавець, журналіст. Світлана Ушакова, завідувачка відділу мистецтв «КЗ обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д.І. Чижевського».

Один із найталановитіших прозаїків першої половини ХХ століття Юрій Яновський сьогодні не у центрі уваги. З одного боку, його не мучили у сталінських в'язницях і не розстрілювали, він начебто не писав відвертої антирадянщини, тож із нього не зробиш нововідкритого підпільного генія. Його твори навіть у школі вивчали за радянської влади – хіба це цікаво? З іншого боку, Яновський так і не став типовим представником соцреалізму, здебільшого зберіг індивідуальну манеру письма, а значить, не дуже підходить й до якихось тоталітарних студій чи советології.

Що ж, це давня українська традиція – поціновувати літературу за цілковито екстралітературними критеріями. Та навіть і з цієї точки зору Юрій Яновський зовсім не такий «нудний», як здавалося на перший погляд.

Відомий літературознавець та історик Григорій Костюк у своїх спогадах «Зустрічі і прощання», виданих у 2008 році в Україні київським видавництвом «Смолоскип», описав свої враження від щойно виданої і щойно прочитаної 1930 року книги «Чотири шаблі». Враження були вкрай позитивні, аж до характерного для тих часів монументального означення «незрушна мистецька фортеця великої епохи».

І ось одного разу випало обговорити роман із самим автором. Як, мабуть, і будь-який неглибоко заангажований в історію читач, Костюк сприйняв сюжет «Шабель» як історію про те, «...як талановито й відважно більшовицькі партизани розгромили альянтів під Успенівкою, як послідовно викинули їх з Одеси в море». Та виявилось, що не все так просто.

«...Чекайте, – перебиває мене Яновський. – Ви, бачу, в полоні дезінформації. Під Успенівкою альянтський десант розбили частини української повстанської армії Григор'єва, де начальником штабу був Юрій Тютюнник. Він же фактично й провів операцію вигнання альянтів з Одеси. Офіційно тепер ці події трактують трохи інакше...»

Костюк був вражений – адже фактично 1929 року, під час утвердження сталінської диктатури, Юрій Яновський дозволив собі написати естетсько-героїчний епос про армію УНР! Хай навіть про хистку «отаманську» її частину. Більше того, самого Тютюнника в УСРР на той момент уже відправили за ґрати. Тоді Григорій Костюк спитав, як Яновський зумів так переконливо зобразити партизанський побут, психологію, типажі. І з'ясував, що «консультантом» був сам Юрій Тютюнник. Його на початку двадцятих упіймала радянська розвідка, і він погодився мирно працювати в УСРР. Працювати став на Одеській кінофабриці і там потоваришував з Яновським. Що ж, дружбу з легендарним унерівським командиром можна назвати ще одним вчинком, незіставним з образом нудного й обережного українського радянського літератора.

Автору спогадів не лишалося нічого іншого, як попередити Яновського про неминучі гоніння на роман: «А що означає ваша символіка?...

Звернімо увагу на головних героїв. Один з них, уславлений безстрашний кіннотник Остюк, після революційної епопеї опинився в Парижі? В еміграції?... Розкався і ... повертається на батьківщину. Але чому ... ми його ... зустрічаємо в далекій ... північній тайзі серед бродяг і шукачів «золота»? ... Чому тут і Шахаєва дружина Наталка? А головне – її шляхи вже ніколи з Шахаєм не сходяться. Що це має означати?»

Отож, «Чотири шаблі» виявилися досить скандальним і навіть «партизансько-антирадянським» романом. З урахуванням цього, він читається дещо по-іншому. Та все ж Юрія Яновського варто перечитати не тільки тому, а й поза політичними міркуваннями – просто з огляду на його беззаперечний письменницький хист.

...20 серпня 1927 року Юрія Яновського звільнили з посади художнього редактора Одеської кінофабрики – «за абсолютне незнання кінематографії... а також за складання юмористичних написів, чужих радянському духу». Тоді ще ВУФКУ – Всеукраїнське фотокіноуправління – провадило власну репертуарну політику: могло брати або не брати сценарії чи режисерів із Росії. Це була не лише ідеологія, а й економіка. Якщо в 1924–1925 роках українські фільми давали 7% касових надходжень у Росії, то 1927-го – 39%. З цього приводу конфліктували наші й московські кіночиновники. Останні потроху усе брали до своїх рук.

А от «юмористичні» написи – титри до німих ще тоді фільмів – справді траплялися. Імпортні картини дублювали українським текстом. Його часто спрощували, щоб полегшити публіці сприйняття. В епізодах бунтів і повстань регулярно з'являвся типовий титр: «Народові набридло!» Яновський любив каламбури. Скажімо, замість «Все сметено могучим ураганом» співав: «Все сметено могучим Уркаганом!» – маючи на увазі Івана Микитенка, свого ідеологічного противника, автора роману «Вуркагани». А свій роман «Чотири шаблі» звав «Чітірі сашкі» – від «Четыре шашки».

Радянські критики поставилися з пересторогою до «Чотирьох шабел» Юрія Яновського. Позитивно відгукуючись про стиль, композицію твору, вони були однастайні щодо його ідейного змісту, який не відповідав духові пролетаріату. Так, Олег Бабишкін писав: «Найбільш серйозною помилкою письменника в «Чотирьох шаблях» є те, що він не розкрив впливу Комуністичної партії на маси, не показав самої маси, яка жадібно тяглася до комуністів, ставала до боротьби за Радянську владу». Інший критик, Арон Тростянецький, схоже відгукується про цей роман: «Апологетика партизанської стихії, що нею пройнятий твір, була наслідком дрібнобуржуазного розуміння автором мети і завдань соціалістичної революції».

Навіть фінал роману, який утвердив ідею спільної праці, не вберіг Яновського від майже 24-річного забуття. «Яновський ще не міг розібратися – де справжня революційна романтика, а де романтика стихії, анархії,

нестримної сваволі... Таким чином, показавши лише частину правди про партизанську боротьбу на Україні, Яновський написав твір ідейно суперечливий, неповноцінний», – лунали звинувачення на адресу митця.

«Чотири шаблі» водночас наслідують і загальнорадянську рецепцію «кіплінгіанства» з його темою військово-польової романтики, й жанрово-стильові особливості прозових творів англійського письменника. Вірші роблять роман подібним до саги. Своєрідне наслідування середньовічної традиції авторського самоприниження допомагає Яновському дистанціюватися від подій і героїв твору, він обирає маску, веде гру з читачем.

Роман «Чотири шаблі» був створений у 1926–1929 роках. Він пересипаний прямими і непрямыми цитатами з Кіплінга. Подібних персонажів він знав у юності – Єлисаветградщина, звідки родом, була тоді ареною боїв між махновцями, денікінцями, петлюрівцями і червоними. Це згодом описав у новелі «Подвійне коло» з роману «Вершники». Згодом, у 1920-х, зустрів колишнього генерал-хорунжого армії УНР Юрка Тютюнника, який був начальником штабу отамана Григор'єва, коли той 1919 року брав Одесу. У романі «Чотири шаблі» Тютюнник описаний під іменем Шахая.

За роман «Чотири шаблі», який вийшов у 1930 році, і критика звинуватила Яновського у націоналістичній романтиці. Після цього знаменитий роман Яновського «Вершники» (1935) в Україні боялися друкувати, аж доки він не вийшов у Москві. А «Чотири шаблі» більше у Радянському Союзі не видавали. Роман не увійшов до зібрання творів митця 1958 року. Роман взагалі залишався поза межами літературного процесу аж до 1983 року.

Яновський чи не все життя носив ярлик націоналіста. Уважав, що література має бути органічно-національною, навіть коли пишеш про міжпланетні цивілізації. Про метод соцреалізму висловився так: «Це коли біля кожного літератора стоїть міліціонер із сюрчком». Свого рудого kota навчив ховатися під канапу при словах «Міліціонер іде!»

А от на Заході повість друкували. Припускаємо, що саме через це життя Юрія Яновського було ще гіркішим. Далі приведемо кілька повідомлень у закордонній та окупаційній німецькій пресі про Юрія Яновського та його «Чотири шаблі»:

Це кілька рядків з публікації у газеті «Голос» у № 8-9 за 10 квітня 1941 року про новинки книговидання, де зазначено: «У видавництві «Колос» (Іван Роман) в Празі вийшла повість відомого письменника із СУЗ Юрія Яновського «Чотири Шаблі», одна із найзамітніших появ української сучасної літератури. В ній описана боротьба партизанів в Україні». Мова йшла про празьке видання 1939 року.

Газета «Українські вісті: український часопис» виходила у Берліні у 1940–1945 роках для українців, вихідців із колишньої Польщі і Чехословаччини. До 4 березня 1945 року називалася «Голос». У цій газеті знаходимо ще

кілька інформацій з прізвищем Юрія Івановича. Зокрема, у №12 за 30 травня 1941 року на другій та третій сторінках надрукований уривок з повісті Юрія Яновського «Чотири шаблі» під заголовком «Зброю добувати».

У передмові до публікації роману редактор газети зазначив:

«З 1932 року по 1935 рік був на засланні, бо, як писала тогобічна преса, «Цілковито знехтував» вказівки марксівської критики щодо конечности перевести свою творчість з націоналістичних рейок і т. д., і т. д.

В локальному епізоді розбиття українським народним військом (повстанцями) інтервентів зображено з такою сугестивною силою стихію української революції, що тогобічні критики зарепетували про «Чотири шаблі», як про одну з вершин в пропаганді та ідеалізмі. Ортодоксальна тогобічна критика закричала на гвалт, що герої роману Яновського продовжники «вікової історичної борні українського народу», що основні мотиви діяльності цих партизанів» – «це мотиви традиційного зв'язку з історичною минувиною, що героїв своїх Яновський романтизує в стилі «легендарних національних лицарів», що герої є втілення суверенної національної свідомості, самопожертви й героїства, що вони продовжують плести золоту нитку національної історії України, що в цьому романі «все, що будь як зв'язано з історією, трактується в позакласовому всенациональному дусі і романтизується до найвищої міри...»

«Яновський – один з найбільших майстрів сучасної української прози. Майстерність, яку він досяг у «Вершниках», матиме для розвитку стилю української прози значіння може реформаторське. Як баталіст, знайде Яновський мало собі рівних і в літературі світовій».

На другій сторінці газети «Голос. Українські вісті» у №17 за 21 березня 1945 року надрукована стаття «Життєвий шлях Софії Русової», епіграфом до якої взяті слова з повісті Юрія Яновського «Чотири шаблі».

Підкреслимо, що «Український вісник» – орган Українського національного об'єднання (УНО) в Німеччині, націоналістичного напрямку, виходив у Берліні з 1936 до 1945 року. «УВ» редагували: Ю. Артюшенко, Володимир Янів (1940), Ю. Панченко-Юревич, А. Білинський і (з 1941) Володимир Маруняк. Поряд хроніки УНО, містив матеріали на актуальні громадські та політичні теми, інформував про події «на Карпатській і підсоветській Україні», подавав культурно-освітні матеріали про діяльність осередків УНО тощо.

Насамперед автор підкреслює, що того року Юрій Яновський, «один з найбільших митців української прози», відзначатиме своє 40-річчя. Приведемо кілька цитат з цієї статті:

«Вже в перших його спробах виявляється надзвичайний оригінальний талан майбутнього великого письменника. Твори ці овіяні романтикою, ідеалізмом, своєрідним стилем і прийомами Яновський шукає

оригінальних висловів і метафор, акцію проводить блискуче і насичено: випадки нагромаджуються на випадки, автор переключається з одного плану на інший несподівано і деколи не оправдано, розповідь навмисне наближається до якогось оповідання – сценарій, фрагментарно, з різко оголеними засобами».

Характеризуючи роман «Чотири шаблі», О. Андрусейко зазначає, що «постаті дуже відважні, героїчні, що приходить впевненою ходою через смертельну завірюху, емігрантську скитальщину і вертають знов на батьківщину – Україну, довершувати розпочате діло – відбудову краю.

В цьому романі виявив Яновський справжнє своє обличчя: письменника української національної революції, що спиралась на славних традиціях минулих подвигів запорожців, Хмельницького, Мазепи, – обличчя поета боротьби нації за існування, за розвиток».

Тож не дивно, що «радянська критика заговорила про «Чотири шаблі», як про одну з вершин пропаганди націоналізму й ідеалізму... Цього було аж занадто, щоб письменником заопікувалось НКВД».

Закінчуючи статтю, автор зазначив: «Сорокалітній письменник став перед нашими очима, як оформлений, зрілий митець слова. Його місце біля Коцюбинського, Стефаника – найбільших художників української прози».

Газета «Наші дні» у № 2 від 1 лютого 1943 року на четвертій сторінці помістила ряд рецензій, серед яких рецензія на книгу Івана Чигирини (Курача) «На роздоріжжі. Вибрані етюди», яка вийшла друком у Чернігові у 1942 році. Текст пересипаний цитатами з Юрія Яновського. Газета виходила у Львові в Українському видавництві часописів і журналів для дистрикту Галичина.

...Чи знав про ці публікації Юрія Яновський? Напевне, що ні. А от радянські органи держбезпеки повинні були знати.

А тут ще й по війні Сталін знову взявся боротися з «націоналізмом». Восени 1946 року з'явилася постанова ЦК КП(б)У про журнал «Вітчизна», який із 1941-го редагував Юрій Яновський. Мовляв, редакція журналу «систематично надавала свої сторінки для пропаганди буржуазно-націоналістичної ідеології, в творах ряду письменників і літературознавців перекручувалась і спотворювалась історія української літератури, проповідувалась національна обмеженість, ідеалізувались пережитки старовини в побуті та свідомості людей».

У той час Яновський написав роман «Жива вода». Там був епізод, де Сталін у солдатській шинелі з'являється перед бійцями на фронті. Автор зумів описати цю картину так, що в неї можна було вірити. У романі йшлося про «живу воду» визволення від фашизму. Але були й деякі натяки на тяжкі передвоєнні 1930-ті. Цього досить, щоб роман розгромили. На пленумі Спілки письменників 19 вересня 1947 року секретар ЦК

КП(б)У Лазар Каганович у своєму виступі півгодини присвятив романові Яновського.

– Это не «живая вода», а «мертвая». Много собак в книге, очень много!

До критики змусили приєднатися колег – Олесе Гончара і навіть Миколу Бажана, що був кращим другом Яновського. Вони потім каюлися. Гончар згадував про це в своєму щоденнику, коли Яновського вже не було на світі. Бажан же попросив пробачення віч-на-віч, і отримав прощення. А в кінці життя писав: «Не зітер і не зітру цього зі своєї пам'яті, не скину цього тягара».

Після того погрому Яновський лишився без засобів до існування. Пішли під ніж 20 тисяч примірників роману, кіностудія повернула сценарій, Літфонд не давав позичок, а видавництво «Радянський письменник» вимагало повернути 5 тисяч рублів гонорару. Юрій Іванович позичив і повернув 4 тисячі. Продавав речі, друкарську машинку, книжки з бібліотеки. Навіть письменницький «продовольчий ліміт» – 500 рублів – йому скасували. Яновський написав листа Микиті Хрущову: «Я защищаю свое право на творческую работу. Критика в отношении меня вышла за пределы допустимых норм... Делят мою квартиру без моего ведома, обсуждают вопрос об уплотнении, переселении. Зачем это? Разве критика влечет за собою сокращение жилплощади? Помогите мне стать на ноги. Я еще не имею права перед народом и партией выходить в тираж».

Листа він так і не надіслав. Узявся переписувати «Живу воду» – нова назва «Мир». Але з редакції московського «Нового мира» відповіли: «Нам відомо, що роман «Мир» є переробкою вашого попереднього твору, і вже цей факт змушує нас відмовитися його друкувати».

У квітні 1949 року опальний письменник раптом отримав Сталінську премію за цикл «Київські оповідання» – Сталін любив іноді робити подарунки своїм жертвам.

Жити Юрієві Яновському лишалося недовго. Якось узимку 1954 року вони з дружиною пішли в гості до Михайла Романова, актора київської Російської драми, що жив біля театру, на Пушкінській, 19. Дорогою Юрієві Івановичу стало погано, але повертатися він не хотів. У гастрономії біля Опері взяли шампанське й рушили далі. У квартирі Романова викликали лікарів. Ті неправильно встановили діагноз – серце, хоча насправді прорвало виразку шлунка. Могла врятувати невідкладна операція, але до лікарні – тут-таки на Пушкінській, навпроти будинку Романова – Юрія Яновського перенесли запізно.

ДОКУМЕНТУМ

ХРОНІКА ДІЯЛЬНОСТІ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО ПОВІТОВОГО КОМІТЕТУ ДОПОМОГИ БІЖЕНЦЯМ ПІД ГОЛОВУВАННЯМ ПОВІТОВОГО ПРЕДВОДИТЕЛЯ ДВОРЯНСТВА БАРОНА МИХАЙЛА ПЕТРОВИЧА МЕДЕМА*

(за матеріалами ДАКО)

Матеріал являє собою коротку хроніку діяльності Єлисаветградського комітету допомоги біженцям, який розпочав свою діяльність у 1915 році, у період відступу російської армії з Галичини, Поділля, Білорусії, Бесарабії; за часів цих подій за рішенням уряду місцеве дворянство та міщанство утворило благодійну структуру, очолювану предводителем місцевого дворянства бароном М. П. Медемом, яка займалася облаштуванням помешкання та місць харчування для біженців, влаштовувала їх на роботу у місті та повіті.

* Публікацію підготував Колєчкін Вадим Петрович, головний науковий співробітник Державного архіву Кіровоградської області, м. Кропивницький

Ключові слова: Перша світова війна, постраждали від бойових дій, біженство, благодійність, історія Єлисаветграду.

The material is a brief chronicle of the activities of the Yelisavetgrad Committee for Aid to Refugees, which began its activities in 1915, during the retreat of the Russian army from Galicia, Podillya, Belarus, and Bessarabia; During these events, by decision of the government, the local nobility and bourgeoisie formed a charitable structure headed by the leader of the local nobility, Baron MP Medem, which was engaged in arranging housing and food for refugees, arranged for them to work in the city and county.

Keywords: World War I, victims of hostilities, refugees, charity, history of Yelisavetgrad.

15 січня 1915 р. Відбулося настановче зібрання комітету допомоги біженцям з Польщі. Комітет був створений за ініціативою представника міської єврейської общини рабина В.І. Темкіна за згодою херсонського губернатора. Губернатор одночасно висунув умову обмежити комітет 25 членами-збиральниками і проводити збори коштів тільки у закритих приміщеннях.

На самому початку війни у Єлисаветграді був створений жіночий комітет допомоги пораненим. Спочатку за ініціативою О.В. Волкової був створений жіночий кружок. 23 липня, після отримання формального дозволу від Херсонського губернатора, відбулося засідання засновників кружка. Перше зібрання проходило у атмосфері патріотичного піднесення, яке охопило всі прошарки єлисаветградської спільноти. Зал міської думи був заповнений співчуваючою публікою. Засідання було відкрите виконуючим обов'язки міського голови М.С. Близнюковим. Вела засідання жінка генерал-майора Ю.А. Петерс, яка була обрана також головою жіночого кружка. На засіданні кружку було присвоєне звання «Єлисаветградського жіночого комітету допомоги пораненим». Доступ до комітету був відкритий особам будь-якої статі, які готові були сплачувати членські внески, або надати велику грошову пожертву. На засіданні генерал В.М. Петерс вніс пропозицію про те, щоб комітет опікувався не тільки пораненими, але й сім'ями тих, хто був призваний на війну. М.А. Бракер висловив бажання аби комітет опікувався не тільки пораненими, які перебували у лазаретах, але й тими, хто виписався з них і не мав попервах ні роботи, ні притулку. По обговоренню зібрання вирішило, що, оскільки не була відома кількість коштів, якою міг розпоряджатися комітет, то першочерговим завданням ставало виготовлення та відправлення пораненим білизни. Згодом, коли ресурси комітету будуть з'ясовані остаточно, комітет мав розглянути можливість розширення засобів і способів допомоги тим, хто її потребував.

На наступному зібранні було обрано бюро комітету у складі дружини генерал-майора Ю. А. Петерс, яка стала головою комітету. Товаришами голови були обрані О. О. Лішина – дружина генерал-майора, начальника жіночої гімназії О. М. Єфимовська, гласний міської думи Д. С. Горшков. Крім них до складу бюро комітету були обрані О. В. Волкова, М. А. Бракер, О. Ф. Волохіна, М. Т. Ельворті, О. М. Бельска, О. О. Данилович, О. Д. Гусева, О. С. Тріандофілова, В. М. Сахневич, Ф. М. Камінська, п. Бромберг, Соловйова, Д. Д. Темкін, К. К. Олдаковський, І. О. Сахневич. Ухвалено також було включити до членів комітету міського голову.

29 липня 1914 р. Сталася перша визначна жертва – Л. С. Барковська заявила до комітету про те, що її батько С. К. Соколов-Бородкін, запропонував комітету верхній поверх свого будинку на Двірцевій вулиці, на якому було 14 кімнат, під лазарет для поранених. Комітет із вдячністю погодився і звернувся до елісавтградської суспільності із закликом допомогти облаштувати лазарет. У короткий строк приватні особи та міські установи взяли на утримання 70 ліжок, у наступному це число досягло 100. Таким чином комітет отримав під свою опіку лазарет більш ніж на 100 ліжок, який знаходився на утриманні добровольців, яким комітет дав певні зобов'язання на час після війни.

Комітет вживав різноманітних заходів для збирання коштів. Так завдяки «дню прапорів» і лотереї-алегрії комітет зібрав 7286 крб. 84 коп., з яких вдалося виділити навіть 1286 крб. на допомогу сім'ям запасних. Гроші були передані міській управі і роздані через місцевих попечителів. Коли з'ясувалося, що війна затягується і армія буде потребувати великої кількості ніжньої білизни та теплих речей, комітет влаштував збір необхідного і витратив на купівлю речей для армії ще 12328 крб. власних коштів. На початку 1915 за допомоги М. О. Чикаревського, С. Т. Варун-Секрета, Г. О. Барковського речі були доставлені на передову. Комітет влаштував пункт харчування на вокзалі для поранених, але на нараді представників лазарету він був визнаний зайвим і був закритий. Комітет також організував окрему кімнату для виздоровлюючих і витратив для одягу для них 651 крб. Також комітет організував довідкове бюро з працевлаштування, яке за невеличку платню на користь комітету інформувало бажаючих про вільні робочі місця. 28-30 грудня 1914 р. комітет влаштував ялинку для дітей воїнів з роздачею тканини на одяг дітей у якості подарунків, на що було витрачено більше 600 крб. власних грошей, 500 крб. асигнованих міською думою та 414 крб. приватних пожертв. 3000 крб. було витрачено на влаштування денних притулків для дітей солдатів, у яких дітей можна було нагодувати, у випадку необхідності дати їм одяг і наглядати за ними у випадку, коли це не було кому робити вдень. Наприкінці 1914 р. у приміщенні гарнізонного зібрання був відкритий новий лазарет, який повністю знаходився на утриманні М. Ф. Моїсєєвої.

Зі складу жіночого комітету біло тільки у грудні 1914 р. видано 7896 штук нижньої білизни та дрібних предметів. Солдатам, що йшли на фронт було видано 612 предметів – тепла білизна тощо. 269 предметів пішло на нужди лазарету. Загалом зі складу видали білизни 8023 комплекти, 740 дрібних речей, 14 комплектів старих речей. При цьому на складі залишалося 2802 комплекти, 205 дрібних предметів широкого вжитку, 671 комплект старого одягу. Подушок налічувалося 323, ряден – 372, ковдр – 26, 150 відрізків, 80,5 аршин домашнього холста.

7 травня 1915 р. Тетянинський комітет ухвалив постанову про проведення на користь комітету триденний вуличний речовий та «кухольний» збір. Голова центрального комітету просив голову місцевого комітету, предводителя дворянства барона Медема, негайно створити під своїм головуванням організаційний комітет для проведення збору 29-31 травня 1915 р. Голова центрального комітету просив також барона поряд з відомими йому благодійної діячами, запросити до складу оргкомітету представників руських, польських, вірменських, литовських, єврейських, мусульманських та інших благодійних громад, що надають допомогу своїм одноплемінникам, що постраждали від війни. Наголошувалося на тому, збір повинен надати допомогу всьому населенню, що постраждало від бойових дій не зважаючи на національність та віросповідання. Під час підготовки акції барон Медем запропонував міським головам Вознесенська, Ольвіополя, Бобринця, та Новомиргорода, а також мировим суддям повіту створити організаційні комітети в містах та селах з метою розповсюдження акції на весь повіт. 8 травня на засіданні оргкомітету було обрано організаційне бюро, до складу якого увійшли В.І. Темкін, В.М. Бек, О.В. Гусев, П.Я. Брук, А.М. Поляновський, І.О. Сахневич, Я.П. Кобець, В.І. Харцієв. Головою бюро став М.П. Медем, секретарем – Є.Ю. Шасс. Місто по збору було розподілене на 14 дільниць.

12 травня відбулося друге засідання комітету. Управління місцевих трамвайних ліній дало згоду надати збирачам безкоштовний проїзд. Було вирішено провадити одночасно речовий та грошовий збори, про що повідомити повітові комітети, розіславши останнім квитанційні книжки для речового збору. Склад речей було ухвалено влаштувати у міському притулку для бездомних, в якому була дезінфекційна камера. У повіті було вирішено збирати тільки чисту білизну. Для збільшення грошового збору бюро вирішило виготовити 200 пам'ятних знаків, що повнні були продаватися по особливій ціні. В останній день було вирішено влаштувати народні гуляння. З метою подальшого збільшення збору херсонський губернатор запропонував всім власникам кінотеатрів влаштувати на користь комітета сеанси в один з днів проведення збору. Крім того губернатор звернувся до редакторів місцевих газет передати в розпорядження комі-

тету одноденну виручку з роздрібного продажу преси. До збору коштів та речей міністром освіти було дозволено залучити вихованців та вихованок середніх учбових закладів – учнів 5-8 класів чоловічих середніх учбових закладів, 6-7 класів жіночих гімназій. Для участі у зборі учні повинні були отримати письмовий дозвіл батьків та зареєструватися у канцеляріях своїх учбових закладів.

21 травня 1915 р. організаційний комітет ухвалив влаштувати під час зборів безпрограшну лотерею. Свою допомогу у збиранні речей на лотерею запропонували мешканки міста О. Д. Гусева, О. Я. Косая, С. С. Мисовська, О. М. Шелякіна та Е. М. Бюрер. Бюро комітету висловило сподівання, що всі власники магазинів і приватні особи, які бажають пожертвувати на лотерею, не відмовлять комітету у допомозі речами. Крім того комітет звернувся до управління південних та південно-західних залізниць з проханням дозволити проводити збір 29-31 травня на залізниці. Керуючий залізницею зі свого боку дозволив збір тільки на один день при умові, що жандармські частини не будуть проти. Крім того збір дозволялося проводити на вокзалах, але не у поїздах. 18 травня оргкомітет ухвалив: 1) звернутися до всіх власників майданчиків та автомобілів з проханням надати їх транспортні засоби для влаштування речового збору; 2) влаштувати безпрограшну лотерею; 3) влаштувати 30 травня концерт у залі громадського зібрання; 4) влаштувати, якщо можна кінні перегони і футбольний матч для збільшення надходжень комітету; 5) просити власників кінотеатрів надати у розпорядження комітету певну частину надходжень у дні зборів, просити видавців місцевих газет надати комітету роздрібну виручку за ці дні, а також просити управління трамваїв збільшити ціни на 1 коп. у дні зборів на користь комітету.

26 травня 1915 р. комітет звернувся до до всіх, хто закінчив місцеві жіночі та чоловічі середні учбові заклади, а також до всіх курсисток та студентів, що перебували у місті взяти участь у зборах 29-31 травня. Бажаючим пропонували прибути 27 травня на 5 годину вечора до залу міської думи для обговорення питань. Які стосувалися зборів. Крім того комітет оголосив, що 28 травня у зимовому саду відбудеться парадний спектакль на користь комітета великої княжни Тетяни Миколаївни. Будуть показані фрагменти опер «Лакме» та «Борис Годунов», наприкінці був обіцяний балетний дивертисмент. У постанові мав брати участь артист імператорських театрів П. І. Цесевич. Білети розповсюджувалися не тільки через каси, але й через членів комітета.

27 травня центральна елісавтградська газета «Голос Юга» вмістила два оголошення, закликаючи населення міста взяти участь у благодійній акції – від головного комітету великої княжни Тетяни та окремий від місцевого комітету, який закликав населення міста взяти участь у захо-

дах допомоги «...обездоленному, осиротевшому, преследуемому болезнями и голодом населению, которое на грудь свою приняло удар жестокого врага...». Комітет інформував, що 29, 30, 31 травня у місті та повіті буде проведено кухольний та речовий збір на користь постраждалих від війни. Також населення інформувалось про театральну постанову 28 травня, благодійні сеанси кінематографу 29 травня, благодійну безпрограшну лотерею 31 травня, що має відбутися у манежі юнкерського училища, та народне гуляння під оркестр військової музики, яке повинно було розпочатися о 7-й годині вечора у міському саду, де на відкритій сцені будуть поставлені артистами-аматорами дві п'єси Аркадія Аверченко, показані кінокартини і наостанок влаштований фейерверк.

28 травня обидва оголошення були повторені у місцевій пресі. Крім того юнкерам кавалерійського училища було дозволено відвідати вечірній спектакль, збірникам оголошувалося, що вони мають о 5-й годині вечора прийти до залу міської думи для отримання посвідчень, кухликів для пожертвувань, нарукавних пов'язок та значків. Власників транспортних засобів повідомляли, що вони повинні зранку 29 травня надіслати виділені транспортні засоби до заводу Зельцера, де вони будуть розподілені по районах. Редакція «Голосу...» також повідомляла, що весь прибуток від роздрібного продажу газети за 29 травня буде перерахований на користь комітету.

Зранку 29 травня збір розпочався. Збиральники продавали значки з датою збору та ініціалами великої княжни Тетяни по 3 крб., такі самі бронзові значки та портрети-литсівки великої княжни. Речі збиралися на спеціальні фургони, на бортах яких було написано «жертвуйте все, что можете». Останній день збору був трохи зіпсований дощем, але загалом збір проводився досить жваво. Дощ головним чином зменшив кількість публіки на гуляннях у міському саду і благодійну лотерею на манежі кавалерійського училища. Підрахунок коштів розпочався 1 червня 1915 р. Вже 2-го червня «Голос Юга» повідомляла, що збір має бути задовільним. Тільки лотерея дала не менш ніж 1000 крб.

Крім того 31 травня збиральниці поїхали до юнкерських таборів, де зібрали не менше 500 крб. Досить великий збір дали гуляння у саду. 31 травня з 12 годин опівдні проїзд на трамваї коштував на 1 коп. дорожче. Ця копійка також була перерахована на користь комітету. Клопотання перед правлінням трамвайних ліній у Петрограді було направлено заздалегідь. Вчасно була дана і відповідь, але через затримку телеграми зі згодою правління платня була підвищена лише 31 травня. Через це підвищена платня за проїзд на трамваї збиралася у місті і 1-го, і 2-го червня. Також газета повідомляла про успішний перебіг збору у повіті. У цьому ж номері була вміщена подяка великої княжни Тетяни Миколаївни елісаветградському комітету. Фактично керуючий зборами Я. П. Кобець надіслав одразу після

закінчення зборів телеграму наступного змісту: «Елисаветградский организационный комитет после молебствия в соборе по случаю тезоименитства ея императорского высочества перед началом сбора единодушно просит вас повергнуть к стопам великой княжны чувства безграничной преданности и готовность с радостью потрудиться на пользу великого дела помощи пострадавшим от войны, которое ея императорскому высочеству благоугодно было принять под свое покровительство». Голова петроградського комітету від імені великої княжни відповів: «Великая княжна Татиана Николаевна изволила поручить мне объявить искреннюю благодарность ея высочества за помощь и приветствие вам, организационному комитету сбора и всем потрудившимся на святом деле помощи пострадавшим от военных действий. Председатель комитета Нейгард».

3 червня оргкомітет повідомив, що кухольний збір дав до 3000 крб. Вказувалося, що збір речей відбувся не так успішно. Збирачі, що збирали речі на вози, об'їхали не всі місця. Тому оргкомітет просив осіб, які приготували, але не змогли здати речі, привезти їх до магазину допомоги постраждалим, який знаходився у домі Гунькіної на Дворцовій вулиці. Також здавачі, які мали на руках квитанції за здані речі запрошувалися до міської управи для зведення остаточних розрахунків суми збору. Також повідомлялося, що у селищі Новоархангельськ кухольний збір дав не менше 300 крб., речей було зібрано на 1200 крб.

Загалом тільки у м.Елисаветграді було зібрано у Тетянинські дні 4369 крб. пожертви. У цю суму комітет не включив 1000 крб, передані товариством взаємного страхування, одноденний збір ілюзіонів та виручку від продажу газети «Голос Юга». Загалом редакція газети передала поліцеймейстеру 107 крб. 80 коп., отриманих від продажу газети. Крім того, 45 крб., що складали платню за друкування номеру, від якого відмовилася типографія повітового земства на користь комітету.

7 червня о 8-й годині вечора у залі дворянського зібрання організаційний комітет заслухав остаточний звіт. У повіті протягом Тетянинських днів було зібрано:

- У Добровеличківці було зібрано поліцією 127 крб. 36 коп. і місцевим Тетянинським комітетом, який очолював мировий суддя Кубаркін – 500 крб.
- У селищі Казанка місцевим комітетом, який організували мирові судді Леонтович та Станішевський, зібрано в Устинівській та Антоновській волостях 1107 крб. 92 коп., у Казанці та Березівці 635 крб. Крім того 7 червня там була проведена із запізненням лотерея, збір від якої ще не був підрахований.
- У Новоархангельську поліція збрала грошима 771 крб. 62 коп., речами: 44 сорочки, 9 пар кальсонів, 90 рушників, 2 наволочки, 2 про-

стирадла, 31 хустину. Місцевий кінотеатр Розенберга передав місцевому комітету одноденну виручку – 29 крб. 50 коп.

- У Лисогорській волості поліція збрала 473 крб. 50 коп., у Любомирській волості 381 крб. 97 коп. і в Пісчано-Бродській волості 280 крб. 32 коп. Речей у цих волостях було зібрано на 25 крб.
- У Новомиргороді поліція збрала по підписним аркушам 543 крб. 26 коп. Місцевий кінотеатр передав у користь збору одноденну виручку 16 крб. 20 коп.
- У Бобринці грошовий збір склав 1115 крб. 99 коп., одноденна виручка місцевого біоскопа – 91 крб. 37 коп., гуляння на бульварі на користь комітета 167 крб. 37 коп., спектакль в с.Лозоватка 25 крб.
- У Вознесенську збір дав 616 крб. 57 коп.
- У Ольвіополі було зібрано 676 крб. 60 коп.
- У Братському поліція збрала 203 крб. 42 коп. і речами 5 сорочок, хустину, 31 аршин тканини. Крім поліції у зборі брав участь місцевий тимчасовий комітет головою якого був мировий суддя Рустанович.

Остаточні підсумки були підведені комітетом на засіданні 25 червня 1915 р., яке відбулося під головуванням барона Медема. На засіданні було оприлюднено остаточну суму зібрану у повіті – 10193 крб. 2 коп. Гроші, зібрані у місті і повіті, були переведені у Петроградську контору державного банку на рахунок Тетянинського комітету. Секретар бюро Шасс повинен був скласти докладний звіт по збору у місті з наступною публікацією у газеті «Голос Юга».

Перші повідомлення про прибуття біженців було отримано 28 травня 1915 р. У В.І. Темкіну було надіслано повідомлення про те, що у найближчий час до Єлисаветграду (28-го або 29-го травня) прибудуть з Гродненської та Ковенської губерній до 1000 біженців-євреїв. Біженці мали прибути двома партіями – 600 і 400 осіб. Ними повинна була опікуватися єврейська громада міста, яка створювала власними силами Комітет допомоги євреям-біженцям. Прибульців мали розташувати у єврейських навчальних закладах міста.

29 травня о 2-й годині дня до Єлисаветграду спеціальним поїздом з Гродно прибули більше 600 біженців єврейської національності. Серед них найбільше було дітей та підлітків. Серед біженців було декілька старців, які не могли рухатися без сторонньої допомоги і були перенесені до возів на руках. Серед прибулих було багато ремісників, група інтелігенції. На пероні біженців зустрічали представники місцевої єврейської громади, адміністрації та групи молоді, які допомагали біженцям переносити їхнє майно з поїду на перон і далі до «біндюгів», якими прибулі відправилися до міста. Перед початком евакуації весь поїзд був оглянутий лікарем Гольденбергом. Більшість прибулих були повністю здоровими і лікар дозво-

лив їм їхати до міста. Евакуйовані євреї були розселені у «талмуд-торі», ремесленому та інших єврейських училищах.

4 червня 1915 р. У місцевій пресі були розміщені оголошення від імені Тимчасового комітету для надання допомоги біженцям-євреям, який був створений при міському товаристві допомоги бідним євреям. Комітет висловив стурбованість з приводу необхідності найбільш раціонального розміщення біженців, серед яких було багато інтелігентних сімей. Комітет просив осіб, які мали можливість надати помешкання безкоштовно або за платню повідомити комітет. Також комітет повідомляв про ремісничі професії переселенців, серед яких були шевці, чоботарі, теслі, білошвачки, а також вчительки, конторниці, бонни, прикажчики тощо. Комітет просив допомоги підшукати відповідну роботу для переселенців. Заяви потрібно було направляти до комітету, який розміщувався на Іванівській вул., у будівлі Біржового комітету, поряд з Російським банком.

Саме комітет допомоги євреям-біженцям дав перші форми роботи з біженцями. 660 прибульців були розміщені спочатку у 4-х громадських приміщеннях: талмуд-торі, розрахованій на 250 осіб, у першій школі, розміщеній на Болотяній вулиці – 150 осіб, у 2-й жіночій школі – 120 осіб і у хедері на Михайлівській вулиці. Всі приміщення розглядалися представниками єврейської громади як тимчасові евакуаційні пункти. Далі біженці повинні були бути розміщені по квартирах. На руки їм видавалися квартирні та продовольчі гроші. У першу чергу розміщувалися по квартирах ті сім'ї, які потребували лише квартирних грошей. Квартири були надані як за платню так і безкоштовно. Комітет утворив особливе квартирне бюро, яке повинно було не тільки підшукувало квартири для біженців, але й дивитися, щоб ціни на квартири як у місті, так і на околицях не завищувалися.

На 4 червня бюро вдалося розмістити по квартирах 30 сімей (до 150 осіб). Крім того було утворене посередницьке бюро, яке мало шукати для євреїв місце роботи відповідно до спеціальності. Станом на 5 червня значній кількості шевців, чоботарів, білошвачек та службовців були працевлаштовані. Також при Тимчасовому комітеті було утворене санітарно-медичинське бюро. Лікарі розподілили між собою притулки переселенців, періодично відвідуючи їх та контролюючи санітарний стан. Комітет вирішив в міру переміщення біженців на квартири утворити особливі ділянкові попечительства. У кожному гуртожитку загальний нагляд за притулком було покладено на особливого завідувача, яким допомагали дами і всі бажаючі допомогти. Всією справою надання допомоги відав особливий Тимчасовий комітет, головою якого став рабин В.І. Темкін. Крім цього бюро комітету взяло на себе збір та впорядкування статистичного матеріалу про майновий, сімейний стан прибулих та інших відомостей

про останніх. Роботи по статистичному забезпеченню роботи комітету виконувалися добровольцями з молоді. Всі зібрані відомості планувалося відіслати до головного комітету допомоги постраждалим від війни в Петрограді. Коли були отримані лані про те, що у Сувалкському районі перебували багато єврейських сільськогосподарських робітників комітет запропонував влаштувати у Єлисаветграді розподільно-харчувальний пункт на 500 осіб. Таким чином комітет намагався заповнити попит на сільськогосподарських робітників повіту, який виник через масовий призов до армії. При цьому комітет ставив умову для працівників щоб вони прибували без сімей.

6 червня комітет отримав запит із Любліна стосовно кількості біженців, яку міг би прийняти Єлисаветград. Проте комітет нагадав, що у місті вже перебувають 660 осіб переселенців і невдовзі місто чекає наступну партію біженців. Тому було запропоновано пере направити запит до Петроградського комітету допомоги постраждалим від війни. Одночасно товариство опікувалося відкриттям дитячого майданчика для дітей прибульців, складало списки біженців для відправки до Петрограда, нагадувало, що здавати пожертви можна тільки особам, які мають підтверджені повноваження від комітету.

Незабаром було повідомлено на обласній нараді у Києві, що до Єлисаветграда планується направити нову партію біженців-євреїв з м. Вільно чисельністю 1500 осіб. З цієї кількості 1000 плановано було розмістити у місті, решту – на території повіту. 16 червня 1915 р. В.І. Темкін повідомив на нараді комітету, що на обласній нараді в Києві було вирішено вважати петроградський комітет центральним органом, який координує діяльність по наданню допомоги біженцям і влаштувати 4 евакуаційних пункти – у Ризі, Варшаві, Вільні, Гродно, а також низку районних комітетів у різних місцевостях.

Єлисаветград було вирішено виділити у окремий район, що об'єднав би Херсонську губернію, за виключенням Одеси, з деякими пунктами Таврійської губернії, якщо у цьому виникне потреба. Санітарно-медичну частину, як на маршруті, так і у місцях зосередження біженців взяло на себе Міністерство охорони народного здоров'я. Потім була заслухана телеграма петроградського комітету про майбутню евакуацію до Єлисаветграда 1000 біженців, до Херсону – 500, до Миколаєва 1000, до Александрії 250, до Кривого Рога 300, до Вознесенська 250, і у колонії 500. Комітет висловився за те, щоб у колонії переїздили лише робітники без сімей і запросити центральний комітет про кількість сімей. Із партії, призначеної для Єлисаветграда, запропоновано надіслати залізницею до Новоукраїнки, 100 чол., до Голти 150 чол., до Нової Праги – 50 чол., Новомиргород 50, евакуювати до Бобринця 100-150 і до Аджамки, Добровеличківки, Іванівки, Казанки – по 30 осіб.

Крім того комітет вирішив, що у Є-граді у існуючих притулках можна розмістити додатково 450 осіб, (у талмуд-торі – 100, у 2-й школі і у хедері – по 100, у першій школі – додатково 150). Решта повинні були бути розміщені у приміщеннях головної синагоги. Для розміщення біженців були відряджені уповноважені до Бобринця та Олександрії. У Анан'єві та Тирасполі буде перебувати уповноважений петроградського комітету. Далі В.І.Темкін повідомив про відрядження до Є-граду центральним комітетом для організації трудової допомоги біженцям спеціаліста з цього питання Лещинського. На чергу поставали питання про облаштування продовольчих складів першої необхідності для передачі харчів біженцям, що поселилися на квартирах, по закупівельній ціні.

21 червня 1915 р. До Єлисаветградського комітету допомоги біженцям надійшло попередження, що 600 біженців з Риги, які мали бути виведені до Александрівська пере направлені до Єлисаветграду. Військово-промисловий комітет у цей же день закінчив обстеження місцевих фабрик та заводів, які могли бути пристосовані до виробництва спорядження для армії. Зведення було відправлене до центрального комітету наступного дня. 25 червня о 8-й годині вечора відбулося наступне засідання ВПК. На засіданні головував Д. С. Горшков. Комісія з представників промислових підприємств надала свої висновки щодо двох питань:

- 1) Про кошти комітету;
- 2) Про зосередження верстатів на найбільших підприємствах

Комітет ухвалив пропозицію комісії про відрядження 1,5% с суми замовлень, отриманих через ВПК на потреби комітету. Сильні суперечки викликала друга пропозиція – про зосередження верстатів. Під час обговорення з'ясувалося, що що у Єлисаветграді вже ведуться роботи на потреби оборони і для збільшення виробництва необхідно посилити заводи, що працюють на оборону токарними верстатами. Установа, що здає замовлення, має повноваження реквізувати всі необхідні для цієї мети предмети та машини; протет воно не захотіло вживати цих заходів негайно, а погодилося надати можливість урегулювати питання місцевому ВПК, вважаючи, що він віднайде способи правильного і цілевідповідного вирішення проблеми.

Голова поставив на голосування питання – чи вважає комітет можливим і доцільним сприяти у сенсі створення найбільш сприятливих умов для виконання замовлень на потреби оборони. Що були отримані, ще до виникнення місцевого комітету і повз нього. Комітет одностайно вирішив це питання схвально і перейшов до розгляду конкретних пропозицій комісії щодо передачі верстатів на більш підприємства. Комісія рекомендувала від імені комітета звернутися до власників верстатів з пропозицією відступити їх у тимчасове користування за окрему платню. Що мала

складати 30% на рік від вартості верстату в залежності від оцінки. Коли потреба у верстаті мине, він мав повернутися до власника у повній справності. У першу чергу повинні були бути передані ті верстати, які на даний момент не завантажені роботою. Підприємства, які могли розраховувати на отримання інших військових замовлень, необхідно було залишити по одному верстату для обточки інструментів.

Голова земської управи І. О. Ковальов і член управи інженер О. К. Козьма вказували на необхідність звертати увагу на інтереси дрібних заводів та майстерень, які можуть постраждати як через вилучення верстатів, так і через неправильну їх оцінку. О. Б. Юнгман, Ф. Б. Майш, Б. І. Шкловський та інші вважали, що запропонований комісією спосіб найкраще забезпечує інтереси власників верстатів.

Комітет ухвалив звернутися до власників токарних верстатів у місті та повіті з пропозицією передати їх на вищевказаних умовах заводам, які виробляли військові замовлення у Єлисаветграді. Маючи у подальшому на увазі, що навчених токарів у Єлисаветграді менше, ніж верстатів, комітет визнав за необхідне викликати токарів через газети і звернутися до центрального ВПК з проханням повідомити, куди можна звернутися за визовом токарів, а також поставити на обговорення майбутнього з'їзду представників військово-промислових комітетів питання про взаємовідносини місцевих та районних комітетів. Наостаннє до комітету були обрані товариш голови Державної Думи С. Т. Варун-Секрет, військовий інженер Пушков, а також до комісії з огляду верстатів земські інженери барон О. О. Толь, та М. І. Андріященко. За пропозицією Д. С. Горшкова ухвалено запропонувати сільськогосподарському товариству обрати свого представника до комітету. Наступного дня у газеті Голос Юга з'явилася відповідне оголошення з пропозицією звертатися у пошуках місця токаря до секретаря комітету І. Г. Дубровинського з 12 до 2 години опівдні до міської управи, за винятком святкових днів.

7-8 липня Київський військово-промисловий комітет, який об'єднав всі місцеві військово-промислові організації у своєму складі чотири секції: хімічну, механічну, фізико-механічну та фінансову. Для стійкості дій було утворено гарантійний фонд, до якого Терещенко та Бродський внесли по мільйону карбованців, ще півмільйона карбованців надало губернське земство.

8 липня 1915 р. херсонський губернатор повідомляв, що через губернію можна чекати пересування виселених та біженців з Бессарабської та Подольської губерній. Згідно розпорядженні МВС потрібно було створити губернські повітові комітети допомоги біженцям. Губернатор, барон Грєневіц, звертався до дворянського предводителя барона Медема, з проханням негайно створити у Єлисаветграді повітовий комітет, в який

пропонував запросити весь склад земської та міської управ, ісправника, поліцеймейстера, що проживають у місті, податного інспектора, земських начальників, земського санітарного міського, або міського і повітового санітарних лікарів, старшого представника духовного відомства та інших осіб, які на думку Медема могли б бути корисними у справі допомоги біженцям. Комітет повинен був одразу ж з'ясувати де можна було б розмістити без особливих незручностей для місцевого населення.

Комітет також повинен був надати притулок переселенцям, з'ясувати можливість працевлаштування біженців, види робіт і кількість самої роботи, а в разі необхідності організувати нові роботи для стариків, дітей та нужденних. До відшукування роботи повинно було влаштувати пункти харчування. Губернатор вважав за необхідне організувати надання медичинської допомоги, санітарні огляди. Гроші на подовольство для переселенців до відшукування заробітків повинні Були надаватися військовим начальством через губерньський комітет.

До отримання грошей від військового міністерства губернатор просив Медема відшукати гроші на місці. Якщо цих грошей не вистачило б, Греневіц пропонував просити про фінансову допомогу губерньський комітет.

Відносно переселенців-євреїв голова повітового комітету повинен був домовлятися з єврейськими громадами поселень у межах «смуги осілости» з метою з'ясувати кількість євреїв, яку можуть прийняти ці громади. При цьому нагадувалося, що проживання євреїв допускається лише у межах смуги осілости. Протокол організаційного зібрання губернатор просив надіслати негайно.

9 липня 1915. У дворянському домі під головуванням барона Медема відбулася нарада елісаветградського повітового комітету з організації розміщення та притулку біженців. Предметом обговорення комітету стало, відповідно до телеграми херсонського губернатора, питання про порядок та спосіб переселення та призріння переселенців з Кам'янець-Подільської та Бесарабської губерній без осболивого утиску місцевого населення. Комітет висловив наступні міркування:

- 1) Комітет не має даних про кількість переселнців, а також про їхні заняття, тому в даний момент не може точно вказати ті місця, де переселенці могли б знайти собі постійний притулок і заробіток. На перший час вони можуть бути розміщені у будівлях шкіл, вільних у час канікул, а сааме: у 215 земських школах, 100 церковно-приходських, 19 міністерських, а також у будівлях місцевих шкіл, які можуть вмістити до 20000 осіб.
- 2) Зараз же комітет розпочинає пошук робочих місць для переселенців.
- 3) Пункти харчування, медичинську допомогу та санітарний огляд комітет визнає необхідним влаштувати вздовж напрямків руху

виселенців: у Ольвіополі, Помічній, Новоукраїнці, Єлисаветграді та Вознесенську і просити спрямовувати їх на даний маршрут. З метою санітарного забезпечення, комітет вважає за потрібне негайно розпочати побудову бараків у вказаних пунктах. Для цього потрібно негайно асигнувати 5000 крб. При цьому комітет подає клопотання губернатору про негайну видачу цієї суми з військового фонду, а якщо це неможливе – то із фонду протичумної комісії.

- 4) У питанні про пошук коштів на непередбачувані витрати з облаштування переселенців, аж до отримання їх від військового начальства, комітет ухвалив: а) просити міську управу і міські управи повіту про надання можливих сумм комітету не першочегові непередбачувані витрати, а земську управу просити організувати порядок розподілу переселенців; б) просити про надання допомоги Тетянинський комітет; в) звернутися до населення з відозвою про пожертву, при цьому просити направляти їх до земської управи, яку просити взяти на себе витрати з друкування відозв.
- 5) Розміщення і призріння переселенців-євреїв, згідно заяві міського рабина В.І.Темкіна, єврейська община бере на себе.
- 6) Необхідно звернутися до усіх міських управ повіту, а також до земських управлінь з проханням утворити місцеві комітети відповідно до місцевих можливостей для правильної, швидкої і доцільної постановки справи розміщення і призріння переселенців.

15 липня 1915 р. До Єлисаветграду прибув херсонський губернатор барон Гревеніц, який оглянув завод Ельворті, приймальне відділення для поранених. А між іншим і «приймачик» евакуаційної комісії, розташований у садку біля вокзалу, що складався з кількох палаток з подвійним дахом, з добрим доступом свіжого повітря.

19 липня 1915 р. В місцевій пресі комітет опублікував відозву до населення повіту: «В самом непродолжительном времени начнут прибывать в Елисаветградский уезд беженцы и переселенцы Бессарабской и Подольской губерний, попадающих в район военных действий.

Для того чтобы этим тысячам несчастных людей, бросившим свои жилища, потерявшим все свое имущество. Заработок, больным и голодным, дать необходимый приют, подыскать подходящий заработок и не оставить без куска хлеба. Необходимы большие средства. Не находя никакой возможности в переживаемое тяжкое время не прибегнуть к человеколюбю и благотворительности широких слоев общества, уездный комитет по призрению беженцев усердно просит откликнуться на его призыв и помочь ему своим участием личным и материальным и. таким образом. Принять действительное участие в борьбе с жестоким и сильным врагом.

Участие отдельных лиц и обществ в единовременном денежном взно-

се, ежемесячном самообложении определенной суммой, организацией приютов для детей, сирот и стариков, предоставлении работ платных, за стол, квартиру и проч.

В виду крайней необходимости получения денежных средств в самом непродолжительном времени, предложения и пожертвования комитет усердно просит направлять в елисаветградскую уездную земскую управу.

Председатель комитета елисаветградский уездный предводитель дворянства барон Медем.»

У цей же день відбулося засідання комітету. Заступник місця міського голови М. С. Близнюк доповів, що гласні міської думи в приватній нараді висловилися дозволити видати комітету у якості позички з міського бюджету на першочергові витрати 1000 крб.

У відповідності з пропозицією члена замської управи І. Є. Мар'яновича збори ухвалили звернутися до херсонської губернської земської управи і до губернського комітету про організацію лікарсько-харчувальних пунктів в Єлисаветграді, Вознесенську та Олівіополі.

З питання розміщення виселенців, що мали прибути до міста, з'ясувалося, що у Єлисаветграді єдиним вільним приміщенням, призначеним міською управою для використання комітетом є сарай за залізницею, так звані «козачі стайні», що вміщують до 400 осіб.(приміщення на той момент вже пристосовувалося управою до розміщення людей)

Благодійне товариство погоджувалося передати у розпорядження комітету ночлежний притулок на 50 осіб.

Комітет, зважаючи на відсутність у місті інших приміщень, ухвалив 1) телеграфно просити херсонського губернатора клопотатися про надання у розпорядження комітету казарм коилшнього обозного батальону, які на той момент були зайняті 468 херсонською дружиною, та двох манежів кавалерійського училища; 2) просити міського санітарного лікаря Р. С. Кобріна і земського санітарного лікаря К. Ф. Станкевича запрошувати до себе на допомогу собі інших лікарів; 3) просити міського (городового) врача Л. М. Бомзе брати участь у огляді переселенців, що прибувають.

Потім було розглянуте питання про організацію зустрічі та розміщення переселенців. Комітет ухвалив: а) обрати для всебічної розробки питання комісію з В. І. Темкіна, І. Є. Мар'яновича, М. С. Макарова, М. С. Близнюка, Ф. О. Веришко, М. П. Кобця, М. К. Крижановського, О. О. Коренко, Т. І. Віноградова, К. Ф. Станкевича, І. О. Сахневича, С. Р. Войнаровича, і Є. Ю. Шасс. б) просити олівіопольське міське управління негайно приступити, не вичикуючи створення місцевого комітету, до організації розміщення переселенців; в) просити земську управу негайно утворити місцевий комітет у Новоукраїнці; г) просити жіночий комітет взяти діяльну участь у справі призріння переселенців. Крім цього було висловлено по-

бажання до участі у роботах з реєстрації та розміщення переселенців мольдь і вільних людей, які були готові віддати свій вільний час цій справі.

Після обговорення питання пошуку коштів для потреб комітету було вирішено просити телеграфом віце-голову комітета Великої княжни Тетяни Миколаївни Нейгардта доповісти їй високості клопотання комітету про надання у якості позички 10000 крб. у зв'язку з відсутності коштів, потрібних на перший час.

Також було повідомлено про пожертву земським службовцями 300 крб. допомоги біженцям. Одночасно комітет звернувся до міської управи з проханням організувати окремий міський комітет допомоги біженцям та переселенцям.

22 липня 1915 р. Комітет повідомив, що питання про утворення місцевих комітетів було вирішено позитивно. Таких комітетів у повіті було вирішено створити 18. Кожен комітет відповідав за 1-6 волостей, у залежності від кількості сил, які мав кожен район. До складу комітетів вважалося за потрібне залучити насамперед: мирових суддів, що проживали у даному районі, земських гласних, земських начальників, земських лікарів та осіб допоміжного медичного персоналу, агрономів, священників, вчителів, приставів, волосних старшин. На перші місяці – до жовтня 1915 р.- передбачалося розмістити біженців та переселенців з Подільської та Бессарабської губерній у будівлях земських та міністерських училищ, а також церковно-приходських шкіл.

Земський комітет вирішив адресно повідомити обраним особам, що проживали у районах та були призначені у голови комітетів. При цьому земська управа просила їх негайно організувати місцеві комітети і обговорити наступні питання: 1) які саме будівлі, за винятком училищ, можуть бути використані для розміщення переселенців; 2) які сільськогосподарські та інші роботи можуть запропонувати землевласники та селяни переселенцям; 3) організувати збір грошей на потреби переселенців і, у випадку надходження грошей, направляти їх до земської управи; 4) з'ясувати можливість продуктових надходжень у разі прибуття біженців та переселенців; 5) з'ясувати хто саме з комітету буде займатися прийманням та розподілом по місцях біженців, наданням їм роботи, організацією продовольчого постачання і т.п.

Про усі заходи, що були вжиті комітетами, управа просила повідомити у найближчий час. Засобами на організацію призіння біженців та переселенців місцеві комітети повинні бути забезпечені з фондів повітового комітету.

20 липня 1915 р., понеділок. У залі міської думи о 7-й годині вечора відбулося засідання повітового комітету під головуванням барона Медема. Барон Медем зачитав протокол попереднього зібрання і звітував про

виконання його рішень. Також голова повідомив, що війсьський начальник дозволив переселенцям зайняти збірний пункт – т.зв. «харчову галерею», а також про те, що службовці земської управи пожертвували до фонду комітету 500 крб.

Наступною пропозицією новоутвореної комісії з організації допомоги переселенцям було створення 7 комісій для цієї мети. До якої вже були намічені певні особи. Комітет ухвалив: пропозицію про утворення першої комісії ухвалити і вважати затвердженими у якості її членів В. О. Єленевського, І. О. Екка, В. Т. Іванченка, Є. Ю. Шасса і С. Р. Войнарович. Було вирішено, що сама евакуаційна комісія буде запрошувати від свого імені молодь для роботи у ній та учнів.

Далі виникли суперечки про те, чи необхідна участь земства та міста(члена земської та члена міської управ, завідуючого медичною частиною) у організації врачебно-санітарної комісії по місту Єлисаветград. В результаті зібрання вирішило утворити другу комісію – лікарсько-санітарну – без участі представників міста і земства, у складі обраних лікарів К. Ф. Станкевича, Р. С. Кобрини та Л. Л. Єпіфанова.

Комітет також ухвалив просити військового начальника про надання для евакуаційних цілей вільної будівлі, яка знаходилася у його підпорядкуванні, поблизу залізниці.

Питання відкриття лікувально-харчувальних пунктів і про клопотання перед губернським земством про асигнування 2000 крб на ці потреби, а також про надання земською кправою необхідного для цього інвентаря вирішено залишити відкритими.

Потім було ухвалено рішення про утворення і функціонування господарської комісії і обрання до неї наступних осіб: М. С. Макарова, Є. Є. Васил'єва, І. Г. Дубровинського, М. Д. Слуцького, Л. І. Бухгалтера, В. М. Сахневич, О. Є. Ямпольську, О. О. Войнарович, та О. В. Венгловську.

Стосовно питання про діяльність так званої трудової комісії було вирішено утворити цю комісію і вважати обраними до її складу відомого організатора артіль М. В. Левитського, а також Ф. Б. Майша та барона О. О. Толля. За пропозицією М. С. Близнюка було вирішено до комісії усіх підрядників міста.

Потім було вирішено необхідним існування статистичної комісії у складі І. П. Авдєєва, пана Мамонова, та І. О. Сахневича, яким було доручено розробити план організації власної діяльності не тільки у місті, але й по усьому повіту, а також надати цей план комітету.

При обговоренні питання про створення фінансової комісії з'ясувалося обмеженість об'їздів заможних класів членами комітету.

Директор реального училища Я. П. Кобець запропонував запросити представників міських прошарків для з'ясування питання про пожертви

окремими станами. Ухвалено: обати комісію у складі, який обмежився б Ф. О. Веришко, О. П. Колосова та В. І. Темкіна. Також було вирішено утворити комісію для розробки питання про пошук грошових коштів, до якої запросити П. Я. Брука, В. П. Нікітіна, М. О. Чикаревського і директорів місцевих банків. Відносно наміченої комісії попечителів для нагляду за перселенцями комітет вирішив це питання залишити питання відкритим аж до прибуття біженців.

Далі обговорювалося питання про утворення виконавчого органа комітету – бюро. Було ухвалено замість намічених раніше 11 осіб обрати лише 5, через громіздкість подібної організації. Головою бюро вважається барон Медем, заступниками – І. О. Ковальов та Я. П. Кобець, секретарями – К. І. Урніаж та В. М. Дмитрієв.

Член комітету великої княжни Татіяни Миколаївни О. В. Венгловська зробила заяву, що у 2-му комітеті залишилися непроданими зібрані у місті у «Тетянинські дні» носильні речі (різна білизна, одяг і т.п.) оцінена у 100 крб. Зібрання вирішило просити жіночий комітет затримати продаж означених речей, оскільки вони могли знадобитися біженцям.

23 липня у приміщенні сільськогосподарського клубу відбулося перше засідання евакуаційної комісії комітету. Головою комісії було обрано І. А. Екка. заступниками – С. Р. Войнарович та В. Ф. Єленевську. На засіданні було ухвалено знятися з бюро комітету на предмет вирішення питання про організацію індивідуальної реєстрації біженців. Що прибувають до міста, разом з лікарсько-санітарною комісією. Потім було вирішено звернутися у повітовий комітет з проханням вказати ті пункти, де можна розмістити біженців. Після чого комісія може розпочати свою роботу. Ухвалено також запросити учнів середніх навчальних закладів та молодь для надання комісії допомоги у справі евакуації переселенців.

У той же день до міста прибули 16 біженців (жінки та діти) з Волинської губернії. Повітовим комітетом вони були розміщені у приміщенні крамниці Гунькіної на Двірцевій вулиці, оскільки комітет ще не облаштував приміщення для переселенців. Опікувалася першими біженцями О. В. Венгловська.

24 липня 1915 р. У приміщенні земської управи відбулося чергове засідання повітового комітету допомоги біженцям. На основі доповіді санітарно-лікарської комісії було ухвалено рішення: визнати необхідною організацію повітово-міської комісії лікарів для виявлення всіх питань у справі прийому біженців і боротьби з хворобами. А також запросити до комісії голів районних комітетів і членів земської та міської управи, завідувачих медичними відділами.

Потім згідно доповіді евакуаційної комісії було ухвалено: 1) визнати необхідним сумісне засідання евакуаційної комісії з лікарсько-санітар-

ною комісією для організації медичного огляду переселенців; 2) запропонувати загальним зборам комітету звернутися з закликом до населення про надання приміщень для біженців.

У той же день у приміщенні земської управи відбулося зібрання статистичної комісії повітового комітету за участю І.П. Авдєєва, І.О. Сахневича, В.К. Келлера, І.Г. Морозова і представника евакуаційної комісії С.Р. Войнаровича. Були розглянуті питання, що стосувалися реєстрації біженців, що прибувають до міста, і розробки отриманого матеріалу. Головою комісії було обрано І.П. Авдєєва, секретарем В.К. Келлера.

Одночасно евакуаційна комісія повітового комітету у особі голови комітету батьків С.Р. Войнаровича звернулася до громадськості міста. Войнарович повідомив, що комісія вже оглянула одне приміщення і ухвалила запросити учнівську молодь до евакуаційної роботи. Войнарович заявив також про виняткову чуйність єлисаветградської молоді і звернувся до з проханням до унів старших класів та абітур'єнтів єлисаветградського громадського комерційного училища записуватися до складу евакуаційної комісії для спільної роботи з розподілу біженців, що прибувають. Бажаючих просили звернутися безпосередньо до Войнаровича – вул. Верхньо-Донська, будинок Шварца з 3 до 6 годин вечора.

28 липня до міста прибули ще 30 біженців-поляків з Холмської губернії. Біженцям довелося кілька годин пробути у вагоні через те, що перевізники не надали комітету вчасно транспортні засоби. Евакуаційна комісія розмістила їх у домі Шимановського по Гоголівській вулиці. Вже перші кроки у пошуку приміщень для біженців впевнили членів повітового комітету, що таких приміщень у Єлисаветграді дуже мало. Фактично міська управа і військове управління могли надати комітету лише одне приміщення – старі козацькі стайні і збірний пункт у так званої харчової галереї. Інших громадських та казенних приміщень у місті не було. Евакуаційна комісія почала пошук приміщень у приміській зоні, але без участі широкої громадськості міста це було неможливим. Тому комітет звернувся до установ міста та єлисаветградців з проханням заявити комітету про наявність пустих приміщень і готовність надати їх для потреб комітету. Всі заяви потрібно було направляти до бюро комітету(вул. Петровська, дім дворянства, шкільне бюро). Або ж присяжному повреному Войнаровичу за вказаною адресою, або ж до аптеки Є.Ю. Шасса.

Крім того евакуаційна комісія знову закликала учнівську молодь до співпраці у справі реєстрації, розподілі та іншим роботам комітету у допомозі біженцям. Заяви приймалися також Войнаровичем, провізором Шассом, а також В.Ф. Єленевським.

Тим часом у комітеті і досі відбувався процес розподілу повноважень 30 липня було борано товариша голови – голову земської упра-

ви І.О. Ковальова. На тому ж засіданні була обрана фінансова комісія. До якої увійшли Ф.О. Веришко, О.П. Колосов, В.І. Темкін, П.Я. Брук, В.П. Нікітін, М.О. Чикаревський, М.М. Азмін, М.Б. Гессен, М.М. Гурфінкель, М.О. Плотніков, Г.О. Барковський, та М.Д. Ямпольський.

30 липня відбулося нове засідання повітового комітету. Барон Медем оголосив, що згідно телеграмі губернатора комітету не можуть бути надані кавалерійські манежі військового училища і казарми 468-ї пішої дружини. З іншого боку губернатор дозволив комітету збір речей та грошей для біженців, як у місті, так і у повіті. Згідно клопотання комітету.

Також було повідомлено про пожертви на користь комітету через земську управу на суму 55 крб. 90 коп., у тому числі від А.П. Ковальова – 25 крб., від П. Леонтовича 25 крб. та від Лозоватської громади – 5 крб.90 коп. Присяжний повірений І.О. Сахневич говорив, що міське самоуправління, замість того, щоб відгукнутися, за прикладом Москви та інших міст, не йде назустріч нашому повітовому комітету. Також було повідомлено, що кілька землевласників готові взяти біженців до себе на роботу. Від Сахневича поступила пропозиція звернутися до благодійного товариства з проханням передати комітету приміщення нічліжного притулку. О.І. Добровольський заявив, що надасть біженцям безкоштовно 2 кімнати з кухнею. Які було ухвалено із вдячністю прийняти.

Далі була обговорена телеграма губернатора, у якій він питав про наявність у місті харчового пункту Червоного Хреста. В перебігу обговорення було з'ясовано, що такого пункту у Єлисаветграді немає. Земська управа повідомила, що загалом у повіті можна буде розмістити 23143 особи, а також про утворення 18 місевих комітетів у районах повіту. Було оголошено звіт казанківського комітету про заплановані заходи. Знову було нагадано про необхідність створення міського комітету, проте збори не ухвалили цей проект. Далі Войнарович повідомив, що стайні придатні лише для огляду біженців. Але не для помешкання. Харчову галерею можна використати для розміщення до 300 осіб, якщо обшити її дошками і перетворити на закриту. Для чого потрібні були гроші від комітету. Войнарович запропонував клопотатися перед губернатором про дозвіл на примусове зайняття громадських та приватних будівель. За його даними у місті було багато приватних пустих квартир, які можна було б використати для розміщення біженців. В. Темкін зауважив. Що слід уникати примусових заходів, оскільки невдоволені обивателі можуть припинити пожертви на користь комітету. Зібрання ухвалило лише рішення про пристосування відповідного барака із клопотанням про виділення на це коштів. Далі Войнарович повідомив про прибуття 49 біженців і про те що вони так с'як були розміщені. Шасс повідомив, що воїнський начальник не може надати приміщення за полотном залізниці. Було вирішено просити

міську управу підшукати приміщення для ізоляції біженців. Авдєєв запропонував звернутися до полковника Даниловича про надання у розпорядження комітету коней, які були у розпорядженні військового відомства, для перевезення біженців. Сахневич запропонував також просити благодійне товариство передати комітету 1900 крб, що залишилися невикористаними після минулої повині. Також комітет ухвалив пропозицію Темкіна просити головного уповноваженого південно-західного напрямку про асигнування відповідних коштів на потреби комітету. Наостаннє було ухвалено рішення про обрання до бюро комітету. Міського голову або його заступника, а також голів всіх комісій комітету, не рахуючи вже обраних 5х членів бюро. При цьому законним складом бюро вважати наявність 3х осіб.

31 липня 1915 р. На засіданні евакуаційної комісії І. О. Екк відмовився від посади голови і головою було обрано С.Р.Войнаровича, а товаришем голови – В.І. Темкіна. Комісія обрала центром діяльності квартиру Войнаровича, куди повинні були збиратися всі відомості про перселенців, що прибувають до міста. Комісія ухвалила просити губернатора, елисаветградського ісправника і начальника станції повідомляти комісії про пересування та прибуття біженців. Був вироблений порядок прийому та розподілу біженців. З цієї метою було вирішено зібрати учнів, що записалися до комісії і разом з лікарем та статистиками ознайомити їх з вимогами гігієни при прийманні та реєстрації біженців.

Далі було вирішено просити сміську управу про ремонт виділеної стайні. Побудові барака та вказівку для комісії, які ще приміщення у місті можуть бути виділені під потреби біженців, а також точні відомості про усі вільні приміщення у місті. Вирішено також було просити земську управу про надання павільйонів на виставковій території, які були зайняті земством, і крім того звернутися до власників будівель з проханням надати свої приміщення біженцям.

З метою більш правильного розподілу біженців у повіті. Комісія просила бюро негайно з'ясувати де і які приміщення вільні по різних місцях повіту.

Бажаючи досягнути максимально доцільної та повної узгодженості дій з іншими комісіями, евакуаційна комісія ухвалила просити інші комісії надсилати свої представників на засідання евакуаційної комісії.

2 серпня на черговому зібранні у дворянському домі комітет вирішив визнати за необхідне у першу чергу евакуювати біженців з Бессарабської та Подільської губерній, залишивши при цьому м. Єлисаветград у якості запасного пункту. При цьому заповнювати у першу чергу віддалені райони повіту. Як по відношенню до міста, так і по відношенню залізниці.

Потім було ухвалено просити земську управу з'ясувати питання по доставці біженців у повіт, про транспортні засоби для перевезення бі-

женців до повіту, про що заздалегідь повідомлювати місцеві комітети.

Також ухвалено просити херсонського губернатора просити дозволу на театральну постановку у зимовому саду.

Бюро вирішило дозволити місцевим комітетам збір речей на користь біженців. Питання про грошові збори було відкладено. Збір речей у Єлисаветграді було вирішено розпочати 6 серпня, доручивши його господарчій комісії. Цій же комісії було доручено з'ясувати питання про норму продовольчого кормового пайка для окремих біженців та розробити питання про видкриття для біженців дешевих їдалень. Визнано необхідним просити міську управу при заготівлі палива мати на увазі і потреби біженців у цьому питанні.

Прийнята була доповідь трудової комісії про організацію робіт для біженців. Згідно доповіді було ухвалено: 1) особи, які шукають роботу. Повинні бути враховані статистикою і відомості про них через бюро передаються голові трудової комісії; 2) трудова комісія бере на себе клопіт про пошук роботи для біженців, що залишаються у Єлисаветграді; щодо тих, хто залишається у повіті – ними повинні опікуватися місцеві комітети при допомозі бюро та трудової комісії; 3) звернутися до населення, фабрик, заводів із закликом надати по можливості працю біженцям, повідомивши про це письмово. Або особисто у бюро комітету, вказавши у повідомленні потрібну кількість, род праці та умови його оплати.

На 5 серпня були призначені збори комітету. Присвячені речовому збору на користь біженців. Всі хто мав бажання взяти участь у цій акції запрошувалися на зібрання.

18 серпня херсонський губернатор запросив у барона М. П. Медема дані про кількість біженців, яку можна було б розмістити у містах та населених пунктах повіту при умові забезпечення їх на зиму житловими приміщеннями, не виключаючи розселення їх по домівках сільських обителів за винагороду. На цей запит барон Медем відповів, що загальна кількість біженців, яку може вмістити повіт разом з Єлисаветградом складає 15 тис. осіб.

У цей же день повідомлялося, що 17 серпня до Єлисаветграда прибули зі станції Луцьк декілька вагонів з 32 біженцями. Ще один вагон, який прибув з тим же поїздом був відправлений на станцію Шостаківка. Всі прибулі – службовці залізниці та члени їх сімей.

16 серпня 1915 р. прибули з Курська та Харкова 94 біженці з Брест-Литовського. Всі прибулі були відправлені комітетом допомоги біженцям-євреям до Новоукраїнки. 27 біженців-євреїв, що прибули до міста 15-16 серпня були залишені у Єлисаветграді під опікою місцевого комітету допомоги євреям-біженцям. Одночасно було отримано повідомлення про ще 1200 євреїв, перенаправлених з Харкова до Єлисаветграда.

Бюро труда при єврейському комітеті відкрило парикмахерську, телярську та білошвейну майстерню, а також декілька бакалейних крамничок, у яких працюють біженці.

19 серпня – стаття Е-міля „Беженцы и помощь кооперативов”. Автор натякав, що розміщення біженців питання досить важке, яке повинно розглядатися дуже серйозно. робота по законодавчій розробці питання повинно лягти насамперед на земські та міське самоуправління. останні ніколи не забувають села, але звертаються до нього лише у грошових питаннях. Ала питання по розміщенню біженців село могло б вирішити набагато успішніше ніж місто. Воно могло б їх розмістити, накормити і це ні для кого не було б обтяжливим та навіть помітним. Якщо у Єлисаветградському повіті проживає мільйон осіб, то розміщення 20 тис. не обтяжить повіт, якщо розмістити їх рівномірно.

Для цього потрібна лише добре продумана організація у центрі – повітовому місті з незалежними відділами на місцях і мабуть ніде не потрібна так участь місцевих сил, як у цій справі. Але село неорганізоване, бідне на суспільне життя, але у багатьох місцях можна було б спертися на кооперативи. Нещодавно олександрійська каса дрібного кредиту розіслала у всі кооперативи звернення, у якому виклала важке положення біженців і просила надати допомогу шляхом внесення пропозицій і доповідей на нарадах, з'їздах та загальних зібраннях членів та правління кооперативів про організацію допомоги біженцям. Каса пропонувала організувати їм на місцях харчування і влаштувати заробіток, що найкраще може зробити весь народ. Два товариства вже відгукнулося на пропозицію каси: загальні збори петрівського позиково-збережного товариства ухвалило прийняти у вільні приміщення своїх будівель 5 сімей біженців і виділило на допомогу їм 200 крб. Голоківське кредитне товариство ухвалило зняти у селі приміщення і прийняти на кошти товариства від 5 до 7 сімей по 5-7 осіб кожна.

Поряд з цим обговорювалося на загальних зборах питання організації допомоги біженцям, також це питання обговорювалося на зборах керівників товариств. Один з селян висловився досить просто: „Нехай ідуть, всім хати будуть. Візьмемо до хати по одному і всім буде легко; де у сім'ї п'ять чоловік там непомітно буде і шостому”.

Цей план на думку автора потребував розробки. Він потребував громадського органа на місцях для реєстрації біженців, для їх розподілу та інших питань, але він дуже розвантажить земство у його роботі, дасть можливість уникнути скученості біженців у містах, що небезпечно у санітарному плані, а також позбавить земство проблеми безробіття і витрат на утримання біженців.

«Деревня чувствительна, но малоподвижна; мало самостоятельности,

мало ініціативи, а якщо вона і є, то зосереджена в кооперативах, і їх співпраця з земствами уникати не варто»

Достатньо буде ремству розіслати це питання на розгляд правління кооперативів, після цього зібрати з найбільш широким представництвом нараду з представників усіх кооперативів повіту, і вони самі спільним зусиллям свого практично налаштованого розуму вироблять план допомоги біженцям. Виконуючи весь цей план вони зможуть діяти „самі – весь народ”.

18 серпня 1915 р. до Єлисаветграда прибули з холмської губернії 10 сімейств (43 особи) селян-хлібопашців. Сім'ї шукають працевлаштування, польової роботи. Розміщені у харчовій галереї. Також слідом прибули 6 вагонів з біженцями з Лубенського повіту, Волинської губернії – головним чином жінки та діти службовців залізниці.

Повідомлення про те, що незабаром в Одесі у градоначальника відбудеться нарада під головуванням головного уповноваженого у справах біженців південно-західного фронту князя М. П. Урусова, присвячена розробці докладного плану евакуації і призначення біженців з прикордонних повітів Бессарабської губернії.

За даними достовірних джерел якщо б довелося евакуювати буковинців та інших мешканців прикордонних районів у широких розмірах, то біженці будуть направлені у Херсонську, Чернігівську, Таврійську та Харківську губернії, а також до області Війська Донського. Для того, щоб уникнути помилок, які були допущені при евакуації з інших місцевостей, пропонується скласти докладний план систематичної евакуації зі створенням на шляху слідування біженців цілої низки лікарсько-харчовальних пунктів. Для організації лікарсько-санітарної допомоги до Одеси був викликаний професор Хлопін.

За попередніми оцінками, якщо знадобиться широка евакуація, то допомогу доведеться надавати 300-500 тис. біженців. Згідно інструкціям, які були отримані від центральної влади, якщо неможливо буде перевезти майно біженців, його потрібно буде придбати по справедливій оцінці, які будуть встановлювати спеціальні оціночні комісії з представників сільської влади, земств та інш. За зруйновані будинки постраждалих будуть видавати компенсації у розмірі лише 25% від земської оцінки. Передбачалося постачання біженців добовими пайками, при чому роздача останніх буде відбуватися кожні 25 верст – приблизна відстань, на яку біженці будуть пересуватися протягом доби.

У здійсненні плану буде брати участь уповноважений для Херсонської і Бессарабської губернії губернський депутат М. П. Дмитрієв, а також штат спеціально відряджених у його розпорядження службовців. Для спрощення вирішено не влаштовувати на шляху біженців спеціальних організацій, що буде сприяти надмірним витратам, а покладатися на вже існуючі комітети, земські та міські установи.

20 серпня 1915 року. Відбулося засідання Бюро повітового комітету допомоги біженцям у дворянському домі. На засіданні було заслухано звіт про виставу на користь біженців, яка збрала 314 крб. 22 коп. Засідання ухвалило оголосити подяку акторам-аматорам та відповідальному розпоряднику вистави – директорові реального училища П. Я. Кобецю. Також зібрання просило міську управу оплатити освітлення театру у день вистави. Далі Бюро ухвалило просити управу надати біженцям можливість безкоштовного користування водогоним, оголосило про введення для співробітників комісій Комітету спеціальних повязок для безперешкодного доступу на перон під час вивантаження біженців на залізничному вокзалі. Також на засіданні було ухвалено організувати у місті нараду усіх лікарів для детальної розробки питання лікарняно-санітарної допомоги біженцям, у тому числі передбачалося надавати біженцям ліки за рахунок комітету, облаштувати у Єлисаветграді дезінфекційний барак та баню для них. Також господарська комісія просила створити для біженців дешеву столову у якій ті могли б харчуватися, враховуючи невеликі заробітки, які вони могли знайти у місті.

23 серпня 1915 року. У зали Міської думи о 8 годині вечора відбулася нарада усіх лікарів міста Єлисаветград разом з Повітовим Комітетом Допомоги Біженцям. Нарада мала розробити план лікарняно-санітарної допомоги біженцям. Також було оголошено про надходження пожертв – 100 карбованців від Піщанобродської управи. Також було оголошено, що 21 серпня до міста прибули 380 біженців, яких зустріли члени евакуаційної комісії.

24 серпня 1915 року. До міста прибув Херсонський губернатор бірон Греневіц. Близько 12-ї години на квартирі у барона М. П. Медема відбулася нарада. На нараді був присутній секретар губернського комітету В. Є. Ерделі. Губернатор оголосив, що біженців вирішено розмістити по повіту, у місті вони мали перебувати тимчасово, до відправлення до повіту. Херсонську губернію було призначено для біженців з Бессарабії. Також губернатор зауважив, що усі партії біженців, що прибули до того, були випадковим явищем, але і до них потрібно було відноситися з належною увагою. При цьому він помітив, що на залізничній станції міста не розвантажено багато вагонів з речами біженців. На це представники повітового комітету поскаржилися на відсутність перевізних засобів та робітників. Також член комітету Войнарович сказав, що міське управління не йде назустріч побажанням комітету. Губернатор розпорядився надавати необхідні засоби за сприяння міського управління та місцевої адміністрації. Також було ухвалено надання приміщень для сортувального пункту для біженців, відкрити ізоляційний пункт для хворих біженців, зробити проїзд для тих, кого комітет відправляє до повіту, безкоштовним.

5 вересня 1915 року. Відбулася екстренна нарада Міської думи з пи-

тання участі у постачанні армії та наданні допомоги біженцям, а також розподілу міста на санітарні ділянки. Ухвалено було для тимчасового розміщення біженців и казачі стайні, облаштувавши там кухню з вогнищами та кип'ятильником для води, так само облаштувати Катранівське та Кушівське міські училища, де у даний момент розміщені біженці. На розподільчих пунктах відпискати біженцям безкоштовно воду з міського водогону. Також було ухвалено відпустити з міського бюджету 4664 крб. 20 коп. на потреби комітету.

Член комітету С. Войнарович поставив питання про кількість біженців у місті. Він вказав на те, що під наглядом комітету перебувають не більше 30-40 осіб, у той час як кількість біженців у місті набагато більша. Багато з них влаштувалися без допомоги комітету у місті на приватних квартирах. Велика кількість осіла у Лелеківці та Балашівці, звідки вони у значній кількості приходять до пунктів харчування у центрі міста. Також у Лелеківці відомі випадки виселення біженців з найманих квартир. При цьому на питання міського голови Г. Волохіна про те, чи є у Лелеківці якась організація, що опікується біженцями, Войнарович відповів, що створення комітету у селі тільки плануються. Пропозицію було ухвалено.

Далі на засіданні було поставлено питання про відкриття дешевої їдальні для біженців. Войнарович запропонував використати для цієї мети дачу Бошняка за Ковалівкою, де малися котли та куби, придатні для приготування їжі. Г. Васильєв запропонував влаштувати на цій дачі не їдальню, а гуртожиток. З. Вершиніна запропонувала влаштувати лотерею-алегрії для оплати приміщення для їдальні і себе у якості її організатора. На її думку можна було за один раз зібрати 600-700 крб. на їдальню. А якщо приміщення для їдальні буде знайдено безкоштовно, гроші використати на харчування біженців. Комітет підтримав і ці пропозиції.

Так само було визнано доцільним облаштувати для біженців майстерень і доручити трудовій комісії комітету з'ясувати кількість біженців, що шукали роботу.

20 вересня 1915 року. При повітовому комітеті було створено комісію попечителів з 12 осіб під головуванням М. Тинякова. Місто було розподілено на 12 ділянок, кожна з яких закріпили за одним з членів комісії з головою включно. Комісія виробила форму для опитування та реєстрації біженців і ропочала обслідування сімейного та матеріального стану біженців. Роботу на той момент не було закінчено, але вже було з'ясовано, що близько 200 сімей потребують матеріальної допомоги. Крім того, кілька сот дітей біженців потребували місця у школі, а відтак на засіданні було поставлено питання про виховання і навчання цих дітей. Також було запропоновано співробітництво єврейському та польському комітетам допомоги жертвам війни.

27 вересня 1915 року. Було визначено маршрути проходження біженців через Єлисаветградський повіт. Таких шляхів було два – через Новомиргород та через Новоархангельськ. Біженці були з Подільської та Волинської губерній, а також з Галичини. Біженці приїзжали до Єлисаветградського повіту з Києвщини і їхали далі до Олександрійського повіту. Кінцевою метою тих, хто їхав через Новоархангельськ була Воронежська губернія, а тих, хто їхав через Новомиргород, – Катеринославська. Єлисаветградський повітовий комітет облаштував для біженців два маршрути. Перший проходив через Новомиргород, Мартоношу, Панчеве, Каніж і далі до Сентова Олександрійського повіту. Другий маршрут вів через Новорахангельськ, Тишківку, Липняжку, Глудоси, Злинку, Плетений Ташлик, Велику Виску, Грузьке, Обознівку, Лелеківку, Єлисаветград, Аджамку Олександрійського повіту. Окремий маршрут вів через Ольвіопіль, Лису Гору, Піщаний Брід, Новоукраїнку, Плетений Ташлик і далі зливався з другим маршрутом. Також сюди могли потрапити біженці, що проходили з Вільшанської та Тишківської волостей.

На той момент у волостях були створені волосні комітети допомоги біженців. Повітовий комітет звернувся до місцевих комітетів з проханням організувати лікарняних та харчових пунктів на усьому шляху біженців. При цьому також потрібно було організувати заразних та ізоляційних бараків. Також повітова управа просила усіх земських лікарів надати медичну допомогу і організувати медичний огляд усіх біженців, залучаючи для цього навіть сестер милосердя.

5 жовтня 1915 року. Відбулося екстренне засідання комітету. На засіданні обговорювався проект продовольчої комісії про заміну грошової допомоги біженцям натуральним пайком та предметами першої необхідності. Причиною було названо здорожання продуктів харчування, яке відбувається на стані біженців, що примушує останніх відмовлятися від найбільш необхідного. Також чисельність біженців у повіті збільшується, через що комітет відчуває нестачу коштів і повинен їх витратити дуже економно. Це призводить до неможливості збільшення грошового пайку і не дає можливості задовільнити усі потреби підопічних. Це, у свою чергу, погіршує квартирні умови для біженців і сприяє збільшенню захворювань внаслідок недоїдання, вологих та холодних помешкань тощо. Половинчасті заходи на зразок споживчих крманичок не можуть бути застосовані щодо біженців, які цілкомито залишилися без засобів до існування і є додатковим аргументом для натуралізації утримання їх. Проте питання відклали через технічну неготовність комітету до подібної зміни.

24 жовтня 1915 року. Трудова комісія доповіла про те, що міська управа передала комісії 4 кімнати у міській бані, колишньому будинку Остроухова, під білошвейну майстерню для працевлаштування біженців. У від-

повідь комітет просив міську упарву провести електричне освітлення за пільговим тарифом. Просити Червоний Хрест замовляти саме у цій майстерні білизну для поранених, міську управу замовляти білизну для міської лікарні, а земську управу перенаправляти до майстерні замовлення для Загальноземського союзу. Також було ухвалено запитати міську управу, чи може комітет використати вільні швачні та рукодільні столи у Пушкінському народному училищі, а також запропонувати біженцям, які мали власні швейні машини, приступити до роботи у білошвейній майстерні.

3 листопада 1915 року. На засіданні голова Єлисаветградського повітового комітету допомоги біженцям баром М. Медем оголосив телеграму херсонського губернатора про передачу турботи про біженців міським та земським установам. У зв'язку з цим постало питання про передачу справ комітету земській управі. Також Медем запропонував вважати діяльність комітету припиненою з 31 жовтня 1915 року. Про це потрібно було повідомити усіх голів місцевих комітетів, а також, осіб, що отримали гроші на різні благодійні справи під егідою комітету. Також протрібно було повідомити їм, що з 5 листопада припиняється видання авансів від комітету. А про усі витрачені гроші потрібно було відзвітувати перед комітетом.

27 листопада 1915 р. Кількість переселенців у місті на цей момент згідно даних міського голови сягала 8000 осіб, з них комітет зареєстрував більше 2000 біженців-християн та близько 1400 переселенців іудейського віросповідання. Крім цього, ще 3904 особи перебували у повіті на утриманні місцевих комітетів та на роботах у селах та економія. На цей момент комітет, після перших негараздів, спромігся налагодити роботу з піклування за прибулими, про що свідчить те, що міська дума просила евакуаційну, трудову та попечительську комісії не припиняти свою роботу після ліквідації комітету, а перейти у підпорядкування земській управі. Таку оцінку дій громадського органу можна вважати досить високою. Також продовжували діяльність місцеві комітети: Лисогорський, Вознесенський, Лелеківський, Ольвіопольський, Новоукраїнський, Казанковський та Добровеличківський.

7 грудня 1915 р. Голова комітету ще наприкінці жовтня почав готувати звіт, який стосувався, переважно фінансів, витрачених повітовим і місцевими комітетами. Звіт був представлений 7 грудня 1915 р., але його перевірка тривала до 30 грудня 1917 р., коли ліквідаційна комісія міської думи загалом затвердила звіт. Згідно даних комісії комітетом було отримано від держави та благодійників 20725 крб. 13 коп. Реально витрачено більше 18,6 тис. карбованців. Ця сума складалася з 16,1 тис. крб., отриманих з державної скарбниці, з яких більше 12,5 тис. крб. було витрачено комітетом, 3562 крб. 75 коп. потрібно було повернути тим, хто давав позики комітету, решту складали добровільні пожертви.

РОКИ БОРОТЬБИ ЧЕРВОНИХ ПАРТИЗАН*

Коротка добірка документів знайомить читачів з невідомими сторінками історії революційного руху на території Кіровоградщини, де довгий час панувала точка, нав'язана упорядниками збірки «Годы борьбы. Сборник материалов по истории революционного движения на Зинovieвщинe», які у свою чергу писали історію революції на власний розсуд, ігноруючи спогади та документи, що стосувалися інших прибічників більшовизму, вклад яких у перемогу більшовиків був дуже часто більший, ніж визнаних лідерів єлисаветградського більшовизму.

Ключові слова: революція 1917 року, громадянська війна 1918–1921 рр., червоний партизанський рух, Червона Гвардія, партизанська комісія, конфлікт.

A short collection of documents introduces readers to unknown pages of the history of the revolutionary movement in the territory of Kirovohrad region, where for a long time there was a point connected with the editors of the collection "Years of struggle. Collection of Materials on the History of the Revolutionary Movement in the Zinovievshchyna", who in turn wrote the history of the revolution at their own discretion, ignoring the memoirs and documents concerning other Bolshevik supporters, whose contribution to the victory of the Bolsheviks was often greater than the recognized leaders of the elite world.

Keywords: Revolution of 1917, Civil War of 1918–1921, Red Guerrilla Movement, Red Guard, Guerrilla Commission, Conflict.

Довгий час Головним джерелом з історії революційних подій 1917–1921 рр. у місті залишалася збірка «Годы борьбы...». Збірка була створена на основі спогадів провідних учасників тих подій, що проживали у 1920-х рр. у м. Зінов'ївськ.

Головним героєм революції з боку більшовиків у Єлисаветграді вважається Трифон Маркович Гуляницький. Він і досі є почесним громадянином міста і, одночасно, найбільш згадуваним червоним партизаном. Саме йому приписують організацію першого у місті більшовицькому ревкому і спробу більшовицького перевороту у місті, а також організацію партизанських загонів у Первомайському повіті тодішньої Миколаївської губернії. Після громадянської війни Гуляницький отаборився у м. Єлисаветград і займався громадською та господарською діяльністю. Разом з тим про нього поступово формувалася думка як про лідера більшовицького руху у повіті.

* Публікацію підготував Колечкін Вадим, головний науковий співробітник Державного архіву Кіровоградської області, м. Кропивницький.

Наприкінці 1920-х рр. у Радянській Україні було вирішено вшанувати героїв часів громадянської війни 1918–1921 рр. Якщо кадрові військові і так мали значні пільги та державне грошове утримання, то колишні червоні партизани та червоногвардійці, які працювали в управлінському апараті або на виробництві, не мали жодної відзнаки за те, що допомогли більшовикам перемогти ворогів.

У 1927 році нарешті радянська влада вирішила надати суттєві податкові пільги, пільги по працевлаштуванню, а також посилене пенсійне забезпечення для колишніх бійців нерегулярних підрозділів революції. Для цього було ухвалено декілька постанов, які регламентували привілеї червоних партизан та колишніх червоногвардійців.

Як водиться у таких випадках герої минулих днів розпочали сваритися між собою та з'ясовувати стосунки. При цьому виділилися різні угруповання зі своїми лідерами, власним поглядом на події часів громадянської війни та особливими методами боротьби з опонентами. Не став виключенням і Єлисаветград, який тепер носив ім'я Зінов'ївськ.

У 1928 році стався знаковий конфлікт між Гуляницьким та іншим червоним партизаном Василем Олейниковим. Василь Васильович Олейников на той момент вважався одним з найбільш заслужених червоних партизанів у місті. Революційний стаж Олейникова розпочався у 1905 р. і тривав до 1923 р., незважаючи на те, що самому герою на той час було вже більше 50 років. До 1923 року основні банди на території Єлисаветградського повіту були розбиті, і Олейников продовжив службу у цивільних радянських установах, а потім вийшов на пенсію.

У 1928 році у місцевій газеті було надруковано розпорядження про те, що усі учасники громадянської війни повинні були представити документи, що засвідчили б їх участь у війні, а також дані про те, на якому фронті вони брали участь, були рядовим або командиром тощо.

Олейников подав дані про себе. Через деякий час він отримав грамоту з подякою, а також нагороджувального годинника за №1196 з гравіруванням за підписом Уншліхта. У той же час Трифон Гуляницький отримав лише грамоту. Коли він узнав, що Олейников отримав ще й годинника, то відверто рознервувався. Він почав умовляти Олейникова, щоб разом поїхати до Реввійськади. Він казав Олейникову, що вони як командири можуть отримати Орден Червоного Прапора. Коли ж Олейников відмовився, то Гуляницький поїхав сам. Через деякий час Гуляницький повернувся до Зінов'ївська і заявив Олейникову, що йому достатньо взяти довідку у Історичному архіві у Родіонова. У той же день, за словами Олейникова Гуляницький отримав довідку.

Після цього Гуляницький поїхав до Харкова і там отримав Орден. Це викликало нездоровий ажіотаж і питання про те, за які заслуги власне

Трифон Маркович був нагороджений. Проте Родіонов і Гуляницький в один голос стверджували, що орден Гуляницький отримав з справи під Первомайськом.

Незабаром до міста Кірово приїхали Скульський, Керичков, Поволоцький та Чернишов. Вони почали розпитувати Олейнікова і той розповів їм цю історію. Проте Гуляницький з Родіоновим все заперечували, а згодом знайшли спосіб помститися Олейнікову.

При перевірці червоних партизан у Олейнікова було відібрано партизанський квиток і почали розповсюджувати чутки, що Олейніков – аферист. Це було заперечено ветеранами Червоної Армії з Миколаєва і Баштанки, а також документами з архівів, які доводили, що Олейніков дійсно був організатором червоних загонів та командиром Червоної Армії. Проте Родіонов не заспокоївся і конфлікт продовжився аж до 1937 року, коли Родіонов був заарештований як прибічник Троцького.

Олейніков тим часом звинувачував Гуляницького у тому, що той ніколи не був організатором Червоної Гвардії. Червону Гвардію у місті Єлисаветград організував ревком, а командували нею Чернишов та Киричков. Гуляницький при відступі Червоної Гвардії дезертирував. Родіонов же заслужив славу спеціаліста з підпільної роботи. Полягало це в тому, що Родіонов ніколи не брав до рук зброї для захисту Радянської влади і завжди ховався у якомусь підпіллі. Навіть представник обкому на комісії з чистки партії сказав Родіонову, що, як видно, той увесь час революції був у якомусь підпіллі.

Також Родіонов давав довідки на Будака, Чуприну та інших, хоча на них жодних документів у архіві не було, а Бондаренко провели партизаном по довідці, яку видав Родіонов.

Гуляницький у свою чергу провів партизаном у 1919 році Тетяну Бардалимову, свого сина та свого службовця Мінцатера та багатьох інших. При цьому ніхто не міг заперечити через те, що комісія засідала за закритими дверима. При цьому Гуляницький підібрав склад комісії на власний розсуд і доводити йому неправильність того чи іншого рішення було марно. З боку Міськради та міськпарткому уваги комісії приділялося недостатньо і тому Родіонов з Гуляницьким могли робити, що хотіли. При цьому коли проходив перевірку Василь Волков, то він дав відвід Гуляницькому. Гуляницький моментально розпорядився оформити Волкову партизанський квиток аби той не піднімав шуму. Так само коли на перевірці колишній червоний партизан Гармурар пішов на конфлікт з Гуляницьким і «узяв» його у оборот, Гуляницький моментально віддав йому квиток і якнайшвидше спровадив його з засідання комісії.

З іншого боку після перевірки партизан Клебанов подав до обласної партизанської комісії заяву на Гуляницького і Родіонова. Обласна комісія спустила заяву назад з вимогою переглянути справу. Окружна ж комісія запропонувала Клебанову забрати заяву назад, але Клебанов стояв на своєму. В результаті справу відклали на невизначений строк і не переглядали більше 10 місяців. Олейніков між іншим просив розібратися і у цій ситуації.

Крім того було додано, що у 1918 році коли Єлисаветградський Червоногвардійський загін перебував у Павлограді, то Гуляницький просив загальні збори загону визнати його червоногвардійцем, але загін не прийняв його, знаючи, що Гуляницький – дезертир.

Чи можна довіряти компіляції з розповідей червоних партизанів та червоногвардійців, які використав Олейніков у спробі скомпроментувати своїх опонентів? Для того, щоб удостоверитися достатньо згадати найбільш відому збірку спогадів з історії революції у Єлисаветграді.

Якщо уважно читати її, то виходить, що у 1918 році під час авантюри ревкому у місті одночасно були як Родіонов, так і Гуляницький. Так само нарис повстання у лютому 1919 р. проти військ УНР, яке переросло у єврейський погром, влаштований УНРівцями, написаний не за документальними джерелами, а з точки зору Родіонова, який у той час начебто перебував у підпіллі і здійснював зв'язок з петлюрівцями, що підмовляли більшовицький ревком на повстання. Також про подвиги Родіонова дійсно не було чути нічого, доки він не став завідувачим Історичним архівом, членом комісії у справах червоних партизан, а також одним з найбільш шанованих «старих більшовиків» у місті. Відповідно саме завдяки його зусиллям «лідером думок» того часу став Трифон Гуляницький.

Таким чином, наведений матеріал свідчить про те, що довгий час історію єлисаветградської революції писали не справжні більшовики, яких швидше за все у місті просто не було, а політичні авантюристи та пристосуванці, які довгий час вводили громаду в оману з метою отримати від держави пільги та інші матеріальні блага. З цією метою вони вели не тільки кампанію з приховування історичної правди, але зводили наклепи та брехню на інших учасників революційного руху, у тому числі і більш заслужених ніж самі.

Дана підбірка документів демонструє сутність суперечки між Гуляницьким та Алейніковим і дозволяє самим читачам зробити висновок на основі опублікованих документів про відповідність версії, викладеної у «Роках боротьби», історичним реаліям нашого регіону.

ДОБІРКА ДОКУМЕНТІВ

ДАКО, ДІФ, газета «Известия Елисаветградских социалистических партий», 15(2) .03. 1918 р., № 14, арк. 1зв. , інв. № 1842
(текст пошкоджений)

ЗВЕРНЕННЯ КОМАНДИРА БРОНЕПОЇЗДА ПОЛУПАНОВА ДО ГРОМАДЯН ЄЛИСАВЕТГРАДУ

От редакции.

Редакция помещает настоящее обращение к населению командира бронированного поезда тов. Полупанова к ... гражданам Елисаветграда.

Кровавая ошибка.

<нечитаемый текст> ... Благотетели Сарские, Поволоцкие, Гуляницкие и Комп. – Где вы? Где ваша совесть и лица с которыми вы выступали на митингах пред рабочими города? Где ваша совесть социалистов, именем которой вы обещали служить народу?

– Но увы! Напрасны наши крики – их нет!

Как воры, они скрылись с народным достоянием ибо обнаружившаяся правда принудила их отомстить не слышно.

Но гнев народа докатится и к этим авантюристам, и тогда: горе им... *<нечитаемый текст>*

И так, после провокации низких и кровавых ошибок других, принесших столько беды и злобы населению города Елисаветграда, советская власть широко идет городу навстречу, желая водворить истинный революционный порядок, который будет строить к водворению и укреплению свободы, равенства и братства.

Посему и назначаю т.т. И. Зенкова, Г. Граника и М. Ацорова организаторами местной красной гвардии, которая будет служить охранению всех принципов социального движения в городе.

Начальник бронированного поезда Полупанов.

*З матеріалів Кіровської партизанської комісії.
Державний архів Кіровоградської області.
Личное дело Гуляницкого Трифона Марковича –
красногвардейца и карсного партизана. Начато 17 июля 1929 г.
Окончено 25 апреля 1935 г. Фонд Р.-243, оп. 1. Спр. 192.*

Аркуш 12-13

КРАТКАЯ АВТОБИОГРАФИЯ ТРИФОНА МАРКОВИЧА ГУЛЯНИЦКОГО

Родился в 1875 году. Отец мой был батрак, служил у помещиков и работал чернорабочим в городах. Я с 14-ти летнего возраста начал работать учеником в литейном цехе на заводе бывш. Эльворти.

По истечении 4-х лет я окончил учение и был уволен из завода за агитацию. После этого работал на многих крупных заводах УКРАИНЫ и РОССИИ. Как то: в Одессе, Николаеве на заводах бывш. Французском, Черноморском в Луганске у Гартмана, Киеве у Гретера, Харькова у Гельферих-Саде, Москве у бр. Бромлей и в Ленинграде на Путиловском заводе. Руководил многими забастовками и стачками; с 1892 года по 1897 работал в кружках партийных Р.С.Д.Р.П., часто подвергался арестам и административным высылкам и два раза был приговорен к тюремному заключению за участие в стачечном Комитете.

В 1917 году был председателем Партийного Комитета Партии Большевиков в Елисаветграде, организатором Красной Гвардии и Начальником Штаба обороны и Предревкома. В марте 1918 года под напором немцев, эвакуировал Зиновьевск и отступал с батальоном Зиновьевской /тогда Елисаветградской/ Красной Гвардии, которым сам командовал. – Отступать приходилось в упорных боях, через Кременчуг, Полтаву, Лозовую, Таганрог и Ростов. В мае м-це 1918 года был контужен в бою под Батайском и был отправлен в Москву в ЦКРКП.

Из Москвы в последних числах июня 1918 года т. Свердлов отправил меня на Украину для подпольной работы главным образом для организации восстаний против немцев. Осенью 1918 года мною был организован Партизанский отряд в Головлевской волости, Ананьевского уезда с которым мне удалось очистить от немцев целый район, а также уничтожить Гайдамацкий Курень Смерти, которым командовал Козубский. В феврале 1919 года с отрядом участвовал в боях с оккупантами, а мае м-це 1919 года отведен и своим командованием был послан на ликвидацию Григорьевской авантюры. С этой задачей отряд под моим командованием справился блестяще. И в самый короткий срок, за что моему отряду было пожаловано Одесским Областным Комитетом Партии Знамя.

После Григорьевщины, я с отрядом вливаюсь в 45 Советскую <дивизию> в июне м-це, и, после упорной борьбы на фронте с Петлюрой, ... Казаковым и Махно, также с повстанцами. В Августе м-це, эвакуировался с Украины с Южной группой, в которую входили 45 и 58 дивизии под командованием Якира и военкома т. Клименко мой отряд был назначен в авангард и я с отрядом все время двигался авангардом Южной группы. После прорыва Деникинско-го и Петлюровского кольца и соединения с 44-й дивизией и после упорных боев под Киевом в Сентябре и Октябре 1919 года 45-я дивизия и 1-й Коммунистический заградительный отряд, которым я командовал были отправлены в гор. Вязьму. Из Вязьмы, после пополнения нас отправили против Юденича. После того, когда с Юденичем было покончено, я с отрядом был отправлен на фронт, против Деникина на Украину. После взятия Полтавы, Екатеринослава, Вознесенска я был ранен в грудь. Пуля пробила легкое осталась между ребрами. После перенесенных ранений и сыпного тифа был демобилизован и уволен вовсе от службы 20-го Апреля 1920 года, а затем был назначен Уездным Военкомом в Первомайский уезд, заведывал Рбоче-Крестьянской Инспекцией, заведывал полтора года Уземотделом, Коммуноотделом и по своему желанию пошел н производство и с разрешения Одесского Губкома был командирован на завод «КРАСНАЯ ЗВЕЗДА» в Зиновьевске, 25-го ноября 1923 года и до 15-го апреля 1924 года работал мастером литейного цеха, а с 20-го Апреля по 1-е Сентября-Председателем Заводского Комитета завода «Красная Звезда». С 1924 по 1928 г. заведывал Окружным Отделом Укртрестсельмаша. А с 1-го Января 1929 года по Апрель 1929 Председателем Зиновьевского Горсовета, а в настоящее время Заведующим Окружным Отделом Труда.

Кроме изложенного могу сообщить следующее: мои революционные заслуги известны рабочим и крестьянам не только Одесской губернии, а и других местностей Украины. В Первомайском уезде имеется село моего имени во Врадиевском р-не, а в Доманевском р-не в селе Счастливка имеется трудовая школа моего имени.

На этом заканчиваю свою краткую биографию. Более полную мою биографию можно получить в Зиновьевском музее Революции и в Истпарте.

За боевые заслуги награжден следующим: орденом Красное Знамя, почетной Грамотой Реввоенсоветом, Грамотой и именным оружием от Зиновьевского Окружного Исполкома и горсовета, грамотой и именным оружием от Первомайского Окрисполкома и Горсовета.

Гуляницкий

Аркуш 14

У.С.С.Р.

ШТАБ

45-й

СТРЕЛКОВОЙ

ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ

ДИВИЗИИ

Февраля 29 дня 1928 г.

Первомайск

ЗАВОД «КРАСНАЯ ЗВЕЗДА»

Бывшему командиру партизанского отряда

т. ГУЛЯНИЦКОМУ.

/г. Зиновьевск/

Одновременно с сим препровождается Вам
именной подарок ко дню 10-летия Красной Ар-
мии от Первомайского окрисполкома, пистолет
системы «Браунинг».

ПРИЛОЖЕНИЕ: Грамота

НАЧМИНХОЗОТДЕЛЕНИЯ

/Репников/

ДЕЛОПРОИЗВОДИТЕЛЬ

/Лутовенко/

С подлинным верно: Т.В.О. Секретаря: подпись /Васильева/

Аркуш 15

С.С.С.Р.

Народный

комиссариат

по Военным Дела

ГЛАВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ

Рабоче-

Крестьянской

КРАСНОЙ АРМИИ

Управление

Командное

Отдел III

9 июня 1928 г.

№ К/3/89138

Гр-ну ГУЛЯНИЦКОМУ, Трифону Марковичу

г. Зановьевск, Зав. Складом Акц. Об-ва

«ПЛУГАРЬ»

Приказом РВС СССР 1928 г. № 102 /по лич-
ному составу армии/ вы награждены почетной
грамотой.

Грамота при этом препровождается

ПРИЛОЖЕНИЕ: грамота №784

Управляющий делами /подпись/

Наградной Комиссии РСВ СССР

С подлинным верно: Т.В.О. Секретаря: подпись /Васильева/

Аркуш 16

С.С.С.Р.
ГЛАВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ
Рабоче-
Крестьянской
КРАСНОЙ АРМИИ
Управление
По командному
составу
20 июня 1929 г.
№2н3/292/

УДОСТОВЕРЕНИЕ. – 283

Предъявитель сего б. организатор 1-го коммунистического отряда и военком Первомайского уезда ГУЛЯНИЦКИЙ Т.М. ----- действительно награжден орденом «Красное Знамя за №133323/ приказ РВС СССР по личному составу армии 1928 р. №101/, что подписью и приложением печати удостоверяется.

Пом. Начальника Управления /Капуловский/
Начальник отдела /подпись/

С подлинным верно: Т.В.О. Секретаря: подпись /Васильева/

Аркуш 17

У.С.С.Р.
Зінов'івський
Округовий
ВИКОНАВЧИЙ
КОМІТЕТ
РАДИ
Робітн. Селянськ.
та червоноарм.
депутатів

ПОСВІДЧЕННЯ

Дано це Зінов'івським окрвиконкомом тов. ГУЛЯНИЦЬКОМУ Тимофію Марковичу в тім, що на підставі постанови Урочистого засідання поширеного пленуму Міськради з 25-го Лютого 1928 року присвяченого святкуванню Х-ти річчя Червоної Армії – він нагороджений грамотою та револьвером №163832 як організатор и командир червоної гвардії 1917 р. та червоно-партизанських загонів в 1918 році та 1919 році, що і свідчиться.

ТВО ГОЛОВИ ОКРВИКОНКОМУ
/Андреев/

ТВО СЕКРЕТАРЯ ОКРВИКОНКОМУ
/Ротштейн/

З оригіналом згідно: ТВО Секретаря: підпис/Васильева/

Фрагмент з автобіографії колишнього червоногвардійця
Семененка Устина Федосійовича.
ДАКО, ф. Р-2431, оп.1, спр. 473.

Аркуш 10-14 зв.

АВТОБИОГРАФИЯ*

Я сын бедного крестьянина из села Высокобайрак. Я с 11 лет отец отдал в малчики я работал по сапож. до призыва потом работал бывш. Элворти в Сибирцева в цеху и по столярному Розгачева до помимки меня с прокламациями. Я удрал в Чилибинск и до 1905 года был там. В 1905 году принимал участие в забастовке где пойман бывш. Элворти. Когда вызывали на забастовку и меня збил на заводе Гримив кузнец и я рачки пополз до бывшей лаборатории и бане где меня подворотный Хома Чимисов выпустил через окно бани.

Я потом уехал в Екатеринослав и через год я оженился на беднячке. Я работал на разных работах до 1914 года. Я был мобилизован на сапожную работу в дом Загути и проработал 2 года где был аристован послан этапом в Александриев где меня отправили в Екатеринослав послав на службу в 228 полк где я прослужив до 1917 года и меня после пириворота назначили председателем депутатских групп и я там принимал активное участие в борьбе революционной бил на сезде после сезда везде меня направили в окопы для разложения старой армии после приезда. Начало Октября я принимал бой с организованным Штабском Егерским восстания на подавления революции и мне пришлось отходить с баталеоном 228 полка.

После я в ноябре приехал домой и бил месяц в Елисаветграде где также принимал активное участия и в декабре я выехал в Екатеринослав где потом продолжал свою работу и пробыл до Февраля 15. Я приехал и со мной приехали 25 старых солдат. Я зачислив их в Червоногвардейский баталеон и сам начал действовать по распоряжению Чернышева и Гуляницкого где послали разоружать по трохтирам своими ребятами и участвовал Никитин, Сномы и Я. На фторой ден аристовал на больваре остальных перлюровцев и разоружил. Где Гуляницкий и Чернышев меня ругали что мы мол рано аресты производит и отдали ему шашку и леворвер а меня будто выгнали. После я и вся червоногвардейская маса собералась виежат но не давали возможности.

В момент приезда Маруси я принимал участие резоруженние

* Збережено орфографію оригіналу.

Пушкинскую школу от петлюровской банды где может потвор... Остапчук после переезда из фронта Екатеринославского полка где помогли выбратся из Елисаветграда и нам было затруднено шеломом но нам помогали и Чернышев и Гуляницкий отдали распоряжение переписат всех едущих и видат денег. Мы отправились 12 ночи... и ми направлялись Виликоросии но из Харькова нас воротили под немца в Фундуклеевку где после 2 дневного боя приехали в Знамянку и нас обратно хотели направить но мы не стали и уехали Виликоросию.

Но нужно упомянуть, что Гуляницкого и Киричка не было был Чернышев и другими товарищем. Мы доехали до Пологу. Нас осыпали пулями и т. Чернышев принял командования и т. Селецкий. Когда мы отбыли тогда погрузились и отправились а я остався т. Селецким прикрывать шелон. Ковалеристский шолон отошел прямо на Москву где нам пришлось тяжело на 3 станции. Мы собрали ... погрузили коней и направились на Москву.

В Москве дали нашим товарищам назначения кто в продотряды кого в части. Селецкий отказався и уехал забрав свою кавалерию и направившись на фронт. А меня назначив т. Подвойский на броневик и я своими ребятами 10-го пошли в броневик т. Максиму и уехали на другой ден на Сибирскую Железную дорогу под Колкова на Юденича где через 5 дней Максимова ранило и пришлось мне самому командовать-на.

После возврата из фронтов у нас истощились снаряды и попортились на орудиях маслаки и пулеметах у нас оставалось патрон всего по 5 штук на человека и мы начали отступат где по пути была разобрана пут около Вероты и нам пришлось исправлять пут. После мы ... Остановки. Я встречав мою даму и меня ранили в ногу и я остався в Москве.

По выздоровлению я приехав в Елисаветграде явився в партийный комитет на углу Ингульской после ... Пленума организовали Временную охрану с рабочих и меня назначили в 7 десятком. Командриром 10 десятков был назначен Карпов и я принимал активное участия аристу буржуазий...

*Автобіографія червоного партизанського командира
Олейнікова Василя Васильовича.
ДАКО, ф.Р-2431, оп.1, спр. 44.*

Аркуш 14

КОПІЯ

АВТОБИОГРАФИЯ*

Сын я государственного крестьянина. Родился в 1869 году в деревне Воскресенсокой, она же Гороховка 12 верстах от Николаева. Окончил церковно-приходскую школу. Когда мне кончилось 13 лет,

меня отдали учиться в кузнечную мастерскую в гор. Николаев по Торговой ул. К мастеру Карцеру. После окончания 5-ти летнего учения я работал по разным мастерским до 1892 года.

В 1892 году я поступил работать в экономию, где научился машинистом паровых молотилок и всего земледельческого инвентаря. 1895 г. женился и работал у своего тестя машинистом. В 1902 г. я выехал в Николаев и поступил на завод «Новаль». В 1905 году и вступил в партию С.Р. в гор. Николаеве и в 1905 году я участвовал в востаниях в дер. Богоявлении и других деревнях. В этом же году был уволен с завода. В 1908 году был в группе террористов.

В 1912 году я вновь поступил на завод «Новаль» и работал до 1915 г., в забастовку 1916 г. был уволен за забастовку и в том же году поступил на механический завод «Пирун» в г. Николаеве и работал там до февральской революции.

В 1917 г. в марте-месяце я был избран общим собранием членом Статечного Комитета при Союзе «Металлистов» и в мае месяце того-же года был избран председателем Стачечного Комитета.

В 1917 году при расколе С.Р. я перешел в партию левых С.Р. и был до прихода немцев в 1918 г. перешел в партию большевиков участвовал в Николаевском востании против австро-германской войны. После подавления восстания бежал с Николаева в декабре 1918 г. организовал партизанский отряд и в районе баштанка Новый Буг по линии железной дороги вел борьбу с австро-германцами.

В 1919 году наступал на Николаев, Херсон и Одессу. После измены Григорьева был послан на подавление григорьевских банд. При отступлении соввласти с Украины в 1919 году остался на Украине и был захвачен в плен контрразведкой на Водопое около Николаева, был приговорен к расстрелу и на Терновском мосту бежал в Колонию Эфингорой оттуда меня эфингорские жители в колонию Израилевку около Елисаветграда, там заболел сыпным тифом.

В 1920 году прорвался с отрядом Красной Армии и вместе наступал на Николаев в 1920 г. по приказу Губвоенкома Лешко назначен командиром сводных отрядов на подавление банды Тютюника. После был послан на подавление в с. Богоявленске. В 1920 г. в первых числах июня по распоряжению нач. тыла тов. Лешко отправлен со всем эскадроном в Херсон против Врангеля: Участвовал на Вренгелевском фронте во многих боях. После ликвидации Врангелевского фронта был послан против Махно. В последних числах 1920 года демобилизовался и в 1921 году в марте вновь призван и послан командиром отряда в гор. Елисаветград по борьбе с бандитизмом.

В 1922 году в сентябре вновь демобилизовался и перешел на гражданскую работу. Имея письменную благодарность от группы

Херсонського напрямлення грамоту и часы с ВЦИКа и грамоту от Реввоенсовета и часы.

Сейчас я инвалид получаю персональную пенсию и работаю в гор. Зиновьевске зав. Гостиницей «Палас», член партизанской комиссии, член партии КП/б/У с 1919 г.

Алейников.

З матеріалів слідчої справи на Радіонова Іларіона Михайловича, директора Кіровського історичного архіву.

ДАКО. Фонд П-5907, опис 2р, справа 5717, арк. 26-32

1921 г. В декабре месяце я был переброшен Николаевским Губкомом в Елисаветградский уезд по борьбе с бандитизмом, штаб моего отряда стоял в Бобринце, мне было поручено уничтожить банду Иванова, каковая оперировала в Устиновском районе и в то время были убиты бандой Иванова 20 красноармейцев, когда я прибыл в Устиновку местная власть все были пьяны в том числе и Радионов и лежал под забором пьяный и когда я предложил т. Радионову поехать вместе с моим отрядом, то Радионов категорически отказался, меня заинтересовало, кто такой Радионов. Оказалось, что он старый рецедивист член партии с 1917 г. за изнасилование женщины был выслан в ссылку, а на чистке партии в своей биографии указывал, что он политссылный. Радионова не было слышно до поступления его в Архив Исторический, с тех пор он начал именовать себя историком и начал выдавать справки архивного порядка, а именно: в 1928 г. было опубликовано в газете все участники Гражданской войны должны доставить документы на каких фронтах участвовали и в качестве кого, командир или рядовой. Подал и я. Через некоторое время получился ответ на имя профсовета. Мне прислали благодарность и часы с надписью от Реввоенсовета за подписью Уншлихта за №1196 и вместе со мной получил и т. Гуляницкий одну грамоту, но когда т. Гуляницкий увидел что я получил часы, а он только грамоту, то чуть с ним истерика не произошла. На другой день т. Гуляницкий зашел ко мне и стал меня убеждать, чтобы вместе ехать в Реввоенсовет и мы получим с тобой как командиры Орден Красного Знамени, я категорически отказался от поездки, но Гуляницкий поехал сам. Через некоторое время приезжает Гуляницкий из Харькова и з. ходит ко мне и говорит, что ему предложили доставить справку, что он был организатором Елисаветградской Красной Гвардии и командир м Красной Гвардии, т. Дал Гуляницкий заявил мне, пойду к Радионову и буду просить чтобы он дал справку. В тот же день т. Гуляницкий зашел ко мне и говорит, что все сделано, теперь я тебе докажу что я получу Орден Красного

Знамени. Когда узнали, что Гуляницкий получил Орден, поднялась шумиха, ну Гуляницкий с Радионовым утверждали, что Орден получен по Первомайскому за 1919 год, а когда в Кирово приехали Скульский, Керичков, Поволоцкий, и Чернышев и пришли ко мне и начали расспрашивать за что Гуляницкий получил Орден, я им рассказал все подробно, о Гуляницкий и Радионов отказались уверяли, что я Алейников ничего не знаю, все вранье, вот с тех пор началась со стороны Гуляницкого и Радионова травля на меня.

При проверке партизан вызвали меня первого и не смотря ни на какие документы билет отобрали и распустили слух, что я аферист, но из Николаева и Баштанки получили в партизанскую комиссию, что Алейников действительно был организатором и командиром, но Радионов не успокоился, причину ищет на меня.

Проверки партизан проходили при закрытых дверях потому, если бы проверка проходила на открытых собраниях, то тогда пришлось бы так высказались некоторые партизаны Пересунько, Семененко, Гармурар, Дымченко и другие, что нужно было бы выкинуть данную комиссию, некоторые члены учли это и стали просить Радионова, чтобы он дал справки из Архива, чтобы жоказать о своем пребывании в Красной Гвардии, а в архиве есть много документов, что их Радионов припрятал, вот чем занимается историк в кавычках Рдаионов, а свою карточку в музее выставляет как полит. ссыльный.

Подпись – Алейников.

ВЕРНО СЕКРЕТАРЬ ГК КП/6/У

подпись

/КОЛУПАЕВ/

КОПИЯ

Добавляю, что т. Гуляницкий никогда не был организатором Красной Гвардии, организовал Красную Гвардию Ревком, а командиром Киричков и Чернышев, а т. Гуляницкий и при отступлении Красной Гвардии дезертировал, все выше указанное могут подтвердить все партизаны, а именно Пересунько, Ратушный, Ягода, Гармурар, Семененко, Дичков, Киричков, Спренжин, Скульский, Туков, что касается Радионова, то его все называют специалист подпольной работы никогда не брал оружия в руки для защиты Советской власти, всегда скрывался в каком-то подполье, на чистке партии представитель Обкома Родионова подметил как видно ты все время революции был в подполье. Я лично присутствовал, когда чистку проходил Радионов в клубе Металлист. При чистке партии партизан Радионов давал справки на Будака, Чуприну и других, но на самом деле в ар-

хиве никаких документов нет, а Бондаренко провели партизаном по архивной справке выдана Радионовым. Гуляницкий даже провел партизаном в 1919 г. Бардалимову, своего сына и своего служащего Минцатера и много других, и никто не мог возражать, так как чистка проходила при закрытых дверях, хотя в инструкции сказано в какие годы были партизаны, но комиссия подражала Гуляницкому, сколько не доказывали о неправильности, ничего не помогало, это потому, что Гуляницкий подобрал комиссию по своему вкусу, а со стороны Горсовета и местной организации никто не обращал внимания, что Радионов диктовал то и проводилось при закрытых дверях, вот потому и получается безобразие что пускаем на самоплав. Когда пригласили на проверку Волкова Василий, то он дал отвод Гуляницкому, то ему моментально выдали партбилет и считать Волкова проверенным, лишь бы шуму не подымал, Гармурар Гуляницкого взял в оборот при проверке, то моментально билет отдали и скорей уходи и это потому, что дело проходило при закрытых дверях.

После проверки партизан т. Клебанов подал заявление в областную партизанскую комиссию на Гуляницкого и Радионова, а областная комиссия прислала обратно и предложила дело пересмотреть, но комиссия предложила Клебанову взять свое заявление и Клебанов отказался. Я прошу проверить почему Кировская комиссия дело не пересмотрела и не дает делу хода уже 10 месяцев, но из-за боязни дело припрятали и просили Клебанова взять свое заявление обратно, все вышеуказанное прошу проверить.

Подпись – Алейников.

В 1918 г. когда Елисаветградский Красногвардейский отряд находился в Павлограде, то т. Гуляницкий подал заявление чтобы общим собранием отряда приняли его красногвардейцем в вышеупомянутый отряд, об этом знают Пересунько И. и Демченко Ф., но его не приняли, потому что его считали дезертиром.

/Без подписи/.

С подлинным верно: Секретарь ГК КП/6/У

/Колупаев/

КОПІА

После занятия Перекопа 1920 года декабря 27 дня я получил приказ от начполитштарма 6 явиться в Снегиревку в штаб для расформирования по частям. Эскадрон мой оставили, а меня отправили в Николаевский военкомат в запас армии, так как мне было 55 лет. В 1921 году 1-го Марта по распоряжению Губкома я назначен Председа-

телем Ревтройки оп выполнению оперативных заданий весьма важного Государственного значения, пробыв на этой должности до 7-го Августа 1921 г. В 1921 г. 7-го Сентября меня вызвали в Губком и послали меня в Елисаветград начальником партизанских отрядов при 5-й отдельной Николаевской бригаде Особого Низначения по борьбе с бандитизмом, а сына моего Д. Алейникова командиром полка 5-й Николаевской бригады, вот я и очутился в подчинении моего сына, но делать нечего, надо было подчиняться и выполнять задания нашей партии. Елисаветградский район весь был заражен бандитизмом и когда т. Исакевичу секретарю уездпарткома задали вопрос, почему вы не смогли организовать сами отряды для борьбы с бандитизмом, то т. Исакевич ответил боюсь, что завтра этот обряд будет в банде. Оружие Елисаветградской организации доверять нельзя, такой был ответ т. Исакевича в Губкоме. И вот началась ожесточенная борьба с бандой Иванова, какой находился в Устиновском районе, это было место, где Иванов пополнял свой отряд с Устиновских отрубков и смой Устиновки. В первых числах октября 1921 г. я прибыл с отрядом в Устиновку и первым делом я направился в Ревком, но никого не нашел, мне передали, что вся власть всегда пьяная и наконец нашел уполномоченного ГПУ Лунева, прихожу я к нему на квартиру, он лежит смертельно пьяный. Я начал его будить, но он неподвижен... Я направился к председателю Ревкома Крикуненко, но Крикуненко спит пьяный, что же делать, где же власть, с кем дело иметь. Выхожу на улицу вижу двух мужчин, лежат смертельно пьяные, подошел ближе Чуприна и Радионов. Я вижу что надеяться ненакого, начал сам действовать. На другой день пригласили к себе уполномоченного ГПУ т. Лунева. Я начал говорить о его действиях, но он говорит, что он не был пьян, а крепко утомился и спал. Я по прямому проводу запросил начальника ГПУ, получил ответ немедленно арестовать и доставить в г. Елисаветград. Я сейчас послал к Луневу на квартиру, но Лунева и след простыл, он взял с собой 5 человек Устиновских бандитов и удрал в лес. Я тогда свой отряд поставил на боевое положение. Я сейчас сообщил в Елисаветград ГПУ.

В скором времени банда Иванова была разбита, атаман смертельно ранен, после этого я несколько раз предлагал Радионову и Крикуненко ехать на операцию, но они категорически отказались. Я тогда же заинтересовался, а кто они Радионов и Крикуненко оказалось: Радионов старый вор рецидивист был в ссылке за изнасилование женщины, Крикуненко петлюровец был у Махно и имел связь с бандой Иванова, убили начальника Устиновской милиции и секретаря райкома, обо всем выше указанном я сообщил в ГПУ и партийному комитету и в Бобринецкое Политбюро, долго вели расследование.

В 1923 году банды были ликвидированы, меня послали на работу в г. Новомиргород. Приехал я в Новомиргород 9 марта 1932 г., был я назначен зав. Коммуналделом, но мне дали задание Комбриг Карпов ликвидировать банду Лунева, которая находилась в Новомиргородском лесу, а 9-го августа Лунев был мною убит и вся банда перебита была в деревне Ставыдло Киевской области Елисаветградковского района и на этом закончилась моя борьба с бандами.

В 1924 г. 3 июня по распоряжению Окружного Партийного Комитета меня отозвали в г. Кирово и назначили зав. Коммуналдела и тут я опять соткнулся с Радионовым, он всегда старался напасть, и особенно, когда он, Радионов, был в архиве, все документы, которые относились ко мне были или припрятаны или уничтожены и, когда он работал в РККА, то всегда ко мне имел придирку, но к сожалению не было причины за что можно придираться.

В 1928 году было объявлено в газетах, кто участвовал в Гражданской войне и имеет революционные заслуги должны доставить в Военкомат. Реввоенсовет будет рассматривать и определять награды. Снес и я свои документы. Через некоторое время меня вызвали в Профсовет, там был Гуляницкий, мне вручили часы и грамоту с надписью «Стойкому защитнику Пролетарской Революции» в боях на врангелевском фронте В.В.А. награждает Вас карманными часами, а Гуляницкий получил одну грамоту, и когда увидел, что я получил часы от РККА, а он только грамоту, то с Гуляницким была чуть ли не истерика. На другой день Гуляницкий приходит ко мне и говорит едем вдвоем в РККА мы с тобой получим орден Красного Знамени как командиры. Я категорически отказался, но Гуляницкий сказал, что я сам поеду.

Через некоторое время приезжает Гуляницкий из Москвы и зашел ко мне, вот что мне сказал Гуляницкий, если ты был организатором и командиром привез документы и ты получил орден. Ну что мне делать, как быть, пойду к Радионову, может у него возьму справку. Через некоторое время заходит ко мне Гуляницкий и говорит не все сделал Радионов дал справку из архива я теперь докажу тебе, что я получаю орден и уехал опять в Москву.

Через некоторое время приезжает Гуляницкий из г. Москвы и зашел ко мне и показывает бумажку, там было написано, полученную Вами грамоту возвратить а вас награждают орденом, как организатора и командира Красной Гвардии. Проходит некоторое время приехали ребята Киричков, Скульский и другие стали спрашивать, за что Гуляницкий получил орден и я объяснил подробно, они возмущались и говорили, что Гуляницкий никогда не был организатором Красной Гвардии, а наоборот в 1918 г. при отступлении с Украины т. Гуляниц-

кий дезертировал. Но Гуляницкий уверял, что орден он получил за Первомайск, а Алейников не заслуживает, он старый вран.

И с тех пор Гуляницкий и Радионов повели против меня кампанию. Распустили слух, что я никогда командиром не был, что я аферист, несмотря на все справки и удостоверения, которые находились в моем личном деле и Гуляницкий лично знал, что я был командиром, ничего не помогло меня исключили из партизан и отобрали билет и благодаря. Что вмешалась Николаевская, Херсонская и Баштанская организации и после долгих переписок Горсовет заставил их, эту гопкампанию возвратить билет и перестать издеваться надо мной. И все таки я доказал, кто такой Радионов, аферист, вор, рецидивист и троцкистский контрреволюционер и вся эта кампания плясала под дудку троцкиста, а именно Гуляницкий, Кочерещенко, Берладин и издевались над действительными партизанами и исключили, лишили того права которое им принадлежало.

Над некоторыми провели такую операцию, если в его деле есть доказательство, что его нельзя исключить, то Радионов и Гуляницкий вырывали листы, а именно у Водяницкого, Симинено и у Великого и много других подлостей проделывали для того, чтобы исключить из партизан и много что, что по ихней инициативе исключены из партии, а на троцкистов ни на одного не указали, разве Радионов на посылал Пересунько И. ложным свидетелем на Анисимова и Дударенка.

Можно запросить Днепропетровск, какое показание давали Радионов и Пересунько И.

В 1921 г. я прибыл в г. Бобринец, то ко мне начали поступать заявления, что в 1919 р. в г. Бобринец приехал для подпольной работы из Севера некто Белов. Узнали, что у Белова много денег и Белов был убит Пересунькой, Калашниковым и Дяковским и связь с ними и знал об убийстве Белова и Радионов и когда Анисимов и Дударенко стали выкрывать это дело, то моментально Радионов организовал кампанию против Анисимова и Дударенка.

На партактиве Гуляницкий выступал и говорил, что он Радионова не знал и ничего общего не имел с Радионовым.

В 1932 году, когда из области была получена бумажка в партизанскую комиссию указать партизан и красногвардейцев из лучших командиров организаторов отрядов, то Гуляницкий настаивал, чтобы Радионов, а когда Рудович выставил другие кандидатуры, то Гуляницкий возражал, говорил это чужаки мы их не знаем, а Радионова я знаю хорошо 18 лет он подпольный работник и как старый революционер и политкаторжанин и Гуляницкий ездил лично в Одессу на Октябрьские Торжества и привез почетный лист себе и Радионову в кожаном переплете, вот как Гуляницкий возносит этого рецидивиста.

Все выше указанное могут подтвердить все партизаны, особенно подробно знает т. Клебанов бывший секретарь партизанской комиссии и т. Гармурар и бывший секретарь партизанской комиссии Тепер.

К Первомайским торжествам 1936 г. была выпущена статья Гуляницкого Тридцять років тому, що за I Майську демонстрацію Гуляницкий выслан административно из г. Николаев в г. Елисаветград, когда мы с т. Тараном доказывали, что это наглая ложь, то Радионов уверял, что в архиве есть документ, что Гуляницкий выслан из г. Николаева в г. Елисаветград, когда стали мы настаивать чтобы показал документ Радионов отказался. Мы запросили Николаевский архив и некоторых старых работников, то все товарищи утверждали утверждали, что такого случая в г. Николаеве не было, вот до какой наглости дошла эта кампания.

Все выше указанное, все подробности писал 34 г. и Гонтарю, и Бурлаке и т. Шору. Но все осталось лишь пустым звуком в пустыне вопиющих, и когда приехал Шпилевой и обо всем было написано Балицкому и наконец маска сорвана, но только с одного.

Подпись – Алейников.

ВЕРНО СЕКРЕТАРЬ ГК КП/6/У

/КОЛУПАЕВ/

КОПІЯ

Объяснение по обвинению меня АЛЕЙНИКОВЫМ в дезертирстве в 1918 г. и о неправильном получении ордена Красного Знамени.

Я ГУЛЯНИЦКИЙ Трифон Маркович родился в 1875 году в Кирово, рабочий литейщик, член ВКП/б/ с июня 1917 г., партбилет №0822522.

Отец мой чернорабочий, работал в Кирово больше всего на постройках подносчиком кирпича. Я с 13 лет поступил учеником в литейный цех завода б. Эльворти. В 1897 г. был принят на службу в царскую армию, служил до 1901 г., 1901 г. уволен в запас, а в 1904 г. был призван из запаса и послан на Японскую войну, но вскоре дезертировал из Манжурии с бежавшими частями. С 1906 по 1914 г. работал литейщиком на разных заводах как в Кирово, так и в других городах. В 1914 г. был отправлен на империалистическую войну в августе месяце и до февральской революции был на фронтах. В апреле месяце 1917 г. прибыл с фронта и поступил работать на завод Эльворти литейщиком и через несколько дней был избран тайным голосованием цеховым старостой и членом заводского комитета. При выборах в

учредительное собрание в 1917 г. моя кандидатура была выставлена в списке №9 от партии большевиков по 6. Херсонской губернии от г. Елисаветграда. Вместе с прибывшими в 1917 г. с фронта империалистической войны рабочими завода завода Скульским, Бондаренко, Влад., Чернышевым, КОчерещенко и др. Нами была организована Кировская партия большевиков, в партийный комитет заместителем председателя был избран я, а затем через несколько времени я был избран председателем партийного комитета. В январе месяце 1918 г. при моем непосредственном участии был организован Военный Революционный Комитет, а затем и Красная Гвардия, я был также членом Ревкома и начальником Военного Отдела Ревкома, участвовал во всех столкновениях с петлюровскими куренями и польскими легионами. Вел беспощадную борьбу с меньшевиками, которые все время вели бешенную агитацию за войну до победного конца и за учредительное собрание. Партийная организация в 1917 году была небольшая в Кирово, работать было очень трудно, так как мы почти не имели связи с центром.

Будучи руководителем Красной Гвардии в Кирово и членом Военно-революционного комитета участвовал и сам руководил Красной Гвардией в боях с гайдамаками в январе 1918 г. и в марте 1918 г. эвакуировался из Кирово в Харьков вместе с небольшим отрядом Красной Гвардии и Кировским Партийным Комитетом большевиков с т. Скульским, Кочерещенко, Ягода, Шканд Иван и второй Шканд, который сейчас работает на заводе «Красная Звезда» и другими. После сдачи Харькова немцам мы отошли в Таганрог, из Таганрога я был командирован в Москву для сдачи дел партийного комитета и сдачи отчета о расходовании средств, полученных накануне эвакуации от ЦК ВКП/б/. В апреле 1918 года был командирован на Ростовский фронт и в бою в Батайске был легко контужен и возвратился в Сталинград /тогда Царицын/, а из Царицына в Москву, из Москвы в мае 1918 г. был откомандирован на Украину и работал подпольно в бывшем Ананьевском уезде в с. Счастливка и в ноябре 1918 года организовал партизанский отряд командиром которого был сам, а в Головлевской волости в 1919 в январе, выгнав немцев организовал Военно-революционный комитет. В июне 1919 г. на основании распоряжения Подвойсками я влился с партизанским отрядом в 45-ю дивизию на станции Бирзула, а затем участвовал в отступлении Южной группы войск в составе 54-й и 58-й дивизии и мой отряд все время был в авангарде группы за упорные бои на станции Веселый Кут с повстанцами немцами и около Цебриково и за бой в сентябре под Бровки Попельня я получил орден Красного Знамени.

2. Никогда с Алейниковым и с Радионовым ничего не говорил о том, чтобы ездить куда либо за получением ордена и никаких доку-

ментов ни у кого не просил, так как в Кировском архиве документов по которым я мог получить орден Красного Знамени даже и не было.

Радионова до 1924 года я не знал, а также не знал, что он политссылный, в 1925 г. слышал, что Радионов был якобы в ссылке, но за что не знал и до настоящего времени не знаю о том, что Радионов был в ссылке. Мне говорил Ленцман, который сейчас работает директором фабрики Текстильшвей.

Бардалимова Татьяна Срегеевна действительно была в моем партизанском отряде и вместе с отрядом перешла в 45-ю дивизию, работала Бардалимова в отряде медицинской сестрой, при сем прилагаю подлинный документ о пребывании Бардалимовой в моем отряде.

В моем отряде служил командиром 5-й роты родной сын Алейникова, который знает, что я получил орден Красного Знамени не по протекции какого-то Радионова. Документ подлинный о службе в моем отряде сына Алейникова при сем прилагаю.

Знаю ли я что Алейников старик был партизаном. Алейникова Василия я не знал до 1924 г., в Кирово не работал, в 1924 г. мне говорили, что Алейников командир отряда по борьбе с бандитизмом и что его отряд боролся с бандами в Николаевском уезде, мы с Алейниковым всегда встречались как товарищи, как члены партии. Но в 1934 году во время проверки партизан я был назначен Областной Комиссией председателем Кировской Комиссии по проверке, в эту комиссию входили членами Кочерещенко и Радионов, комиссия была выделена президиумом Кировского Горсовета и утверждена областью.

На первое заседание комиссии приезжал из области уполномоченный тов. Столярский никто ни каких отводов комиссии не давал ни в начале проверки ни за все время, а комиссия работала около трех месяцев, так что можно было отводы послать в Одессыф и в областную комиссию куда подавались и апелляции теми, которые были исключены, а исключены были около 200 человек, так что Волков никаких отводов комиссии не делал, но Алейников был очень недоволен, что его не назначили членом комиссии по проверке партизан, а Алейникова очевидно президиум Горсовета не провел потому, что в инструкции было сказано, что в комиссии должны быть преимущественно бывшие командиры Красной Гвардии и партизанских отрядов, а у Алейникова очевидно тогда не было документов доказывающих, что он был командиром партизанского отряда и когда Алейников пришел на проверку, то при анкете ни каких документов доказывающих, что он был командиром партизанского отряда не было, а была лишь одна анкета написанная самим Алейниковым, не было даже трех подписей на анкете подтверждающих записанное, а это требовалось по инструкции о проверке.

Тогда комиссия предложила Алейникову выехать в Николаев и доставить справки о том, что он действительно командир партизанского отряда, после такого решения проверочной комиссии Алейников обозвал всех членов сволочами и начал группировать вокруг себя всех исключенных партизан, которые пролезли в партизаны без всяких доказательств и было много просто жуликов, которые использовали звание партизан и Красногвардейцев для своих целей.

...Алейников в своем заявлении пишет, что Клебанов подал на меня и на Радионова какие-то материалы, но кому он эти материалы подавал мне не известно и я полагаю, что Клебанов не мог не подавать на меня материалы лично мне, а очевидно Клебанов свои материалы подал в какое-то ответственное учреждение, так же очевидно полагать, если это действительно было, то Волков свой отвод комиссии должен был подавать не самой комиссии, Клебанов был секретарем проверочной комиссии, но проверочная комиссия сделала большую ошибку так как допустила Клебанова быть секретарем, в то время как Клебанов не прошел проверки...

НАРОДНІ ПОВСТАННЯ В 20-Х РР. ХХ СТ. НА ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКІЙ – ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ КОМУНІСТИЧНИХ ДОКУМЕНТІВ*

У статті через призму архівних документів показані народні повстання в 20-х роках ХХ ст. на території Єлисаветградщини.

Ключові слова: Єлисаветградський повіт, комуністи, Червона армія, народне повстання.

The article through the prism of archival documents shows the popular uprisings in the 20s of the twentieth century in the Yelisavetgrad region

Key words: Yelisavetgrad district, communists, Red Army, people's uprising.

Як тільки комуністам після їхнього захоплення влади в Росії вдавалося утвердитися ще й на певній території України, навіть на короткий

* Публікацію підготував Петренко Іван, член НСКУ, заслужений працівник культури України, м. Кропивницький.

час, то місцеве населення одразу стикалося з великим лихом: продовольчі загони, що приходили з Росії, та окупаційні за своєю суттю регулярні частини Червоної армії розпочинали творити у селах і містах безчинства, масово вбиваючи хліборобів і містян, та, одночасно, відбираючи в живих перш за все будь-яке зерно, м'ясо, інші продукти харчування, а також все вирощене, зібране чи заготовлене ними, включно з сіном для худоби, кінською упряжжю, сувоями домотканного полотна тощо. Сповна на собі відчували такі грабунки і ті жителі, що населяли Єлисаветградщину та сусідні повіти. Сотні тисяч пудів хліба, награвованого тут продзагонами, відправлялися до Москви, Петрограда та інших великих міст Росії, прирікаючи місцевих жителів на злидні та голод.

Закономірно, що вже незабаром – у травні 1919 року, проти загарбників розпочалося грандіозне народне повстання на чолі з Григор'євим (Никифір Олександрович Серветник, уродженець с. Верблюжка), що повністю охопило Олександрійський та Єлисаветградський повіти. Червоним агресорам довелося тікати з Єлисаветграда, Олександрії, Знам'янки. Одночасно з Григор'євим діяли повстанці на чолі з Махном. Основу його війська теж становили селяни, чимало яких були уродженцями Єлисаветградщини. В активну боротьбу проти червоних комісарів та їхньої колонізаторської політики приєдналися невеликі місцеві повстанські загони.

Через цей спротив практично до кінця зими 1920 року комуністи не могли повністю встановити свою владу на Єлисаветградщині. Однак сили повстанців виявилися розрізненими, часто вони діяли стихійно, не всі з них чітко розуміли значення виборювати і мати свою власну державу, як от, зокрема, Махно, що і призвело до їхньої поразки. Борючись за своє право вільно працювати на землі, що для селян виявилось первинним у протистоянні з Москвою, в той час як ідеї здобуття власної держави опинилися вторинними, а в багатьох часто і взагалі відсутніми, засвідчило про страшну стратегічну помилку повстанців, що вже незабаром спричинило катастрофу – хлібороби втратили не тільки землю, але мільйони їх помруть через дії чужинської влади, чим була комуністична.

Доволі закономірно, що в лютому 1920 року регулярні військові частини, названі Червоною армією і послані з Росії, остаточно захопили Єлисаветград, Олександрію, Знам'янку – воювати за свою власну державу більшість з селян не захотіли, бо, завдяки церкві та тогочасній системі освіти, не розуміли, навіщо вона взагалі потрібна. Цим в краї знову відновилася комуністична влада, яка невтомно й послідовно почала насаджувати «диктатуру пролетаріату». Таким терміном насправді маскувалося абсолютне всевладдя чужинців, що прийшли в Україну її колонізувати.

Методи, що ними здійснювалося загарбання центрально-українських земель, чим і був Єлисаветградський повіт, зокрема в 1920 році, зафіксо-

вані в документах, створених самими завойовниками. Завдяки їм і проступає доволі закономірна трагедія, проте зовсім неочікувана для тих, хто повівся на заманливе гасло «землю – селянам!»: червоні інтервенти їхні житла палили, чимало господарів убивали, а живих так грабували, що тисячі обдурених вже незабаром вмиратимуть з голоду. Проте спротив частини українців тривав. Кількість його учасників, порівняно з 1919 роком, зменшилася, однак дії повстанців виявилися настільки дошкульними для загарбників, що ті змушені використовувати регулярні підрозділи Червоної армії, різні експедиційні загони, військовий гарнізон м. Єлисаветграда тощо. Потрібно пам'ятати, що для завойовників, посланих Москвою, повстанці, тобто ті, хто боронив від них свою землю і власне право на вільне життя, всуціль були «бандитами».

Документ №1¹.

Кременчук, начтыл 14.

Выступив утром 13 мая из Малой Виски и Новомиргорода, отряд кавалерии встретил бежавших из Новомиргорода служащих волвоенкома и милиции. Бежали при вступе в Новомиргород банды петлюровцев 30 человек с одним ручным пулеметом рано утром 13 мая. Перестроив кавалерию боевой порядок спешно двинулся на Новомиргород, куда прибыл 10 час. Оказалось, что бандиты бежали в Каменоватку – 9 верст западнее Златополя. На рисях повел наступление на Каменоватку. Застигнутые врасплох бандиты бежали, присланой кавалерией и огнем пулеметов погоня продолжалась до деревни Капитановки Киевской губернии. С нашей стороны потер нет. Убито бандитов при перестрелке 8.

*Помначштабтыларм Францевич
ДАКО². Ф.П.1. Оп.1. Спр. 14. Арк. 22.*

Документ №2.

*Телеграмма. В парком. Политсводка
Елисаветградского политпросвета.*

*27.08.1920 г. 26.08. бандсила 150 человек при 10 всадниках за-
няли Лозуватку. Арестовали несколько продагентов, разоружили*

¹ Всі документи подані мовою оригіналу, що вкотре й абсолютно переконливо засвідчують, звідки прийшли загарбники. За давністю часу, а це вже 100 років, деякі фрази в документах не піддаються прочитанню, тому вони не цитуються. Частина документів подається з незначними скороченнями. При цьому інформативна частина тексту зберігається.

² ДАКО – скорочено від Державний архів Кіровоградської області.

часть милиции. Повстанцы призывали население к восстанию. Но безрезультатно. Спустя час банда оставила Лозуватку и направилась на Ингуло-Каменку. Наш отряд развивал наступление со стороны Покровское, заняв Новоандреевку, ворвался в Новгородку, изрубил много бандитов, сжег около 70 домов участников восстания. Повстанцы, будучи вооружены очень плохо, в панике отступили. Восстанием руководили петлюровские агенты под желто-блакитным знаменем. В бою за деревню Венедиктовку конницей изрублены много бандитов.

Начполитпросвета Калич
ДАКО. Ф.П.1. Оп.1. Спр. 14. Арк. 6.

Документ №3.

Военная, срочная, секретно. Телеграмма.
Парком. Политсводка Елисаветградского
политпросвета за 01.09.1920 г.

Село Ингуло-Каменку 31-го нами с боем занята. Бой продолжался с 9 по 15 час. Село было окружено со всех сторон. Скрыться бандитам немногим удалось, некоторые бандиты кончали жизнь самоубийством. Сожжено около 100 домов участников восстания. ...В конце боя удалось наладить связь с 182 «ВОХР», также наступавшего на Ингуло-Каменку со стороны Новгородки. Новгородка занята последней.

Начполитпросвета Калич
ДАКО. Ф.П.1. Оп.1. Спр. 14. Арк. 9.

Документ №4.

В парком. Военная, срочно, секретно.
Телеграмма. Политсводка за 02.09.

27 августа нашим отрядом силой 320 штыков при 5 пулеметах и сотни кавалерии при одном орудии с боем заняли Новгородку. Артиллерийским огнем сожжено около 100 домов, убито около 200 человек бандитов. С нашей стороны было убиты 3, ранены 4, и безвести пропали 5. Оставшиеся бандиты ушли в с.Ингуло-Каменку, где присоединились к существующей там банде. ...Там же был организован и повстанческий полк в составе до 1000 штыков. Вооружен полк был плохо, пулеметов не было. ...Для ликвидации банд

был выделен из Елисаветграда отряд силой 400 штыков пехоты, 277 сабель конных при 12 пулеметах и 1 орудии.

Наш отряд в ночь на 31.08.окружил Ингуло-Каменку, атаковал засевших там бандитов. Последние оказали упорное сопротивление. Наша пехота ворвалась в село и завязала уличный бой. Особенно упорно сопротивлялась рота повстанцем около 100 человек, засевшая в каменной церковной ограде. Стремительным ударом банда была взята. Причем, около 70 человек покончили жизнь самоубийством. Повстанческий полк окончательно уничтожен, убит командир и его организаторы, сожжены около 200 домов. С нашей стороны убитых 8, раненых 15.

Начполитпросвета Калич.
ДАКО. Ф.П.1. Оп.1. Спр. 14. Арк. 11.

Документ №5.

Телеграмма. В нарком.
Политсводка за 10 сентября.

В с. Израилевке, Седнивке появилась банда на 27 подводах при 200 конных. Банда по пути следования арестовывает советских служащих. Цель банды – поднять население против советской власти. ...банда силой до 1000 человек при 2-х орудиях и пулеметах под командой «Хмары» между станцией Треповка и разъездом Канатовое разобрала железнодорожный путь. Шедший из Елисаветграда на Знаменку эшелон подвергся обстрелу. Бандиты, остановившие поезд, разграбили нагруженное имущество, расстреливая красноармейцев и евреев.

ДАКО. Ф.П.1. Оп.1. Спр. 14. Арк. 20.

Документ №6.

Телеграмма №341.
Оперативная сводка к 12 час. 16 сентября.

Нашим отрядом кавдивизиона после часового боя Елизаветградка-Михайловка 15 сентября взята. Бандиты отступили в направлении Цибулево-Красноселье, а большая их часть бежала в Нерубаевский и Цибулевский леса. Станция Цибулево с боем взята в 20 час. 15 сентября. ...Командир банды Хмара 15 сентября с отрядом своим ушел из с.Михайловка в направлении Цибулево-Знаменка, оставив в с.Михайловка сформированный из местных жителей

отряд до 2000 человек, к которой присоединилась банда, разбитая в с. Федваре. Сейчас отряд кавдивизиона развивает наступление на с. Цибулево.

16.09.

Елисаветначуездтыал Завина,
Начштаба Вишневский
ДАКО. Ф.П.1. Оп.1. Спр. 14. Арк. 52.

Документ №7.

Телеграмма №346. Ольвиополь, штаб тыла 14.
Николаев, губвоенком.

Оперсводка 16.00. 17.09.

По сведениям отряда кавкурсов в бою за село Дмитровка зарублено 150 бандитов и взято в плен 40. Пленных передано оперативной тройке гор. Николаев. Потери кавкурсов 2 раненых курсанта, 3 лошади убиты и 3 ранены.

За Елисаветградий начуездтыла Бобрышев
ДАКО. Ф.П.1. Оп.1. Спр. 14. Арк. 57.

Документ №8.

Телеграмма. Оперсводка к 14 час. 18.09.

...По полученным сведениям нашими войсками занято село Красноселье. Порублено более 50 бандитов. Бандиты укрепились в Сосновке.

Уездначтыла Завина
ДАКО. Ф.П.1. Оп.1. Спр. 14. Арк. 58.

Документ №9.

Телеграмма №381. Николаев губвоенкому.
Ольвиополь, штаб тыла 14. Оперсводка к 2 час. 25.09.

...Раненый красноармеец эскадрона особого назначения 5-й армии Иванов сообщил, что его эскадрон и 2 других эскадрона из Харьковской и р-на Компанеевки, что южнее Елисаветграда на 30 верст. Завязали бой с бандитами. По его сведениям численность бандитов доходит до 4 000 чел., вооружены винтовками, есть пулеметы, 2 орудия без замков и 2 неисправных автомобиля. Ввиду превышающих сил бандитов эскадроны начали

отходит обратно к станции Долинской. Результаты боя ему неизвестны.

*За начуездтыла Бобрышев
ДАКО. Ф.П.1. Оп.1. Спр. 14. Арк. 69.*

Документ №10.

Телеграмма. Оперсводка на 22.10.

...По сведениям комбрига 30 в м.Новгородку прибыл отряд 1-й конной армии и объявил себя бандитской шайкой. Присоединившись к ним местные бандиты в числе 50 человек были захвачены и изрублены. Сейчас село занято конными частями 1-й конной армии.

22.10. №465.

*Начштабуездтыла Вишневский
ДАКО. Ф.П.1. Оп.1. Спр. 14. Арк. 74.*

Документ №11.

Паркому, секретно.

По полученным сведениям в 1,3,6 и 9 районах Елисаветградского уезда спокойно. Железная дорога в исправности. Начальник милиции 6-го участка телеграммой от 22.11. донес, что в Глodosах стоит отряд тов. Зубинского. Отрядом конницы тов.Зубинского разбита банда Грызлова, трупов до 150 чел. ...Начальник милиции 9-го района телеграммой от 21 ноября донес, что в Новоукраинке стоит кавалерийский полк 14-й армии. Бандитов нет. Разверстка вповнена в размере 60%.

ДАКО. Ф.П.1. Оп.1. Спр. 14. Арк. 81.

Навіть ці кілька документів, створених поспіхом і під великим секретом, повністю та об'єктивно розкривають методи упокорення комуністами населення не тільки Єлисаветградського повіту, але і всієї України. Тож у арсеналі загарбників – звірина жорстокість та неприхований садизм, про що вони самі зізнаються, повідомляючи про гарматні обстріли сіл, спалені житла, порубані шаблями сотні повстанців. Згодом комуністи всіляко замовчували цілеспрямоване винищення Червоною армією мирних жителів, але такі факти чітко проступають в цитованих документах, оскільки гарматний вогонь вівся ними по селах, і снарядам було абсолютно байдуже, – потрапить він у хату, в якій причаїлася сім'я з перелякани-

ми малими дітьми, чи там засіли повстанці. Поширення набрали взяття заручників з мирних мешканців.

А всі намагання червоних колонізаторів та приручених ними «вчених-істориків» згодом показати повсталих, тобто тих, хто став на свій захист у 1918–1924 рр., «бандитами», є нежиттєздатними, оскільки цими «бандитами» майже всуціль ставали хлібороби, які боролися проти комуністів та їхніх маніакальних планів на повне поневолення.

Перебування на той час на землях Єлисаветградщини усіляких підрозділів чужинських 1-ї та 14-ї армій, ескадронів особливого призначення, особливо-зразкових та каральних батальйонів, загороджувальних загонів тощо повністю спростовують насаджуваний нащадками колонізаторів наратив нібито про громадянську війну в Україні.

Також ці документи повинні нагадувати багатьом українцям доволі просту, але класичну істину: ті, хто свого часу не захотіли годувати свою армію, змушені утримувати чужу. І якими це жертвами для байдужих обернулося, нині вже не є секретом.

НЕСПОКІЙНИЙ МИКОЛА СМОЛЕНЧУК*

**(Листи М. Смоленчука¹ до компартійних
чиновників та дописи до газет²)**

Уперше публікуються та вводяться до наукового обігу деякі архівні матеріали, що зберігаються у Державному архіві Кіровоградської області (фонд «Смоленчук Микола Кузьмович (03.04.1927–12.01.1993 рр.) – пись-

* Публікацію підготувала Бабенко Богдана, аспірантка кафедри української та зарубіжної літератури Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

¹ Смоленчук Микола Кузьмович (1927–1993) – український прозаїк і літературознавець, член Спілки письменників України (з 1963 р.); кандидат філологічних наук, доцент. Свого часу один з найповажніших в Україні дослідників творчості Марка Кропивницького та Івана Тобілевича (Карпенка-Карого) тощо.

² Публікацію та коментарі підготувала Богдана Бабенко.

менник, член Співки письменників України»), які є ілюстрацією активної громадянської позиції письменника та епохи, в якій він жив.

Ключові слова: Епістолярій, корифеї, ідеологічний контроль, політичні переслідування, Кіровоградщина, друга половина XX століття, літературний процес.

It is the first publication of some archival materials kept in the State Archives of the Kirovohrad region, which allows put it into scientific circulation (the fund of the Smolenchuk Mykola Kuzmovych (April 3, 1927 – January 12, 1993) – the writer, member of the Union of Writers of Ukraine), which could be considered as the illustration of the active civic position of the writer Mykola Smolenchuk in particular and the era in which he lived in general.

Keywords: Correspondence, coryphaeus, ideological control, political persecution, Kirovohrad region, the second half of the XX century, literary process.

Автор передмови до видання «Із сивого покоління: М. Смоленчук – Людина, письменник, вчений» розкриваючи масштабність постаті Миколи Кузьмовича говорить про нього: «Вихователь і наставник творчої молоді, учитель вчителів», а ще – «генератор ідей, організатор й учасник літературного процесу, театральнo-видовищних заходів і громадських ініціатив, будитель збайдужілих чиновників і змілілих душ сучасників»³. Пропонована добірка з матеріалів творчої спадщини М. Смоленчука, яка зберігається у Державному архіві Кіровоградської області⁴, якраз і є промовистою ілюстрацією (хоч по суті лише невеличким за обсягом її фрагментом) до зазначеної характеристики небайдужої Людини і громадянина, й епохи, в якій він жив і, відповідно, в умовах якої був вимушений займатися літературною й науковою творчістю, здебільшого «в шухляду».

«Призначений» місцевими партократами «українським буржуазним націоналістом» і вимучений моральними тортурами М. Смоленчук, дописи якого не бралися до публікації навіть у місцевій періодиці аж до 1981 р., і далі вболівав (а швидше – вів боротьбу!) і за розвиток літературного процесу, і за популяризацію творчого генію видатних своїх земляків – корифеїв українського театру.

Тож слово самому Миколі Смоленчуку.

³ Олег Бабенко. Мудрий добродій // Із сивого покоління: Микола Смоленчук – Людина, письменник, вчений. Підготовка текстів, упорядкування та передмова Олега Бабенка. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2003. – С. 3.

⁴ Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Р-6976, Смоленчук Микола Кузьмович (03.04. 1927– 12.01.1993 рр.) – письменник, член Співки письменників України оп. 1.

I⁵.

Першому секретареві
Кіровоградського
обкому КП України
тов. Кобильчаку М. М.⁶

Шановний Михайле Митрофановичу!

Як письменник і громадянин, котрий ряд літ очолював літературний процес в області, не можу не висловити Вам свою тривогу про стан справ в літературному господарстві на Кіровоградщині.

Вже кілька літ в нас помітне відкрите ігнорування місцевими літераторами, курс тільки на приїжджих переважно столичних письменників. Неповага до місцевих літераторів особливо яскраво проявилась під час тижня української літератури на Кіровоградщині, що призвело до відкритого незадоволення тим навіть з боку деяких наших провідних гостей (Д. Павличко⁷, В. Канівець⁸).

Цей курс триває понині, він пагубно впливає на роботу літоб'єднань, яке ще кілька літ тому було одним з сильніших літоб'єднань на Україні (може ще й тому, що при відсутності відділення СПУ в нього вливалися і письменники-професіонали), це помітно і на масовому відпливі літераторів з області або на втраті їх літературної активності. Якщо не рахувати новоприйнятого до СП СРСР тов. Базилевського В. О., то з чотирьох членів Спілки письменників, що проживали на Кіровоградщині протягом останнього час К. Михеїв виїхав у Донецьк, В. Юр'єв до Миколаєва, я тимчасово затримався в силу об'єктивних причин і виїду при першій змозі.

⁵ Державний архів Кіровоградської області. ФР-6976, Оп. 1, спр. 518. Звернення М. Смоленчука до першого секретаря. – 2 с.

Автограф, чернетка листа. У правому верхньому кутку першої сторінки – червоним олівцем рукою автора «Не подав» і підкреслено.

⁶ Кобильчак Михайло Митрофанович (1918–2004), у 1967–1982 рр. – перший секретар Кіровоградського обласного комітету Комуністичної партії України, Герой Соціалістичної праці (1973).

⁷ Дмитро Васильович Павличко, визначний український поет, перекладач, літературний критик, громадсько-політичний діяч, Герой України (2004), лауреат Державної премії України імені Т. Г. Шевченка (1977). Наприкінці 1960-х – поч. 1970-х утвердив за собою авторитет визнаного співця радянської влади і комуністичної партії.

⁸ Володимир Васильович Канівець (1923–2017) – український радянський письменник, драматург. Лауреат Державної премії УРСР імені Тараса Шевченка (1970) Підтримував радянську ідеологічно-політичну систему. Упродовж 1966–1981 рр. очолював Житомирську організацію Спілки письменників України.

Покинули область і найактивніші члени обласного літоб'єднання О. Чернецький, В. Гончаренко, виїздить Г. Щербина, зникли зі сторінок обласної періодики колись творчо активні Г. Шевченко, А. Кохан, І. Бойко, Шевряков, М. Житній і т. д і т. д.

У нас зовсім припинились виступи місцевих літераторів перед населенням.

Я і раніше висловлював своє нерозуміння такої літературної політики в області, і ви знаєте, чим це для мене кінчилось⁹.

Тепер вирішив це сказати вам, керівнику обласною партійною організацією, офіційно. Бо такий стан справ шкодить культурному життю в області, бо дуже боляче кожному, хто любить свій край, бачить, що в той час, коли в сусідів (Черкаси, Миколаїв) створюються відділення СП України, літературне життя на Кіровоградщині занепадає.

В наших загальних справах цей занепад зупинити.

Член КПРС – М. Смоленчук
20.XI.1972 р.

II¹⁰.

Секретареві Кіровоградського обласного
комітету Компартії України товаришеві
А.І. Погребняку¹¹

Наближається 100-річчя з дня заснування українського професійного реалістичного театру. Щоб це свято, яке насамперед стосується Кіровоградщини, краю корифеїв українського театру, набрало всесоюзного, а то й загальноєвропейського значення необхідно вже з 1975 року розпочати підготовку до нього.

Насамперед, мені здається, має бути зроблене таке:

1. До ювілею домогтись перетворення філіалу обласного краєзнавчого

⁹ Натяк на політичне переслідування самого Миколи Смоленчука, який лише напередодні отримав остаточний присуд за своєю «справою» – 31 жовтня 1972 р. партійною комісією при УК КПУ був поновлений в лавах КПРС з оголошенням суворой догани із занесенням до облікової картки члена КПРС (Див.: Бабенко Олег. Дантові кола Миколи Смоленчука (за документами ДАКО) / Олег Бабенко, Іван Петренко // Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. – Вип. VII/VIII. – С. 59–68).

¹⁰ Державний архів Кіровоградської області. ФР-6976, Оп. 1, спр. 530. Лист М. Смоленчука до А. Погребняка – 2 с. *Машинопис, копія надісланого адресату.*

¹¹ Погребняк Анатолій Іванович, у грудні 1973р. – квітні 1985 р. секретар Кіровоградського обкому КПУ з питань ідеології.

музею хутора Надії в державний музей-заповідник, бажано з філіалом в Кіровограді, цього можна домогтися лише шляхом активнішої пропаганди хутора Надії, концентрації в ньому бодай у копіях всіх матеріалів про корифеїв українського театру та їх послідовників, матеріалів, які сьогодні розкидані по архівах та книгосховищах країни.

2. Філіал музею в Кіровограді (в разі чого він може бути і філіалом краєзнавчого музею) мислиться мені в колишньому будинку Карпенка-Карого по вулиці Ів. Тобілевича, де зараз бібліотека його імені. Саме там, здається мені, має бути споруджено спеціальне приміщення для фондів музею та роботи над ними на зразок будинку творчості (може, із залученням коштів УТТ¹²) з тим, щоб Кіровоград став необхідним літературознавцям і мистецтвознавцям країни.

3. Поновити музейну кімнату корифеїв в Бобринці, відновити або створити тематичні музейні кімнати чи музейні кутки не громадських засадках в с. Мар'янівці Бобринецького району, Бешбайраках, Василівці Новомиргородського району, Новоукраїнці, Малій Висці тощо.

4. Силами культпрацівників, вчителів-гуманітарників та учнів старших класів провести кількарічний збір матеріалів суспільно-економічного та біографічного планів в місцях, де проживали в області, М. Кропивницький, І. Карпенко-Карий, М. Садовський, П. Саксаганський, М. Садовська, І. Мар'яненко, Ф. Левицький, В. Левицький, М. Сочеванов, а також в місцях, де бували М. Заньковецька, Л. Ліницька, Є. Зарницька, М. Старицький, М. Лисенко та ін.

5. Для підняття інтересу у збирачів матеріалів вже з 1975–1976 років обласній пресі, радіо та телебаченню варто завести постійну рубрику «Назустріч 100-річчю українського реалістичного театру»¹³, де й публікувати краще із зібраного ентузіастами.

6. Активніше пропагувати за межами області здобутки театру ім. Кропивницького, з тим, щоб на час ювілею порушити клопотання про введення театру у вищий розряд. Ширше залучати до цього приїжджих оглядачів і театрознавців.

7. Привернути увагу до майбутнього ювілею письменницької організації республіки, як це, скажімо, роблять покутські музеї Стефаника, Черемшини.

8. З метою залучення до тієї ж роботи науковців республіки у вересні цього року до 130-річчя з дня народження І.Карпенка-Карого провести на хуторі Надія республіканської наукової конференції, присвяченої підготовці до 100-річчя українського реалістичного професійного театру.

¹² Українське театральне товариство (нині – Національна спілка театральних діячів України).

¹³ Подібна рубрика упродовж 1881-1982 рр. діяла в «Кіровоградській правді».

9. Обласному краєзнавчому музеєві та педагогічному інституті протягом 1975-1980 років підготувати групу кваліфікованих вчителів-філологів здатних стати музейними науковими працівниками.

10. Перед відповідними інстанціями порушити питання про відзначення 100-річчя українського реалістичного професійного театру по лінії ЮНЕСКО. Звичайно, це питання республіканської компетенції, але ж центр ювілею має бути на Кіровоградщині.

На все це 1-2 років не вистачить, тут потрібна триваліша робота, вже сьогодні варто створити авторитетну обласну ювілейну комісію, яка б почала підготовку до ювілею. Обласному комітетові партії та облвиконкому варто було б порушити перед міністерством культури республіки про виділення штатної одиниці фахівця з науковим ступенем /при обласному музеєві чи від інституту мистецтвознавства/, на якого був би покладений науковий бік цієї великої роботи.

15 січня 1975 року

М. Смоленчук,
канд. філ. наук, автор ряду книг
і публікацій про корифеїв
українського театру

III¹⁴.

Назрілі проблеми

Питання, що їх порушує газета, важливі і вже стоять на порядку денному, бо до сторічного ювілею українського професійного театру часу лишається небагато. Щоб відкрити меморіальний музей, потрібні роки,

¹⁴ Державний архів Кіровоградської області. ФР-6976, Оп. 1, спр. 508. М.Смоленчук. «Назрілі проблеми». Стаття. Машинопис. – 3 с.

Машинопис, недатований, копія. Створений не пізніше 1976 року. На звороті аркушів – чернетка до плану популяризаторської роботи з підготовки до ювілею українського професійного театру. Синхронізується з «Планом проблемно-методичних сторінок і статей, присвячених зв'язкам корифеїв українського театру з Кіровоградщиною на 1976–1978 роки» (ФР-6976, Оп. 1, спр. 519). Зазначений машинопис створювався з метою публікації у «Кіровоградській правді». Допис, очевидно, не опубліковано, оскільки у найповнішому бібліографічному покажчику (Людина із шляхетним серцем. Микола Смоленчук: бібліографічний покажчик. / Департамент культури, туризму та культурної спадщини Кіровоградської обласної державної адміністрації, Обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д. І.Чижевського, м. Кропивницький; укладачі Нельга О. Е., Пивовар Н. П. – Кропивницький. – 2018. – 48 с.) відсутній.

робота ж над його фондами ще забарніша. До того ж на мистецькій карті області чимало білих плям, які потребують тривалого вивчення. Не менш забарною стане й підготовка наукових і краєзнавчих робіт (може, й монографій), а такі мають бути – свято гряде неабияке.

Тому кіровоградцям підготовку до ювілею, який в основному проводитиметься на нашій землі, слід уже розпочинати.

В редакційній статті йде мова про необхідність достойного увічнення пам'яті корифеїв українського театру на Кіровоградщині. Це дійсно так, особливо коли говорити про М. Л. Кропивницького. Якщо ім'я Карпенка-Карого шанується у нас на більш-менш належному рівні, то для увічнення пам'яті Кропивницького, котрий згуртував корифеїв воедино, якого й донині нерідко ще називають батьком українського театру, зроблено нами, м'яко кажучи, небагато. Це невинувато, бо життя й творча діяльність Кропивницького щонайтісніше зв'язані з нашим краєм. Тут він народився, два десятиліття жив у Бобринці, де вийшов на аматорську сцену і почав писати. Роками жив він і в Єлисаветграді, майже щороку починав тут свої гастролі, кращі твори класика української драматургії написані у наших краях і про наші краї.

Думається нам, що на Кіровоградщині потрібно створити меморіальний музей Кропивницького. І зробити його треба в Бобринці, цій колись корифеїв українського театру. Музей, та ще меморіальний, то показник культури краю, а ми про це чомусь почали забувати – останні роки музеїв на Кіровоградщині появилось небагато.

Чи є можливості для відкриття такого музею? Беззаперечно! У фондах існуючої музейної кімнати в Бобринці та обласного краєзнавчого музею є чимало матеріалів для експозиції, достойної цього колоса української театральної ниви. Ще більше матеріалів у республіканському музеї театрального мистецтва УРСР. Є в Бобринці і меморіальні приміщення, де б можна було розмістити музей. Це колишній будинок Дубровинських, в якому драматург жив немало літ, це й колишній трактир Медового, де Кропивницький і Карпенко-Карий вперше вийшли на хай невелику, але справжню сцену. Та найкращим місцем для меморіалу Кропивницького в Бобринці був би власний будинок драматурга, проданий ним після виїзду з містечка в 1871 році.

У півтора десятках кілометрів від Бобринця, неподалік Мар'янівки, знаходилися землі, які орендував батько драматурга, Л. І. Кропивницький. В архівах збереглися просторі описи колишнього дворища орендаря, місця, що було своєрідним «хутором Надією» Кропивницьких. Тут, на Сочевановім хуторі, майже щоліта в часи театральних перерв проживав драматург, тут на місцевому матеріалі створив він свій найкращий драматичний твір – «Глитай, або ж павук», неодноразово приїздили сюди

Садовський, Саксаганський, Заньковецька, звідси вийшов Іван Мар'яненко, окраса і гордість української радянської сцени.

Сочеванів хутір згорів на початку віку, сліди його береже у наші дні лише степове, втопаюче у вербах озерце («Сичів став») та руді контури фундаментів колишніх хутірських будівель на прилеглому до Осиковатої балки мальовничому видолінку. Кілька років тому на президії обласної організації товариства охорони пам'ятників вирішили поставити там своєрідний меморіальний знак – гранітний валун з написом – уже й погоджено було те з правлінням місцевого колгоспу, але до кінця справу так ніхто і не довів.

Протягом чотирьох десятиків літ, буваючи в Єлисаветграді, Кропивницький зупинявся переважно на колишній Болотянній вулиці в тітці першої своєї дружини Зайковської. Богомолець-Лазурська згадує, як Садовський привозив туди молоду Заньковецьку та як Кропивницький екзаменував невідому ще тоді аматорку, згадує і те, що в будинку Зайковської проживало більшість акторів першої трупи Кропивницького, з якої веде свій родовід український професійний театр. Про часті відвідини Кропивницького на Болотянній пише відомий актор другої генерації корифеїв Суслов. «Там, по суті, зародилася перша трупа Кропивницького», – сказав про будинок Зайковської А. Ю. Тобілевич, завідуючий музеєм-садибою хутір Надія.

Ще десятиліття тому, коли будинок Зайковської тільки було розшуковано, ставилося перед обласним управлінням культури питання про встановлення на ньому меморіальної дошки, але клопотання громадськості було покладене під сукно. Очевидно, настав уже час витягати його на світ.

Меморіальними дошками треба увічнити перебування Кропивницького в ряді містечок та сіл області. Сьогодні для товариства охорони пам'ятників це не складе труднощів.

Для увічнення пам'яті Карпенка-Карого протягом останнього десятиріччя зроблено немало, особливо на хуторі Надія. Музей драматурга, що виріс край садиби, – достойна пам'ять про видатного земляка. Сьогодні поклонитися класикові української драматургії ідуть до Надії з найвіддаленіших куточків нашої країни, не говорячи вже про шанувальників театрального мистецтва республіки. Недарма хутір, де Карпенко-Карий написав більшість своїх п'єс, де осередкувалися найвидатніші театральні діячі минулого, одержує все нові й нові образні назви – кілька літ тому Корнійчук назвав його «столицею українського театру», а півроку тому в вітальній телеграмі А. Ю. Тобілевичу Гончар величає його «могутнім гаєм корифеїв української класичної культури».

Водночас на хуторі до ювілею слід вирішити ще немало. Потрібно реставрувати чи, вірніше, вибудувати знову дім драматурга, зведений ним в останні роки життя. Треба домогтися, щоб Надія стала державним за-

повідником, як толстовська Ясна Поляна, некрасівська Карабиха, загорське Абрамцево. Хвилюють Надію й інші проблеми, і, насамперед, як вірно відзначено у редакційній статті, бідність фондів музею Карпенка-Карого.

Треба подумати про увічнення пам'яті Карпенка-Карого в колишній Арсенівці, де народився драматург. На жаль, навіть назва села зникла з карти області – Арсенівка влилась у сусідню Веселівку, більший населений пункт, і назву, відому кожній культурній людині республіки, було анульовано. Очевидно, селу варто повернути колишню назву чи перейменувати його на зразок того, як перейменовані колишні Бешбайраки, батьківщина Кропивницького.

Пам'ять інших представників орлиного гнізда Тобілевичів – Садовського, Саксаганського та Садовської-Барілотті – у нас не відзначено взагалі. Те ж можна сказати й про увічнення інших корифеїв – наших земляків Федора Левицького з Новоукраїнки, уже згадуваного Івана Мар'яненка, знаменитих Юрів, що зросли вже в червоних шумах революції та красі нових днів. Зрозуміло, що всім їм меморіальних музеїв не відкриєш, хоч вони того й заслуговують. Тому думається, що в нашій області, яка дала українському театрові понад десяток відомих митців лише зі славного племені корифеїв та їх безпосередніх учнів, треба створити музей, експозиція якого висвітлювала б діяльність корифеїв українського театру взагалі. Такий збірний літературно-мистецький музей, назвемо його умовно музеєм Корифеїв українського театру, аж ніяк не повторюватиме меморіальних музеїв Кропивницького та Карпенка-Карого.

Для музею Корифеїв українського театру самим життям уготований в Кіровограді колишній будинок Карпенка-Карого на вулиці його імені, де нині розміщується одна з міських бібліотек. Саме там, на Биковій біля кріпості, крім родини Карпенка-Карого, Садовського, Саксаганського, Садовської-Барілотті, неодноразово бували Кропивницький, Заньковецька, Ніщинський, більшість діячів російського та українського мистецтва, які приїздили до Єлисаветграда. Створення у цьому осередку колишньої передової думки музею було б культурною подією краю.

Тим ми б почали ліквідацію кричущої неуваги до культурних надбань нашого обласного міста, міста з винятково багатою культурною спадщиною, яке має сьогодні, як райцентр типу Новомиргорода, лише один краєзнавчий музей. І це в двохсоттисячному населеному пункті, що дав світові Кропивницького і «Гомера двадцятого віку» Яновського, Тобілевичів і Юрів, Микитенка і цілу плеяду інших культурних діячів. Таке сузір'я імен і жодного меморіального музею! Воістину, як кажуть французи, утруднення через великий вибір!

Будемо сподіватися, що стаття приверне увагу всіх, кому не байдужа культура рідного краю, і ми до сторічного ювілею українського

професійного театру достойно увічнимо на Кіровоградщині, яку невідпадково називають другими українськими Афінами, пам'ять корифеїв українського театру.

М. К. Смоленчук,
голова секції мистецтва,
фольклору, етнографії та
літератури обласного товариства
охорони пам'ятників історії
та культури

IV¹⁵.

Секретареві Кіровського районного
комітету Компартії України
м. Кіровограда
тов. С. М. Янчукову¹⁶

Довідка

Будинок І: К.Карпенка-Карого, що міститься на вулиці імені видатного українського драматурга, довгий час був своєрідним центром громадського та літературно-театрального життя не лише прогресивних діячів дореволюційного Єлисаветграда, а й численних приїжджих до міста, якому судилося стати другими українськими Афінами.

Придбаний він батьком драматурга в 1871 році за 2500 крб. Біля цегляного будинку у дворі стояв тоді невеликий флігель, розміщувався він тоді на колишній Знаменській вулиці, про це пише П.К.Саксаганський у своїх мемуарах «По шляху життя» (К., ДЛВ, 1935, стор.38-39).

В будинку понад десятиліття проживала численна родина Тобілевичів

¹⁵ Державний архів Кіровоградської області. ФР-6976, Оп. 1, спр. 531. Лист М. Смоленчука до С.Янчукова. – 2 с.

Машинопис, недатований, копія надісланого адресату. Створений не пізніше 1976 року.

¹⁶ Янчук Станіслав Миколайович (1938–2019) – краєзнавець, журналіст, двічі лауреат обласної краєзнавчої премії імені Володимира Ястребова, Почесний краєзнавець України (2010). Тривалий час працював у комсомольських, партійних та профспілкових комітетах (у 1971–1983 рр. – секретар Кіровського райкому КПУ м. Кіровограда). Товаришував із М. Смоленчуком, підтримував його у скрутний час. Як головний редактор Центрально-Українського видавництва (1998-2019) активно сприяв популяризації творчої спадщини письменника.

(див. Л. Стеценко, І. Карпенко-Карий (І.К. Тобілевич), життя і творча діяльність, К., 1957 стор.15-16) та їх родичі, що приїздили до міста.

Водночас тут неодноразово бували М.Л. Кропивницький, М.К. Заньковецька, П.І. Ніщинський та інші провідні митці української сцени, безсумнівно, що приходили сюди неодноразово і представники великої російської театральної культури, що гастролювали тоді в Єлисаветграді, на виступи яких Карпенко-Карий писав численні рецензії та огляди.

В будинку Карпенка-Карого по Знаменській 13 влаштовувалися не лише літературно-мистецькі вечори, тут Карпенко-Карий, один з керівників перших революційних гуртків у Єлисаветграді, зустрічався зі своїми спільниками, зокрема з С.І. Міхалевичем та О.К. Тарковським, теж керівниками революційних робітничих гуртків, тут драматург, як свідчать архівні джерела, ховав політично неблагонадійних, що переховувалися від царизму, тримав фіктивні документи для них, заборонену літературу, в тому числі твори класиків марксизму-ленінізму (див. О.С. Цибаньова, Літопис життя і творчості І. Карпенка-Карого (І. К. Тобілевича) К.1967, стор.18-22). Під час єврейського погрому в квітні 1881 року у садибі Тобілевича на Знаменській знайшли захист і притулок багато єврейських родин («Елис. вест.», 1881, IV, 24, №44т).

С.В. Тобілевич, друга дружина драматурга, свідчить, що в побоюванні арешту на підвір'ї своєї оселі по Знаменській драматург закопав скрині з документами та забороненою літературою.

Після повернення драматурга із заслання він живе переважно на хуторі Надія, але в будинку по Знаменській ще довго проживатимуть представники численної родини Тобілевичів та їх гості – відомі актори.

М. Смоленчук,
кандидат філологічних наук.

V¹⁷.

Книга про нашого великого земляка

Здається, тільки вчора поставили ми на полиці книги спогадів про

¹⁷ Державний архів Кіровоградської області. ФР-6976, Оп. 1, спр. 513. М. Смоленчук. «Книга про нашого великого земляка». Відгук на книгу Р. Я. Пилипча. Машинопис з рукописною правкою. – 6 с.

Машинопис з авторською рукописною правкою, недатований. Відгук-рецензія неопублікований. Написаний не раніше 1987 року.

Миколу Садовського¹⁸, упорядковану Р. Пилипчуком¹⁹ одним з ревнох пропагандистів творчості корифеїв українського театру, а до книжкових магазинів уже надішли «Спогади про Івана Карпенка-Карого»²⁰ у його ж упорядкуванні.

Скомпонувати мемуари про Садовського нелегко – постать дуже суперечлива, спогади ж про Карпенка-Карого вимагали не меншої затрати сил – книга такого роду про драматурга появляється вперше.

Добірці спогадів про письменника передую вступна стаття Р. Пилипчука. У ній піддається ґрунтовному аналізу дотеперішній стан вивчення життя і творчості драматурга, зокрема радянськими дослідниками. Хоч навряд чи можна погодитися з автором вступної статті, що з опануванням творчості Карпенка-Карого все гаразд – сьогодні у республіці, навіть в інституті літератури, немає жодного поважного дослідника драматурга. Не можна погодитись і з тим, що останній тритомник Карпенка-Карого є «механічним повторенням попереднього» видання, котре побачило світ чверть віку тому. Це крок назад навіть по охопленню спадщини нашого великого земляка, особливо епістолярної. Нема наукової ґрунтовності попереднього видання, дивує обурливе неврахування нового про Карпенка-Карого, що знайдено після попереднього видання.

За останні десятиліття, якщо не брати єдиної праці про зв'язки Карпенка-Карого з літературами інших народів, не вийшло жодної монографії, де б аналізувалась творчість письменника і театрального митця. Не велася необхідна текстологічна робота над спадщиною драматурга. Кілька журнальних статей та розділів у підручниках вищої школи, брошура по лінії товариства «Знання», ото і все після дуже віддалених у часі ґрунтовних досліджень Л. Стеценка та О. Цибаньової. Академічне видання творів Карпенка-Карого, як і його наукова біографія лишаються недосяжною мрією.

Немало білих плям, як бачимо зі вступної статті упорядника книги, у вивченні акторської діяльності Карпенка-Карого, адже розкидані по до-

¹⁸ Йдеться про видання: Спогади про Миколу Садовського. Збірник / Упорядкування, вступна стаття, примітки Р. Я. Пилипчука. – Київ : «Мистецтво», 1981. – 184 с.

¹⁹ Ростислав Ярославович Пилипчук (1936–2014) – відомий український театрознавець, літературознавець, історик культури, педагог. 1983–2003 рр. – ректор Київського державного інституту театрального мистецтва імені І.К. Карпенка-Карого (нині Київський національний університет театру, кіно і телебачення імені Івана Карпенка-Карого), кандидат мистецтвознавства, професор, Академік АН вищої освіти України, Академік Національної академії мистецтв України.

²⁰ Див.: Спогади про Івана Карпенка-Карого. Збірник. / упор. Р. Пилипчук. – К.: «Мистецтво», 1987. – 182 с.

жовтневій періодиці рецензії на його гру, як сказав один дослідник творчості корифеїв, дають підстави причисляти Карпенка-Карого до «акторів європейського масштабу» (Р. Коломієць²¹).

Доречно акцентується увага і на необхідність глибшого вивчення участі Карпенка-Карого в тогочасному суспільно-політичному рухові, ми досі не визначили місце письменника, який піддавався репресіям, був політичним засланцем, у тогочасній революційній боротьбі, не вивчили як слід навіть діяльності Карпенка-Карого у елісаветградському революційному русі 70-80 років минулого віку. Рецензована книга заповнить суттєву прогалину в опануванні багатогранної творчості Карпенка-Карого – тут зібраний величезний фактичний матеріал про Карпенка-Карого як людину, письменника і митця. Розкиданий він по різних виданнях, котрі стали бібліографічною рідкістю або зберігалися у спец архівах; навіть ті, що побачили світ за радянських часів, віддалені від нас багатьма десятиліттями.

Популяризації цих спогадів і присвячена дана публікація.

Відкривають книгу «Спогади про Бобринець і бобриничан» М. Кропивницького. Читач дізнається з них, як познайомились два великих митці, ловлячи рибу на Сугаклеї під Бобринцем, про аматорський театральний рух у Бобринці та Єлисаветграді другої половини минулого віку, побачить коло захоплень майбутніх корифеїв та їх оточення.

У спогадах йдеться про, так би мовити, другу хвилю театральних захоплень закутного містечка, перша була пов'язана з приїздом до Бобринця мандрівної трупи Млотковського під час Севастопольської кампанії, тобто ще до приїду в містечко Івана Тобілевича. Тоді Кропивницький, старший за Тобілевича, уже брав діяльну участь в аматорському гуртку, організованому одним із його дядьків-чиновників. Те варто було б пам'ятати авторові передмови, пишучи про «аматорський рух у Бобринці і Єлисаветграді в 60-х роках на чолі з І. Тобілевичем і М. Кропивницьким».

Відсування Кропивницького на другий план суперечить історичній істині.

²¹ Коломієць Ростислав Григорович (нар. 16 травня 1942) – український драматург, режисер, театральний діяч, історик театру та критик, педагог та перекладач. 1965 року закінчив навчання на режисерському відділенні Київського державного інституту. У 1966–1986 рр. – режисер-постановник: Тернопільського музично-драматичного театру, по тому – Київського українського академічного драматичного театру ім. І. Франка. В тому ж часі — з 1976 — художній керівник режисерських курсів Київського національного університету театру, кіно і телебачення. Автор монографій «Театр Саксаганського і Карпенка-Карого», 1984 (*фразо з неї й цитується М. Смоленчуком*) та «Традиції, канони і новації українського театру. Початок XIX – початок XX ст.», 2008.

Пилипчук каже, що на спогадах «про цей ранній період їхнього товаришування відбилися пізніші стримані взаємини обох великих драматургів». Упорядник шеститомника Кропивницького П. Перепелиця²², говорячи про згадані спогади, іде ще далі, твердячи, що у них Кропивницький відводить «чимало місця для полеміки, яка зараз не викликає інтересу». Чи так? Як може не викликати інтересу пошук істини, встановлення справедливості?! Не Кропивницький розпочав полеміку, іде вона з мемуарів Садовського і що ще неетичніше, продовжив її Саксаганський у книзі, написаній після смерті Кропивницького. У силу цього втручання дослідників творчості корифеїв у їх взаємостосунки стало неминучим.

Сказати, як було воно насправді, не позбавляючи розповідь полемічної гостроти, сказати у дусі нинішньої гласності, назріла потреба. Хочеться запитати упорядника книги, шановного вченого, котрий стоїть коло вершини театрального процесу, відповідає за підготовку театральних кадрів республіки – коли уже матимемо ми ґрунтовну синтетичну працю, яка б зорієнтувала у складних людських взаєминах корифеїв українського театру, не умалила б їх величі? Відходячи від цієї розмови, ми збуджуємо інтерес тих, хто вивчає творчість корифеїв, особливо театральну молодь, до несуттєвого, змушуємо їх іти шляхом, де нема дороговказів.

Та повернемося до спогадів Кропивницького. Написані вони соковито, картинно, наповнені яскравими живими деталями, котрі запам'ятовуються.

Спогади про письменника його першого із молодших братів Михайла Тобілевича до сьогодні для широкого кола громадськості були недоступні. Написані майже одразу після смерті драматурга, по свіжих враженнях, вони суттєво доповнюють наші знання про Карпенка-Карого, особливо про ранній бобринецький період його життя, даних про який майже не збереглося. Виявляється, старий Тобілевич привозить до повітової школи усіх трьох старших синів, це й зумовило потребу у власній оселі та приїзді з Арсенівки баби Насті, котра доглядала дітей. У спогадах яскраво описано спосіб життя та коло захоплень бобринецького чиновництва і особливо значимо – поривання майбутнього драматурга, його жагу до знань. Багато нового і в показі другої хвилі театрального піднесення аматорського життя в Бобринці. Дані про актора Аведикова, котрий допоміг бобринецьким чиновникам створити театр у якомусь балагані купця Елімкіна на майдані проти присутствених місць, вважаймо, вперше увиходять в науковий обіг. Те ж стосується і репертуару гуртка, особливо постановок,

²² Перепелиця Петро Петрович (1917–2004) – український театрознавець, один с провідних дослідників творчості М. Кропивницького. З 1953 р. – член правління, згодом і член президії правління Українського театрального товариства, у 1970–1980-х рр. – заступник голови його редакційно-видавничої комісії.

у яких брав участь майбутній драматург, зимового театру в домі Медового на Великій вулиці та ін.

М. Тобілевич дещо спотворив факти, стосовні життя Кропивницького. Суб'єктивно витлумачується ним відсутність Кропивницького в містечку, коли той навчався у Києві, та повернення драматурга в рідні степи. Є інші випадки проти Кропивницького, про це має знати читач.

До рецензованої книги уведено також мемуари Панаса Саксаганського та Миколи Садовського, зрозуміла річ, із значними скороченнями. Перші після війни не перевидавалися, та й чи будуть коли перевидані, тому для нинішнього читача майже недоступні. В уривках з книги Саксаганського «По шляху життя» широкі художні описи Кіровоградщини, якою вона була вік тому. На противагу спогадам М. Тобілевича читач знайде тут розгорнену інформацію про Єлисаветград та його околиці, про тодішнє оточення корифеїв, йдеться також про акторську діяльність Карпенка-Карого, його зв'язки з рідним краєм, зокрема хутором Надією. Мемуари Садовського розповідають про акторське життя корифеїв, зокрема про тріумфальні петербурзькі гастролі першої трупи корифеїв.

Найбільші за обсягом спогади С.В. Тобілевич, другої дружини Карпенка-Карого, з якою письменник прожив останню третину свого життя, тобто період, на який припадає майже уся його літературна творчість. Можна говорити без перебільшень про щасну творчу долю Карпенка-Карого – такої єдності душевних поривів, такої окриленої підтримки в собистому мало небагато митців. До того ж С. Тобілевич зафіксувала творчу історію майже усієї спадщини драматурга, показала її джерела, а часто-густо й події, що переломилися в тих чи інших творах. Спогади ці – духовна біографія письменника.

Хочеться заперечити надто суворий присуд Стеценка²³, який визнає спогадами лише ту частину мемуарів Софії Віталіївни, у якій йдеться про її спільне життя з Карпенком-Карим, і відкидає майже сорокарічний шлях письменника, про який вона багато знала із розповідей чоловіка та його родинного оточення. На сторінках «Кір. Правди» нами уже заперечувалась ця думка Стеценка, одного з найсерйозніших дослідників Карпенка-Карого. Софія Віталіївна, як свідчать архіви, часом об'єктивніша, ніж згадувані вище брати драматурга.

Упорядник книги, ідучи за Стеценком, подає спогади дружини драматурга лише з 1883 року, коли перша трупа корифеїв прибула до Єлисаветграда і до неї вливається увільнений зі служби Карпенко-Карий.

²³ Стеценко Леонід Федорович – кандидат філологічних наук, доцент, автор першої монографії, присвяченої творчості І.Тобілевича (Стеценко Л. Карпенко-Карий (І.К. Тобілевич). Життя і творча діяльність. К.: Держ вид. об'єднання мистецтва, 1957. – 305 с.)

З великою художньою майстерністю Софія Віталіївна розповідає про знайомство з Карпенком-Карим, про поділене нею з письменником ночеркаське заслання, творчо найбільш плідне для Карпенка-Карого, про театральні гастролі після заслання та їх спільне життя на хуторі Надія. Особливо цікаві для нашого читача розповіді про приїзди Карпенка-Карого до рідного краю, про творчу історію його драматичної спадщини, створеної на хуторі Надія, про похорон письменника на сільському цвинтарі поблизу хутора.

По-різному складалися взаємини Карпенка-Карого з його дітьми. Найближчим до письменника став син Назар, в опублікованій епістолярній спадщині письменника майже половина – листи до Назара. І в кожному з листів якась інформація творчого порядку. З другої половини 90-х років минулого віку Карпенко Карий ділиться з сином думками майже про всі свої твори, над якими він починав працювати.

Тому спогади Назара Тобілевича, вміщені у рецензованій книзі – важливий документ до характеристики творчості драматурга. Коли ж додати, що в них велике місце займають розповіді про події, які відбулися у нашому краю, стане зрозумілою зацікавленість майбутнього читача книги.

Варті пильної уваги також спогади І. Мар'яненка, племінника Кропивницького, який бачив Карпенка-Карого на сцені, акторів Г. Маринича та П. Коваленка, письменника Є. Кротеви́ча. Усі вони приливають якесь світло на постать нашого великого земляка.

Є й таке, що викликає заперечення. Не задовольняє мізерний тираж книги, її обсяг. Хотілося знайти у книзі і невідомі до цього згадки людей з оточення драматурга, висловлювання про письменника культурних діячів того часу. Чому б було не дати, скажімо, уривки зі спогадів лікаря Михалевича, котрий разом із Карпенком-Карим керував у Єлисаветграді народницьким гуртком, учасника гуртка Дудіна з його «Обзора революційного движенья в гор. Єлисаветградѣ», написані в ув'язненні. Зберігаються вони в Кіровоградському державному архіві, є такі, певно, і в інших сховищах. Упорядникам подібних книг перед їх комплектуванням варто радитися з іншими дослідниками.

Студіюючи матеріали про Карпенка-Карого, не раз натикаєшся на ім'я Є. Чикаленка, котрий у роки революції емігрував закордон, не сприйнявши радянської влади. Там він видає спогади, у яких багато цікавих розповідей про єлисаветградський період життя Карпенка-Карого, оповідач якийсь час навіть квартирував у будинку письменника. Робимо шкоду собі не пускаючи ті факти у науковий обіг.

Та це окремі побажання. Видавництво «Мистецтво» зробило велику справу, книга спогадів про Карпенка-Карого допоможе глибшому вивченню його життя і творчості.

М. Смоленчук

VI²⁴.

Президія Верховної Ради
Української РСР Голові постійної
комісії по культурі
тов. Георгію Іларіоновичу
Майбороді²⁵

Восени 1882 року назріли умови, за яких великий культурний діяч нашого народу, актор, режисер, драматург і композитор М. Л. Кропивницький, маючи за спиною двадцять літ (!) сценічного досвіду, нелегкою гуртовою працею збирає нарешті в Єлисаветграді першу українську трупу, яка почне звідси триумфальний хід професіонального українського мистецтва, всі тогочасні драматурги України ряд літ посилено створюватимуть трупі репертуар, композитори готуватимуть музичний бік вистав (бо ж відповідних навчальних закладів на Україні тоді не було), кращі люди нації на добре вільні пожертви на професіональному рівні обставлятимуть трупу, завдяки якій буквально за два десятиліття появляться сотні інших українських театральних колективів, тобто візьме свій початок український професіональний театр.

Поява першої української професіональної трупи в свою чергу теж була підготовлена тривалим попереднім театральним розвитком, особливо бурхливим в першій половині XIX ст. після написання перших українських п'єс («Наталка Полтавка» та ін.) та появи перших українських професіональних акторів, які змушені були грати в російських мандрівних трупах, що вряд годи для збору ставили українські вистави.

Говорю я банальні істини, бо зафіксоване усе це в численній науковій і довідковій літературі, в музейних експозиціях і меморіальних дошках, в програмах вузів і факультативних програмах середніх шкіл, в підручниках навчальних фільмах і діафільмах для студентів та учнівської молоді, нарешті, в умах кількох нинішніх поколінь українців, які навчаються, трудяться в народному господарстві республіки чи перебувають на заслуженому відпочинку.

І раптом усе це, легко й бездоказово, вирішене викинути на смітник

²⁴ Державний архів Кіровоградської області. ФР-6976, Оп. 1, спр. 529. Лист М. Смоленчука до Г. Майбороди. – 1 с.

Машинопис – копія надісланого адресату, автограф підпису.

²⁵ Майборода Георгій Іларіонович (1913–1992) – відомий український радянський композитор, кінокомпозитор, диригент, Народний артист СРСР (1960), Лауреат Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка (1963), у 1967–1968 рр. – голова правління Спілки композиторів УРСР. Депутат Верховної Ради УРСР 7-9-го скликань (1967–1980 рр.).

історії – на догоду сумнівним науковим «новаціям», котрі мають штучно «подовжити» на півсотню літ історію українського професіонального театру.

Історія культури нашого народу така висока, що вона не потребує ніяких натяжок.

Відзначення 100-річчя українського професіонального театру в 1882 році – визначна подія в культурному житті нашого народу, дата, достойна уваги ЮНЕСКО.

13 січня 1977 року
М. К. Смоленчук,
член Співки письменників
України, кандидат філологічних наук,
автор ряду книг і досліджень з історії
українського дожовтневого театру

ПРИЄДНАННЯ ДО АВТОКЕФАЛЬНОЇ ЦЕРКВИ ПАРАХВІЙ НА ХЕРСОНЩИНІ ХЕРСОНСЬКОГО ПОВІТУ 1921–1924 рр.*

*(Добірка документів)***

Документ 1.

Автокефальна Церква
Відділ Керівничий
Справа

Приєднання до Автокефальної Церкви парохвій
на Херсонщині Херсонського повіту

1921 р.

1924 р.

Єлисаветград

12.02.1922 р.

Високошановні, дорогі отці та братці мої!

Подую короткі, загальні інформації про стан Церковний навколо

* Публікацію підготував Захарченко Роман, історик-краєзнавець, м. Київ.

** Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (м. Київ). Ф. 3984, опи.1, спр. 255.

мене. Справа з українізацією принаймні однієї, хоч маленької (був. юнкерської-кавалерійської) церкви в самому місті не посувається. В помешканні цього храму зараз клуб Кав-школи. Місцеве громадянство українське, розпорошене, залякане, зголодніле, не виявляє активності; очікує. Є де-який ґрунт до приєднання окраїнної (Петро-Павл) церкви. Вживаєтиму заходів.

До цього часу зав'язав зносити з декількома пунктами в повіті, по трьох радіусах. Найуспішніше йде справа (з боку освідомлення населення й впливу на духівництво) в районі с. Антонівки (на межі Єлисавет. повіту з Криво-Ріжським Пов Катеринославщини церква в с. Березівці (Кердиніні). Цьому допомагає вчитель Корнієнко Петро, про якого я згадував, перебуваючи в Києві і який сам писав до Ради. Я надіслав туди деякі організаційні матеріали, збираюся завітати особисто.

Навожу витяг з листа Корнієнка до мене, який має істотну вагу й можливо дістане відповідні роз'яснення-інформації Ц. Р., які я прошу передати мені через подавця цього листа.

... «Окрім того, – пишуть мені, – мені необхідна справка: точна вказівка, яким каноничним правилом (Вселенськ. Собору чи Апостольск) керувався Всеукр. Церк. Собор, коли поставив сам (без Патріарха) єпископів для Укр. Церви. Це головне питання, з яким Вам на кожному кроці прийдеться зустрічатися. Бо вже давненько благочинні розіслали оповіщення про Єретичні події в тім числі не законне яко-би обрання (власне висвячення) єпископів. Мені здається, що все таки не вадило-б дістати благодать (певно автор хотів сказати «благословення» від Патріарха Грузії, щоб заткнути пельку ворогам нашим-русотяпам. Як думають про це в Церк. Раді?». і т. и.

Щодо першої частини запитань, то я з'ясував, надіслав матеріали, виписки, справки. Про зносити-ж з ієрархами й вищими Церк. Урядами інших автокефальн. церков у справі визнання й благословення. Корисно було-б дістати відповідь.

Щодо був. Кавалер. церкви, то богослужб. майно, яке в ній маєтсья, має надію дістати одне товариство селянське (біля міст. Глодоси) для був. домової церкви в маєтку Вар.-Секрета с. Н.-Миколаївка Глодоської вол., яку мають обернути на парохвіяльну, приєднавши до спілки укр-х парохвій. Вживаються заходи. Матеріали, інструкції передано. Передано літературу організаційного характеру й дано вказівки в с. Обознівку (біля Єлисавету, Сер 10-12). Там селяни жадають здихатися священника-росіянина, який поводитьсь як старорежимний поліцейський пристав. Займається, меж инш, вимагательством; ходе з молитвою по хатах, водячи з собою собаку; вдає із себе аристократа-сатрапа. (*приз. не розбірливо*)

По місту ширять рос. п. отці не розбірливо про «двадцяти-пятiletного?, українського єпископа», якого не розбірливо Рада призначає в Єли-

савет. Єпископ Павел Колосов знову захворів, не розбірливо, нікого не впізнає; психічно хворий. В не розбірливо «славяно-русской» церкви розгубленість, непевність. Між инш., наслідуючи звичаї укр. церкви, почали вже говорити казання й на вечерні. Раз було влаштовано бесіди-концерти з участю приїжджого з Москви священика. Але ці виступи не розвинулись бо застрайкував дірігент. Річ у тому, що під час «концертів-мітінгів» збирали гроші на хор, а викорис на платню за ин. церкву господарські видатки. Місцеве укр т-во могло-би, не розбірливо дістати не розбірливо церкву, але вагається, не маючи відповідного укр. диякона, півчі, не маючи коштів. І це спинає.

В Повіті «йдуть на уступки»; віддають дань часові. В 5-й роті (Кални-собор), Глодосах, святами Різдв. Хр. Й на Нов. Рік правили напів по українському.

Такі укр. стратегії виявляє і один з місцевих протоієреїв з Ковалівської церкви, настоятель о. Мих. Станиславський, магістр богосл., був. начальн. дух. школи. Найбільшими ворогами виступають попи-малороси, як Сем Ковалів та ин., які повели агітацію й проти мене.

Заснувалось кооперативне м-во по влаштуванню книгарні. Є надія, що скоро почне функціонувати й укр. церк.-богослужб. книжок. Попит на них значний.

Через те, що пророка не буває в своїй батьківщині, та з мотивів психологічних, корисно було-б, щоби заглянув сюди протоієрей благовістник-організатор «з Києва, од Укр. Церк. Ради». Він би, влаштувавши тут доклад чи лекцію, чи «собеседование», міг би таким чином посунути справу.

Відносно Повіту ці функції я гадаю взяти на себе незабаром. Перешкоджає, лише, продуктивність моєї праці моя заможність, на рівні з іншими смертними, од голосу шлунку. На становищу безробітного. Школи, в яких я працював, ледві дишуть. Взагалі справа Просвіти Народної гине; тухне світло. Діти дикунами лишаються; вчителі жебраками. А не певність щодо обіду на завтрашній день одбивається гнітюче й на психіці. Це ж спостерігається й на всьому громадянстві. При таких умовах питання інтелектуальні, потреби духа, не зацікавлюють.

В той же час в колах інтелігентів російських помітився нахил до справ «надприродніх», таємничих, містичних. Поширюються спірітичні чутки. Намагаються при допомозі духів розв'язати пекучі проблеми.

В одному такому гурткові зацікавився укр. церквою, привернути на мене навіть благословення духа, що живе в дуже високому розраді, на небі, та виявляють бажання скоріше мати укр. церкву на заливі, чути відправу укр. п.-отця, якого молитви будуть «бліже к Богу».

Таким чин., маємо вже й напів-українізованих спіритів, які допомагають справі українізації церкви. Мовляв, «камінь, якого не берегли будівничі»...

Духівництво «славяно-русское», в своїй анти-укр. агітації спирається на «сестричества», так званих церквах, і жінки, елемент більш консервативний і однобічно-клерикальний, являється завзятим ворогом «українського раскола».

Треба й по укр. парафіях гуртувати жіноцтво для противаги, протиставлення тим, тільки не як лише свічколоток, або верстало, а громадянок і діячок укр. церк. Руху. Вони були корисними в справі організації хору, від якого (від того, як поставлено співочу справу в церкві) залежить дуже багато.

Прошу дарувати мені, що не подар більш фактичного матеріалу. Ясність така, що дело зводиться до загальних виразів, до гуманостів.

Надіюсь з часом надіслати більш конкретний матеріал, коли робота на місцях дасть налідки.

А поки що доручаю себе Вишим молитвам і за Вас молюсь. Благ. свящ.

Й. Вітря.

Документ 2.

ВСЕУКРАЇНСЬКА
Православна Церковна Рада
«21» Березня 1924 р.
м. Київ, Короленка 24

До Української Православної
Автокефальної Парахвіяльної
Ради в м. Новомиргороді на
Херсонщині.
(при Св. Миколаївському Соборі)

Копія : Прот. М. Катеринополя о. Кирилу ВЕРЕЖНИЦЬКОМУ

Всеукраїнська Православна Церковна Рада повідомляє, що при розгляді проханням Парахвіяльної Ради в засіданні 17-го Березня Протокол ч. 32, ухвалено I / Погодитись з утворенням Єпископської Катедрі у м. Новомиргороді на Херсонщині, 2 / Повідомити про те Парахвіяльну Раду м. Новомиргорода з зазначенням що вибір на Єпископа Протоієрея Кирила Бережницького В.П.Ц.Р. приймає до відому прос Парахвіяльну Раду справу з хіротонією на Єпископа о. Кирила Бережницького обговорити і вирішити де саме мусить бути переведена хіротонія, про що повідомити як В.П. Ц.Р. так і Протоієрея Бережницького.

На підставі цієї ухвали В.П.Ц.Р. просе повідомити про вище зазначене і коли хіротонія буде вирішено перевести у м. Новомиргороді то необхідно надіслати кошти на подорож туди трьох осіб, а коли буде вирішено – у

Києві то необхідно вирядити до Києва Протоієрея о. Кирила Бережницького з належними документами.

Що ж торкається Богослужбових книг, то зараз в коморі В.П.Ц.Р. маються такі: Всюношна – 50 коп. Брошура Володимира Чехівського – 10 коп. Акафист Миколаїві – 40 коп., Октоїх – 1 карб. І канон Андрія Критського І кар.

Грохається указати кількість цих книжок необхіднцо вислати, а також переслати вартість цих книжок, після чого вони будуть негайно надіслані. Крім вартости необхідно вислати і на пересилку І кар. 50 коп.

Почесний Голова Ради ,
Митрополит
Голова Ради
Член-Секретарь

Документ 3.

До Всеукраїнської Православної Автокефальної Церковної Ради в м. Києві

Української Православної
Автокефальної Парохвіяльної Ради
В м. Новомиргороді що при
Св. Миколаєвському Соборі

Прохання

Після довгої і упертої боротьби з Тихонівською течією, автокефальна громада нарешті має в своїх руках неподільно св. Миколаєвський Собор. Але завдяки всіляким нелегальним заходам з боку прихильників старої й «нової» церкви нам прийшлося багато втратитися, а ще більше поневірятися по усіх усядах, розшукуючи шляхів до дійсного виконання декрету НарКом. Про волю віри й совісти... Прийшлося завдяки цім, сказати в «ненормальностям» погодитися на те, щоб взяти візу «Єлисаветградського Духовного Правління ОК.Ц., без без котрого влада не давала права користуватися майном собора... Старанників ОК.Ц. в м. Новомиргороді зовсім немає і ми розглядаємо такі кроки як порушення Окр. Ліквідкомом Єлисаветградщини вищезазначеного декрету. Тому маємо за честь прохати Всеукраїнську Православну Церковну Раду вжити по можливості заходів до того, щоби надалі цей декрет не порушувався і в справах Укр. Автокеф. Церк. ні одвертих, ні таємничих «?» Жива Церква ?

Друге: Ми рахуємо себе зараз на міцній позиції і єсть думка заснувати в м. Новомиргороді єпископську катедру, з'єднати південну частину Чи-

гринщини й північну Єлисаветградщини в цім місці, котрі залишаються до цього часу майже без впливу нашої організації. Якщо В.П.Ц.Р. погодиться з нашою думкою, то на цю посаду прохаймо призначити прот. м. Катеринополя о. Кирила Бережницького, а настоятелем собора затвердить прот. о. Авдія Потошенка. Про свою згоду просимо Раду сповістити якомога негайно, як нас так і о. Кирила Бережницького.

Трете: Позаяк у нас зараз немає майже ні одного примірника підручників для виконання Божіх служб – просимо Раду в самім скорім часу надіслати нам: 6 прим. Часословів, 6 прим. Служби на Великдень; 1 акаф. св. Миколаєві; 2 пр. «Всюношної служби», 6 молитовників; 2-обідні; також по 1 прим. нот всюношної й літургії, ? і т. ін., а також що є вже друковане як до служби Божої (октоїх, біблія, служби поста й страстного тижня) так і полемичних (брошуру В. Чехівського в 2-3 прим. і ін.). Вартости цього тепер ми не знаємо, а тому просимо сповістити нас ціну всього в золотій валюті і гроші переслани будуть негайно по одержанні того, що просимо.

Адресуйте все: м. Новомиргород. Голові Автокефальної Православної громади, при св. Миколаєвському Соборі Тихону Ільчу Кульчицькому, Салганна вул. д.1.-13.

Голова Ради | т. Кульчицький

Члени Ради | Г. Иванов

За Секретаря В. Кедреновская?

P.S. Ще забули нагадати прот требники. Вишліть, будь ласка, й требники, які є в 2-х примірниках.

Прот. А. Маташенко?

Документ 4.

Мандат

Пред'явник цього Священник о. Кузьма Залевський делегується громадою с. Скалівого Уманського пов на Київщині, в м. Київ на Всеукраїнський Церковний собор. В чім Скалівський Виконавчий комітет свідчить.

16 травня 1921 року

Голова Виконкома
писар

підпис
підпис

Документ 5.

Мандат

Пред`явник цього дяк Михайло Нужний делегується громадою с. Скалівого Уманського пов на Київщині, в м. Київ на Всеукраїнський Церковний собор. В чім Скалівський Виконавчий комітет свідчить

16 травня 1921 року

Голова виконкома
писар

підпис
підпис

Документ 6.

У.Р.С.Р.
Скалівський
Виконавчий
Комітет
16 травня 1921 р.
ч 396
с. Скаліва

Посвідчення
Пред`явник цього є дійсно дяк
св. – Покровської Церкви
села Скалівого Новоархангельської вол.
Уманського повіту на Київщині
Михайло Семенів Нужний, який ділігується
громадою села Скалівого в місто Київ на
Всеукраїнський Церковний Собор в тім
підписом та печаткою свідчиться.
Дійсно по 16 червня 1921 року
Голова Виконкому підпис
Писар підпис

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 881'512.145+908

Сергій Гайдук*

м. Світловодськ

ТЮРКСЬКИЙ (МУСУЛЬМАНСЬКИЙ) СЛІД У ОНОМАСТИКОНІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ/ НИЖЬОГО ПОТЯСМИННЯ (ДНІПРОВО- ТЯСМИНСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ)

У статті розкрито наявність тюркізмів у ономастиконі Центральної Наддніпрянищини/Нижнього Потясминня (Дніпрово-Тясминського межиріччя), виявлено їх присутність фактично в усіх онімах і прямий зв'язок їх із Татарським шляхом

Ключові слова: онім, тюркізм, взаємовпливи

Considering that the Turks (the Tatars) did not use to live in this region, they influenced on the onomastics of the region. Especially, this language spreads along with the Tatar way, though, in fact, all varieties of onyms are represented by the Turkic language: oykonoms – Taburishche, Kalantaiv, comonyms – Bashivka, Chereky, Kezirivka, Talamanivka, Kavasivka, dromonyms (both roads - Tatar and

* Гайдук Сергій, краєзнавець.

fords – the Tatar Inzhyr), drymonyms (Tatarske, Taburishche, Okhmatove, Embek), insulonyms – Khaniv, Pidikhaniv, Vasionykha, potamonym – Cairo, litonym – Okhmatova, widely represented anthroponyms: Abazova, Aha, Bakhmach, Basharatkarymova, Bohatyр, Dzherezhailo, Kabak, Mamai, Ordynskyi, Tataryn, Tatarchuk, Turchyn, Chemerys, Yarmolai.

Key words: onyx, Turkism, mutual influences.

У знакові дати, які віддаляють нас у часі від не менш знакових подій, доводиться звертати увагу на те, до чого ж призвели події, що пов'язані з певними датами - у даній статті пов'язано їх дві: утворення Кіровоградської області – 10.01.1939 р. [11, с. 331] – 80 років тому та перекриття русла Дніпра для утворення Кременчуцького водосховища й, відповідно, затоплення певної території, – 04.10.1959 р. [20, с. 4] – 60 років тому.

Зв'язок історії й ономастики більш ніж очевидний: протягом історичного процесу виникають оніми (і антропоніми – власні назви людей [37, с. 29], і топоніми – власні назви географічних об'єктів [37, с. 690]) і, здається, лише на те, щоб ці ж таки оніми з часом стали ключем до кращого розуміння історичних подій, зокрема в питаннях локалізації їх через прив'язування до доріг, річок, гір, лісів, населених пунктів, виявлення зв'язку на мовному рівні з народами-носіями, яких, як, власне, й географічних об'єктів, на час дослідження вже може й не бути (принаймні на даній території). Поряд із цим виникає запитання: скільки зусиль попередніх поколінь було витрачено на те, аби з поверхні землі (з мап) зникли так звані “білі плями”, тільки для того, щоб створити нові? “...наші предківські низи – під потопом. Лише стежки, стежки, протопти та дороги, що виповзають з-під води, – наше коріння” (Ф. Роговий) [27, с. 137]. Наслідок “потопу” – блакитна “біла пляма” («найбільша на Дніпрі» [20, с. 6]) з назвою Кременчуцьке водосховище. Зупинитись у даній статті на всьому розмаїтті онімів, представлених на цій території неможливо, то ж здійснимо обмеження як територіально, так і за класами онімів. Увагу буде приділено затоплених частині Новогеорґіївського (від 1969 року - Світловодського) району Кіровоградської області; ця вибірковість зумовлена й історично, бо вся ця територія на початок XVIII століття (час активного заселення краю) належала до чотирьох сотень: придніпровська північно-східна частина – до Городиської сотні Миргородського полку [12, с. 663], до цього ж полку належали й землі Власівської сотні по лівому березі р. Цибульник; землі придніпровської південно-східної частини (Воронівська сотня) та всього Потясминня з околицями Крилова (Крилівська сотня) належали до Чигиринського полку [13, с. 545] й на час утворення Кіровоградської області, як і весь район, перебувала в складі Полтавської області (перед тим – Харківської області).

Як зазначається в "Енциклопедії історії України": "Культура є сукупністю предметів і явищ, створених людською діяльністю" [12, с. 477], що, в свою чергу, складають культурну спадщину – "сукупність успадкованих сучасниками від попередніх поколінь культурних цінностей; розрізняється матеріальна і нематеріальна" [12, с. 486], до останньої "Конвенцією про охорону нематеріальної культурної спадщини" (Україною підтримано законом № 132 – VI від 06.03.2008 р.) відноситься, в першу чергу, мова "як важливий носій нематеріальної культурної спадщини". З огляду на вище сказане власні назви, як невід'ємна складова частина будь-якої мови належать до нематеріальної культурної спадщини. Власні назви (зокрема, топоніми) Крилівщини/Новогеоргіївщини (Світловодщини) в Дніпровсько-Тясминському межиріччі вже не можуть бути успадковані нащадками через втрату об'єктів, які вони називали, внаслідок затоплення Кременчуцьким водосховищем (виняток становили лише ойконіми – «власні назви будь-якого поселення» [39, с. 431], які замінили собою годоніми – «власні назви вулиць [36, с. 175]», що мали на собі комуністичний відбиток під дію Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», але їх структури була змінена, наприклад, ойконом Воронівка перетворився на годонім Воронівська (рішення шостої сесії Світловодської міської ради сьомого скликання №79 від 14 січня 2016 року), носії ж антропонімів – колишні мешканці затоплених територій розселились у різні місця, порушивши таким чином століттями формований антропонімікон краю. Варто зазначити, що, крім українського етносу, в окресленому регіоні були масово представлені польський, єврейський (часи Речі Посполитої), сербський (часи Нової Сербії), російський (часи Російської імперії та Радянського Союзу) і татарський (часи Дикого Поля) сліди в ономастиконі даного регіону. Хоча татари тут не мешкали, але свій відчутний слід залишили як у антропоніміконі (фіксації наявні, починаючи від XVII століття), так і в топоніміконі регіону. То ж, власне, варто й розпочати з того явища, завдяки якому татари як з'являлися, так і зникали в нашому краю – шляху (це і "смуга землі, по якій їздять і ходять; дорога" і "місце для проходу, проїзду" [7, с. 1401], і найповніше вираженому в дромонімах – «власних назвах доріг» [37, с. 175]) ("Це дорога створила людську расу й соціальний тип" (Д. Едвард) – саме дорога ("наше коріння"), сполучаючи населені пункти, рухали колеса історії в чітко заданих напрямках, у нашому випадку від Новогеоргіївська та його попередника Крилова до найважливіших для нашого минулого місць – Запоріжжя (а далі й до Криму), Чигирин (колишньої гетьманської столиці, розташованої менш, ніж у півсотні кілометрах), Черкас (із їх переправами через Дніпро) і, нарешті, до Києва.

Найдавніше зафіксованою (XVII ст.) є дромонім *Татарський шлях* (*tatarski szlak* [4, с. 127]), яким позначалася дорога, що прямувала паралельно Дніпру з півдня на північ, проходячи через с. Табурище та м/с Крилів (Kryłów – «містечко Чигиринського повіту на лівому березі річки Тясмин» [2, с. 747]; статус містечка цим населеним пунктом втрачено наприкінці XVIII ст. (тому й скорочення м/с), коли російська влада для посилення свого впливу в регіоні намагалася з'єднати цей населений пункт із Крилівським шанцем (від 1741 р. таку назву отримала Крилівська слобода, яку заснували на іншому боці р. Тясмин вихідці з Польщі та розкольників), який, у свою чергу, 1784 року став посадом Єкатеринославського намісництва з назвою Крилів (Крыловъ), а з 1895 року – повітовим містом Вознесенського намісництва з назвою Олександрія (Александрія), лише в 1821 році отримано ним назву – Новогеоргіївськ (Новогеоргієвськ) [40, с. 264]); частиною цієї дороги був *Татарський брід* [10 : 124] (був навпроти хутора Семена Булая; Власівська сотня) [26, с. 124] на *Тясмині* в районі м/с *Крилова*, бо саме він, будучи ворітьми і татарським набігам, і купецьким (татарським і турецьким, зокрема) валкам, слугував важливою сполучною ланкою **Татарського** шляху („напевне, татарський „шлях” не був ані шляхом купецьким, ані звичайним путівцем; шляхи й дороги часом зливалися з ним, частіше ж – перетинали, але цей шлях являв собою щось цілком особливе, мав винятковий характер: коли в інших був помітним і видавався усталеним виразний торований слід, то шлях [татарський – С. Гайдук], будучи відомий, рідко ставав видимим. Знаним був лише його загальний напрямок...” [3, с. 49]), а дещо північніше по праву руку від дороги (у бік с. Воронівка) було розташоване урочище *Татарське* [3]. Назви (і дримонім – «власна назва урочища» [37, с. 178], і дромонім – «власна назва шляху» [37, с. 175]) є прикметниковими утвореннями за допомогою суфікса *-ськ(ий)* (із відповідними родовими закінченнями) від етноніма татари (це слово монгол. походження і вперше зафіксовано було в історичних джерелах 732 р. [11, с. 379]) – «назва, що вживається для означення багатьох етнічних та політичних спільнот степової Євразії різноманітної мовно-культурної приналежності – тюркської, монгольської, фіно-угорської та тунгуської» [13, с. 36], на території України представлений етнос «кримські татари (самоназва къырым татарлар) – тюркський етнос, батьківщиною якого є земля Кримського півострова» [11, с. 379]. Частиною Татарського шляху, очевидно, було колись і болото Переволоче по лівому березі *Тясмина* біля м/с Крилів. Даний потамонім (власна назва річки чи її протоки [37, с. 178]) вказує на один із способів пересування – волочіння і походить від слова *переволочувати* зі значенням “волочити ще раз, повторно або заново, по-іншому” [7, с. 719]. При цьому Е. Мурзаєв наводить наступні народні географічні терміни: *волок* – “суходіл; ділянка

водного шляху, що припадає на сушу; вододільна місцевість, що знаходиться у верхів'ях річок, що течуть у протилежних напрямках, у різні басейни; перешийок між озерами та річками чи ділянки морського берега, де зручно перемішувати, волочити човни чи взагалі малі судна по суші; низький вододіл між двома близькими судноплавними річками”, *волоковий берег* “низинний, заплашний берег” [24, с. 128]. Проте, якщо відносно болотистої місцевості з назвою *Переволочна* не виникає сумнівів щодо її функціонального використання як території, через яку “переволочувались” човни в бік *Дніпра*, а саме до його правої протоки, що теж мала назву *Переволочна* чи *Переволочні* [39] (множинність форми могла бути зумовлена наявністю кількох місць для переправи (бродів) на цій протоці). Подібну назву – *Волочаївка* мала й річечка (права притока *Цибульника*) в районі с. *Золотарівка*. Хоча з гідронімом *Волочаївка* дещо складніше, бо вона може бути пов'язаною з апелятивом *волока* – “багниста низина, мочар” [30, с. 191] і означати “річка, що тече по багnistій, гнилій місцевості”, що, проте, не виключає й значення “річка, по якій волочать човни чи що-небудь інше” (варто ще відзначити наявність в українській мові апелятива *волока* – “ділянка сінокоосу чи жита, що дорівнює 8-10 десятинам” [30, с. 250]). Наявність бруду, гнилизни, болота посилюється присутністю на дотичній до річки території назви *Череки* [39] (куток с. *Золотарівка*), що пізніше трансформувалась у *Начереки* [39] (колишня прийменниково-іменникова конструкція “на *Черехах*”), даний комонім походить від тат. *черек* – “1. 1) гнилий; 2. 1) гнилизна// гнильний; 2) потерть” [34, с. 127]. Слід додати, що поряд із *Переволочною* було, принаймні станом на першу половину ХХ століття, найвужче в цьому районі русло *Дніпра*, де знаходилась переправа на лівий берег, яка слугувала зв'язком між жителями *м/с Крилів* та селища *Градизьк* (колишнє *Городище*), назва якого теж тюркського походження – *Инжир*, *Инжирь* [8]: *інжир* – «фігове дерево, соквовниця, *Ficus carica* L.; фіга, смоква»: тур. *incir* – «винна ягода, дика سموковниця», тат. *инжир* – «т.с.», похідне від перс. *anğîr* – «т.с.» [14, с. 304].

Цікавим із цього боку є спостереження А. Тойнбі: “Козаки винайшли свій спосіб блокувати військову потугу кочівників – вони захопили річки, єдину деталь природного ландшафту, якої кочовики не освоїли і яка була їм не на користь, а на шкоду. Для кочових вершників річка становила важко подолану перешкоду, а користуватися нею для транспортних пересувань вони не вміли, тоді як руський селянин і лісоруб був чудово обізнаний у річковій навігації” [34, с., 124]. Саме тому наявність річки *Тясмин* і слугувала за природний кордон із *Диким Полем* (*Loca Deserta/Dzike Polie* [1]), із якого, власне, й прямували татари, призводила до того, що татари перед її перетином мали згуртуватись, навіть здійснити останній намаз перед початком «джихаду меча» – «збройної боротьби з невірними,

аби, в ній загинувши, отримати вічне блаженство в раю» [17, с. 67] у мечеті, про сліди якої повідомив у своїх щоденниках 1594 року Еріх Лясота. Сама ж мечеть була розташована біля урочища Табурище, поряд із яким із часом виник населений пункт, шляхом трансонімізації отримавши цю ж назву, обидва оніми походять від татар. табур – «табір» [6, с. 90], а в самому Табурищі аж до затоплення зберігалися й комоніми («власні назви частини населеного пункту, кутка» [36, с. 178]) тюркського походження: Башівка – від татар. баш – “1. голова; вершина” чи “головний” [34, с. 18] (про факт розуміння місцевим населенням татарської мови може свідчити інший варіант цієї назви – Горівка, що є дослівним перекладом з татарської; Кезірівка - від тур. *cezir* – «корінь» [6, с. 153]. Також тюркське походження мають і деякі інші комоніми й навіть ойконіми, населені пункти (чи їх частини), які вони називають, розташовані дотично до Татарського шляху: Талама^анівка – куток с. Подорожне; даний комонім є тюрк. походження від слів *tala* – «грабувати, розоряти» [10, с. 528] і *man* – «чотирирічна вівця» [10, с. 335], Кавасі^вка – куток с. Клочкове; пох. від прізвища Кавас, в основі якого лежить слово кавас – (*Kawwás, Kavas, Chawas*) – «мусульманська почесна охорона, яка мала найнижчу поліційну владу й приставлялася в Туреччині до дипломатичних агентів усіх рівнів, також і до вищих турецьких сановників» [41, с. 802]; Калантаї^в – село на правому березі Тясмина; на походження назви від прізвища Калантай вказує суфікс *-iv*, а саме прізвище, в свою чергу, як зазначає дослідниця І. Єфіменко «фіксується в XV ст. як назва литовського дворянського роду», а ця територія вже тоді входила до Великого Литовського князівства, саме ж прізвище, за дослідженнями О. М. Трубачова, пов’язано з тюрк. *кулантай* «кулантай, дикий осел», узб. *кулунтай* «лоша», із зауваженням, що антропоніми від назв тварин взагалі характерні для тюрків, також антропонім Калантай {Колонтай} відомий як ім’я золотоординського татарина ще з пер. пол. XIV ст. [16, с. 53].

Своєрідними рудиментами ще до татарської (але тюркської) епохи можуть слугувати наступні оніми: Енбек: 1) Ембекъ [8], Имбек [26, с. 130], Имбек, Инбек [ФЗМІ] – ліс біля Самусівки 2) Енбек [ФЗМІ] – балка біля с. Подорожне як від кутка Калиниківка с. Чернече; 3) Енбек [ФЗМІ] – вигін, низина й сінокіс (с. Вітрівка); 4) Ембек [ФЗМІ] – хутір біля с. Самусівки; вочевидь, найдавнішим географічним об’єктом, який отримав цю назву був ліс (що й підтверджується найдавнішим чергуванням); сама ж назва походить від казахського слова енбек – «праця» [КРС, 62] (на території Казахстану зафіксовано більше 20 населених пунктів із такою назвою [https://rosreestr.ru/upload/documenty/doc_5%20Kazakhstan2013.pdf]), це слово могли занести на Україну «алани, які розбили скіфів і прийшли в Північне Причорномор’я і далі в Європу» [ЕІУ, IV, 18] й міг бути пов’яза-

ний із розчищенням від лісу для подальшого використання з землеробською метою; фонетичні варіанти Енбек/Ембек Енбек/Інбек можна пояснити так: [н] перетворюється в [м] перед [б], як це відбувається, наприклад, у польській мові («вимова а починається з [о] та поступово переходить у [м] перед b, p»/ «вимова є починається з [е] та поступово переходить у [м] перед b, p» [Слюсар додати до джерел, 304]); зміна [е] на початку слова могло відбутись за аналогією, наприклад, до слова Еспанія - Іспанія (див. еспаньйола (франц. *espagnol* – «іспанський») – «коротенька гостра борідка» [Морозов СІС, 207]).

Енбеки – 1) луки під лісом Енбек біля с. Чаплище; 2) болото під лісом Енбек біля с. Чаплище; множина від Енбек (див.); Імбек: 1) Имбек, Инбек [Пивовар, 157] – ділянка степу з лісами та ґрунтами; Городиська сотня; 2) Imbek [СМУ, 411] – річка, п. Дніпра, протікала через с. Калабарок інші назви – Калабарок, Кисіль, Довжик; Інбек: 1) Інбек [Караката, 34] – болото біля Фенового (с. Велика Андрусівка); 2) Інбек, Инбекъ [СМУ, 411] – болото між с. Адамівка та с.Калабарок.

Окремої уваги заслуговують літонім («назва прибережного суходолу» [АПФП, 178]) Охматова, Ахматова [Пивовар, 70] – долина по правому березі р. Тясмин, на якій розташовувалось м. Новогеоргіївськ, даний онім утвор. від мусульманського власного імені Ахмат/Ахмад/Ахмед (з араб. *أحمد* – «прославлений» [ССЛИНСК, 110]) та дримонім Охматове Охматове, Охматовское [Пивовар, 120] – урочище в районі м/с Крилів; Власівська сотня; дримонім утвор. шляхом трансонімізації попереднього оніма, але з відповідним узгодженням родового закінчення. Після останнього нападу на Україну Крим Гірей-хана в 1769 році [ЕІУ, 5, 375] відчулася втрата зв'язку з мусульманським походженням цих онімів, що призвело до появи (не без народної етимології) лімніоніма («власної назви озера» [АПФП, 178]), який віддалено нагадує форму Охматове – Лохмате (виник у середовищі старообрядців на підставі рос. слова лохматий – «кудлатий, довгошерстий» [Даль, 2, 269], вочевидь, завдяки моху на берегах). Використання різномовних елементів можна продемонструвати тюрксько (татарсько)-українським комонімом-гібридом **Карасабанівка** (назва кутка с. Адамівки (Чигиринський район); суфікс *-івка* в даному випадку не виражає присвійності, а вжитий за аналогією до інших подібних утворень, широко представлених у даному регіоні) з Карасабаня ([а] в основі – наслідок акомодатії): карасу – джерело, озерце; тип маловодної річки, що живиться виходами ґрунтових вод при підніжжі гір, у міжгорних долинах (тюрк.) [10: 257] , баня – мінеральне джерело, солеварня (укр.); джерело, переважно тепле (давньорус.) [10: 72].

Також тюркське походження мають потамонім Кайра, Каіра [8 – дніпровська протока біля острова Просередок; пох. з тюрк. – «дріб-

168

ний пісок, мілізна, бергова коса» [24, с. 241], що вказує на те, що цей гідронім є вторинним по відношенню до інсулінума на позначення острова – колишньої коси, який, можливо з часом був розмитий та інсулонім («власна назва острова» [36, с. 178]) Васійониха – дніпровський острів (біля с. Старе Липове); назва походить від крим.-татар. васий – «опікун» від васыять – «заповіт» [34, с. 26]. Також унікальними є такі два інсулоніми: Ханів - дніпровський острів вище острова Підіханівого, але нижче о.Пидимихи; даний інсулонім утвор. шляхом субстантивації та онімізації присвійного прикметника від апелятива хан – «титул феодальних правителів у тюрських і монгольських народів; через посередництво монгольської мови запозичено з китайської» [15, с. 154-155], «у Кримському ханаті хан – титул правителя держави» [13, с. 343], відповідно інсулонім Підіханів утворений поєднанням префіксації (на основі прийменниково-іменникової конструкції «піді Ханів») з нульовим закінченням.

Окреме місце посідають, зафіксовані в даному регіоні, антропоніми тюркського походження, від деяких із них, зокрема, утворені й оніми інших розрядів, наприклад: Сатаєве: 1) Сатаєве [39], Сатаєво [33] – ліс між с. Пеньківка та с. Бабичівка; 2) Сатаєве [39] – пляж, „пологий беріг” на лівому березі р. Тясмин біля с. Чернече; і дримонім, і пляжонім паралельно утворені від рос. прізвиська татар. походження Сатаєв, яке, в свою чергу, утвор. від власного татар. імені Сатай – «коханий, близький родич» [32, с. 374]. Антропонімікон прізвиськ тюркського (татарського) є досить широкий у даному регіоні, при тому, що деякі представлені прізвиська зафіксовані, починаючи від XVII століття: Абазова (Новогеоргіївськ, Ревівка) [25, с. 784] – від тур. abaza – «дурний» [5, с. 253]; Ага (Табурище) [26, с. 43, 274] – від татар. ага – «дядько» (увічливе звертання до старшого чоловіка) [34, с. 9]; Бахмач (Горобцівка) [26, с. 270] – від татар. бахмач – «баштан» [34, с. 12]; Башараткаримова (Чаплище) [25, с. 774] – татар. башарат (діалектна форма) – «блага новина» [34, с. 73] і татар. карим – «великодушний, шляхетний, щедрий» [34, с. 138]; Башаришветова (Чаплище) [22, с. 27] - баш – “1. голова; вершина” чи “головний” [34, с. 18] і ришвэт – «хабар» [34, с. 72]; Богатир [Пивовар, 43], Богатырь [23, с. 56]; Богатырева (Табурище) [23, с. 164] – баһадир – 1) богатир, герой; 2) богатирський, мужній [34, с. 18]; Джережайло (Крилів) [26, с. 64] – татар. дәрәжә – «1) звання, чин, ранг; 2) рівень, ступінь» [34, с. 30]; Кабак (Крилів) [26, с. 60] – татар. кабак – «гарбуз» [34, с. 39]; Карагай (Велика Андрусівка) [26, с. 68] – татар. 1) модрина; 2) розм. сосна [34, с. 41]; Караката (Велика Андрусівка) [25, с. 655] – татар. карак – «зłodий, шахрай» [34, с. 41]; Качаргак (Крилів) [26, с. 5] – від татар. тікати/ утекти [34, с. 41]; Киекбей (Калантаїв) [25, с. 670] – татар. киек – «дичина, звір (промисловий)» [34, с. 43] і бей (бег, бек) – «титул правителів або військових начальників у Османській

імперії, Кримському ханстві та інших тюрк. державах» [11, с. 214]; Курбатова (Микільське) [25, с. 720] – тюрк. qar(a)bat з араб. qarābat – «короткість, близькість, спорідненість» [5, с. 250]; Май (Ревівка) [21, с. 3] – татар. май – «масло» [34, с. 55]; Майдан (Обломівка) [26, с. 47] – запозич. з тюрк. мов (крим.-татар. mǎidan – «вільне, рівне місце» [14, с. 361]); Мамай (Велика Андрусівка) [21, с. 138], [25, с. 658] – власне чоловіче ім'я, найімовірніше, від татар. тамај – «чудовисько, яким лякають дітей» або там – «чорт, диявол» з часткою –aj (рудимент Р. в.) [5, с. 222]; Ординский (Чаплище) [22, с. 22] – тур. ordu – «військовий табір» як і монг. ordu, orda – «двір, табір, стоянка, орда» [15, с. 210];

Саламаха (Велика Андрусівка) [26, с. 68] – від татар. салам – «солома/солом'яний» [34, с. 77]; Солобеев (Закаміння) [22, с. 13] – татар. солы – «овес/вівсяний» [34, с. 88] і бей (бег, бек) – «титул правителів або військових начальників у Османській імперії, Кримському ханстві та інших тюрк. державах» [11, с. 214]; Таламалай (Подорожнє) [25, с. 752] – татар. тал – «верба» [ТУС, 91] і татар. малай – «хлопчик/хлопчачий» [34, с. 56], Татаренко (Крилів), Татарченко (Походіївка) [26, с. 269] Татаринъ (Табурище) [21, с. 110], Татариновъ (Ревівка) [21, с. 9], Татарчукъ (Закаміння) [22, с. 25] – татар. татар – «татарин» [34, с. 94], Тургай (Закаміння) [22, с. 29] – татар. тургай – «жайворонок» [34, с. 102], Турчин/ Турчина (Велика Андрусівка; Крилів) [25, с. 664, 778] Турчинъ [26, с. 5], Турчиненко (Воронівка) [26, с. 6], Турчинській (Ревівка) [21, с. 68] – тур. Türk – «турок; тюрк», пов'язане з türk – «грубий, жорстокий, неосвічений, розбійницький» [15, с. 682], Черемис, Черемисова (Новогеоргіївськ) [25, с. 779] – запозичення з татарської мови черемис – «застаріла назва марійця» [15, с. 302], на останок – **Шатхан** شاتخان [шатхан] – інскрипція на надгробку єврейського кладовища, але даний антропонім є татар. (тюркського) походження: татар. шат – «радісний» [34, с. 132] і хан – «титул феодальних правителів у тюркських і монгольських народів; через посередництво монгольської мови запозичено з китайської» [15, с. 154-155], «у Кримському ханаті хан – титул правителя держави» [13, с. 343].

Отже, враховуючи те, що тюрки (татари) в даному регіоні не мешкали осідло, проте свій слід у ономастиконі краю залишили. Головним чином цей мовний слід поширюється і паралельно збігається з Татарським шляхом, хоча відтюркські представлені фактично всі різновиди онімів: ойконіми – Табурище, Калантаїв, комоніми – Башівка, Череки, Кезірівка, Таламанівка, Кавасівка, дромоніми (і дороги: Татарська, і броди: Інжир, Татарський), дримоніми (Татарське, Табурище, Охматове, Ембек), інсулоніми: Ханів, Підіханів, Васійониха, потапонім Каїра, літонім Охматова, широко представлені антропоніми: Абазова, Ага, Бахмач, Башараткаримова, Башаришветова, Богатир, Джережайло, Кабак, Мамай, Ординський, Татарин, Татарчук, Турчин, Чемери, Шатхан.

Використані джерела та література:

1. Delineatio Generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina. Cum adjacentibus Provinciis. Загальний план Диких полів, простіше кажучи, Україна, з належними провінціями Гійома ле Вассера де Боплана
2. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego s innych krajów słowiańskich. T. IV. – Warszawa, 1880. – 960 с.
3. Źródła dziejowe. Tom XXII. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemia Ruskie. Ukraine (Kijów – Braclaw). Dział III. Opisane przez Aleksandra Jabłonowskiego. – Warszawa: Druk Jana Cotty, 1897. – 796 с.
4. Архивъ Югозападной Россіи, издаваемый временною комиссіею для разбора древнейшихъ актовъ, высочайше утвержденною при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. Ч. 5. Акты о городахъ (1432 – 1798). Т. 1. – Кіев, 1869. – 125-132 с.
5. Баскаков Н. А. Русские фамилии тюркского происхождения. Москва: Главная редакция восточной литературы, 1979. – 279.
6. Баскаков Н. А. Турецко-русский словарь. – Москва: Издательство «Русский язык», 1977. – 966 с.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови, – К.; Ірпінь: Перун, 2001. – 1428 с.
8. Военно-топографическая карта России, составл. в масштабе 3 версты в дюйме. Лист Р – XXV, Л – 11.
9. Даль В. Толковый словарь живого Великорусского языка, В 4 т. – М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1965. – Т.4. – 684 с.
10. Древнетюркский словарь, – Ленинград: Издательство «Наука», 1969. – 678 с.
11. Енциклопедія історії України: В 10 т. Т V. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2008. – 568 с.
12. Енциклопедія історії України: В 5 т. Т VI. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2009. – 784 с.
13. Енциклопедія історії України: В 10 т. Т X. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2013. – 784 с.
14. Етимологічний словник української мови. / Головн. ред. О. С. Мельничук. В 7 т. Т. II. – К.: «Наукова думка», 1985. 570 с.
15. Етимологічний словник української мови. / Головн. ред. О. С. Мельничук. В 7 т. Т. VI. – К.: «Наукова думка», 2012. - 566 с.
16. Єфименко І.В. Українські прізвищеві назви XVI ст. – К.: Наукова думка, 2003. – 168, с. 89.
17. Ислам. Энциклопедический словарь, Москва: Главная редация восточной литературы, 1991. – 320 с.
18. Казахско-русский, русско-казахский словарь для учащихся и студентов, Алматы: Арука, 2002. – 416 с.
19. Караката Г. Історія с. Великої Андрусівки. Рукопис. – 238 с.
20. Кременчуцька ГЕС. Довідник, Вишгород: Укргідроенерго, 2009. – 14 с.
21. Метрическая книга, данная изъ Херсонской духовной консистории Александрійскаго узда м. Ревовки въ Димитріевскую церковь для записи родившихся, браком сочетавшихся и умершихъ на 1860-й годъ
22. Метрическая книга, данная изъ Херсонской духовной консистории для записи родившихся, браком сочетавшихся и умершихъ на 1860-й годъ (Закаменье)

23. Метрическая книга, данна изъ Херсонской духовной консистории для записи родившихся, браком сочетавшихся и умершихъ на 1872-й годъ (Табурище)
24. Мурзаев Э. М. Словарь народных географических терминов. – М.: Мысль, 1984. – 656с.
25. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Кіровоградська область. – Український інститут національної пам'яті України. Кіровоградська обласна державна адміністрація. Кіровоградська обласна рада. – Кіровоград: ТОВ „Імекс ЛТД”. – 920 с.
26. Пивовар А. В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії: в документах середини XVIII століття. -- К.: Академперіодика, 2003.- 336 с.
27. Реестра всего Войска Запорожскаго послѣ Зборовскаго договора съ королем польскимъ Яномъ Казимиромъ, составленные 1649 года, октября 16 дня, и изданные по подлиннику О. М. Бодянскимъ. – М.: издание Императорскаго Общества Истории и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ въ университетской типографіи. – 1875. – с.
28. Роговий Ф. Поруки для батька. – К.: Радянський письменник, 1988. – 280 с.
29. Словник гідронімів України. – К.: Наукова думка, 1979. – 784 с.
30. Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука.-- К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1985. – 968 с.
31. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. У двох томах. Том 1. – К.: Наукова думка, 1977. – 632 с.
32. Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. Т.1. – К.: Наукова думка, 1997. – 494 с.
33. Суперанская А.В. (ред.) Справочник личных имен народов РСФСР. М.: Русский язык, 1987. – 656 с.
34. Схематическая карта лесов Новогеоргиевского лесхоза Кировоградского управления лесного хозяйства Кировоградской области лесоустройства 1947–1948 гг. Общая площадь 21852,8 га. Масштаб: 1:100000.
35. Татарсько-український словник/ За загальною редакцією С. Ш. Замалеєва. – Харків: Прапор, 2002. – 176с.
36. Тойнбі А. Д. Дослідження історії. У 2-х томах. Том 1. – К.: “Основи”, 1995. – 616 с.
37. Торчинський М. М. Денотативно-номінативна структура територіонімів як складник української ономастичної терміносистеми// Актуальні проблеми філології та перекладознавства. Серія Філологічні науки. – Випуск 9. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – С. 173-174.
38. Українська мова. Енциклопедія/ Редкол. Русанівський В. М. (співголова), К.: Видавництво «Укр. еникл. ім. М. П. Бажана», 2004. – 824 с.
39. Фонд Захарівського музею історії Світловодської районної ради Кіровоградської області
40. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. Т. XIII, СПб: Типо-Литография И. А. Ефрона, 1894. – 480 с.
41. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. Т. XXI, СПб: Типо-Литография И. А. Ефрона, 1897. – 480 с.

Андрій Бутко*

м. Світловодськ

ТЕРИТОРІЯ ЗАДНІПРСЬКИХ МІСЦЬ ГЕТЬМАНЩИНИ В ПЕРІОД З ПОЧАТКУ XVII – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТЬ.

У статті висвітлено питання зміни назви території Задніпських місць Гетьманщини в період з початку XVII – в першій половині XVIII століть, проаналізувавши відомості наявних писемних джерел; подані відомості історіографічної літератури щодо кордонів Задніпських місць та їх адміністративної приналежності; зроблений узагальнюючий аналіз описів та зображень території за наявними в розпорядженні писемними джерелами та картографічними матеріалами; електронними методами дослідження визначено вказану територію в межах сучасних адміністративних одиниць Центральноукраїнського регіону.

Ключові слова: Потясминня, територія Задніпських місць Гетьманщини, колонізація, козацькі полки та сотні.

This article covers the issues of changing the name of the territory of the Zadnips'kykh places of the Hetmanate in the period from the beginning of the XVII – in the first half of the XVIII century, having analyzed the information of the available written sources; information provided historiographical literature with regard to the borders of Zadnips'kykh places and their administrative affiliation; a general analysis of descriptions and images of the territory is made on the base of the available written sources and cartographic materials; determination of the specified territory within the limits of modern administrative units of the Central Ukrainian region is carried out by means of electronic research methods.

Key words: Potyasminnya, the territory of the Dnieper places of the Hetmanate, colonization, Cossack regiments and hundreds.

Історія території, яка відома з документів початку 40-х – середини 50-х років XVIII століття під назвою Задніпські місця – це історія прикордонної території тогочасного південного Правобережжя Гетьманщини. За право володіння та підпорядкування з метою освоєння цих земель протягом XVII – першої половини XVIII ст. боролися Річ Посполита, Московське царство – Російська імперія, Османська імперія, Запорізька Січ, і власне Гетьманщина, і щодо неї вели політику заселення, з метою контро-

* Бутко Андрій, директор Світловодського міського краєзнавчого музею.

лю в адміністративному та господарському відношенні на свою користь. Та фактично, все ж визначним чинником заселення та господарського освоєння території Задніпрських місць, являлась так звана “народна колонізація”, але під постійною спробою всебічного контролю з боку козацької полкової та сотенної старшини Гетьманщини.

Заселення та господарське освоєння території Задніпрських місць було результатом політики тогочасних вищезгаданих держав, в переважній більшості, на порубіжній території, що зараз входять до територій областей Центральноукраїнського регіону. Поглиблене вивчення окремих історичних територій сучасної України є зараз актуальним для історичної науки, оскільки історія сучасної території України складається з історій окремих її регіонів, які в минулому мали свої історичні назви та є зараз невід’ємною складовою держави Україна. Дослідження історичних регіонів України розкриває складні політичні, соціальні, культурні процеси на їх території в минулому, та показує і доводить складність формування сучасної території України, територіальна цілісність якої в сучасності є пріоритетним напрямком як внутрішньої так і зовнішньої політики України.

Вперше назву “Задніпрські місця” вжив у своїй праці А. Скальковський [1, с. 9]. Дослідник розглядав землі та коротко історію Задніпрських місць як складову територію Запорізької Січі та пізнішого виділення з неї частини для утворення на їх землях військово-господарського утворення Нової Сербії, як початкових етапів освоєння та утворення Новоросії [2, с. 1–59; 23].

Значною мірою заповнило існуючу прогалину дефіциту документального матеріалу з історії Задніпрських місць видання А. Пивовара [3] – перша, найбільш повна публікація документальних матеріалів з описами досліджуваної нами території та географічним словником, що включає змістовні примітки та коментарі, в назві якої відображено визначення “Задніпрські місця”. Робота містить також опубліковані картографічні матеріали, що мають відношення до території Задніпрських місць Гетьманщини протягом вказаного періоду.

Останнім часом з’явилась низка статей з питання і проблеми урядової та народної колонізації, заселення та господарського освоєння території Задніпрських місць О. Січової [4, 5, 6], о. Юрія Мицика [7], Р. Шияна [8] на основі архівної джерельної бази, в яких в загальних рисах описана досліджувана територія.

Монографія Д. Вирського, містить деякі матеріали з історії території Задніпрських місць, в контексті дослідження ареалу Кременчуччини [9].

В підручнику для учнівської та студентської молоді “Кіровоградщина. Історія рідного краю», розділі “Ранньомодерна доба в історії нашого

краю” в загальних рисах подаються відомості про територію Задніпрських місць в зв’язку з їх народною та урядовою колонізацією [10, с. 53–88].

Мета: дослідження питання зміни назви території Задніпрських місць Гетьманщини в період з початку XVII – в першій половині XVIII ст., проаналізувавши відомості наявних писемних джерел та надати відомості історіографічної літератури щодо їх кордонів та адміністративної приналежності; зробити узагальнюючий аналіз описів та зображень території за наявними в розпорядженні писемними джерелами та картографічними матеріалами; електронними методами дослідження визначити вказану територію в межах сучасних адміністративних одиниць Центральноукраїнського регіону.

Від часу падіння Чигирин (1678 р.) та підписання “Трактату про вічний мир” між Річчю Посполитою і Московським царством (1686 р.) поступово територія Гетьманщини, в тому числі і на південь від річки Тясмину, закріплюється за Московським царством. Тогочасний кордон в тексті трактату визначався: “...от устья реки Тясмины рубеж имеет быть вверх, в поле, прямою чертою веден, Чигирин не займаю, к лесу, которой называется Черной, в сторону Их Царского Величества имеет належать” [11, с. 774]. Андрусівський договір 1667 р. був підтверджений умовами “Вічного миру” 1686 р., однак саме за Андрусівським перемир’ям було закладено підвалини поділу України між Річчю Посполитою і Московським царством.

В тексті “Трактату про Вічний мир” територія правобережжя середньої течії р.Дніпра позиціонується як задніпровська територія по відношенню до Московського царства, що закріплена за Річчю Посполитою з розташованими на ній містами: “Также, если Королевского Величества подданные от Полоцкого и от Витебского краю или в Заднепровских городах...” Тож, по аналогії, починаючи з кінця XVII ст. територія вздовж правобережжя середньої течії р. Дніпра – “за Днепром рекою”, що за договором повинна залишатись пустою, та територія на південь від річки Тясмину, що за договором відходить в володіння Московського царства, починає іменуватись, за своїм географічним місцем розташування по відношенню до Московії, як “территория по той стороне Днепра”. Хоч на той час це була територія Чигиринського полку Гетьманщини, при розподілі території між Річчю Посполитою і Московським царством, як видно її юридичне існування та приналежність земель по купчим і по займам вихідцям Чигиринського полку, не береться до уваги. Таким чином, бачим наявний факт ігнорування прав Гетьманщини та розпорядження територією без її на те дозволу і згоди.

Універсал гетьмана І. Скоропадського 1711 р. про переведення жителів “гетьманського” Правобережжя в лівобережні сотні Миргородсько-

го полку після поразки російської армії в Прутському поході та підписанні Прутського миру, подає назву території на південь від річки Тясмину як “Задніпрський край” [12, арк. 208].

1732 р. київський генерал-губернатор граф фон Вейсбах доручив генералу-квартирмейстру Карлу фон Штофелю зробити опис “Задніпрських місць”. Копія опису 1732 р., складена фон Штофелем в своєму заголовку вже має задокументоване власне географічне визначення – назву досліджуваної нами території як Задніпрські місця – “Копия с описи Заднепрским местам 1732 году генерала квартирмейстера, что ныне генерал лейтенант, Фонштофеля” [12, арк. 193–196 зв.; 13, арк. 941–945], та вона відноситься, найбільш ймовірно, до 1752 р. тому і назва території належить до цього року, а як опис іменувався в оригіналі нам достеменно не відомо.

В документах Гетьманщини початку 40-х рр. ця територія фігурує як територія “по той стороне Днепра”.

В чолобитні генерал-лейтенанта Бібікова 1744 р. від Генеральної військової канцелярії стосовно спадкоємних ґрунтів під Криловом лубенського полковника Петра Апостола вказується на місце розташування: “недвижимостей той заднепрской слободки Криловской” [14, арк. 1]. Тут же ми і зустрічаємо власне назву Задніпрські місця: “означенние Заднепрские места причислены к Миргородскому полку”.

В іменному указі імператриці Єлизавети від 12 жовтня 1752 р. гетьману К. Розумовському з приводу прав на задніпрські ґрунти вказуються: “те Заднепрские отдаленние места по последнюю Турецкую войну и в российском владении не били” [15, арк. 119].

В 1752 р., в зв’язку з передачею “Задніпрських місць” під поселення сербів, слідує низка іменних та сенатських розпорядчих документів гетьману К. Розумовському, в яких наказується описати територію, поселення та населення. Вказівки переадресовуються миргородському та полтавському полковникам, від яких з часом надходять до Генеральної військової канцелярії відповіді, з інформацією, що вказувалась у вимогах до опису території.

Так, в донесенні гетьману К. Розумовському миргородського полковника Ф. Остроградського від 21 квітня 1752 р. з додатком вимог до опису території полку секунд-майора О. Никіфорова зазначено: “я во описании заднепрского поселения находится буду” [12, арк. 206]. В відомості за донесенням архангелогородського сотника Попатенка миргородському полковому писарю Козачковському 1752 р. зазначається: “...о размерении земли Заднепрской комиссия поручена, того ради ... прошу об определении ныне по означенные с издревле принадлежащие к означенным селам к сотне Архангелогородской места” [12, арк. 159].

Територія Задніпрських місць ще наприкінці XV – в XVI ст. входила частково до сфери впливу Черкаського староства Київського воєводства,

згодом Корсунського і Чигиринського староств, що виділились з Черкаського, та частково Брацлавського воєводства. З середини XVII ст. ця територія входила до складу Чигиринського полку, та частково Корсунського і Білоцерківського полків [16, с. 8–9], та з кінця XVII – до середини XVIII ст. до лівобережних придніпровських сотень, а з 40-х рр. XVIII ст. і до правобережних сотень Миргородського та Полтавського полків [3, с. 116] (додаток А).

Згідно з умовами “Трактату про Вічний мир” 1686 р. між Московським царством і Річчю Посполитою, територія південніше річок Тясмина і Великої Висі переходила до Московського царства, хоча чіткого розмежування кордону зроблено не було до 1732 р. [17, с. 114], коли вперше був здійснений опис прикордонних з Польщею територій, відповідно до скарги гетьмана та генеральної старшини до російського уряду про захоплення і освоєння цієї території поляками [18]. Під час огляду комісією визначеної території, виявилось, що всі ці землі, аж до самого Дніпра, незважаючи на договір “Трактату” не освоювати та не заселяти територію вздовж р.Дніпра, захопили поляки, і ведуть, під своїм контролем, її господарське освоєння та заселення українським правобережним населенням. Тож бачимо володіння польської шляхти, що загарбала собі задніпрські села Миргородського полку, навіть навпроти Кременчука. “У наслідок усіх цих описів границь землі колишніх колоністів Миргородського полку знов повернено до Гетьманщини” [19, с. 213].

Після російсько-турецької війни 1735–1739 рр. визначався російсько-турецький кордон, та заодно, знову прийшлося робити розмежування і опис кордону з Польщею в 1740 р., оскільки польська шляхта посилила свій вплив, скориставшись послабленням колонізаційних процесів на території Задніпрських місць Гетьманщини в цей період. Було чітко описано лінію кордону від р. Дніпра до р.Бугу з визначенням відстані його протяжності [12, арк. 196 зв. – 197].

З цього часу генеральна старшина Гетьманщини та полкова старшина Миргородського та Полтавського полків за схваленням російського імперського уряду на “відібраний” у поляків своїй задніпрській території поширюють політику колонізації в її глиб, від річок Дніпра і Тясмина, в напрямку річок Синюхи і Бугу. Та урядові важко було боронити околиці достатньо обширної території, та й виникають постійні суперечки щодо поселенців на прикордонні з Польщею. Щоб вирішити ці питання, уряд береться і за остаточне розмежування земель з Польщею. Наприкінці 1744 р., вважаючи на претензії поляків на землі на південь від Тясмина, розпочато чергове дослідження й опис цієї території. Цим розмежуванням вищезгадані землі вже назавжди було закріплено за Російською імперією, на якій господарювали генеральна старшина Гетьманщини, пол-

кова та сотенна старшина і козаки вищезгаданих полків, духовна верхівка, заможні міщани і їх ставленики з селян. Такий стан справ тривав до часу відведення цієї ж території під поселення сербів, і створення в зв'язку з цим на території Задніпрських місць придніпровських сотень Миргородського і Полтавського полків військово-господарського поселення – Нової Сербії в 1752 р.

З відомих нам картографічних матеріалів з зображенням території Задніпрських місць цікава Генеральна карта від Києва по Дніпру 1743 р. На вказаній карті позначені поселення новоутвореної Криловської сотні Миргородського полку, Архангельська фортеця і Мишурино-розський ретраншемент. Подано назви деяких, знову заселених на початку 40-х рр. XVIII ст. у цьому краї поселень. Карта укладена під керівництвом Данила де Боскета, і ймовірно, саме вона в подальшому використовувалась при визначенні в Сенаті місця для поселення сербів та інших балканських народів, судячи із поєднання назв вказаних на ній, та в указі від 29 грудня 1751 р. про утворення Нової Сербії, річок [20].

За результатами дослідження та опису території Задніпрських місць 1745 р. була складена карта, виконана де Боскетом в тому ж році, яка являється однією з перших і найбільш повних картографічних зображень території цього краю середини XVIII ст. Складені за результатами обстежень детальні великомасштабні карти цього регіону, де були позначені майже всі новозасновані чи поновлені після російсько-турецької війни 1735–1739 рр. поселення, земельні угіддя, річки, ліси та інші географічні об'єкти. Враховуючи, що згадки про окремі поселення та назви давніх урочищ не збереглися в інших документах, карта Задніпрських місць де Боскета 1745 р. продовжує залишатись, по-суті, єдиним джерелом для їх вивчення та уточнення місць розташування [21].

Територія Задніпрських місць, за сенатським указом від 29 грудня 1751 р., відводилась під поселення сербів. В зв'язку з цим за гетьманським розпорядженням були зроблені описи задніпровської території Миргородського та Полтавського полків. Як додаток до опису Полтавського полку маємо план задніпрських володінь Келебердянської і Переволочанської сотень 1752 р., приклад так званої “доморощеної картографії” [12, арк. 1]. План за підписом сотників полкового полтавського Григорія Штепи і келебердянського Микити Козельського надіслано в Полтавську полкову канцелярію в березні 1752 р. разом з матеріалами опису задніпрських територій вищевказаних сотень. Пізніше були складені карти Нової Сербії [22, с. 7], що дають нам уявлення про територію з нанесеними кордонами тепер вже колишніх Задніпрських місць, що розташовувалась на правому березі р.Дніпро вздовж польського кордону з відступом до 20 верст на південь, і визначалась починаючи від устя р. Кагарлик на р. Синюха, прямою

178

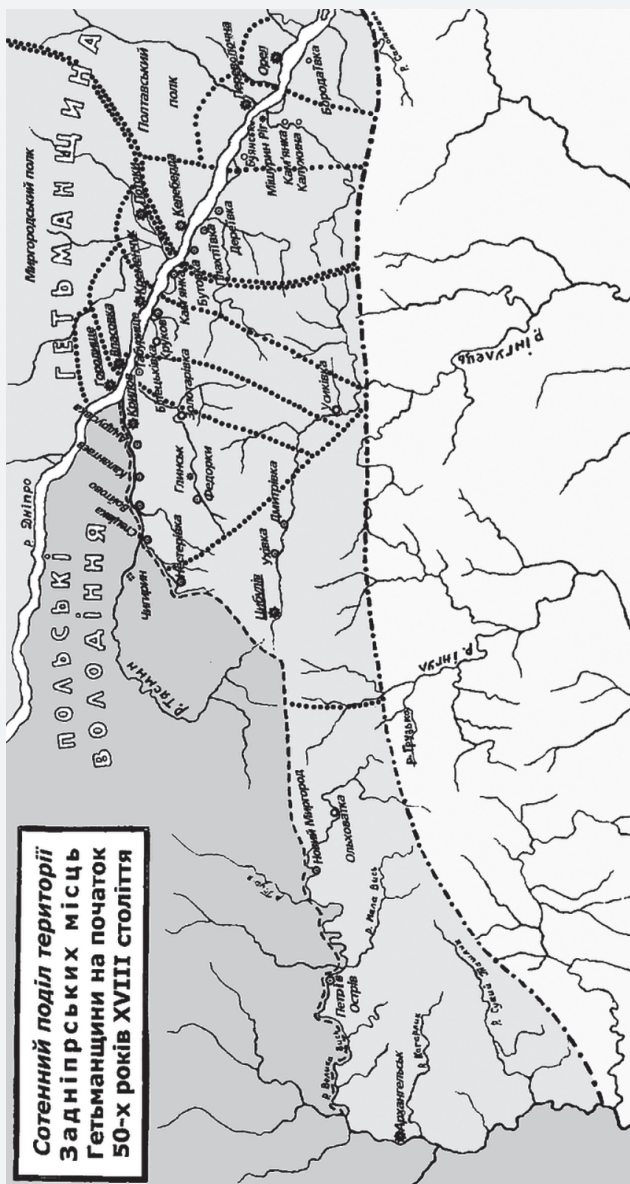
лінією на верхів'я р. Тура або Грузької, на устя р. Кам'янка (на р. Інгулець), верхів'я р. Березівка (східні витoki тієї ж р. Кам'янка) та р. Омельник (Переволочанського) і далі вниз – до впадіння останнього у р. Дніпро.

Поступово, територія Гетьманщини на південь від річки Тясмину, з кінця XVII ст. закріплюється за Московським царством під географічною термінологією – “территория по той стороне Днепра” за своїм географічним розташуванням по відношенню нього. Задokumentованого терміну “Задніпрські місця” в період польського протекторату ще не існувало, оскільки для Речі Посполитої ця територія географічно являлась не Задніпров'ям, а Потясминням, а Задніпров'ям в офіційній тогочасній польській документалістиці називались землі Лівобережжя Дніпра, до р. Оріль. Територія Правобережжя Дніпра, в універсалі гетьмана І. Скоропадського 1711 р., іменується як “Задніпрський край”. Після російсько-турецької війни 1735–1739 рр., територія остаточно закріплюється за Російською імперією. В документах Гетьманщини початку 40-х рр. ця територія ще фігурує як територія “по той стороне Днепра», а поселення на території та їх жителі іменуються як “заднепрские”. Термін “Заднепрские места” з'являється в офіційній російській документалістиці з 40-х рр. XVIII ст. Власне назву “Задніпрські місця” ми зустрічаємо в документах з 1744 р., коли “означенные Заднепрские места” були закріплені за Миргородським та Полтавським малоросійськими полками. Велика кількість документів і відомостей в них про Задніпрські місця відноситься до 1752 і наступних років, в зв'язку з передачею їх території під поселення сербів та інших балканських народів під назвою “Нова Сербія”.

Поступово колонізована населенням придніпровських лівобережних, а з 40-х рр. XVIII ст. і правобережних козацьких сотень Миргородського і Полтавського полків, територія – так звані “Задніпрські місця”, мала протяжність від річок Дніпра і Тясмину до Синюхи і Бугу близько 200 верств, шириною близько 20-ти верств.

Колишні Задніпрські місця Гетьманщини – це територія, що зараз займає південну частину Чигиринського району Черкаської області та значну північну частину Кіровоградської області, північні частини П'ятихатського і Верхньодніпровського районів Дніпропетровської області, південну правобережну частину Кременчуцького району Полтавської області (додаток Б). За допомогою сучасних електронних засобів та методів визначення відстаней та площі, зокрема карти google, за нанесеними відстанями по наближеному периметру Задніпрських місць по описам та за картографічними матеріалами, периметр досліджуваної території наближено сягає 625–650 кілометрів, наближена площа складає 10,5–11 тисяч кілометрів квадратних (додаток В).

ДОДАТОК А

Карта сотенного поділу території Задніпрських місць Гетьманщини на початок 50-х років XVIII століття // Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття – Київ: Академперіодика, 2003. – С. 116.

ДОДАТОК Б

Умовні кордони території Задніпрських міських Гетьманщини 50-х років XVIII ст. на контурній карті Кіровоградської області.

ДОДАТОК В

Фрагмент карти google з нанесеними контурами та відстанями по наблизеному периметру
Задніпрських міськ по описам та за картографічними матеріалами [Електронний ресурс]. –
Режим доступу: <https://www.google.com.ua/maps> (дата звернення 17. 09. 2019 р.).

Використані джерела та література:

1. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края: в 2 ч. – Одесса: в тип. Л. Нитче, 1850-1853. / А. А. Скальковский. – Ч. 1: География, этнография и народосчисление Новороссийского края. – 1850. – 366 с.
2. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края (1731–1823). / А. А. Скальковский. – Ч. 1. с 1731 по 1796 год. – Одесса: Городская типография, 1836. – 294 с.
3. Пивовар А. В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття / А. В. Пивовар. – Київ: Академперіодика, 2003. – 336 с.
4. Січова О. В. Витоки і початковий етап колонізації південних земель Правобережжя і приєднання їх до Гетьманщини (перша третина XVIII століття). / О. В. Січова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Історія, 74–76, 2004. – С. 37–40.
5. Січова О. В. 3 історії колонізації південних земель Правобережжя і приєднання їх до Гетьманщини (перша третина XVIII століття). / О. В. Січова // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ: Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, 2004. – Вип. 9. – С. 112–120.
6. Січова О. В. Ставлення гетьманського уряду К.Розумовського до створення Нової Сербії. / О. В. Січова // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ: Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, 2007. – Вип. 12. – С. 124–134.
7. Мицик Юрій. Про участь чигиринців у заселенні нашого краю у часи Нової Січі / Юрій Мицик // Питання заселення Вольностей війська Запорозького. Січеславський альманах. – 2011. №6. – С. 85–89.
8. Шиян Роман. “Фронтір зовнішній” і “фронтір внутрішній”: концепція південноукраїнського прикордоння між 1680-ми-1750-ми роками. / Роман Шиян // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – Вип. XXXII. – С. 96–105.
9. Вирський Д. С. Українне місто: Кременчук від заснування до 1764 р. / Д. С. Вирський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 436 с.
10. Кіровоградщина. Історія рідного краю: навч. посібн.: [для загальноосвіт. навч. закл. Кіровогр. обл.]; / Науковий редактор І. А. Козир; Авт. кол.: І. Вівсяна, С. Шевченко, О. Чорний, О. Ковальков, Л. Гайда, Ю. Митрофаненко, І. Петренко, В. Даценко. – Кіровоград: ТОВ «Імекс-ЛТД», 2012. – 304 с.; іл.
11. Полное собрание законов Российской империи, Собрание первое. Т. II / [ред. М. М. Сперанского]. – СПб.: Издательство II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – №1186. – 979 с.
12. Центральний Державний Історичний Архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11437.
13. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. II. – Д. 1965.
14. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 18781.
15. ІР НБУВ. – Ф. I. – Спр. 631. – Д. 59345.
16. Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Головний упорядник.: О. В. Тодійчук; Відп. ред.: Ф. П. Шевченко. – К.: Наукова думка, 1995. – 592 с.
17. Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной

- Украины в XV–XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. / Н. Крикун. – К., 1992. – 185 с.
18. ІР НБУВ. – Ф. П. – Д. 1740.
19. Шамрай Сергій. До історії залюднення Степової України в XVIII столітті (Крилівщина і Лизаветщина) / Сергій Шамрай // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1929 р. – Кн. XXIV. – С. 207–302.
20. Інститут Картографії НБУВ. – Д. 6746. Фотокопія.
21. Рукописний Відділ Бібліотеки Академії Наук Росії, м. Санкт-Петербург. – Д. 545.
22. Ласковский Ф. Карты, планы и чертежи к 3-й части «Материалов для истории инженерного искусства в России». / Ф. Ласковский. – СПб., 1866 г. Теж: Российский Государственный Военно-Исторический Архив. – Ф. 846. – Оп. 16. – Д. 26031.

Олександр Лукашевич*

м. Кропивницький

СОЦІАЛЬНИЙ ПРОЕКТ СЕРЕДИНИ XVIII СТОЛІТТЯ – НОВА СЕРБІЯ, ЯК РАЦІОНАЛЬНА ПЕРЕДУМОВА ВИНИКНЕННЯ ФОРТЕЦІ СВЯТОЇ ЄЛИСАВЕТИ

Краєзнавчі дослідження відрізняються особливою увагою до кожного історичного факту, оскільки він фрагмент історії малої батьківщини самого дослідника. Її нові смисли виявляються, якщо подолати причинно-наслідкову канву регіонального наративу і розглянути його в широких соціокультурних рамках. Це передбачає багатofакторний підхід до досліджуваного явища. Один з них – діяльність людини, яка переслідує свої цілі – має вирішальне значення. Як вона проявилася в долі проекту Нової Сербії, невід'ємною частиною якого був задум споруди фортеці св. Єлисавети – предмет нашої уваги.

Ключові слова: проект, Нова Сербія, фортеця св. Єлисавети, військове поселення.

The Local History research is characterized by special attention to each historical fact, since it is a fragment of the history of the small motherland of the

* Лукашевич Олександр, кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук, інформаційної та архівної справи ЦНТУ.

researcher. Its new meanings are revealed if we overcome the causal outline of the regional narrative and consider it in a wide sociocultural framework. This implies a multi-factor approach to the phenomenon being studied. One of them – purposeful human activity – is crucial. How it manifested itself in the fate of the New Serbia project, an integral part of which was the idea of building the fortress of St. Elizabeth – is the subject of our attention.

Keywords: project, New Serbia, fortress of St. Elizabeth, military.

У Державному архіві Кіровоградської області зберігаються паперові копії сканованих документів з Архіву Зовнішньої Політики Російської Імперії Міністерства закордонних справ Російської Федерації, які відносяться до історії створення військово-адміністративного поселення – Нової Сербії [3]. Їх вивчення підводить нас до витоків розробки планів по переселенню балканських народів в сер. XVIII ст. в Росію.

У архівну колекцію входить копія листа 19 лютого 1752 р. сербського полковника Івана Самойловича Хорвата, який служив на австрійському Військовому кордоні, російському канцлеру Олексію Петровичу Бестужеву-Рюміну. До документа додано проект облаштування переселенців з Австрійської імперії, що складається із 21 пункту. Як писав автор: в «моем письме пункты содержащие в себе нижайше проэкт отважился представить..» [12]. Сам проект викладено з 5 по 12 аркуш. Слід уточнити архівне найменування документа: в джерелі йдеться не про «сербо-словенський народ», а про сербів «славенського деолекта».

Необхідно з'ясувати, що означало поняття «проект» («проэкт») в російському лексиконі XVIII століття. У словнику М. Фасмера зафіксовано час його появи в російській мові – «проэ́кт рід. п. -а, починаючи з Петра I; див. Христіані 20; також проект (вже у Шафірова, 1710 р.; див. Смирнов 244). Ймовірно, через нього. Projekt (з XVII ст.; див. Шульц-Баслер 2, 677) з лат. *prōiectus* або *prōiectum* [16, С. 373]. У словнику Шанського Н.М. читаємо: «Проект. Запозичується в Петровську епоху з нім. мови, де Projekt <лат. *projectum* «пропозиція, кошторис», спочатку – пасивний присл. від *projicere* «пропонувати» (від *jacere* «класти, кидати») [17].

Інший варіант інтерпретації «проекту» в петровський час: «сочинение о чем-либо, представление» [4, С. 388].

В першій пол. XVIII століття використовувалися і інші види документів, що містять плани державних перетворень («представление», «предложение», «доношение»), проте ми маємо справу саме з «проектом».

Як можна зрозуміти, «проект» означав план передбачуваних дій, запропонований для виконання. Таким чином, встановлювалася відмінність між спланованою дією і досягнутими результатами. Відсутність поняття у відомих словниках XVIII-початку XIX століття (Словарь Акаде-

мии Российской. СПб., 1789-1794, Словарь Академии Российской, по азбучному порядку расположенный. СПб., 1806-1822) дозволяє припустити, що «проект» не був поширеним поняттям у I пол. XVIII ст. або відчував серйозну конкуренцію з боку найменувань функціонально близьких йому видів документів. Нарешті, слід враховувати соціальний статус адресата і адресанта.

Як вважає С.В. Андріайнен, в середині XVIII століття простежується спроба розмежувати вживання понять, призначення, названих видів документів: «У проекті ж (якщо він подавався разом з пропозицією), викладалися по пунктам сам зміст заходів, план дій і довідкові відомості» [1, С. 175].

У розглянутий час наративність змісту документа, що направляється підлеглим вищому органу влади, була подолана шляхом виділення в ньому логічно самостійних частин – "пунктів". Подібне структурування текстів було узаконено законодавством ще у I чверті XVIII ст. Так, нормативним актом "Про форму суду" 1723 року було встановлено: "Как челобитные, так и доношения писать пунктами, так чисто, дабы что писано в одном пункте, в другом бы того не было" [7, С. 147].

Якою була перша реакція російського уряду на проект І. Хорвата?

Звернемося до опублікованих в ПСЗ-1 нормативно-правовим актам сер. XVIII ст. Це необхідно зробити також з джерелознавчих причин. У нашому розпорядженні знаходяться копії окремих документів, вилучених зі справ, фондів їх зберігання. Обмежені можливості зовнішньої критики джерел. А якщо, наприклад, врахувати, що 10 жовтня 1751 р. І. Хорват отримав звання генерал-майора російської армії, а іменний указ Сенату про прийняття в підданство сербів був виданий в грудні 1751 р., то виникають питання, на які важко дати певну відповідь. Можна припустити, що в 1752 р., у зв'язку з загостренням відносин між Віднем і Петербургом з питання сербської еміграції, канцлер вирішив зібрати всю наявну інформацію про проблему, в тому числі і проект в його першому варіанті (в ньому йдеться про формування 2 полків [13]). У той же час, старший брат канцлера – російський посланник при австрійському дворі дійсний статський радник Михайло Бестужев-Рюмін, який зіграв важливу роль в цьому процесі, опинився в скрутному становищі. Нарешті, в лютому того ж року, в столицю прибув І. Хорват з новим переселенським проектом.

У нормативно-правових актах «пункти» І. Хорвата вперше згадуються в іменному, даному Сенату, указі 24 грудня 1751 р. [8, С. 552-558] про прийняття сербів в підданство. До нього додавалися екстракт реляції посла М. Бестужева-Рюміна та оригінал нового «представлення» «австрійської служби полковника Хорвата» до імператриці, в якому замість двох, обіцяє набрати з переселенців чотири полки. Так, «проект», по-перше, отримав свій розвиток (замість 2 полків І. Хорват обіцяв, як сказано в указі,

сформувати 4 полки), по-друге, з урахуванням рангу адресата, бюрократичним шляхом перетворився в «представлення».

На думку посла, що активно спілкувався з І. Хорватом, сербських поселенців слід організувати в прикордонну міліцію на тих же «кондиціях», на яких вони проживали в Австро-Угорській імперії, а якщо забезпечити їх землею, матеріалами, то вони від «власної економії (господарства – О.Л.) задовольняться будуть». В указі пишеться про прохання І. Хорвата поспішити з прийняттям резолюції по його «поданню» хоча б до лютого 1752 р., щоб наступна група мігрантів могла прийняти рішення про переселення в Росію. Всі ці питання включаючи «кондиції» «представлення», імператриця наказала розглянути Сенату разом з Військовою колегією, запросивши і самого І. Хорвата і «всеподданнейший доклад учинить».

В екстракті з реляції М. Бестужева-Рюміна 28 вересня 1751 р., наводиться приклад переселення за наказом Петра І грузин до Росії. І це не випадково, адже Єлизавета Петрівна, як «дщерь Петрова», проголосила свою прихильність політиці свого батька. Таким чином, рішення по «поданню» приймалося з урахуванням як австрійського, так і вітчизняного досвіду, а також з урахуванням ресурсів державного бюджету.

Якщо імператриця і посол пишуть про «представлення», то сам І. Хорват називає своє звернення до російської влади «проханням»: «Всеподданнейшее прошение: на каком основании православные народы сербские, македонские, болгарские и волошские... оружием и кровью служит желаем.» [8, С. 556]. Як видно з преамбули документа, є певна суперечність між його назвою і змістом: проханням і «бажаннями» або «підставами» тих, що просять. Але з «проектом» звертатися до імператриці, мабуть, було недоречно.

«Прохання» або друга редакція «проекту», складається з 18 пунктів і коментарів до них. Головний їх зміст: прохання про підданство переселенців, визначення кількості полків, які мали сформувати, їх чисельності, території розселення, військово-адміністративного статусу, платні офіцерів, рядового складу, наділення землею, матеріалами для будівництва житла і господарських робіт, щоб могли від «своей экономии довольствоваться», озброєнням. Окремим пунктом (11) або «основанием», було прохання не поселяти на території полків представників інших народів, які не названі в проханні. У коментарях було висловлено прохання видати указ, що забороняє запорозьким козакам «никакой обиды новопоселенным людям» «не чинить». На перших порах перебування на поселенні, а також військових дій, виплата платні – усі ці витрати по утриманню мігрантів повинна була взяти на себе держава. Очевидно, переселенці, насамперед, розглядалися як «граничари» (прикордонники), а потім колоністи, тобто люди, що займаються сільським господарством, ремеслом торгівлею (п.9 дозволяв займатися торгівлею і промислами всередині країни, а також в Криму,

Молдавії, Польщі, але в мирний час). Проблема полягала в тому, як зберегти боездатність прикордонних військ які при цьому займаються своїми господарським роботами. Нерозробленість питання самозабезпечення мігрантів, на наш погляд, обернулася великими державними витратами на їх утримання, і як наслідок – провокувало корупцію, конфліктні ситуації як всередині полків, так і з їх ближніми і далекими сусідами. В цьому відношенні, перший варіант «проекту» був більш соціальним. Так, в п.1 одна з цілей переселення формулюється таким чином: щоб «поселення примножували». У п.4 сказано про розподіл мігрантів на «милитарское» (військове) і «провинциальное» (цивільне). Причому обидві групи мали обрати, за спільною згодою, своїх представників, які, як можна зрозуміти, зайнялися б організацією повсякденного життя, встановили б діалог з імперською владою. Не менш цікаві пункти про організацію адміністративної та судової влади в містах і селах, релігійних громад, шкіл, із залученням до управління представників від кожного переселеного народу (п. 5, 6, 7, 8, 12). Розглянуто питання про податі, податкові пільги, мита з торгового обороту, організації підприємницької діяльності (винокуріння) в містах (такою бачилася перспектива поселення) і селах, як державної, так і приватної (п.18, 20). Для реалізації всіх цих пропозицій необхідно було передати деякі повноваження держави мігрантам. Однак це суперечило принципам побудови імперської державності – уніфікації і централізації управління, детальної регламентації функцій чиновників (не випадково, І. Хорват в своєму проханні спеціально просив дати йому інструкцію, щоб знати «как управляться»). Мабуть тому вони не збереглися в «проханні».

Тема фортець – сюжет декількох пунктів. У п.5 пропонувалося на час війни з полків набирати резерв і розміщувати його в фортецях (тобто, передбачалося, що з часом буде побудовано кілька фортець). Але в іншому, п.16, написано: вибрати для будівництва фортеці, «ради нападения неприятельского», ділянку землі, а на будівельних роботах використовувати жителів найближчих селищ і «полкових служителів». Такі були цілі побудови фортець: не стримування рейдів татарської кінноти, а створення резервів, укриття за кріпосними стінами польових військ.

Отже, «прохання» присвячено військово-адміністративним, господарським питанням організації балканських переселенців. По суті, мова йшла про формування військової корпорації (стану прикордонної міліції), яку треба було включити до складу збройних сил Російської імперії (для цього прийнятим на службу обер- і штаб-офіцерам пропонувалося видати патенти на чини, встановити офіцерську ієрархію, платню, за зразком російської армії і т.ін.). Хоча вона підпорядковувалася імперському праву і, перш за все, нормам Військового статуту, проте, мала певну автономію, що відрізняло її від інших вільних соціальних верств імперії.

Сенат розглянув іменний указ, а потім 29 грудня 1751 р. видав свій, «вследствие именного», в якому пункти і коментарі Хорвата були конкретизовані. Саме в ньому, земляна фортеця, яку планували побудувати на території Нової Сербії, отримала найменування – «Святої Єлисавети» [15, С. 576].

Пізніше була видана Жалувана грамота І. Хорвату [6, С. 581-585]. У ній імператриця Єлизавета Петрівна оголосила про своє рішення «поселить вас (сербів та інших представників балканських православних народів – О.Л.) и содержать (розрядка наша)» «на том основании, как о том по учиненному от вас генерал-майора Хорвата представлению от нас определено...» [6, С. 582].

Так були закладені основи імплементації положень "проекту" в російське законодавство. Важливо відзначити, що уряд все-таки передбачав, що частина витрат на своє утримання (зброя, обмундирування) візьмуть на себе переселенці, для чого їм передавалася земля під будівництво житла, рілля у «вечное и потомственное» володіння. Як бачимо, в даному випадку, спостерігається відхід від принципу дворянської монополії на землю. В цілому, в «Жалуваній грамоті» спостерігається більший баланс у врегулюванні військових питань та адміністративно-господарських, ніж в попередньому нормативно-правовому акті, пункти конкретизовані і уточнені.

Щодо фортеці св. Єлисавети сказано: «для обороны во всяком случае от нападения неприятельского...» «полковых жилых строений, сделать в нынешнем году (в 1752 р. – О.Л.) земляную крепость», під ім'ям «Святої Єлисавети». [6, С. 583]. Місце споруди мали обрати представники російського генералітету та І. Хорват.

Доля Нової Сербії була вирішена Височайше затвердженою доповіддю сенаторів дійсного статського радника Н.І. Панина і генерала П.І. Паніна від 22 березня 1764 р. Беручи до уваги той факт, що на той час на облаштування Нової Сербії було відпущено зі скарбниці 700 тис. руб., а поставлені цілі не були досягнуті, тобто поселення не стало самодостатнім з економічної точки зору, залишається збитковим, і не виправдовується «некоторым военным закрытием» кордонів і незначним поповненням імперських військ. З іншого боку, повна відмова від зробленого означає, що витрати будуть непоправні. Тому було прийнято рішення зменшити фінансування поселення і включити його територію до складу заснованої Новоросійської губернії [5, С. 657-667]. Фортецю св. Єлисавети, яка перебувала «под особливым указом», наказано було добудувати. У ній іноземці, російські піддані, що прийшли з-за кордону, могли записуватися в купецтво або цехи.

Проекти – важлива частина політичної культури Російської імперії

XVIII ст. [2]. Вони були наслідком і умовою розвитку тієї бюрократичної системи управління, основи якої були закладені реформами Петра І. Але вона передбачала активний зворотний зв'язок з підлеглими, без якого «верхи» не могли приймати управлінські рішення [14, С. 68-89]. У цьому сенсі проекти можна розглядати як феномен державного будівництва, коли в політичній думці актуальними були ідеї Просвітництва, надії на можливість раціональним шляхом перетворити державу і суспільство на зразок годинникового механізму. Якщо говорити про проект І. Хорвата, то він є важливим джерелом з вивчення не тільки історії фортеці св. Єлисавети, а й усієї центральної України XVIII ст. Можливо, існували й інші – але це вже тема для нового дослідження (відомий, наприклад, проект, запропонований Сенату в лютому 1760 р комендантом фортеці бригадиром М. Муравйовим про розвиток торгівлі у Новій Сербії [10, С. 176]. Як вважає А. Кірпи́ченок: «Таким чином, ми можемо стверджувати, що в кінцевому підсумку, сербська еміграція сприятливо позначилася на економічному житті прикордонних степових територій. Завдяки південно-слов'янським поселенцям, землі Нової Сербії і Слов'яносербії почали швидко інтегруватися в господарство Російської імперії, ...» [11, С. 144-145]. Вважаємо, цивілізуючі практики фронтирних військових поселень [9, С. 165-171] – одна із найбільш цікавих краєзнавчих тем Кіровоградщини.

Використані джерела та література:

1. Андриянен С.В. Империя проектов: государственная деятельность П.И. Шувалова. Издательство Санкт-Петербургского государственного университета экономики и финансов. – 2011. – С. 175.
2. Андриянен С.В. – Указ. соч.-13.
3. Архив Внешней Политики Российской Империи. Ф. 86 Сношения России с Сербией. В областном архиве копии объединены в фонде № 856. Опис 1. Колекція копій документів про заснування Нової Сербії та фортеці Святої Єлисавети (XVIII ст.).-1751—1762 р.р. Колекція складає 238 сторінок копій.
4. Биржакова Е.Э., Войнова Л.А., Кутина Л.Л. Очерки по исторической лексикологии русского языка в XVIII веке. – Л., 1972. – С. 388.
5. Высочайше утвержденный доклад сенаторов действительного статского советника Н.И. Панина и генерала П.И. Панина. 22 марта 1764г. -ПСЗ -1-Т.XVI. - №12099. - С.657-667.
6. Жалованная грамота генерал-майору И.Хорвату.11 января 1752г.- Там же-Т.XIII. - №9924. – С. 581-585.
7. Именной указ "О форме суда" 5 ноября 1723 г. - Полное собрание законов Российской империи (далее-ПСЗ-1) - I. - Т.VII. - № 4344. – С. 147.
8. Именной, даный Сенату, указ 24 грудня 1751г.-Там же-т. XIII.-№ 9919 - С. 552-558.
9. Кандаурова Т. Военные поселения как цивилизующие практики развития отдельных территорий: опыт австрийской военной границы и России – Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка. Серія: Історичні науки. – 2016. – № 134. - С. 165-171.

10. Кирпиченок А. Сербские поселения на Украине в середине XVIII века / А. Кирпиченок. – Санкт-Петербург. – 2007. – С. 176.
11. Кирпиченок А. Указ. соч. - С. 144-145.
12. Копія листа полковника Івана Хорвата канцлеру О.П. Бестужеву-Рюмїну з проектом поселення сербо-словенських, македонських, болгарських та волоських народів в Задніпровських місцях. 19 лютого 1752р.- Государственный архив Кировоградский области (Далі-ДАКО) - Ф. 858. Оп.1. Справа 2.-Арк.1.
13. Копія листа полковника Івана Хорвата канцлеру О.П. Бестужеву-Рюмїну з проектом поселення сербо-словенських, македонських, болгарських та волоських народів в Задніпровських місцях. 19 лютого 1752 р. - Арк.2.
14. Лукашевич О.А. Бюрократичний інтелект на службі в губернському управлінні XVIII ст. (примус до творчості) – Український історичний журнал. – 2010. – №5. -С. 68-89.
15. Сенатский, вследствие именного, указ. 29 декабря 1751.-ПСЗ-Т.XIII. -№9921. - С. 576.
16. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. - М. – 1987. -т. 111. – С. 373.
17. Этимологический онлайн-словарь русского языка Шанского М.Н.-[Электронный ресурс] .Режим доступа : <https://lexicography.online/etymology/shansky/%D0%BF/%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B5%D0%BA%D1%82>

УДК 94(477.65):325.1(=411.16)"1800/1850"

Юлія Прокоп*

м.Одеса

ЄЛИСАВЕТГРАД У МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

На основі документів державних архівів Кіровоградської, Одеської, Миколаївської та Херсонської областей встановлено основні тенденції міграційних процесів єврейського населення Єлисаветграда першої половини ХІХ ст. Показано, що євреї переселялися до міста переважно з Подільської, Київської та Волинської губерній. Одним із чинників міграції було виселення євреїв із військових поселень. Водночас відбувалася міграція євреїв із Єлисаветграда до торговельних центрів та сільськогосподарських колоній.

* Прокоп Юлія, старший викладач кафедри інформаційних технологій ОНАЗ ім. О.С. Попова.

Ключові слова: Єлисаветград, євреї, міграції, походження.

Based on the documents from the state archives of Kirovograd, Odessa, Mykolaiv and Kherson regions the basic tendencies of migration processes of the Yelisavetgrad Jewish population in the first half of the 19th century are established. It is shown that Jews moved to the city mainly from Podolia, Kyiv and Volhynia provinces. One of migration factors was the eviction of Jews from military settlements. At the same time, Jews migrated from Elisavetgrad to trading centers and agricultural colonies.

Keywords: Yelisavetgrad, Jews, migration, origin.

Століттями євреї мігрували з місця на місце в пошуках кращого життя або гнані антисемітськими акціями, війнами та іншими політичними подіями. Попри велику зацікавленість дослідників, вивчення міграційних процесів єврейського населення України гальмується необхідністю опрацювання величезної кількості джерел і браком документів, що зберіглися в деяких архівах. Доволі докладно дослідженим є лише масове переселення євреїв до сільськогосподарських колоній Херсонської та Катеринославської губерній [32; 35; 38; 41].

Мета статті – прослідкувати основні напрямки міграцій єврейського населення Єлисаветграда протягом першої половини XIX ст.

На час заснування Єлисаветграду (1754 р.) євреям було заборонено мешкати на території Російської імперії. Однак вже за кілька десятиліть внаслідок політики імператриці Катерини II, спрямованої на заселення Північного Причорномор'я, євреї з'явилися на території майбутньої Херсонської губернії, а після розподілів Речі Посполитої кількість єврейського населення регіону невпинно зростала. В Єлисаветграді з останніх десятиліть XVIII ст. існувала значна потреба у торговцях й ремісниках, які обслуговували військові частини усередині великої фортеці [33]. Наприкінці XVIII ст. Єлисаветград став одним із найбільших торговельно-промислових центрів півдня Російської імперії, що приваблювало сюди євреїв, які шукали собі місце для оселення.

У 1799 р. в Єлисаветграді офіційно мешкали 3 купця та 395 міщан-євреїв, що становило 10,1% від населення міста, а у 1803 р. – 7 купців та 567 міщан (12%). До 1835 р. кількість євреїв міста збільшилася майже у 6 разів та налічувала 3414 осіб. Подалі зростання уповільнилося, і у 1851 р. єврейське населення Єлисаветградла становило 4699 осіб (34,9% населення міста) [36].

Одним із джерел відомостей про міграції та походження євреїв є їхні прізвища, які нерідко давалися євреям за назвами населених пунктів, звідки вони прибули. Наприклад, до ревиського реєстру євреїв Єлисаветграда в 1811 р. внесено 190 родин [1]. Прізвища щонайменше 112 з них утворені

від топонімічних назв, з яких 85 вказують на певний населений пункт однозначно. Їхній розподіл по губерніях і повітах такий: Подільська губернія – 35 (Брацлавський повіт – 7, Могилевський, Ольгопільський – по 5, Балтський, Гайсинський, Ямпільський – по 3, Вінницький, Лeticівський, Проскурівський – по 2, Кам'янець-Подільський, Літинський, Ушицький – по 1); Київська губернія – 23 (Ліповецький повіт – 6, Таращанський – 3, Бердичівський, Богуславський, Звенигородський, Сквирський, Черкаський – по 2, Васильківський, Радомисльський, Уманський, Чигиринський – по 1); Волинська губернія – 18 (Житомирський повіт – 7, Дубенський – 4, Заславський, Новоград-Волинський – по 2, Луцький, Острозький, Старокостянтинівський – по 1); Чернігівська губернія – 3 (Суразький повіт – 2, Конотопський – 1); Вітебська губернія (Вітебський повіт) та Могилевська губернія (Оршанський повіт) – по 1. Ще п'ять прізвищ мали назву від міст Галичини. Населені пункти, адміністративну приналежність яких встановити однозначно неможливо, належать, ймовірно, до Волинської, Київської, Подільської або Чернігівської губерній, але також є шанс, що деякі з них походять із Віленської, Гродненської, Могилевської, Мінської губерній або Галичини.

Спираючись на дані, отримані на основі наведеного аналізу прізвищ елисаветградських євреїв на 1811 р., можна дійти висновку, що єврейська міграція до Єлисаветграду на початку XIX ст. відбувалася за східним, південно-східним та південним напрямками насамперед із найближчих Подільської та Київської губерній, у другу чергу – з Волинської губернії. Міграція з білоруських та прибалтійських губерній була незначною. Немає також підстав для того, щоб говорити про значну міграцію з Галичини.

В алфавітному переліку євреїв Єлисаветграда в 1841 р. зафіксовано 511 осіб [10]. Із них 246 мали прізвища, утворені від топонімічних назв. Однозначно вдається визначити адміністративну приналежність 176 населених пунктів, від яких вони походили. По губерніях і повітах вони розподіляються так: Подільська губернія – 74 (Брацлавський повіт – 30, Вінницький – 7, Могилевський – 6, Ольгопільський та Ямпільський – по 5, Балтський та Гайсинський – 4, Лeticівський – 3, Кам'янець-Подільський, Літинський, Проскурівський та Ушицький – по 1, ще п'ять осіб мали прізвища, утворені від назви губернії); Київська губернія – 49 (Бердичівський повіт – 10, Звенигородський – 9, Ліповецький та Черкаський – по 5, Сквирський та Таращанський – по 4, Богуславський та Чигиринський – по 3, Васильківський, Радомисльський та Уманський – по 2); Волинська губернія – 23 (Житомирський повіт – 9, Дубенський – 6, Новоград-Волинський та Острозький – по 2, Володимир-Волинський, Заславський, Кременецький, Старокостянтинівський – по 1); Херсонська губернія – 4 (Бобринецький – 3, Херсонський – 1); Білостокська область (Білостокський

повіт) – 3; Бессарабська область (Бендерський повіт), Вітебська губернія (Вітебський повіт) та Чернігівська губернія (Конотопський повіт) – по 1. Ще 18 осіб мали прізвища, які походять від топонімічних назв Галичини, а два прізвища вказують на походження зі Саксонії та України.

Топоніми, адміністративно-територіальну приналежність яких не вдається встановити однозначно, відносяться переважно до Подільської, Київської, Волинської та Чернігівської губерній, але є імовірність, що вони походять від назв із Харківської, Херсонської, Полтавської, Мінської, Гродненської або Могилевської губерній чи Галичини.

Слід зазначити, що достовірність висновків відносно міграцій єврейського населення на підставі прізвищ залежить від часу документа, на основі якого проводиться дослідження. Євреїв Російської імперії зобов'язали отримати прізвища у 1804 р., а фактично цей процес відбувався під час ревізії 1806 р. і пізніше. Тому ревізія 1811 р. з великою ймовірністю показує, звідки євреї прибули до Єлисаветграду. Однак з моменту прийняття прізвищ (умовно – 1806 р.) до 1841 р. вони могли неодноразово змінити місце проживання, тому результати аналізу документа 1841 р. вказують насамперед на походження євреїв і не відтворюють ланцюг можливих міграцій.

Більш надійним джерелом є документи про прирахування євреїв до місцевої громади або перерахування їх до громад інших міст. Крім того, інформація про місце приписки євреїв (яке зазвичай збігається в розглядуваний період із попереднім місцем проживання) інколи фіксувалася в ревізьких реєстрах, оголошенні купецьких капіталів, списках ремісників тощо.

Міграція єврейського населення підросійської України першої половини XIX ст. поділялася на зовнішню (переселення з інших країн) та внутрішню (з населених пунктів Російської імперії). Іноземна міграція була доволі активною наприкінці XVIII і в першій чверті XIX ст. Мігранти з-за кордону приїжджали того часу до Єлисаветграду переважно з австрійської Галичини, де реформи, впроваджені владою щодо євреїв, значно погіршили їхнє соціально-економічне та правове становище, що змушувало їх виїжджати з країни в пошуках кращої долі та заробітку. Виявлений також єврей Гіндрік Іось-Дувідовіч Мільштейн – наполеонівський солдат родом із Саксонських володінь, який потрапив у полон під час війни 1812 р. й осів після звільнення в Російській імперії [2, арк. 39 зв.].

У ревізькому реєстрі міщан Єлисаветграда 1816 р. і в додатковому реєстрі 1818 р. [2], не враховуючи тих, хто прийняв російське підданство до 1811 р., зафіксовано 155 євреїв-іноземців (77 чоловіків і 78 жінок), тобто близько 17% всіх євреїв, записаних у ревізії. У 1823–1825 рр. до єлисаветградського міщанства та в робочі люди зарахували 73 іноземних євреїв (52 чоловіка і 21 жінку), в 1827–1829 рр. – ще 54 австрійськопідданих євреїв (41 чоловіка і 13 жінок); крім того, 5 євреїв розшукувалися для зарахуван-

ня. У метричній книзі Єлисаветградської синагоги 1831 р. знайдені записи про народження двох немовлят у австрійськопідданих батьків і про смерть їхнього співвітчизника, який чекав на затвердження в міщанстві. У 1858 р. в Єлисаветграді мешкали 24 сім'ї австрійських євреїв, які зараховувалися в міщанство з кінця 1820-х рр. (54 чоловіка і 67 жінок, ще 5 чоловіків померли незадовго до ревізії). Багато з них носили однакові прізвища: Балабан, Брантвейнберг, Вольков, Гринштейн, Фінкель, Шехтер, Штейнберг; це дає підстави припускати, що вони були нащадками 7 сімей, які переселилися в Єлисаветград задовго до цього з Галичини [13; 23; 37, с. 93-94].

Всього в першій половині XIX ст. в Єлисаветграді вдалося виявити поіменні відомості про 111 сімей іноземнопідданих євреїв – 438 осіб (238 чоловіків та 203 жінок) без урахування однофамільців, походження яких встановити не вдалося. У першій половині 1840-х рр. іноземні вихідці становили 13% всіх чоловіків-євреїв Єлисаветграда, що значно менше аналогічного показника в Одесі, де іноземне походження мала приблизно половина єврейського населення міста. Останнє пояснюється більш високою привабливістю Одеси і відповідно меншими можливостями для євреїв у Єлисаветграді.

Внутрішня міграція була спрямована на схід, південний схід або південь і була зумовлена переселенням переважно з губерній Західного краю, де щільність єврейського населення була високою, а рівень добробуту низьким. Натомість у нових містах Новоросійського краю, зокрема Єлисаветграді, щільність населення була набагато нижчою, а потреба у робочих, ремісниках, постачальниках та торговцях була високою. Крім того, відбувалося поступове переміщення євреїв до крупніших населених пунктів та торговельних центрів.

Слід зазначити, що не всі міграції були добровільними. Так, через створення системи військових поселень євреї були примушені покинути місто Новомиргород та посад Павловськ. Протягом 1827–1830 рр. до єлисаветградського міщанства було зараховано 43 єврея з родинами (щонайменше 181 особу – 112 чоловіків та 69 жінок) із Новомиргорода та 24 єврея з родинами (загалом 92 особи – 47 чоловіків та 45 жінок) із Павловська (Новоукраїнки). Через виселення євреїв із Києва у 1827 р. до єлисаветградського міщанства у 1830 р. зарахували 5 євреїв із родинами (8 чоловіків, кількість жінок невідома) [4; 5; 12; 34]. Багато таких змушених переселенців мали прізвища від топонімів, що знижує достовірність описаного вище оцінювання міграцій на підставі прізвищ євреїв у документах 1841 р. Саме переселення євреїв із військових поселень забезпечило згадане вище багаторазове зростання єврейського населення у першій третині XIX ст.

Документи того часу зафіксували міграції євреїв до Єлисаветграду

з міст Херсонської губернії (зокрема з Херсона переселився Айзик Бернгард, з Миколаєва – Іцка Розенфельд [14], з Очакова – Літман Тростинець [4, арк. 47]) та інших губерній (наприклад, Іцко Вольвовський – із Кременчука Полтавської губернії [4, арк. 8], Е. Я. Гершкович, Янкель Грановський та Арон Заславський – із Петрикова Мозирського повіту Могилевської губернії [3; 4, арк. 15, 21]).

У 1834–1835 рр. Єлисаветград перетворено на військове поселення. З того часу і до другої половини XIX ст. поселення та проживання євреїв у місті були ускладнені, що значно уповільнило темпи зростання їхньої кількості [36]. Незважаючи на це, євреї продовжували приїжджати до Єлисаветграда з комерційною метою. Так, єлисаветградськими купцями 3-ї гільдії у 1835 р. стали кременчуцький міщанин Іцка Анштендик [9] та чигиринський міщанин Аврум Чечельницький [6], у 1839 р. – бершадський міщанин Мошка Штейн [21, арк. 161], у 1844 р. – одеський купець Мойсій Дубенський [19]. У 1840-х рр. в Єлисаветграді мешкав олександрійський купець 3-ї гільдії Борух-Шмуль Карачунський [29].

У 1842–1844 рр. серед євреїв, які торгували в Єлисаветграді, були житомирські купець Мейлех Греймер і міщанин Іцка Лошак, міщани Уманського повіту: Дувид Гросман із Ладижина, Мошка Штейн із Тального та Янкель Проскуровський із Умані, черкаські міщани Лейба Тарнопольський та Шая Сирдюковський, чигиринські міщани Амшей Гомберг та Мойша Овчаров, одеський купець Мойсій Дубенський, балтський міщанин Лейзор Рейхтер та дружина моголівського купецького сина Шейна-Лея Насельсон. Частина з них записалися до єлисаветградського купецтва [11].

Традиційно єврейське купецтво було дуже рухливим. Деякі з купців змінювали місце проживання досить часто в залежності від своїх комерційних справ і очікуваних прибутків. Наприклад, згаданий вище Мойсій Дубенський, виселений у 1830 р. з Миколаєва, спочатку став одеським купцем [18], а згодом, записавшись до єлисаветградського купецтва, швидко переїхав до Херсона (не змінюючи місця реєстрації) [40]. Названий вище купець Іцка Анштендик у 1842 р. вже мешкав у Херсоні [25, арк. 126]; Шулім Коп, записаний у 1841 р. до бериславського купецтва, в 1843 р. став єлисаветградським купцем, проте торгівлею займався протягом 1840-х рр. у Херсоні [25, арк. 65, 157, 280].

Різноманітні документи містять чимало відомостей про євреїв, які були зареєстровані в інших містах, але мешкали в Єлисаветграді. Зокрема у метричній книзі євреїв Єлисаветграда 1831 р. згадуються 37 іногородніх або іноземних євреїв [13]. Вони були приписані до Олександрії та колонії Ізраїлівка Херсонської губернії, Бердичіва, Златополя, Ржищів, Сміли, Умані, Черкас, Чигирини та Шполи Київської губернії, Градіжська, Кременчука, Полтави і Хорола Полтавської губернії, а також Балти Подільської гу-

бернії. Більшість цих населених пунктів знаходяться на відстані до 170 км навколо Єлисаветграда. Кілька євреїв приїхали з Австрійської імперії.

Єврей Царства Польського Хаїм Міхаліович у 1824 р. мешкав у Єлисаветграді [16], чигиринський міщанин Аврум Дашевський придбав будинок в Єлисаветграді у 1825 р. [26], а черкаський міщанин Лейб Тарнопольський – у 1837 р. [27]. Чигиринський міщанин Гамшей Карочинський у 1840-х рр. був повіреним єлисаветградської купецької родини Тальянських [28]. Ушицький міщанин Подільської губернії Хаїм Гершунгорин помер в Єлисаветграді у 1844 р. [39].

За гіпотезою А. Павлюка, "швидке зростання общини протягом першої третини XIX ст. пов'язане з активною міграцією єврейського населення з польських та білоруських земель до південноукраїнського регіону" [36]. Однак наведені вище дані не підтверджують повною мірою цього припущення; навпаки, вони свідчать про те, що основна міграція того часу відбувалась із близьких губерній підросійської України, а також із Австрійської імперії; міграція з польських та білоруських земель хоча і мала місце, але не була значною.

Євреї не лише приїжджали до Єлисаветграда, а й переїжджали з нього, як правило, до великих торговельних центрів. Так, у 1820-х рр. Лейзер Фехтман поїхав до Сімферополя [7; 10], Шмуль Яновський у 1830 р. відправився на заробітки до Миколаєва [15], міщанин Янкель-Лейба Подольський у 1836 р. зафіксований у Херсоні [24]. В 1840 р. купчиха Гєся Тальянська [8] і у 1849 р. купець Абрам Фронштейн переселилися до Одеси [20]. У 1841 р. Аврума Слаутського, а у 1842 р. Ківу Бродського та Янкеля-Лейба Шмуша зарахували до одеського міщанства [17]. У 1850 р. отримали дозвіл на торгівлю в Одесі єлисаветградські купецькі сини Кельман Грицевський і Гершка Штейнер [21, арк. 161, 167 зв.]. У 1848 р. єлисаветградський міщанин Нухим Бродський мешкав у Херсоні [31], а купець Ушер Гройсман купив будинок у Бериславі Херсонської губернії [30].

Окремим напрямком міграцій було переселення євреїв до сільсько-господарських колоній. Наприклад, у 1847 р. бажання записатися до землеробів Херсонської губернії висловили єлисаветградські міщани Меєр Граусман, Арон-Нухим Ставицький та Зусь Камінський [22].

Отже, протягом першої половини XIX ст. єврейське населення Єлисаветграда формувалося за рахунок зовнішніх (з австрійської Галичини) та внутрішніх міграцій. В межах країни євреї переселялися переважно із Подільської, Київської та Волинської губерній, а міграції із білоруських губерній та Царства Польського були незначними. Євреї часто мігрували на невеликі відстані з навколишніх населених пунктів. Помітний внесок у збільшення єврейського населення Єлисаветграда зробила заборона євреям мешкати у військових поселеннях Новомиргороді та Павловську

(Новоукраїнці), а також у Києві. Відтік євреїв із міста відбувався у напрямку значних торгівельних центрів, насамперед Одеси й Херсона, та сільськогосподарських колоній.

Використані джерела та література:

1. Державний архів Кіровоградської області. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 82 зв.-95 зв.
2. Там само. Спр. 100.
3. Там само. Спр. 170.
4. Там само. Спр. 181
5. Там само. Спр. 295.
6. Там само. Спр. 317.
7. Там само. Спр. 368.
8. Там само. Спр. 396.
9. Там само. Спр. 402. Арк. 3.
10. Там само. Спр. 409.
11. Там само. Спр. 413.
12. Там само. Ф. 460. Оп. 1. Спр. 9.
13. Там само. Спр. 13.
14. Державний архів Миколаївської області. Ф. 280. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 64-79.
15. Там само. Спр. 36. Арк. 67.
16. Державний архів Одеської області. Ф. 2. Оп. 6. Спр. 174. Арк. 137-138.
17. Там само. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 84. Арк. 108 зв., 228 зв., 346 зв.
18. Там само. Ф. 4. Оп. 6а. Спр. 1087.
19. Там само. Оп. 20. Спр. 307. Арк. 247.
20. Там само. Оп. 24. Спр. 433. Арк. 110 зв.
21. Там само. Оп. 25. Спр. 488.
22. Там само. Ф. 6. Оп. 2. Спр. 9498; Там само. Спр. 9505; Там само. Спр. 9597.
23. Державний архів Херсонської області. Ф. 22. Оп. 1. Д. 61. Арк. 244-251.
24. Там само. Ф. 113. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 19.
25. Там само. Спр. 14.
26. Там само. Ф. 191. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 77.
27. Там само. Спр. 79. Арк. 95.
28. Там само. Спр. 112. Арк. 7 зв.
29. Там само. Спр. 121. Арк. 102.
30. Там само. Спр. 122. Арк. 142.
31. Там само. Спр. 126. Арк. 73.
32. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858). М. : Наука, 1976. 307 с.
33. Кецько Е.В. Историко-градостроительный анализ развития г. Кіровограда. Москва: 1986. 35 с. URL : <http://library.kr.ua/elib/ketsko/kirovohrad.html>.
34. Киев. Электронная еврейская энциклопедия. URL : <https://eleven.co.il/diaspora/communities/12072/> .
35. Никитин В.Н. Евреи-земледельцы. Историческое, законодательное, административное и бытовое положение колоний со времени их возникновения до наших дней. 1807-1887. СПб., 1887. 695 с.

36. Павлюк А.М. Участь єврейського населення в економічному розвитку південноукраїнського регіону в XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Миколаїв, 2013. С. 53.
37. Прокоп Ю.В. Євреї-іноземці на півдні України (кінець XVIII – початок XX ст.): соціальний, правовий та культурний аспекти : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Одеса, 2017. 417 с.
38. Фельдман Д.З. Бурные годы "Тихого поля" в Новороссии. М. : Древлехранилище, 2009. 231 с.
39. Херсонские губернские ведомости. 1844. 1 июля.
40. Херсонские губернские ведомости. 1849. 7 апреля.
41. Щукин В.В., Павлюк А.Н. Еврейские земледельческие колонии Херсонской губернии (XIX – начало XX вв.) : очерки истории / под. ред. М. Д. Гольденберга. Николаев : Издатель Шамрай П. Н., 2016. 408 с.

Виктор Белоус*

г. Кропивницький

ВОЕННОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО КАК ОДИН ИЗ ФАКТОРОВ РАСШИРЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО СОСТАВА НАСЕЛЕНИЯ КИРОВОГРАДСКОЙ ОБЛАСТИ В XVIII–XIX ВЕКАХ

Расширение имперского влияния невозможно без военного строительства на сопредельных территориях. В XVIII веке Россия вела активное строительство укреплений и развитие сети войсковых поселений на своих южных окраинах. Отметим среди них создание т.н. «Новой Сербии» и крепость Св. Елисаветы, в связи с возникновением которых стало резко возрастать население этого региона, характеризовавшееся разнообразием национального и социального состава.

Ключевые слова: XVIII век, Россия, «Новая Сербия», крепость Св. Елисаветы, сербы, хорваты, евреи, Иван Хорват, военные поселения, имперское влияние, разнообразие национального и социального состава.

* Белоус Виктор, кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Государственного архива Кировоградской области.

The spread of imperial influence is impossible without military build-up at neighbouring territories. In XVIII cent. Russia was actively building fortifications and developing the system of military settlements at its southern frontiers. Noted among them were the settlement of the so-called "New Serbia" and the fortress of St. Elisabeth, with the emergence of which the populace of the region started growing, developing the variety of its national and social content.

Key Words: XVIII cent., Russia, "New Serbia", fortress of St. Elisabeth, Serbs, Croats, Jews, Ivan Horvat, military settlements, imperial influence, variety of national and social content

Земли нынешней Кировоградской области хранят следы проживания на них людей ещё в очень далёкие времена, свидетельством чему есть, в частности, древнейшая археологическая стоянка «Вись», находящаяся между сёлами Лекарево и Шмидове Новомиргородского района на левом берегу реки Большая Вись, которая относится к позднему палеолиту (36 – 38 тыс. л. н.) и трипольское поселение Небелевка (Небелівка) площадью ок. 300 га, с остатками храмового комплекса площадью ок. 1200 м². Чернолесская культура переходного периода от бронзового к раннему железному веку (IX–VII вв. до н. э.) даже название своё получила от городища в Чёрном лесу в верховьях реки Ингулец.

В Средневековье территория стала частью Дикого поля, по которому кочевали гунны, угры, хазары, печенег, татаро-монголы и другие племена.

В XVI–XVII веках территория области (на то время почти безлюдная) становится буфером между Речью Посполитой с одной стороны, и турецко-татарскими территориями – с другой. В середине XVII века значительная часть территории области контролировалась запорожскими казаками, чьи стоянки (гарды, а также поселения казаков — «зимовки», в которых они жили зимой) находились на территории области.

Одним из неперемennых условий существования империй есть постоянное расширение территории, распространение военного, экономического, политического влияния на смежные страны, поэтому постепенно, по мере усиления российского контроля над этой территорией, область становится частью региона Новороссия, в которую устремляются русские (в города), украинские (в сельскую местность), польские (в качестве помещичьей элиты), сербские, молдавские, болгарские, немецкие поселенцы и иммигранты. Территория области попеременно входит то в состав Николаевской, то Херсонской, то Одесской областей, пока в 1939 году не появляется на карте как самостоятельное образование.

Областной центр, неоднократно на протяжении 265 лет своей истории менявший название, своему возникновению обязан крепости Св. Елисаветы, основанной в 1754 году. Этот год и считают датой основания

города Елисаветграда. Крепость строилась для колонизации северного Причерноморья и для борьбы с гайдамаками [1].

«Кировоградская область на карте Украины – это своеобразное подпространство. Её не отнести толком ни к Центру, ни к Югу, ни к Западу, ни к Востоку, ни к казацкой Малороссии, ни к капиталистической Новороссии. В Средние века это была своеобразная "нейтралка" между с одной стороны Киевской Русью, Великим княжеством Литовским, Речью Посполитой, а с другой стороны - Византией, Золотой Ордой, Османской империей. Казаки сюда не спешили, боясь татар, а татары – боясь казаков. Но и те, и другие год от года слабели, зато Российская империя приближалась к своему полудню. И вот в 1751 году к русскому посланнику в Вене явился австрийский полковник Иван Хорват, вопреки своей фамилии бывший сербом, да спросил, не нужны ли случаем русской короне отчаянные ребята, готовые жить в неосвоенной земле. Среди сербов был свой аналог казаков – граничары, и несмотря на определённую вольность, не всех из них прельщала жизнь под католической монархией. Так в южных степях появились Славносербия на Северском Донце и Новая Сербия на Ингуле и Буге с центром в Новомиргороде, которую с юга прикрывал ряд укреплений, замкнутых на заложенную в 1754 году крепость Святой Елизаветы с русско-казацким гарнизоном. Проект себя не оправдал – лихие сербы не столько охраняли границу, сколько грабили караваны между Крымом и Польшей (подбрюшьем окраин которой тогда был этот район), а то и саму Польшу по ту сторону границы, когда же в 1764 году вззошедшая на престол Екатерина II велела провести расследование, обнаружилось, что и сербов-то здесь почти вдвое меньше, чем числилось, однако денег из бюджета автономия получала на всех» [2].

Указ императрицы Елизаветы Петровны несменному начальнику Новой Сербии полковнику Хорвату последовал 11 января 1752 года, сама же крепость была заложена 18 июня 1754 г. В том же году при крепости была основана Петро-Павловская ярмарка. В крепость были переведены 3000 украинских казаков. Перед тем в этих местах жили великорусские раскольники, которые бежали в Турцию и Польшу после того, как по указу Елизаветы были вынуждены уступить свои земли сербам. Однако, благодаря последовавшему вскоре новому указу, они вернулись, и из них был сформирован поселенный Ново-Казачий полк, который, вместе с так же выведенным на поселение Слободским Малороссийским полком, и составлял гарнизон крепости, охранявший колонистов Новой Сербии от татар.

Строившийся в течении пяти лет, форт считался тогда шедевром фортификационного искусства. Однако в связи с тем, что в конце XVIII века граница Российской Империи отодвинулась дальше на юг, крепость утратила свое стратегическое значение. Крепость была переведена в резерв,

здесь хранился арсенал Войска Запорожского и сюда же был перенесен архив упраздненной Запорожской Сечи.

Некогда главная военная база Юга, «сухопутный военный порт на краю Дикого поля», она так и не поучаствовала в серьёзных войнах и была упразднена ещё в 1784 году с ликвидацией крымской угрозы. Но в городских кварталах по-прежнему видна километровая 12-лучевая звезда её 6 бастионов (Троицы, Алексея, Андрея Первозванного, Александра Невского, Архангела Михаила и Екатерины) и 6 рavelинов (Анны, Наталии, Иоанна Предтечи, Печерских Старцев, Николая и Фёдора), пересеченная оживлённой улицей Ушакова [2] Согласно картам XVIII века, в одно время с крепостью Святой Елисаветы, существовало укрепление Ингулгород на реке Ингулец. Это укрепление было южнее теперешней территории города [1].

Великорусские мещане, селившиеся среди раскольников, составили мещанскую, или пригородскую, слободу Ново-Казачьего полка. В 1764 году в крепости было учреждено таможенное управление, а местным мещанам было разрешено записываться в цехи; в следующем году крепость стала центром Елисаветинской провинции вновь образованной Новороссийской губернии. В 1775 году, в связи с губернской реформой, указом от 14 февраля 1775 г. крепость и окружающие её слободы получили статус города Елисаветграда – центра вновь образованного Елисаветградского уезда Новороссийской губернии. В это время в городе насчитывалось уже более тысячи зданий и несколько тысяч жителей (по данным на 1782 г. – 4720 жителей) [1].

Для передачи исторического антуража полагаем уместным процитировать выдержки из труда И.А. Гильденштедта¹ «Reisen durch Rusland

1 Иоанн Антон Гильденштедт (1745 г., Рига – 1781 г., Петербург), первоначальное образование получил в доме отца, потом поступил в высший класс Рижского императорского лицея, закончил свое образование в Берлине в медико-хирургической коллегии, из которой вынес обширные и основательные познания в медицине и естествоведении. В 1767 г., во Франкфурте-на-Одере получил степень доктора. В 1768 году, по мысли императрицы Екатерины II и плану Петербургской академии наук, для научного описания страны с ее естественными богатствами был привлечен и Гильденштедт.

В июне этого же года он начал свое путешествие с осмотра Валдайской возвышенности; зиму провел в Москве, а весной 1769 выехал в Астрахань; с января 1770 года до апреля 1773 он совершил свое путешествие по Кавказу: посетил места по Тереку, Сундже и Аксаю, осмотрел Дагестан и Осетию, Кабарду, Грузию и Армению; в апреле 1773 г., по случаю расстроенного кавказской лихорадкой здоровья, он отправился в Петербург, но уже в июне этого года он возвратился снова на Кавказ, закончил его обозрение, потом отправился на Дон; осенью того же года он был уже в Кременчуге, где провел и зиму; из Кременчуга, весной 1774 года, он предпринял поездку по Елисаветградской провинции; окончив обозрение Новороссии, Гильденштедт проехал по украинской линии в Бахмут, а остуда через Киев возвратился в

und im Caucasishen geburge», имеющие прямое отношение к теме данной статьи, в сокращённом переводе известного елисаветградского этнографа В. Н. Ястребова:

«...крепость св. Елисаветы. ... От северного и южного крыльев крепости идет к Ингулу ретраншемент, который продолжается и на восточной стороне Ингула... В восточной половине ретраншемента, на восточной стороне Ингула лежит форштадт, называемый **Подолом**. В нем считается около 600 домов, расположенных правильными улицами; здесь живут купцы и ремесленники, подчиняющиеся магистрату. Здесь же находится торговая площадь, обстроенная лавками, ратуша, церковь православного исповедания и церковь для раскольников, называемых **часовниками**. Последние составляют большую половину жителей... На западной стороне Ингула, ниже крепости, тянется вдоль берега форштадт, называемый **Пермским лагерем**, потому что здесь прежде стоял лагерь пермский полк. В нем около 120 домов, занимаемых и солдатами, поэтому он называется также **Солдатской слободой**... **Греческой слободой** называется южная часть западного форштадта. Здесь большей части» живут греческие купцы и есть церковь во имя царя Константина.

Наконец, **Пулковской** или **Артиллерийской** слободой называется северная часть западного форштадта, лежащая выше крепости и заключающая около 180 домов, которые принадлежат грекам и сдаются артиллерийским офицерам и солдатам»;

«11-го июня в крепость св. Елисаветы прибыло 50 семейств раскольников, 9 лет тому назад переселившихся в Белгородскую провинцию; так как в Елисаветградской провинции они пользуются большей свободой, то они просят позволения построиться при крепости св. Елисаветы»;

«12-го июня. Сегодня я выехал из крепости св. Елисаветы. Проехав 12 верст к Ю.З., прибыл я в слободу Покровскую, лежащую на восточной стороне речки Аджамки. Она населена великоруссами, бежавшими в Польшу и возвращенными сюда; они не староверы, а православные, поэтому и слобода называется также Правовой; она – одна на всю провинцию населена великоруссами не раскольниками. Двенадцать лет назад переселились они из Польши в крепость св. Елисаветы, здесь жили 4 года, и 8 лет живут на настоящем месте; при татарском вторжении, 6 лет назад, слобода была совершенно опустошена, многие были взяты в плен, большая часть скота унана и большинство домов сожжено. Теперь в этом поселении считается всего 40 семейств»;

Петербург в 1775 году. В 1781 году в Петербурге свирепствовала гнилая лихорадка. В качестве врача, Гильденштедт оказывал помощь многим пациентам, но его самоотвержение стоило ему жизни: он заразился сам и умер 23 марта, на 36 году жизни.

Шанец Вершино-Каменский – 18-я рота Елисаветградского пикинерного полка... В поселении насчитывают теперь более 200 домов. И отсюда на этих днях запорожцы тоже увели около 25 семейств. Они переводят их в недавно основанную деревню Куцовку, принадлежащую им и находящуюся на Каменке-же, верст на 10 ниже...

Поселение это стояло пустым со времени вторжения татар, и лишь 4 года назад заселено снова. Основано было оно с учреждением Новой Сербии и составляло 2-ю роту сначала в полку слободских козаков, а позднее в пикинерном, называлось Голой Каменкой и заключало в 1769 году около 800 домов. Жители – малороссы, – отчасти из тех, которые жили в разных местах этой провинции до основания Новой Сербии, отчасти из тех, которые после перешли из Польской Украины. Прежде между ними было много запорожцев – частью женатых, частью холостых. По моему мнению, их всех следовало бы выслать в Запорожье особым высочайшим повелением»;

«до 17-ой роты Елисаветградского пикинерного полка, Спасовки, или шанца Спасовского. Сначала, при основании Новой Сербии, здесь жили раскольники и поселение носило название раскольниковья слобода Спасовка. В начале настоящей войны они были переселены, а сюда, четыре года тому назад, переселены с Синюхи жители Терновки. Здесь было 107 домов; из них 52 теперь стоят пустые, потому что жители перешли к запорожцам»;

«Жители перешли отсюда в деревню Петрову, основанную запорожцами верст на 10 ниже по Ингульцу. Верст на 15 выше или севернее отсюда лежит на Ингульце 3-я рота Елисаветградского пикинерного полка, шанец Овнянский, прежде называвшийся Абрамовской, а к С.З. от него, верстах в 12, на речке Бешке – 2-я рота, шанец Бешковский. Вода в Ингульце здесь очень мелка, но весной здесь ходит небольшой паром. Мы переправились через Ингулец ниже устья Верблюжки к карантину, лежащему на против шанца, окруженному валом и заключающему несколько плохих зданий, служащих частью для жительства подпоручика гвардии и хирурга, частью для помещения проезжающих. Едущие из Запорожской области в Елисаветградскую провинцию здесь задерживаются и подвергаются карантину. По всей запорожской границе, от Буга до Днепра, стоят форпосты, верстах в 10 один от другого, и в них находятся отряды гусар, затем чтобы препятствовать тайному проезду, помимо карантина.

От Верблюжского карантина ехали мы верст 12 почти прямо к В., совершенно ровной, не очень плодородной степью, до деревни Зеленой, лежащей на речке того же имени, в углу, образуемом оврагом, впадающим в нее с В., и обильном ключами. Прежде здесь была 15-я рота Елисаветградского пикинерного полка, но в начале войны население разбежалось,

остаток его переведен в Жолтую, и поселение оставалось пустым четыре года. Год назад, запорожцы начали занимать его, и теперь здесь 80 семейств, подчиняющихся запорожскому атаману. При буйном характере запорожцев, я не решился приступить к осмотру этого поселения, хотя и имел большое желание»;

«Верстах в 15 к западу отсюда, на речке Каменке, впадающей с В. в Ингулец, стоит 5-я рота пикинерного полка, шанец Краснокаменский; на той же речке, десятью верстами ниже, или западнее, – 4-я рота, шанец Куколовский, прежде называвшийся Медзеровкой. И с ними по отношению к населению, произошло тоже, что и с Попельнастой. Попельнастая теперь лежит на южной стороне речки Омельника Переволочанскаго, против устья балки Шевской.

В участке этих рот, на балке Княжей, этой весной запорожцы также поставили зимовники, или хижины, а на месте Комисаровки, бывшей 13-й роты пикинерного полка, покинутой большею частию жителей в начале этой войны, основали теперь слободу из перешедших к ним пикинеров, которые теперь подчиняются атаману»;

«Зыбкая – раскольничья слобода, заключающая около сотни семейств, переселившихся сюда лет 10 назад из Стародуба. Мне кажется нерациональным переводить в Елисаветградскую провинцию жителей Велико-россии или Малороссии, одним словом, население восточной стороны Днепра. Внутренние части России еще не так густо населены, чтобы являлась надобность переселять их жителей на границы, а Елисаветградская провинция решительно не имеет таких необыкновенных преимуществ, которые не были бы свойственны и внутренним русским провинциям, и которыми бы она особенно заслуживала эксплуатации и заселения»;

«Места между Днепром и Волгою, лежащие южнее 43°, в отношении почвы подобны Елисаветградской провинции; климат там, по большей части, еще мягче; вода, большею частию, лучше; имеются удобные условия для развития торговли; недостаток в лесе одинаков как тут, так и там, но лес можно получать по большим рекам. И так, если признать, что северные русские провинции населены слишком густо, то следовало бы из Малороссии подвинуть население к югу, на земли между Днепром и Волгой, а излишком населения Московской, Смоленской и Новгородской губерний занять места, покинутыя теми, пока не будет достигнуто равновесие, которое должно обуславливаться качеством почвы и торговыми удобствами.

Из самой Елисаветградской провинции нужно ежегодно переселять известное число жителей на восточный берег Днепра, а на их места привлечь других поселенцев из Польши и из Валахии, а сделать это будет тем легче, что они здесь найдут готовые дома. Для того, чтобы располо-

жить людей к переходу на восточную сторону Днепра, следует и им тоже предоставить на казенный счет готовые дома. Расход на эту статью будет возмещен тем, что поселенцы останутся верными и неизменными приемышами России.

Прежде всего, Днепр будет гарантировать прочность их за Россией, тогда как в Елисаветградской провинции, открытой со всех сторон, их почти совсем нельзя считать подданными. Опыт показывает, что ежегодно большая часть жителей ея уходит обратно за границу. Особенно это касается польских малороссов и волохов: их надо, как можно скорее, переселять на восточную сторону Днепра. На сербов, черногорцев, венгров и греков можно рассчитывать более, и потому их тревожить не следует, а надобно оставлять в провинции на племя.

Наблюдения и замечания учёного-современника несомненно важны для понимания вопроса освоения и заселения территории нынешней Кировоградской области. Как писал сам Ястребов: «Сохраним и мы, жители бывшей Новой Сербии, благодарную память о путешественнике, оставившем нам обстоятельное, добросовестное описание ея» [3].

В то же время следовало бы отметить некоторые из высказываний Гильденштедта, выразительно характеризующие его проимперские настроения и чаяния укрепления южных границ государства за счёт поселения и укоренения там представителей преданных самодержавию этнических и социальных групп: «Прежде между ними было много запорожцев – частью женатых, частью холостых. По моему мнению, их всех следовало бы выслать в Запорожье особым высочайшим повелением»;

«Зыбкая – раскольничья слобода, заключающая около сотни семейств, переселившихся сюда лет 10 назад из Стародуба. Мне кажется нерациональным переводить в Елисаветградскую провинцию жителей Великороссии или Малороссии, одним словом, население восточной стороны Днепра (выделено авт.). Внутренние части России еще не так густо населены, чтобы являлась надобность переселять их жителей на границы, а Елисаветградская провинция решительно не имеет таких необыкновенных преимуществ, которые не были бы свойственны и внутренним русским провинциям, и которыми бы она особенно заслуживала эксплуатации и заселения»;

«Раскольников благоразумие требует переселить всех на восточную сторону Днепра, чем и они остались бы довольны, если бы только за ними оставили вероисповедную свободу (выделено авт.). Не следует переселять главным образом тех, которые построили особенно хорошие дома, завели сады, потому что этим уже они показывают желание оставаться на месте, к которому привязывают их собственные выгоды. Если же Елисаветградская провинция не годится в качестве такого питомника,

для каковой роли имеет отличное положение, то не заслуживает никакого внимания, и не вероятно, чтобы выгоды от нее покрыли издержки; но, с точки зрения питомника, она стоит большего внимания»;

«И так, если признать, что северные русские провинции населены слишком густо, то следовало бы из Малороссии подвинуть население к югу, на земли между Днепром и Волгой (выделено авт.), а излишком населения Московской, Смоленской и Новгородской губерний занять места, покинутые теми, пока не будет достигнуто равновесие, которое должно обуславливаться качеством почвы и торговыми удобствами»;

«Из самой Елисаветградской провинции нужно ежегодно переселять известное число жителей на восточный берег Днепра, а на их места привлекать других поселенцев из Польши и из Валахии (выделено авт.), а сделать это будет тем легче, что они здесь найдут готовые дома. Для того, чтобы расположить людей к переходу на восточную сторону Днепра, следует и им тоже предоставить на казенный счет готовые дома. Расход на эту статью будет возмещен тем, что поселенцы останутся верными и неизменными приемами России (выделено авт.).

Прежде всего, Днепр будет гарантировать прочность их за Россией (выделено авт.), тогда как в Елисаветградской провинции, открытой со всех сторон, их почти совсем нельзя считать подданными. Опыт показывает, что ежегодно большая часть жителей ея уходит обратно за границу. Особенно это касается польских малороссов и волохов: их надо, как можно скорее, переселять на восточную сторону Днепра. На сербов, черногорцев, венгров и греков можно рассчитывать более (выделено авт.), и потому их тревожить не следует, а надобно оставлять в провинции на племя (выделено авт.).».

Подтверждение нашей позиции по вопросу формирования национального и социального состава населения территории нынешней Кировоградской области в рассматриваемый исторический период за счёт военного строительства на новых территориях Российской империи находим в мнении доктора исторических наук, ведущего научного сотрудника Института истории Украины НАН Украины Тараса Чухлиба: «Крепость св. Елизаветы была построена в окружении украинских казацких поселений, как опорный пункт иноэтничного поселения на границе между Коронной Польской, Гетманщиной и Запорожской Сечью. Новая Сербия стала тем барьером, который отделял Запорожье от Правобережной и Левобережной Украины. Это искусственное образование существенно ослабило украинские государственные образования и использовалось для борьбы со стихийным казацким движением – гайдамацтвом» [4].

В 1784–1795 годах Елисаветград – центр Елисаветградского уезда Ека-
теринославского наместничества, 1795–1797 – Вознесенского наместни-

чества, 1797–1801 – Новороссийской губернии, в 1802 году – Николаевской губернии, в 1803–1828 – Херсонской губернии, а в период 1829–1864 годов; — центр военных поселений в Южной Украине (в городе возник военный городок[26]), наконец с 1865 года – вновь уездный центр Херсонской губернии.

Потеряв после присоединения Крыма военное значение, город одновременно приобрел экономическое: он оказался на пересечении важных путей от Черноморского побережья вглубь России, а до основания Одессы, Херсона, Николаева вообще был единственным значительным поселением на юге Украины, впоследствии оставаясь важным пунктом на пути от этих городов во внутренние районы. В 1796 г. здесь действовало 4 кирпичных, 4 кожевенных, один свечный, 2 салотопных, один содоваренный завод. Ежегодно проходило по 4 ярмарки.

В Елисаветграде быстро развивались рыночные капиталистические отношения, прежде всего, в аграрном секторе. Значительную роль для экономики города имело введение в эксплуатацию железной дороги Харьков-Елисаветград-Одесса (1868—1869), за считанные годы город из аграрного превратился в аграрно-промышленный. Строились мастерские и заводы по ремонту и производству сельскохозяйственной и сопутствующей техники, в частности, эпохальным стал запуск в 1874 году предприятия англичан Братьев Эльворти, которому суждено превратиться во флагман местной промышленности Красная Звезда.

Экономический рост города шёл параллельно с культурным развитием. В городе сразу же за столичными городами империи были запущены электрический трамвай,

телефонная станция, телеграф, водопровод (в 1893 году), а на конец века здесь действовало более 20 гимназий, училищ, семинарий, мужские и женские школы, в частности, и первое (с 1870 года) заведение среднего образования в городе — Елисаветградское земское реальное училище. Елисаветград активно перестраивался, приобретая европейский вид, а 1882 году стал «колыбелью украинской драматургии» — в городе открылся первый украинский профессиональный театр, в котором работали выдающиеся украинские культурные деятели Марк Кропивницкий, Иван Карпенко-Карый, Мария Заньковецкая, Николай Садовский и т. д. [1].

Названные объективные обстоятельства несомненно также, как и ранее, в пору активного военного строительства, способствовали притоку в город и регион иноплеменного и иноязычного населения, только если прежде это были представители относительно простых профессий – строители, кузнецы, шорники, портные, мелкие лавочники, то в более позднее время – рабочие сложных профессий, аптекари и врачи, предприниматели и артисты.

Упомянутые изменения нашли отражение в лексиконе горожан в виде иностранных заимствований, закрепились в нём и встречаются в повседневной речи населения и доныне: сапёр, юнкер, минёр, бастион, форштадт, аншлаг, бельведер, партер и т.п.

Старожилы сёл Аджамка, Мартоноша, Клинцы до сих пор называют районы своих населённых пунктов «сотней», «ротой», напоминая нам, современным, о живших там ранее солдатах и казаках так называемых «поселённых» войсковых подразделений.

Многие исторические и языковые реалии того периода сохранились в современных топонимах: Ольшанка, Карловка, Израйлевка, Мартоноша, Панчево, Турия; хоронимах Черногорье, Алексеевка, Ковалёвка, Быково; годонимах: Солдатская, Пермская, Донская, Сенная улицы, Крепостной переулок; урбонимах завод Зельтцера, дом Заславского, Греческая церковь, Большая синагога, став частью исторического и лингвистического портрета города и региона в целом.

В 1854 году в городе проживало 2323 евреев и 4750 — христиан, а на рубеже XIX—XX веков еврейское население города достигло почти 50 %.

В 1897 году в городе насчитывалось около 61,5 тысяч человек (евреев — 38 %, русских — 35 %, украинцев — 24 %). Согласно приводимым официальным данным, только 3% оставалось на долю представителей других национальностей и народностей, в частности, немцев, греков, поляков (не говоря уж о болгарях, сербах, хорватах, молдаванах), что может свидетельствовать об их ассимиляции с коренным населением или о нежелании указывать свою истинную национальность по причинам политического и/или экономического характера.

Об этом же говорят данные переписи в 2001 году о национальном составе населения области:

- украинцев – 1 014 616 (90,1 %);
- русских – 85 029 (7,5 %);
- молдаван – 8274 (0,7 %);
- белорусов – 5150 (0,4 %);
- армян – 2994;
- болгар – 2305;
- евреев – 1066;
- цыган – 926;
- азербайджанцев – 793;
- татар – 639;
- поляков – 556;
- немцев – 545.

На приводимые цифры в значительной мере несомненно повлияли так называемые «национальные кампании», осуществлявшиеся органами

НКВД в 30-40-е годы прошлого столетия, а также события, связанные с коллективизацией, индустриализацией, Второй мировой войной [1].

Отдельного внимания заслуживает вопрос появления на территории нынешней Кировоградской области еврейского населения.

Эта тема важна, поскольку представители «преследуемого и гонимого» народа, стремясь к сохранению и поддержанию своих обычаев, решительно противостояли смешанным бракам, ревностно хранили религиозные каноны. Евреи меньше других народов ассимилировались, они сохранили свои общины и места компактного проживания, что в конце концов и послужило одной из многих причин еврейских погромов, начиная с времён средневековья и заканчивая кровавым Холокостом.

Темы погромов и Холокоста есть достаточно актуальными для Кировоградской области, мы планируем затронуть их в одном из ближайших исследований. В данной же статье ограничимся лишь краткими сведениями о появлении представителей этой национальности на территории области в контексте военного строительства на юго-восточных окраинах Дикого поля.

Даже небольшой экскурс в историю вопроса показывает, что христианская церковь в средние века принимала участие в преследовании иудеев как иноверцев и принуждала к принятию христианства. Поскольку им запрещалось владеть землей, то они чаще всего занимались торговлей, мелким ремеслом или ростовщичеством, что подогревало недовольство местного населения и провоцировало погромы и изгнания. Евреев обвиняли в распространении болезней, неурожаях и других бедствиях. В Средневековье на евреев начали возводить кровавый навет — обвинение в убийствах христиан в ритуальных целях.

Налицо было стремление многих государств Европы избавиться от проживавшего на их территории еврейского населения. В процессе этого намерения, например, в 613 году все испанские евреи, отказавшиеся принять крещение, были вынуждены покинуть страну, остальные спустя несколько лет были обращены в рабство; в ходе еврейского погрома в Севилье в 1391 году было убито около 4 000 человек, множество было насильственно окрещено; в конце XV века число евреев-беженцев из Испании в Португалию составило около 10-120 тысяч человек, 200 тысяч переселилось в Турцию, Италию, Северную Африку.

В истории остались погромы евреев в Швейцарии в 1287, 1290, 1347 гг. Королевские указы о выселении всех евреев из Франции принимались в 1182, 1306, 1394 гг., а 23 апреля 1615 года Людовик XIII издал указ об изгнании евреев из Франции в течение месяца под страхом смерти. Евреям было запрещено жить не только во Франции, но и в её колониях.

В Германии и Австрии в конце XIII — начале XIV века еврейские об-

щины подвергались многочисленным преследованиям и погромам; В 1495 году князь Александр объявил об изгнании евреев из Литвы и конфискации их имущества. Множество евреев из этих стран переселялось в Польшу, где к XVI—XVII векам возникли многочисленные еврейские общины.

В XVII веке изгнания происходили реже, однако ряд войн и восстаний также негативно отразился на судьбе евреев в Европе.

В первой половине XVIII века в Российской империи было издано два указа о высылке евреев из России: 26 апреля 1727 года и 2 декабря (13 декабря по новому стилю) 1742 года. Первый указ императрицы Екатерины I требовал «Жидов, как мужеска, так и женска пола, которые обретаются на Украине и в других Российских городах, тех всех выслать вон из России за рубеж немедленно, и впредь их ни под какими образами в Россию не впускать», второй указ императрицы Елизаветы Петровны, фактически дублируя указ Екатерины, дополнял его возможностью вернуться исключительно при условии принятия христианства: «разве кто из них захочет быть Христианской вере Греческого исповедания; таковых крестя в Нашей Империи, жить им позволить, токмо вон их из Государства уже не выпускать».

Подобное отношение к евреям в России имеет более глубокие истоки: в 1113 году в Киеве произошёл крупный еврейский погром, после которого, как писал в «Истории Российской» Василий Татищев, князья постановили, что «ныне из всея Русския земли всех жидов выслать и со всем их именем, и впредь не впускать, а есть ли тайно войдут, вольно их грабить и убивать... С сего времени жидов на Руси нет». Лев Тихомиров в 1892 году пишет, что евреи вернулись в юго-западные города примерно к XIII веку, а Михаил Стельмашенко в 1911 году утверждает, что «ни один поместный летописец не упоминает о них до начала XV века» [6].

Как видим, гонения на евреев принуждали их к постоянному поиску мест проживания, который и привёл многих из них на территории стран Южной Европы.

Современных Польши и Литвы, откуда часть их проникала и обустроивалась на сопредельных землях, в частности, на территории современной Украины.

В начале XVIII века в Европе, особенно на Балканах, сложилась такая военно-политическая ситуация, в которой перед некоторыми (преимущественно христианского вероисповедания) народами этих стран открылась возможность законного перемещения в Россию. Этим, скорее всего, и воспользовались евреи, проживавшие на территориях Сербии, Греции, Валахии, Македонии, Болгарии. В составе войсковых формирований, в партиях гражданских лиц они перебрались на отведенные им для оседания земли Российской империи, в числе которых и была Новая Сербия.

Іменно так, по нашому мнению, и появились крупные еврейские общины близ войсковых поселений (Новомиргородский шанец, крепость Св. Елисаветы и др.) на территории нынешней Кировоградской области.

Подробную демографическую карту нашей области поможет составить запланированная правительством страны на начало 2020-х годов перепись населения. Это сложное и объемное мероприятие несомненно обеспечит статистические данные, такие важные для последующих разнотипных исследований, анализ результатов которых послужит основой для принятия важных решений экономического и политического характера, необходимых для дальнейшего развития государства Украина.

Изложенное в статье является отражением личного мнения автора, его не рекомендуется использовать в качестве ссылки на документальное исследование.

Використані джерела та література:

1. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B4%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C;
2. <https://varandej.livejournal.com/857308.html>;
3. <https://www.myslencedrevo.com.ua/ru/Sci/HistSources/Gueldenstaedt1774/June6.html>;
4. https://ru.espreso.tv/article/2015/10/15/elysavetgrad_vmesto_kyrovograda_poluchyt_ly_ukrainskyy_gorod_ymperskoe_nazvanye;
5. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/uk/f/f1/St_Elizabeth_Fortress_from_above.jpg;
6. Матеріал из Википедии — свободной энциклопедии.

Антон Потехин*

м. Кропивницький

ДОСЬЄ ЛЕЛЕКІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ СВЯТОЇ ТРИЦІ: ДОСВІД КРАЄЗНАВЧО – ЦЕРКОВНОГО ВИВЧЕННЯ

До уваги пропонується нарис з історії становлення храму Святої Трійці через призму розвитку передмістя сучасного Кропивницького – Ле́леківки. На основі сформованого кола джерел, до якого ввійшли оригінальні

* Потехин Антон, учень 11-В класу Кіровоградського облкомплексу (гімназія-інтернат – школа мистецтв).

матеріали ДАКО, ДАОО, репрезентовані справи ДАПО та ЦДІАК України, вдалося вперше з'ясувати роки перебудов церкви Святої Трійці, реконструювати релігійний ландшафт поселення. В контексті розвитку православної церкви на теренах Буго-Дніпровського межиріччя, розглянуто історію й самої Лелеківки, нових подробиць набула біографія засновника – Якіма Лелеки.

Ключові слова: Лелеківка, козацька слобода, храм Святої Трійці, православ'я, будівництво.

The article highlights a historical scatch about the formation of the St. Trinity Temple as a significant part in the development of the suburb of Kropyvnytskyi – Lelekivka. According to the State Archive of Kirovograd, Poltava and Odessa Regions as well as The Central Historical Archive of Kyiv. It was enlightened the years of the first time of the construction of the St. Trinity church and to reconstruct the landscape of the religious settlement. Having a close kook at the development of the Orthodox Church in the areas between the rivers Bukh and Dnipro, the history of the Lelekivka was also observed. The biography of the founder Yakym Leleka was also expanded with new facts.

Key words: Lelekivka, cossack settlement, Temple of the Holy Trinity, orthodoxy, construction.

Релігійна історія південноукраїнського і центрального регіонів не може бути сприйнята зрозуміло без її розгляду у зв'язку з процесами, що відбувались в інших сферах життя як Півдня так і конкретного регіону загалом. З огляду на це зрозуміло, що всебічний і докладний аналіз історичних умов розвитку православної церкви на півдні України XVIII ст. має бути майже тотожним зі створенням узагальнюючої праці з історії та розвитку регіону.

В світлі тогочасних історичних реалій Лелеківка – слобода Інгульська Новослобідського козачого полку, де-юре – Бугогардівської паланки Вольностей Війська Запорозького. Присутність багатьох адміністративних елементів у Буго-Дніпровському межиріччі пояснювалась неабияким колонізаторським інтересом не тільки Війська, а й Росії, одним з найголовніших зовнішньополітичних завдань якої у XVIII ст. залишалося захоплення Північного Причорномор'я та Криму.

Натомість, землі в межиріччі Буга і Дніпра активно колонізувались саме козаками. Одним з них стає й осадчий Інгульської слободи – Яким Лелека, за «Переписью Слободского казачего полку по окончании 1758 г.», – підпрапорний з м. Цибулева [1, с.239]. Однак, новозалучені документи ЦДІАК України, змушують переглянути його біографію. Перший документ, звіт про виконання робіт паланковими полковниками, який містить згадку про засновника Лелеківки датується 7 вересня 1756 р. Серед

адресатів цього листа знаходимо полковника «перевозского Якима Лелеку – понад рькою Днѣпром и рьчкою Ингульцем (...)» [2, с. с. 242-243]. Стає очевидно, що Яким Лелека – полковник Перевізької (інакше - Інгульської) паланки, яка простягалась вздовж лівого берегу річки Інгулець до впадіння річки Кам'янка в Дніпро [3, с. 160].

Наступний документ датується вже 26 вересня 1756 р., у якому ми знаходимо пояснення пониження рангу Лелеки до підпрапорного. Окрім рапорту ще дійсного полковника перевізького Лелеки про розшук майна пограбованих козаків, документ цікавий своїм пост-скриптом писаря та осавула: «з восковою старшиною (...) просимъ полковника Лелеку другимъ вскоре переменить, ибо ми чрезъ егѡ безпрестаніе п'янства во всемъ крайне обижены» [4, с. 328-329].

Факт пияцтва дозволяє нам інтерпретувати подальшу долю Якима Лелеки. Після усунення з посади полковника, він повертається до свого хутора в басейні річки Інгулець, існування якого засвідчує редакція «Опису Задніпрських місць Данила де Боскета 1745 року» [1, с.188]. Емігруючи до земель Гетьманщини, бере титул підпрапорного Миргородського полку. Згодом – оселяється у верхів'ї Інгулу, поблизу сучасного Кропивницького, що засвідчує пізніша редакція карти де Боскета 1752 р.

Саме з перебуванням козаків на теренах сучасної Лелеківки пов'язують будівництво молитовного будинку у 1756, яку через десять років замінює дерев'яна церква на честь Святої Трійці. Саме таке трактування знаходять тогочасні події, адже Д.Яворницький зазначає, що перший храм засновано в 1766 р., як це видно зі слів, вирізаних на дубових одвірках церковних дверей [3, с. 278-279], хоча священика було призначено ще у 1756 р. Пояснення цьому також слід шукати й в приході самої церкви. Припускаємо, що новозаснована Інгульська слобода станом на 1756 р., ще не могла забезпечити достатній прихід, хоча до нього й поступово тяжіли приходи сусідніх сіл «в радіусі 5 верст» [5, арк. 25-26]. Лише в 60-х роках XVIII ст., коли кількість душ чоловічої статі досягала близько 600, могла йти мова про стабільний прихід та побудову церкви [6, с. 86-87].

Будучи під покровительством Переяславської та Бориспільської єпархій, а з 1775 р. Херсонської єпархії з центом у Полтаві, для початкового відтворення лелеківського релігійного ландшафту, ми залуцаємо репрезентовані матеріали Державного архіву Полтавської області. Серед них ми знаходимо не тільки згадки про призначення, та склад священнослужителів церкви Святої Трійці у перші десятиліття її існування, [7, с. 159, 336-338], а й реєстр речей, викрадених із лелеківської та плетеноташлицької церкви у 1776 р. [7, с. 239-241], який потребує нашого коментарю.

Цей випадок по-праву можна вважати резонансним, адже окрім самого безпрецедентного факту викрадення, переписка консисторії та ле-

леківського священика не називає самих викрадачів. Встановити достеменно, були це розбійники, гайдамаки чи операція тутешньої російської адміністрації неможливо. З приводу останньої наші згоди падають не випадково, адже перебуваючи на землях колишніх Вольностей Війська Запорозького, лелеківська церква Святої Трійці підлягала обов'язковому перепису церковного майна, про що зазначалося в ордері Г. Потьомкіна генералу П. Текелію: «Церковную утварь чрез надлежащих людей описав, (...) с них копии прислать ко мне (Потьомкіну – П.А.). А чтоб таковою описью оной не подать соблазну к роптанию (викликати обурення у місцевих – П.А.), то производит оно под видом, будто поверяется кто из служителей той церкви, чтоб узнать все ли в целости» [8, с. 167].

Внаслідок оформлення повноправної Херсонської єпархії у 1837р. з центром в м.Одесі, наступні відомості, на основі яких ми реконструюємо церкву Святої Трійці, це «Відомості про церкви Єлисаветградської протопопії за вересень 1774» [7, с. 444] та «Відомості на кінець періоду (...) 1811 року» [9, с. 254] Державного архіву Одеської області. У першій, зокрема, згадується, що у 6-й роті Інгульського шанця Троїцька церква дерев'яна і однопрестольна. У «Відомостях (...) 1811 року» знаходимо доповнення: «на ній дах похилий, від чого буває протікає, у ній посудини срібні, ризницею достатня». Те ж саме повторює й текст «Формулярної відомості Єлисаветградського повіту за 1813 р.» [5, арк. 25 зв.].

Фатальними для таких дерев'яних церков були пожежі. Нерідко коли їх відбудовували усім селом. Цей факт, зокрема, зазначає «Формулярна відомість казенного поселення Лелеківки Троїцької церкви (...) за 1825 рік»: «Троицкая церков деревяная построена вновь населением жителями но когда заложена и стоением кончина заз горения от пожара» [10, арк. 59 зв., арк. 60].

Однак, і ця церква не стала остаточним варіантом духовного центру Лелеківки. «Справочна книга Херсонської єпархії» вказує, що 1856 прихожанами, замість похилої церкви було збудовано молитовний дім [11, с. 404]. У тогочасних метричних екстрактах зазначалось також: «Троицкого Молитвенного Дома» [12, арк.179].

Залучаючи нові джерела, можна встановити кінцеву дату перебудови Святотроїцького храму. У 1864 р. на місці молитовного дому було збудовано однопрестольну кам'яну церкву на рахунок казни [11, с. 404]. Разом з тим, вперше згадується приписна цвинтарна церква на честь Казанської ікони Божої Матері, збудована в 1866 році за кошти священика Евимія Акименко [Там само]. Припускаємо, що, розібрана дерев'яна церква Святої Трійці стала матеріалом для будівництва нової, Казанської Божої Матері. Заслугує уваги й той факт, що вона вважалась церквою, а не капличкою, факт чого засвідчує також список церков в с. Лелеківці з «Переписки с Губернским Исполкомом об отделении церкви от государ-

ства...» 1922 р.: «Церковь большая Св.Троицкая / Церковь малая Казанской богоматери» [13, арк. 5]. Втім, друга не мала своїх метричних книг, правив у ній священик з Святотроїцького храму, а за згадками респондентів – це був, скоріше, молитовний дім.

На відміну від дерев'яної церкви Казанської Богоматері, храм Святої Трійці був збудований з цегли. За фотографіями, що дійшли до нас, можемо реконструювати її опис: це була висока споруда, що випиналась на найвищому лелеківському кону, що називається Бесарабією [14]. За архітектурою це була капітальна споруда, з стінами 1-1,5 метри, дзвіниця поєднувалась з церквою переходом. З протилежного боку від дзвіниці бачимо малу та велику апсиди, у яких розміщувалися ризниця та вівтар. За канонами, з двох боків були входи, головний же вхід був з західного півдня, під дзвіницею, на що вказує і напрямок встановлених хрестів. Відповідно, така будова вказувала на прямокутне планування «кораблем» [15, с. 28], що було притаманно й для церковної козацької архітектури.

Проблемним питанням залишається й визначення місця розташування самої церкви. Відібраний топографічний матеріал різниться інформацією як і думка опитаних респондентів. Однак, сентенція різних за роками карт з залученими документами Херсонської духовної консисторії дозволяє нам не тільки реконструювати місцезнаходження, а й визначити трансформації релігійних об'єктів Лелеківки.

Отож, перша карта, що засвідчує існування дерев'яної церкви у Лелеківці, це Атлас «Земель Руських» Речі Посполитої XVI – XVIII ст. З карти видно, що церква тяжіє до місця впадання р. Грузька в р. Інгул. Більш детальна карта, яка дозволяє уявити приблизне розташування дерев'яної церкви відносно прилеглих вулиць, датується серединою XIX ст. і належать Ф. Шуберту. Завдяки топографічній прив'язці, ми чітко бачимо дерев'яну церкву на місці теперішньої дорожньої розв'язки.

Розміщення змінюється у другій половині XIX ст. разом з перебудовою церкви. За «Планом дачи с.Лелековки... 1868 г.» [16, арк.1], храм переміщується на північ села до кладовища, і стає кам'яним, на що вказує поклонний хрест, встановленими місцевими жителями. Знаходимо на карті також і кладовище з півдня поблизу сучасної вулиці Б.Хмельницького, де була церква (як зазначають респонденти), за нашим припущенням Казанської Божої Матері. Ці матеріали дають нам можливість з'ясувати на сучасній карті місцезнаходження лелеківських храмів.

Після революційних подій 1917 року і до часу остаточного встановлення радянської влади в Лелеківській волості Єлисаветградського повіту на початку 1920-их, жодних документальних згадок про діяльність Святотроїцького храму не знаходимо. Мінливість влади не створює передумов для збереження та передачі документів. Це досить наглядно відображено у

збережених архівних матеріалах більшовицьких органів влади 20-х років, документи яких часто оформлювались на різних за розміром та походженням аркушах (звороти земських постанов, повісток до суду тощо) [13, арк. 3 зв., 5 зв., 15 зв.].

Натомість у 20-их роках, перебуваючи в умовах антагоністичної політики більшовиків до релігії, храм Святої Трійці стає чи не головним предметом розпоряджень та інструкцій. Передусім, це позначалось на відділенні церкви від держави та школи, вилученні цінностей релігійного вжитку, тощо. Прагнучи підпорядкувати усі сфери суспільного буття завданням виховання широкого загалу на принципах комунізму, інтернаціоналізму, атеїзму і т.д. лідери Комуністичної партії і Радянської держави проводять політику радянзації освітнього процесу, здійснення якого, до подій революції 1917 року, було одним з провідних завдань помісних церков. Таким чином було підпорядковано цегляну двокласну церковно-приходську школу, де навчалось 192 хлопчики; а також жіночу школу грамоти якій навчалось 38 дівчат за даними 1905 р.. Закономірно, що в обох був «законовчителем» і завідуючим священик Святотроїцької церкви Михайло Дименський, що закінчив Одеську духовну семінарію за 2-м розрядом.

Передаючи школи у відомство світської влади, радянський уряд переходить до вилучення церковних цінностей. На це Лелеківський Волревком «срочно. Секретно. Циркулярно» [13, арк.9] отримує відповідні інструкції та телеграми. Інструкція про реквізицію майна «усіх релігійних культів» надходить 8 березня 1922 р. У ній наказується: проводити вилучення з 9 по 20 травня; «перед тим, як приступити до вилучення цінностей (...) необхідно завчасно підготувати ґрунт і поставити на бойову ногу озброєну силу, що перебуває в районі для попередження конфліктів, що можуть виникнути (переклад з рос. – П.А.)»; проводити вилучення виключно за складеними описами, у присутності головуючого релігійної громади, якій було надано в користування церковне майно [13, арк. 20]. Протягом того ж року, надходить секретна телеграма з Миколаєва, з приводу транспортування в «цельных мешках; рогожах» вилученого майна [13, арк. 12 зв.]. Серед листування з Губернським виконкомом знаходимо й «Акт про передачу» від 24 червня 1922 р., який засвідчує тільки передачу метричних книг до РАЦСу [17, арк. 29]. Що ж стосується описів самого церковного майна, свідчення відсутні.

Важливою в рамках проведення антирелігійної кампанії була й націоналізація земельних наділів, якими володіла церква. У директиві Лелеківському Волревкому 1922 р. чітко проголошувалось: «опис цих земель, будинків, капіталів (...) як надбання УССР, не призначене для богослужіння, а можуть бути віддані духівництву місцевим в оренду (переклад з рос. – П.А.)» [13, арк. 13 зв.]. Взявши того ж року, Лелеківський Волревком

на запит Уотвідділу («уездной» відділ робочо-селянської інспекції) з наказом відмітити церкви, які уклали договір оренди з Волосрадою [18, арк. 1] надсилає «Список церквей и богомольных домов в с.Лелековке», де надає інформацію про церкву «велику» Св. Троїцьку та «малу» Казанської Богоматері. Примітки щодо оренди у відповіді відсутні.

Без договору оренди, храм не міг легально виконувати свого ритуального призначення, а отже стояв у запустінні впродовж 30-х років. Разом з тим, гострий брак документальних матеріалів часів нацистської окупації 1941–1944 р. спонукає нас до залучення спогадів лелеківських старожилів та ентузіастів-істориків. Так, зі слів лелеківчанина Сергія Колесника дізнаємось, що у період окупаційного режиму в дзвіниці Святотроїцького храму розташовувалося кулеметне гніздо німецьких військових, з нього взимку 1944 р. вівся вогонь. під час наступу радянських військ зі сторони Созонівки. Саму ж церкву ми також знаходимо й на німецьких 500-метрівках 1943 року.

Окремого з'ясування потребують обставини пов'язані з зруйнуванням кам'яного храму Святої Трійці. Наразі існує версія, що церква була розібрана радянськими саперами для спорудження переправи. Однак, при детальному вивченні Кіровоградської наступальної операції Червоної армії взимку 1944 р., стає відомо, що 6 січня радянські льотчики разом з наземними військами завдали потужного бомбоштурмового удару по основним вузлам оборони противника – в районах Лелеківки та Обознівки [19]. Припускаємо, що було завдано шкоди й лелеківській Церкві Святої Трійці. По-перше, це було стратегічно важливо, адже там розміщувались нацисти. По-друге, це була найпомітніша споруда серед тутешнього ландшафту, бо «випиналась на найвищому кону Бесарабії» [14]. Не виключаємо, що версія демонтажу радянськими частинами храму та наслідки авіаудару взаємодоповнюють один одного.

Використані джерела та література:

1. Пивовар А. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії: в документах середини XVIII століття. – К.: Академперіодика, 2003. – 336 с.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів / Л.Гісцова, Л. Демченко, Т. Кузик, Л. Муравцева. – Київ: ЗАП "ВІПОЛ", 2008. Том 5. – 526 с.
3. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків / Д. Яворницький. – Київ: Наукова думка, 1990. Том 1. – 581 с.
4. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів / [Л. Гісцова, Л. Демченко, Т. Кузик та ін.]. – Київ, 2019. Том 8. – 892 с.
5. ДАОО, Ф.37. - Оп. 2а, спр. 92
6. Кабузан В. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII - первой половине XIX века (1719-1858 гг.) - М. : Наука, 1976. - 307 с.

7. Лиман І. Православна церква на півдні України (1775-1781)/Упорядник: І.Лиман. // Джерела з історії Південної України. Том. 4 – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004. – 560 с.
8. Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). – Запоріжжя, 1999. – 528 с.
9. Фонд Херсонської духовної консисторії: відомості про метричні записи 1780-1812 років / Державний архів Одеської області ; укл. : А. В. Пивовар, М. В. Ковтун. - К. : Академперіодика, 2008. - 312 с.
10. ДАОО, Ф.37. - Оп. 2а, спр. 179
11. Справочная Книга Херсонской епархии – Одесса: Типография Е.И. Фесенко, 1905. – 763 с.
12. ДАКО, Ф.648. - Оп. 1, спр. 6
13. ДАКО, Ф.365. - Оп. 1, спр. 5
14. Багацький Л. "Дике поле" у наших душах [Електронний ресурс] / Л. Багацький // Православ'є в Україні. – 2009. – Режим доступу до ресурсу: <http://arhiv.orthodoxy.org.ua/ru/2009/03/24/22963.html>.
15. Верховых Е. Канон в архитектуре православного храма / Е. Верховых. // Академический вестник УралНИИпроект РААСН. – 2010. – №4. – С. 26–33.
16. ДАКО, Ф.488. Оп. 1, спр.412
17. ДАКО Ф. 356. Оп. 1, спр.3
18. ДАКО Ф. 361. Оп. 1, спр.117
19. Таран В. Освобождение [Електронний ресурс] / Владимир Таран // Елисаветград - Кропивницкий. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: http://elisavetgrad.ho.ua/View_great_war.php?id=4.

Олександр Жосан*

м. Кропивницький

ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ КІРОВОГРАДА У РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Подается опис результатів аналізу подій і явищ, пов'язаних із функціонуванням у Кіровограді у серпні 1941 – січні 1944 рр. православної церкви, на основі архівних документів та результатів досліджень інших авторів.

* Жосан Олександр, кандидат педагогічних наук, завідувач кафедри педагогіки, психології і корекційної освіти комунального закладу «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського», м. Кропивницький.

Ключові слова: релігія, релігійне життя, церква, церковне життя, православна церква, духовне відродження, окупація, німецька окупація.

The author presents a description of the results of analysis of the functioning of The Orthodox Church in Kirovograd from August, 1941 to January, 1944. The author has used the archival documents and the research results of other authors.

Key words: religion, religious life, church, church life, orthodox church, spiritual revival, occupation, german occupation.

Напередодні німецько-радянської війни, упродовж 1920–1930-х років, більшовицька влада здійснювала масове гоніння на церкву, священників та віруючих. Але, всупереч репресіям та величезному тиску влади на населення, воно у своїй більшості залишалося віруючим. Із кінця літа 1941 року, коли під натиском гітлерівців Червона Армія, а з нею і радянські органи влади залишили область, релігійне життя в області розпочало поволі відроджуватися [8].

Релігійну політику окупаційної влади озвучив імперський комісар України Е. Кох, який заявив: «В Україні, точно як і в Німеччині, кожен може вірити по-своєму. Нами допускається будь-яка релігія і церковний напрям, якщо вони лояльні до німецької адміністрації... Суперечки між церковними напрямами між собою, а саме щодо релігійних питань, нас не цікавлять» [6, с. 137-138]. Діяльність релігійних громад у роки окупації також регламентувалася так званими витягами з «германського карного закону», зокрема п. 166 та п. 167, що надійшли до всіх районних управ Кіровоградщини. Пункт 166 цього закону передбачав покарання до 3-х років ув'язнення тих, «хто прилюдно різними словами осквернить Бога, чи прилюдно осквернить одну з християнських церков, або інше ... релігійне об'єднання, або зробить це в церкві, чи в другому місці, призначеному для релігійних обрядів будь-яку осквернюючу дію». Така ж кара застосовувалася і щодо тих, «хто дією, або загрозою, заперечить кому-небудь зробити обряд Богослужіння... створенням галасу, чи безчинством припинить Богослужіння» [6, с. 138].

Швидко відроджувалася заборонена на початку 30-х років радянською владою Українська автокефальна православна церква (УАПЦ). Главою церкви влітку 1941 року стихійно визнавали Луцького єпископа Полікарпа (Сікорського). Одночасно кілька священників та єпископів Російської Православної Церкви (РПЦ), які опинилися в окупованій німцями Україні, на Обласному соборі єпископів у Почаївській Лаврі 18 серпня 1941 року ухвалили рішення про створення Української Автономної Православної Церкви (УАВПЦ) на чолі з єпископом Олексієм (Громадським) і оголосили про збереження молитовної єдності та «канонічної підлеглості» РПЦ на правах автономії. Отже, уже на початку окупації в Україні функціонували дві православні церкви,

які часто перебували в конфлікті за паству і церковне майно. Німецька окупаційна влада, як і радянське підпілля, усіма силами цей конфлікт поглиблювали й розпалювали, боячись можливого утворення єдиної помісної української православної церкви [7, с. 200].

Боячись релігійного відродження майже так само сильно, як і відродження національного, гітлерівці вирішили від самого початку ослабити церкву внутрішнім протистоянням і контролювати її повне невтручання у політичні справи. Вже 2 липня 1941 року в своїй директиві щодо церковного життя в Україні шеф поліції безпеки та СД Г. Гайдрих вказував, що не потрібно обмежувати вплив церкви на населення, але слід контролювати, аби православна церква не втручалася в політику і щоб вона в жодному разі не об'єдналася, керуючись рекомендаціями відомого нацистського офіцера, підполковника СС, доктора Томаса від 11 лютого 1941 року в справі Церкви в Україні: «Утворенню загальноукраїнської Автокефальної Церкви під проводом митрополита належить усілякими способами перешкоджати, оскільки у православному церковному розумінні автокефалія в самій суті завжди пов'язується з самостійним державництвом» [9].

Більша частина дослідників пов'язує виникнення УАПЦ формації 1942 року з декретом митрополита Діонісія (настоятеля Автокефальної Православної церкви на польських землях, офіційно визнаної ще у 20-х роках Вселенським патріархом та всіма помісними православними церквами крім РПЦ) від 24 грудня 1941 року. У листі до єпископа Полікарпа митрополит Діонісій писав: «На просьбу православних Церковних Рад Волині від 14 грудня ц.р., я постановив утворити Тимчасову Адміністрацію Нашої Св. Автокефальної Православної Церкви на визволених українських землях. Тимчасовим Адміністратором призначаю Ваше Високопреосвященство і прошу Вас співпрацювати з Високопреосвященнішим Архієпископом Олександром. Про всі Ваші проекти й розпорядження прошу негайно мене сповіщати для надання їм остаточної канонічної санкції» [12]. Сьогодні стає зрозумілим, чому процеси легітимізації УАПЦ на канонічній основі в роки окупації не були завершені – у цьому, передусім, не були зацікавлені окупанти.

Зустрічаються дослідження, автори яких дотримуються іншої точки зору на церковне життя того періоду. Ось один із таких прикладів: «Розуміючи, що величезною цілісною Росією буде важко керувати, німецький уряд, застосовуючи стародавній принцип римських імператорів «розділяй і володарюй», розпочав в Україні здійснювати політику націоналізації, спрямовану на розпалювання ненависті до всього російського, всього, що пов'язане з Москвою, і всіляке заохочення націоналізму: у всіх установах повинна була використовуватися лише українська мова, в школах вводилося навчання винятково українською мовою, вивчення

російської літератури замінювалося українською. Тоді ж з'явилася і стала широко популяризуватися ідея: «Українська мова – до церкви» [6]. Визначаючи право кожного на власну думку, все ж таки не можу не зауважити на деякі історичні неточності у цій фразі. По-перше, політику націоналізації почали проводити в Україні не німецькі нацисти, а українські комуністи. Саме вони 1921 року зробили українську мову державною та обов'язковою для всіх установ Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР), включаючи заклади освіти і культури. Ось перші результати цих заходів: «У 1930 році чисельність шкіл з українською мовою навчання становила 85%, на українську мову було переведено 75% діловодства державних установ, українською мовою видавалося 90% газет і більше половини книжок і журналів» [11]. По-друге, саме комуністи, а не нацисти сприяли організації та проведенню в УСРР Першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору в Києві 14–30 жовтня 1921 року, де і було проголошено створення УАПЦ. І нарешті, комуністи навіть за часів жорсткого зросійщення і репресій з боку центральної влади СРСР, ніколи не називали Україну частиною Росії!

У Кіровоградській області «більшість храмів у кінці 1941 – на початку 1942 років перейшла до Автокефальної Православної Церкви, але декілька залишилися в Автономній православній церкві» [8].

Маючи за собою певне законодавче підґрунтя та всіляку підтримку місцевої влади, у Кіровоградській області, як і в інших регіонах України, масово відкривалися церкви та молитовні будинки. Першим у м. Кіровограді до свята Преображення Господнього (19 серпня) було відкрито Преображенський храм, для служби в якому німецькою адміністрацією запрошувалися священники. Проте, добре пам'ятаючи недавні репресії, вони не поспішали відгукнутися на це запрошення. Першим розпочати богослужіння погодився священник Даміан Стацюра, прихильник РПЦ. Наступним було поновлено функціонування Грецького собору (собору Володимирської ікони Божої Матері), який восени 1941 року перейшов під юрисдикцію української Автокефальної церкви, був переосвячений на честь Різдва Пресвятої Богородиці, до свята якої (21 вересня) його і було відкрито міською управою [6]. «На той час собор мав жалюгідний вигляд: подерті стіни, відсутність дзвонів та хрестів на банях. Настоятель собору Михаїл Хороший за бюджетні кошти міської управи та пожертви віруючих здійснив ремонт будівлі і всіх приміщень, відкрив на вул. Нижній Биківській (Пушкіна), 62 свічну майстерню, а у вербну неділю 29 березня 1942 року при великому напливі людей, відбулося урочисте встановлення хреста на дзвіницю собору» [6]. Пізніше на соборі з'явився й дзвін.

Подією в церковному житті Єлисаветградської та Миколаївської єпархій стала діяльність відновленого хору Покровського храму м. Кіро-

вограда. Хористи дивували прихожан чудовим літургійним співом, призабутим з довоєнних часів. Створив цей колектив регент Драганчук за підтримки настоятеля храму протоієрея Федора Храмова [5]. «Хор діяв і в Преображенському соборі м. Кіровограда. Вже після війни декого з хористів, священників та активних парафіян, як от Тетяну Авдієнко, Ірину Бойко, Федора Храмова та ін., звинуватять в антирадянській агітації та засудять на тривалі терміни ув'язнення в концтаборах.

У 1941–1942 роках бракувало культових споруд, церковного начиння, богословської літератури – більшу частину цього знищили в 20-30-х роках. Однак дещо збереглося в населення, тож люди зносили до храмів хто що мав. Різко зросла кількість хрестин, а вінчання стали явищем поширеним та багатолюдним» [8].

Цікавим є факт створення дзвону для Покровського храму на Ковалівці. Кілька років тому, під час підняття на балки дзвону, який простояв на дзвіниці багато років, на його внутрішній частині було виявлено напис «Стараниями инженеров Ротаста и Воробьёва мастером Тютюшкиным отлит в сем году. 1942». Як виявилось, ці люди працювали на заводі «Червона Зірка» і серед них був Фока Тютюшкін, родич відомого кіровоградського колекціонера-краєзнавця Юрія Тютюшкіна [13]. Цей факт може свідчити про те, що відродження релігійного життя в роки окупації охопило різні верстви населення та стало справжнім явищем у житті громади. У роки окупації функціонувало Церковне єпархіальне управління при єпископі Єлисаветградському та Миколаївському. Новопризначеним єпископом з 19 травня 1942 року став Михаїл (Хороший), керувати справами церковного управління доручили протоієрею Миколі Гагалію [4].

До 1930 року єпископ Михаїл (Хороший) – настоятель кафедрального Собору Різдва Богородиці в Черкасах, потім – голова Черкаської Окружної Ради УАПЦ. У 1930 році засуджений до 8 років ув'язнення. У 1937 році звільнений. Війна його застала в Кіровограді. Організував і очолив Вище Церковне Управління Кіровоградщини, став настоятелем парафій УАПЦ в Кіровограді. З 1945 року – в еміграції. Помер в Торонто (Канада) 1977 року [7]. У протоієрея Миколи Гагалія доля була трагічною – у 1944 році за вироком радянського військового трибуналу його було розстріляно «за націоналістичну діяльність» [17]. З єпископом Михаїлом пов'язана активізація релігійного життя також на територіях, віддалених від Кіровограда, зокрема в Дніпропетровську, Кривому Розі. Для них, а також для сусідніх територій сучасної Черкащини та безпосередньо для Кіровоградщини, єпископ Михаїл висвячував священників, призначав благочинних. 31 травня 1942 року він відправив урочисту службу з нагоди 130-річчя спорудження Грецької церкви [1, с. 326].

У середині 1943 року єпископа Михаїла (Хорошого) змінив єпископ

Володимир (Малець), який опікувався справами УАПЦ в області майже до приходу Червоної Армії. Єпископ Володимир (Малець) з 1945 року перебував в еміграції. Життєвий шлях завершив у 1967 році [8].

Головною метою політики окупантів було намагання завоювати певний авторитет серед місцевого населення та мати на нього великий вплив релігійними засобами. Освячення церков, на які прибували чини як німецької, так і української влади, мали певні пропагандистські завдання: на фоні довоєнного більшовицького руйнування церков, майже поголового винищення ними священнослужителів, переслідування віруючих, ці урочистості повинні були засвідчити про «нові, вільні порядки», які нібито настали з приходом гітлерівців. У 1942 році в області поширили «Подяку за визволення» єпископа Михаїла. Єпископ особисто відвідав Генеральний комісаріат і висловив свою подяку в таких словах: «В день визволення міста і церкви Кіровоградщини від панування безвірників вітаю Вас від імені всіх віруючих і духівництва Української Автокефальної Ортодоксальної церкви. Ми просимо Вас передати великому Фюреру німецького народу Адольфу Гітлерові нашу глибоку щирю подяку» [8].

Слід зауважити, що «вважати діяльність релігійних громад у роки окупації вільною і незалежною підстав немає, оскільки церковне життя значно регламентувалося німецькою окупаційною владою. Найбільше це стосувалося православних віруючих як найчисельнішої релігійної громади області. Окупанти, хоча й існувало Церковне єпархіальне управління, постійно втручалися в релігійне життя. На свій розсуд окупаційна влада встановлювала тривалість церковних свят, як правило, скорочуючи їхню тривалість або переносячи в часі, переслідуючи таку мету, як небажання відривати населення від праці. Діяльність священнослужителів була поставлена під контроль районних управ та гебітскомісаріатів, без згоди яких духівник не мав права приступити до здійснення служб, а громада – відкрити нову парафію. Окупаційна влада примушувала священників відверто агітувати населення добровільно їхати на роботу до Німеччини, не дозволила викладання в початкових школах Закону Божого» [8].

Між двома православними церквами в Україні існували суперечності стосовно мови богослужінь (української чи церковнослов'янської) та деяких інших питань. Із метою їх подолання і створення єдиної помісної церкви 4 жовтня 1942 року Синод УАвПЦ ухвалив рішення про об'єднання з УАПЦ. 8 жовтня того ж року в Почаєвській лаврі глава автономістів архієпископ Олексій (Громадський) та представники автокефалістів архієпископ Никанор і єпископ Мстислав підписали Акт про об'єднання обох церков [14]. Але проти Акту негайно виступили деякі єпископи-москвофіли Автономної Церкви. Під їхнім тиском, а також під тиском німецької влади, якій об'єднання було політично не вигідним, митропо-

лит Олексій відкликав свій підпис. Невдовзі він опублікував звернення, де почаївську угоду трактував лише як спробу з'ясувати ставлення духовенства до ідеї об'єднання, як проект поєднаної комісії, який ще мусив затвердити Собор єпископів [12]. Гітлерівці розгорнули репресії проти церковних ієрархів, священників та особливо активних вірян. На початку 1943 року окупанти заборонили церковним діячам здійснювати будь-які внутрішньоцерковні зміни без згоди німецької адміністрації. Священників і єпископів змусили відмовитися від ідеї створення помісної церкви, їх зобов'язували зачитувати у храмах усі постанови та акти німецької адміністрації, відправляти бого-служіння за перемогу німецької зброї тощо. Під тиском окупаційної влади було закрито половину приходів УАПЦ [7].

Із наближенням фронту єпископат УАПЦ вирушив на Захід. Ієрархи УАПЦ покидали Україну з тяжким серцем і неминучими докорами сумління. Але евакуюватися вони мусили неодмінно, бо німці не залишили їм вибору. Крім того, було зрозуміло, що з поверненням радянської влади на всіх цих єпископів чекала смерть. Усі єпископи УАПЦ виїхали на Захід, крім митрополита Харківського Феофіла Булдовського, який невдовзі помер. У серпні 1944 року на українських землях не залишилося українських православних єпископів, а всі православні священники та вірні опинилися під владою Московської Патріархії. Рушили на Захід і єпископи Автономної Церкви, підлеглі Московській Патріархії, не будучи впевненими, що вона зможе захистити їх від репресій з боку радянської влади [9].

У роки німецької окупації в області відновили свою діяльність релігійні громади протестантського спрямування. 14 червня 1943 року віруючі Євангельських баптистських церков провели в Кіровограді свою конференцію [8].

Наступаючи, червона армія використовувала храми та дзвіниці як зручні цілі та орієнтири, а німці, що оборонялися, як вогневі точки. Це призвело до руйнування кількох будівель храмів області, серед яких так і не відкритий в роки окупації Успенський собор. Його будівля частково постраждала від снарядів і бомб. Завершила ж його руйнування радянська влада в кінці 1940-х років.

Сьогодні можна по-різному оцінювати події періоду окупації. Дехто називає священників православних церков колаборантами, дехто, навпаки, підкреслює їхню велику роль у справі духовного відродження українського народу. Втім, відомі численні факти відмови священників обох конфесій співпрацювати з окупантами, видавати таємницю сповіді, прославляти Гітлера тощо. У будь-якому разі ця майже не вивчена сторінка вітчизняної історії потребує подальших досліджень – максимально об'єктивних і неупереджених.

Я - О І
І - А

Довідка, підписана М. Гагалієм, 1942 (із фондів ДАКО [3])

Митрополит Полікарп
(Сікорський Петро Дмитрович)
(1875–1953), єпископ Луцький,
митрополит Української
Автокефальної православної церкви
в юрисдикції Польської помісної
православної церкви.

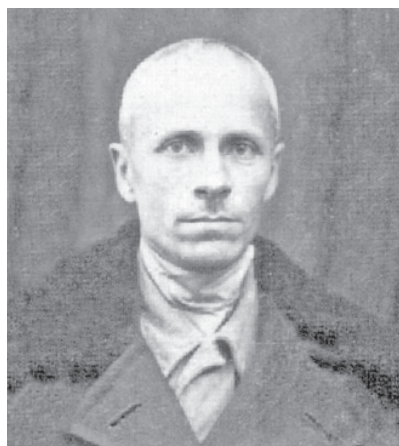
Митрополит Олексій
(Громадський Олександр Якубович)
(1882–1943), глава Української
автономної православної церкви
в юрисдикції Московського
патріархату, митрополит Волинський
і Житомирський, екзарх України
(з 25 листопада 1941 року).

Єпископ Михайл (Хороший).
Фото 1942 р., м. Кіровоград.

Архієпископ Михайл (Хороший).
Фото 1946 р., м. Торонто (Канада).

Єпископ Михайл (Хороший).
Фото 1942 р., м. Кіровоград.

Архієпископ Михайл (Хороший).
Фото 1946 р., м. Торонто (Канада).

ОПОВІЩЕННЯ

При Кіровоградській Міській Управі організувало Тимчасове Церковне Управління, що відає справами Православної Церкви, до складу якого входять настоятелі міських церков та по одному представникові від кожної церкви міста.

Прохання до всіх священиків, дячків, псаломщиків і церковних регентів зареєструватися в названому Управлінні.

В разі бажання працювати в Церкві Христовій, священикослужителі мають подати до Церковного Управління про це заяву й подати свій послужний список, аби одержати призначення до тієї чи іншої парахві.

Сюди ж звертатися в справі відбудови храмів і молитовних будиноків за порадою і вказівками.

При Церковному Управлінні можна одержувати свічки в обмін на віск, а також можна одержати хрестини та ікони.

Адреса: Кіровоград, Греческа Церква, Церковне Управління.

Український голос. – 1941. – № 15 (жовтень). – С. 4 [15]

Полтасець

Народ і церква

«І дозволичу рабів отих німих і на сторожі коло них поставлю слово».
(Т. Г. Шевченко).

«Споширювало слово, і слово було у Бога, і Бог було слово».

Таким словом починає св. апостол і євангеліст Іоанн свою величну Євангелію.

Посередник між людьми і Богом — Син Божий, — Божественна премудрість — Логос — Слово — ось символи людської мови, якими св. Іоанн Богослов знайшов можливим висловити, виобразити являння Бога на землі.

Словом Христа Спасителя була заснована свята Церква на землі. Через живе народнє слово було почесено благовіста святої Євангелії всім народам світу. Через слово було дано людям Богонизання.

Як відомо, господар нашого життя Ісус Христос, «одкривши уста свої», учив нарід, промовляючи до нього зрозумілою йому рідною, простою, живою народною мовою. Святий апостол Павло, якого історія церкви називає апостолом народів, так писав у своєму посланні до Коринтської церкви (I посл. св. Ап. Павла до Коринтян. гл. 14).

«Тепер, коли я прийду до Вас, брати, і стану говорити на незнайомих мовах, то яку принесу вам користь, коли не з'ясую вам або одкровення, або пізнання, або пророцтва, або учиням».

«Скільки, наприклад, різних слів у світі, і ні одного з них нема без значення».

«Але коли я не розумію значення слів, то я для того, хто говорить — іноземець, і хто говорить до мене — іноземець».

«Бо коли я молюсь на незнайомій мові, то хоч дух мій і молитися, але розум мій залишається без плоду».

«Що ж робити? Стану молитись духом, стану молитись і розумом, буду співати духом, буду співати і розумом».

«Та в церкві хочу краще п'ять слів сказати зрозумілих, щоб і других навчить, ніж безліч слів на незнайомій мові».

Добавляти щось до приведених слів св. ап. Павла не приходится. Вони ясні, точні, зрозумілі не лише для священників, а й для самих неосвічених людей.

Буква мовить, а дух животворить. Виконуючи заповіт Христа Спасителя і св. Апостолів, святі рівноапостольні

благовісники слова Божого Кирило і Методій — просвітителі слов'ян — благовістили Євангелію слов'янським народам їхньою живою старо-слов'янською мовою, що в той час була спільною мовою всіх слов'ян і яка на протязі тисячі років змартвіла, подібно до старо-римської, латинської мови, і стала незрозумілою нащадкам.

В 988 р. св. рівноапостольний князь Київський Володимир, сам прийняв хрещення, знищив поганських ідолів і хрестив весь свій нарід у Віру Христову. В той час і була заснована Українська церква, як самостійна митрополія, на чолі з Київським митрополитом, що підлягав в ієрархічному відношенні Царгородському Патріархату.

Час ішов. Відкривались і закривались одна за другою сторінки історії. Не одно лихо, не один погром уваз на голову нашого народу. Боротьба з поганськими народами — половцями, хозарами, татарами, з Литвою, Польщею, старою Росією, жидопокутою — ось довгий, важкий, тернистий шлях наруги, страждань, терпіння, що його мусив пройти Український Нарід до наших днів.

Але церква, як нерушима твердиня, як мале, освітлювала шлях Українському Народові. Щоб цілком і безповоротно похоронити нарід, вороги його, особливо з табору «культурників» — Польща, Росія — не раз виявляли прагнення поневолити його не лише фізично, але й духовно. Щоб це виконати, треба було позбавити нарід не тільки політично-державної незалежності, але й церковної.

Ще Володимирський князь Андрій Боголюбський наваз на Київ, розбити його, розвалити церкву і, пограбувавши ікон, вивіз їх до своєї столиці — Володимира на Клязьмі. Це історичний факт.

Весь час московські князі намагалися, навіть нізким підкупом, підорвати, підкорити собі Київську митрополію. Але без успіху. Сироби католицької Польщі повернути у католицтво український нарід, задляки твердості нашого народу, що свято утримує своєї Церкви, і енергійній відсічі з боку українського козацтва, зазнали краху.

(Продовження буде).

Полтавець

Жарід і церква

(Продовження)

Українська церква, як перехідний ступінь до католицизму, теж успіху не мала. Але ось з'являється новий вероґ Україна — Росія — «третій Рим», як писали московські діптомати («перший Рим загинув, другий Рим — Візантія, тож загинув, Москва — третій Рим, а четвертому не бути»).

Ідея всемірного панування Москви, як третього Риму, довго і вперто проповідувалась в середині московського громадянства. Воно було складовою частиною поточної політики не лише державних російських діячів, а й першочільного вояводи, які ще за часів Гетьмана Б. Хмельницького і наступних гетьманів возили на постіях московські війська в українські міста і села. Ці гнібні пікети не забували української церкви. Самостійність її не давала Москві спокую. Не раз робилися спроби з боку Москви відкрити собі Київську митрополію, але без успіху. І тільки завдяки пікуну турецького візира, що силою примусив царгородського патріарха видати Росії грамоту на володіння українською церквою, було придбано це право Росією. Візир одержав за це золоті і хутро.

Українська Церква, як соборноправна, завжди вибирала самостійного свого митрополита. Тепер його прислали Москва. Твердо і героїчно обстоювали незалежність рідної Церкви не тільки нарід, а й само духовництво. Київське духовництво з обуренням говорило:

«Хай краще нас виволочуть з церков, ніж ми приймемо Московського митрополита». За часи свого незалежного існування тепім українського народу було створено свої українські церковні мови, церковні змичаї і навіть особливості служб Божих, які Московю заперечували, як неправославні, еретичні і т. ін.

У відповідь на героїчний опір українського народу і духовництва, з боку Москви поспинались угісники і жорстокі розправи. Священників, які не хотіли приймати московського митрополита, «бито паликами, позбавлено сану і вислано в Сибір, а митрополита Арсенія Матвієвича, що намілявся заперечувати пап і Катерині II з приводу позбавлення українських церков і за обстоювання незалежності рідної церкви, закинуто у

тожний, вогний алох-нізал, де цей мученик провів багато (коло 20) років і там, замучений, скінчив своє життя. (Дивись «Українська культура» проф. Іа. Огієнка).

Брутальним насильством, жорстокостями, катуванням і підкупом Російська церковна влада, за допомогою світської царської влади, підкорила собі Українську Церкву. Заволодівши Українською Церквою, російське духовництво немало стало викоринювати всі національні ознаки в церковній культурі українського народу. Сотні років працювали «патріоти» Росії, щоб виховати в особі духовництва тверду міцність російського панування на Україні. І сяді віддати справедливість, Синод добився великих успіхів в цій справі.

В часи визвольного руху в 1917—18 роках небагато знайшлося єпископів, що встали на боротьбу за відродження Української Церкви, а серед єпископів не знайшлося жодного українця-патріота — всі опинились у лонах російської канонічності.

І Україна, відокремившись від Росії, під керівництвом Центральної Ради, стала перед фактом відсутності свого єпископату. Ставлення і патріоти Москви відмовилися не тільки хіротонізувати (рукополагати) в єпископа єпископів, яких обрав для керівництва Всеукраїнський Церковний Собор у Києві, але відмовилися служити службю Божу живим українською мовою і навіть заборонили це підлеглим їм священникам.

Та Євангелія Христова благовістувалась всім народам.

— «Не бійся, мале стадо, бо Отець ваш, благоволить дати вам царство» (Єв. Луки, гл. 12).

«І світ у темряві опитав, і темрява не обхотула його» (Єв. Іоанна, гл. 1).

Спасіння душ людських — є невід'якляна справа, і милосердний Отець небесний дав вихід українському народові, бо — «Господи! до кого ж підемо? Ти дади слова життя Вічного!».

«Бог є Дух, і ті, що поклоняться Йому — в душі і істині повинні поклонятись». (Єв. Іоанна, гл. 4).

(Продовження буде)

Полтавець

Жарід і церква

(Продовження)

Порядком (канонно), що був прийнятий в перших віках Християнства в Антиохійській церкві, Собором Української Православної Церкви, що склався із священнослужителів і вірних, була відновлена в м. Києві ієрархія Української незалежної (себто Автокефальної) церкви, що й зміла керівництво церковним рухом на Україні.

І було так — живе багато, а життя мало, і благами господаря живи, щоб втислав робітників на життя Своє.

Українська інтелігенція з палаючим любов'ю серцем, не зважаючи на більшовицький терор, пішла на господарні життя. Лікарі, вчителі, бухгалтери, інженери і багато інших кинули свої державні посади і пішли, щоб стати «людьми людей», як говорить Євangelія, пішли бжувати, відкривати українську церкву, пішли на жертву. Орієнтовно до однієї третини всіх церков на Україні (2400) було охоплено перушним Українського єпископату і Укр. Правос. Церковною Радою. Це була пора (з 1918 по 1936 рр.), яку деякі церковні діячі називають «розколом» церкви. Ні, любі мої, не до «розколу» був, як звикли кваліфікувати казенні руські «богослови» великий вільний преле церковного духу, а боротьба — жорстока, кривава боротьба за Українську Церкву, бо тисячі священників і вірних Української Церкви своєю власною кров'ю, своїм безцінним життям закріпили завоювану свободу і незалежність Української Церкви і українського живого слова в службі Божій.

Все, що було вороже українській визвольній боротьбі, піднялось проти Української Церкви і її служителів. Тихоновці, що боролись за владу Московського патріарха Тихона і його намісника на Україні, євхархія, живогеркози, що були на службі в ГПУ, всі консервативні елементи серед денационалізованого міщанства, які ненавиділи українську мову, і поревнерги — малороси, що нудували за «випущо» культурою руського дворянства, не кажучи вже про «істинно-русських» (тим і Бог простяв) ГПУ — НКВС і навіть жидівські об'єднання в боротьбі проти Української незалежної національної

церкви. Два митрополіти — вселенський отець Василій Лемківський, обраний Першим Всеукр. Церк. Собором в 1918 р. і вселенський отець Миколай Борецький (до речі, служив в самі єпископ в Кіровограді, тоді Зіновівську) упала жертвою жидівсько-більшовицького терору (Борецький висланий у Сибір). Тисячі українських священників і рядових мирян (імена, яких Господи, Сам Ти знаєш), були розстріляні або вислані в далекі табори НКВС, звідки багато не вернулось або загинуло ще в дорозі.

З сміхом і гауком пояснював у цей час Лубенський озвужений більшовицький прокурор свої прийоми страждникам української церкви: «Українам український воздух вреден», — говорив він.

Та здійснились слова Господа нашого Ісуса Христа: «Збудую церкву Мою, і сили некелий не одоліють її».

Пісня і українська Бог року монументального Німецького Народу і оскрутив силу богохульного і боготерпного зради червоного насильника. І ось сонце вої знову сходить над Україною — і «воєкраси ті, що у гробах, і вої земнородні араділи», — як співав колись пророк Ісаїя.

І ось у нашому місті вже відчинено двері трьох храмів, і в кожному по два священники... Відбувається Божественна літургія, відноситься величний спів. Цадівчому, але... тижко стояти у храмі... тижко...

«О, як ви занеслися,
Далеко як зостались!
Як сузно дотора над серцем ваш
приїді!

— І хоч холодний ум
Забув ваш запоїт —
Що серцю з вами не прощалося!...

Такими словами поет М. Філанський змалював свій релігійний пастыр' за часів старої російської церкви.

Так — холодний ум забув запоїт!
Так «духом молюсь, а розуми зашпаплюється без плуху!» — говорить св. Ан. Павел. Холодний розум... бо... несправділою мовою говорять, слухать у церкви.

(Закінчення в наступному номері)

Полтавець

Нарід і церква

(Закінчення)

Постають питання:

Чи памі теперішні панотці визнають і розуміють значення національного відродження у цей реальний час? Чи враховують вони, що питання про українську мову не підлягає вже обговоренню і полеміці, що українська мова — є сама основа української духовної культури? Чи враховують вони, що наша мова, покладена на життя кобильшовицькою школою, зовсім не вичає і не чула жодного слова церковнославянською мовою, а не то, щоб розуміти її. Чи розуміє хоч один юнак вмертвілі слова «наки і наки» (і безліч інших подібних слів) і яке виховне релігійне значення мають ці незрозумілі слова?

А ні одла овечка отари Христової не повила загнути, бо «добрий пастир дину свою покладає за вівці свої» і залишає дев'яносто дев'ять і нає відшукаєти одну! А мова — це наша майбутня сила, цвіт, наше громадянство. Чи беруть вони приклад з Німецької церкви — великий історичний вождь Мартина Лютера, який звільнив Німецьку церкву від чужоземної залежності і розквітав. Ці від консерватизму і жертвої латинської мови, перекладали на живу німецьку мову святе писмо і службу Божу. Так. Вони кажуть, що визнають і розуміють. Але... «але!». Смішки в ньому містяться невинного, вехороного! Печал переклади Служби Божої. Любі мої, ви, мабуть, забули, що ще в 1907 р. було виказо святу Євангелію українською мовою і вона є, може, як не у вас, так у інших вірних. А чи ви котрубунались дотати її?

Чи хочете фактів. Ось факт. Звернувся один громадянин до одного з діючих священників з проханням дати для перекладу на якийсь день служби, то мав досить одсерту відповіді: «а для кого ж буде обов'язковий цей переклад? для вас?». Службники не отаказавсь. А як же українська Автокефальна церква зразу ж перейшла на виправу служб Божих українською мовою?

А чотали на благословення патріарха Тихона?

Паскільки нам відомо, у регента

Преображенської церкви є церковно-релігійні твори багатьох українських композиторів, як Стеценка, Леонтовича і т. д. Та й не віряться, щоб у Києвограді не знайшлося морозівців, які б згодом допомогли у справі перекладу текстів Служб Божих.

Та ні, не в цьому справа! А в чому ж? Ви запитайте на самоті буйного із діючих священників: а за який час ви, панотче, мислите українизувати церкву? І я матимете, нісда досить красномовного важкого зізнання, тихеньку відповідь: «Ну так... може за рік...», «бо знаєте... те... от отен... говорять промови в церкві українською мовою, так дехто з парафіян говорить: «От як би він говорив по-словавському, то було б краще...».

Ви хочете більше. Я скажу більше. Коли мова торкається про наступний прихід українського архієпископа в сест. отця Івана (Огієнка), то теж матимете приховане, досить красномовне міркування: «А може б поченати приїзду єпископа з Москви...». Так, так, зрозуміло! — кажуть, що секретарем Церковного управління залишено людину, що їздила колись до Патріарха Тихона в Москву в церковних справах...

«Не думайте, що легко дати вам благословення, — говорив колись парафіянам український Архієпископ Костянтин Бротевич, — ні не легко, любі мої, бо за нього треба відповідати перед Богом і народом».

— «Горе вам, законникам, що взяли ключ розуміння: сами не увійшли, та й тим, що входили, заборонили». (Єв. Луки гл. 11, ст. 52).

Тимими євангельськими словами відповідали вірні Української Церкви на законним законникам московського патріархату. Ми ж хочемо закінчити словами з Нагірної проповіді Христа Спасителя:

«... Нехай світити світ вам перед людьми, щоб вони бачили добрі діла ваші й прославили отця, вайного Небесного. Бо кажу вам: коли правда ваша не переважить праці злижннів і фарисей, то не ввійдете в царство небесне».

«Уяка зерно, що не дає плоду доброго, рубають і викидають в огонь».

Єдина православна церква на Україні

Постановою Собору Українських єпископів від 10 лютого цього року затверджені основи призначення священства Автокефальної церкви, із чого якої стоїть покійний Митрополит Василь Лепківський. Священники Автокефальної церкви будуть прийняті в «сучасні сані». В той спосіб вступила повна церковно-релігійна єдність українського народу.

НОВІ ЄПИСКОПИ-УКРАЇНЦІ

9 і 10 лютого цього року в місті Пінську відбулась хіротонія двох українських єпископів: Ніканора єпископа Чигиринського та Ігора, єпископа Уманського. Хіротонії довершили Адміністратор Православної Церкви архієпископ Меліхонський і Олександр архієпископ Пінський і Поліський. Нові єпископи добре знайомі в широкому загалі і волинському громадянстві, як вдатні борці за Українську церкву.

Ніканор, єпископ Чигиринський, в мирі протодіакон Ніканор Абрамович, народився 1887 року в с. Мизові, Радянської України в духовній родині. Теологічну освіту здобув у Волинській духовній семінарії, після чого проходив життєві студії у Києві. Як священник працював на Волині до останнього часу.

Ігор, єпископ Уманський, в мирі протодіакон Іван Губа, народився 1887 року в Поліссі, брав активну участь у визвольній Українській боротьбі, довгий час священствував на Волині, широко знав українському громадянству свою церковно-громадську діяльність.

Висвячення двох єпископів-українців є актом великого значення в житті Української Церкви, яка, завдячуючи цій хіротонії, має тепер українську ієрархію та в своєму дальшому житті і розвитку в незалежності від ієрархії московської.

Радянські лозунги та релігія

«Дотепність» радянських лозунгів — їм відома, але «дотепність» деяких лозунгів переходила зовсім у безглуздя. Ось, наприклад, такий: «Релігія — це опіум для народу».

Один хлопчик прочитав такий лозунг та й питає в свого батька:

— Скажи, тату, що воно таке опіум?

— Опіум... Це є ліки від життя, — відповів батько. Якби тато не визволився від радянської влади, то в розумі білого хлопця так би й залишилося, — що релігія це є ліки від життя.

За радянських часів існувало товариство «Войовничий безбожник». На нього падали не товариство у своєму сенсі, не мало навіть грамотних людей. Воно користувалося в своїй анти-релігійній пропаганді дешевими байками та мірками в душі «слабовольного» Деміана Білого, котрий в своїй мерзотності дійшов до того, що навіть у радянській владі понав «в опаді».

Український народ в давні часи віддавався своєю релігійністю і не так, що тако «пропаганда» не має

свого розкладницького впливу на населення.

Виховання молоді в душі марксистсько-енгельського матеріалізму не мало таж ніякого успіху і радянський уряд вирішив ліквідувати релігію силою. По-закрили церкви, більшість пап-отців засадили у тюрми, позачинали до Сибіру, але релігія не «ліквідувалася». Іскра Бога жеріла в душі кожного віруючого і як тільки настає злигодні нас від більшовиків, зараз почали відновлюватись церкви.

Не блищать храми позолотою, нема моря вогни, але це робить на віруючих ще більший вплив. Вони поважають себе першими Християнами, котрі жили в катакомбах. Діти, які в радянських часів бешкетували в школі та на вулицях стоять, тихо в церкві і вночі снідають за тим, як це служба в церкві. Вони притихли, очі дивляться якомусь розчужено, але в серці своїм вони вже почитають Бога.

Б.АВ.

ЛЮДИ ЗАДОВОЛЕНІ

У нашому місті, дякуючи Богові, вже людей не тільки міських, а й сільських, що йдуть до церков з недалеко-ких сіл. Батьки йдуть до церкви разом з своїми дітьми, які теж прагнуть навчитися молитися Богові, за те, що врятував наш нарід. Діти з захопленням слухають хор, дивляться на красиві ікони і, наслідуючи дорослих, хрестяться та уважно вдумуються в проповідь. Шана тим батькам, що виховали таких гарних дітей. Велике бажання є в людей, щоб Служба Божа в церквах відбувалась рідною українською мовою.

А. Куленко

Український голос. – 1941. – № 11 (4 жовтня). – С. 4 [15]

Повернення збережених святинь до храму, 1941 [8]

Відбудова сільського храму, який за радянської влади
був пристосований під кінотеатр, 1941 [16]

Місця розташування храмів на сучасній мапі.
Замість Успенського собору з 1954 р. – обком КПУ,
з 1991 р. – міськвиконком.

Успенський собор, 1941. Вигляд із перехрестя вулиць Великої та Нижньо-Донської (Тімірязєва) [18].

Спасо-Преображенський собор, 1941.
Вигляд з перехрестя вулиць Преображенської та Пашутінської [19].

Тимчасовий дзвін біля Спасо-Преображенського собору,
серпень 1941 (із колекції «Военний альбом» [2]).

Храм Покрови Пресвятої Богородиці, 1942.
Вигляд з боку Ковалівського парку. З архіву Рейберт.інфо [10].

Дзвін, відлитий Ф. Тютюшкіним у 1942 році на заводі «Червона Зірка».
Поряд із дзвоном – Ю. Тютюшкін (фото з газ. «Україна-Центр» [13]).

Грецька церква – собор Володимирської ікони Божої Матері
(з вересня 1941 року – собор Свято-Різдва Пресвятої Богородиці), 1941.
Із архіву Рейберт.інфо [10].

Хрещення дитини у соборі Свято-Різдва Пресвятої Богородиці,
вересень 1941 року [10]

З ФОНДІВ ДАКО

*Хіротонія отця Сергія Мельника в соборі Свято-Різдва Пресвятої
Богородиці, 1 серпня 1943 року*

Священики та парафіяни собору Свято-Різдва Пресвятої Богородиці,
1943

Використані джерела та література:

1. Босько В.М. Визначні постаті Степової Еллади / В.М.Босько. – Кіровоград: Інформаційна мережа, 2004. – 376 с.
2. Военный альбом : архив фотодокументов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://waralbum.ru/>.
3. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО). Документальні виставки он-лайн [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dakiro.kr-admin.gov.ua/exhibition.php/>.
4. ДАКО, Ф.-2518. – Оп.1. – Спр. 1. – Арк. 1.
5. ДАКО, Ф.-2518. – Оп.1. – Спр. 1. – Арк. 11.
6. Кафедраальный собор Рождества Пресвятой Богородицы. 200 лет / [авт. текста А.Н. Мануйлов, протоиер. Роман Кондратюк; под общ. ред. протоиер. Романа Кондратюка]. – Кировоград : Имэкс, 2012. – 367 с. : ил.
7. Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Ніжин : ПП Лисенко М.М., 2010. – 590 с.
8. Петренко І.Д. Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941-1944 рр. – Кіровоград : Центрально-Українське видавництво, 2014. – 554 с.
9. Протоіерей Серафим Слобідський. Закон Божий : Підручник для сім'ї та школи / Протоіерей Серафим Слобідський. – К. : Вид. відділ УПЦ КП, 2005. – 655 с.
10. Рейберт.инфо : украинский военный архив. Альбомы пользователей сайта REIBERT.info [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://reibert.info/media/albums/>.
11. Світлична В.В. Історія України / В.В. Світлична [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/1533071644773/istoriya/politika_ukrayinizatsiy/.
12. Смирнов А. Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч. 1930–1944 : Монографія / А. Смирнов. – К. : Смолоскип, 2008. – 326 с.
13. Степанова О. Юрий Тютюшкин: собрать все! / Ольга Степанова // Украина-Центр. – 2017. – № 22 (1 июня). – С. 8.
14. Стоколос Н.Г. Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату «Україна» в 1941-1942 рр. / Н.Г.Стоколос // Укр. іст. журн., 2004. – № 3. – С. 91-111.
15. Український голос (Українські вісті, Кіровоградські вісті) : газета Кіровоградської обласної та міської управи (з фондів Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка та Державної наукової архівної бібліотеки) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://libraria.ua/issues_group.php/group-28/.
16. Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного (ЦДКФФА) Документальні виставки on-line [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsdkffa.archives.gov.ua/Exhibitions/>.
17. Шепель Ф.О. Ніхто не хотів помирати, або Репресований Єлисавет-Зінов'євськ-Кірове-Кіровоград / Ф.О.Шепель. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. – 390 с. : іл. (сер. «Єлисаветградське коло»).
18. Crain's Militaria : The selection of premium photos, documents and other Third Reich artefacts [The electronic resource]. – The access mode: <http://www.crainsmilitaria.com/>.
19. World War photos: a big collection of World War II photos and images [The electronic resource]. – The access mode: <http://www.worldwarphotos.info/>.

Віктор Голобородько*

м. Олександрія

ЩОДЕННИЙ ПОБУТ ЛЮДИНИ В ОЛЕКСАНДРІЇ СЕРЕДИНИ ХХ СТОЛІТТЯ: РІЗНІ ШВИДКОСТІ РАДЯНСЬКОЇ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Щоденний побут міста Олександрії Кіровоградської області у середині ХХ століття віддзеркалював дегуманізацію дій влади, створення атмосфери «віддаленого щастя», формування «нової людини». Щоденний побут олександрійця відрізнявся від приватного життя за «залізною завісою» різними швидкостями і відставанням мінімум на 20-50 років за технологічними та суспільними новаціями.

Ключові слова: Олександрія, 50-60 роки ХХ століття, дегуманізація, промисловість, побут

The daily life of Alexandria of the Kirovograd region in the mid-20th century reflected the dehumanization of the actions of the authorities, the creation of an atmosphere of "distant happiness" and the formation of a "new person". The daily life of the Alexandrian differed from the private life behind the "Iron Curtain" at different speeds and a lag of at least 20-50 years in technological and social innovations.

Key words: Alexandria, 50-60 years of the XX century, dehumanization, industry, life.

Початок 50-их років став поворотним моментом у житті радянських людей. Останні роки життя Сталіна, коли всі затамували подих напередодні імовірних нових «чисток» і нові хвилі терору. Смерть Сталіна та де-сталінізація, хрущовські реформи і надпрограми. Все це сталося за лічені роки. Суперпроекти радянської влади мали показати міць СРСР. Радянський Союз за уявленням вищої партійної номенклатури Кремля, мав вийти із повоєнного часу переможцем і втілювати нові орієнтири для світу. Частково це збігалось і з намірами простих людей Для багатьох українців це час надії, сподівання на зміни і зникнення конфліктів [28, с. 5-6].

Насправді, цього не сталося, а за влучним висловом Грегора Далласа, Європа та СРСР започаткували епоху «примарного миру і незавершеної війни» між європейською цивілізацією та суспільством, яке будувала

* Голобородько Віктор, редактор Телерадіокомпанії «Контакт-ЛТД», редактор газети «Городской курьер», м. Олександрія.

радянська система і маркувала як «радянський народ». Стала реальною «залізна завіса», сформувались дві протилежні військові об'єднання світового масштабу [11, 770 с.].

Після страшних повоєнних років і повільного відродження та відбудови, у 1957 році європейські країни об'єднуються у спільний ринок, підписуючи Римський договір. Європа отримує кредитні ресурси у вигляді «Плану Маршалла». Натомість, СРСР опиняється в ізоляції і самотужки намагається не тільки вирівнювати військову потугу, але й показати економічну міць. Швидкості розвитку двох цивілізацій почали кардинально відрізнятись і прискорили віддалення екстериторій технологічно слабкої Російської імперії від світу європейських країн та США.

Хрущовські спроби «наздогнати і перегнати» Америку, освоїти цілину, виконати економічні проєкти за допомогою «кукурудзяної кампанії» мали сумні наслідки для СРСР. Історики економіки вбачають початком реального занепаду Радянського Союзу саме часи правління Хрущова, який не зміг змінити командно-бюрократичну систему на систему реальних економічних мотивацій і пришвидшив занепад недієздатного продовження Російської імперії у вигляді більшовицького державного організму.

На прикладі міста Олександрії Кіровоградської області можна побачити які пріоритети влади були в часи, які більшість громадян вважала початком «справжнього життя», вільного від війни, голоду та холоду.

Зазначимо що питання щоденного побуту тільки побіжно висвітлювалось у багатьох повоєнних виданнях краєзнавчого характеру. В більшості ці публікації мають пропагандистський характер і мали переконати читача у тому, що у конкретному населеному пункті постійно зміцнюється особистий добробут та відбувається зростання у промисловому секторі.

Серед цікавих публікацій, які висвітлюють питання повоєнної епохи життя міста маємо вказати на деякі згадки у виданні «Між Бугом і Дніпром», які публікують документи [34, с. 51], узагальнену інформацію, що частково стосується побуту та життя олександрійців у згаданому періоді [36, с. 343], [23, с. 232-233], [5, с. 139-141], [10, с. 137-152].

Важливими джерелом для порівняльного аналізу є для дослідників «короткий історико-краєзнавчий нарис», як назвали його автори, «Олександрія - місто гірників» [6, с. 65-105].

Цікаві подробиці саме про згадуваний період дають роботи з історії міста у вигляді нарисів, А.Кохана [18, с. 54-64], збірка нарисів з історії Кіровоградщини, написана колективом науковців та краєзнавців [17, с. 239-254].

Але варто залучити мало відомий матеріал місцевого офіційного періодичного видання, яке описує у деталях саме побутові питання життя олександрійців згаданого періоду. Критичний аналіз цих публікацій дає

можливість об'єктивно висвітлити питання і зрозуміти всю складність і неоднозначність реального побуту олександрійців на екваторі XX століття.

Побутом, академічні видання вважають загальний уклад життя, сукупність звичаїв, властивих якому небудь народові, певній соціальній групі [32, с. 799].

І саме щоденний побут, який мав другорядне значення, порівняно із індустріальним прогресом, показує рівень дегуманізації радянського суспільства. Аналізуючи щоденний побут простих громадян помітно спроби витворити новий тип поведінки, спроби перетворити «радянських людей» після революційно-більшовистської «перековки», Голодомору та війн у людську масу, що має тільки працювати і сподіватись на щастя. Досягнення щастя і формулювання того що це є перебуває виключно у компетенції вузького кола партійних вождів, як і час настання цього омріяного щасливого життя.

Видання 1962 року описуючи «видатні місця Кіровоградщини» згадує тільки про «межі індустріальної Олександрії», яка «будується», в якій є «неозорий краєвид», що складається із промислового ландшафту підприємств, брикетних фабрик, електростанцій, мереж високовольтних ліній. Жодного слова про людину і її щоденне життя, навіть побіжного огляду, там немає [9, с. 47-56].

Але гортаючи сторінки періодики ми бачимо, що перші кроки юних олександрійців – це має бути робота, формування з них «нової людини». «Нова людина» – це та, що не тільки «має сталі знання з граматики», але й виховується «на кращих прикладах трудової діяльності». Всі уроки «пройняті трудовою тематикою», а вчителі активно пропагують ідею «про батьківське піклування Комуністичної партії». Акцент на ідеологічне виховання у дусі ворожнечі, як агресивного суспільства, підкреслюється фразою-цитатою із слів педагога-передовика до учнів: «Кто живет без печали и гнева, Тот не любит Отчизны своей», (цитата російського поета) [13, с. 2].

Мілітаристський настрій, намагання «воєнізувати» навіть повоєнну Олександрію, лунає з кожного рядка газети. Типовий заголовок епохи: «Комендант двору» [1, с. 3].

Пояснюючи труднощі побуту влада натякає – треба краще працювати. «Працею і тільки працею, створюються матеріальні цінності, необхідні для побудови комуністичного суспільства», – говорять у передовій статті видання. Проте тут же зауважують – все це для «піднесення промисловості, будівництва і сільського господарства у створенні матеріально-технічної бази комунізму», тобто не для побуту і потреб громадян [15, с. 1].

Що таке щастя радянської людини? На сторінках олександрійського часопису відповідь досить чітка: «Належати до нашого соціалістичного суспільства – щастя! Відчувати щоденно зв'язок з могутнім колективом

нашого народу... відчувати, що ти живеш і працюєш разом з великим Сталінім – щастя!» [33, с. 4].

Поруч із тим життя, сповнене зщерть ідеологією, яка частково була щирим проявом почуттів людей, що жили у світі, який описувався лише за моделлю радянської пропаганди. Цікавий приклад: працівники авто-ремонтного заводу в Олександрії дуже турбувались за Карибську кризу між США та СРСР. Разом із кубинцями, які проходили там виробничу практику, робітники у обідню перерву прийняли постанову, в якій «гнівно засудили агресивні дії американських імперіалістів» [8, с. 1].

Порівнюючи реальний побут громадян та створені образи "радянського побуту" дізнаємось, що пропаганда намагалась затьмарити «тимчасові труднощі», змаганнями, постійними виборами до всіх рівнів та іншими колективними діями, пропонуючи навзаєм для простої людини типове виживання у складних, необлаштованих побутових умовах.

Розвиток громадського транспорту в Олександрії є показовим прикладом того, як влада турбувалась про людей, що створювали багатство країни. Ось короткий огляд деяких досягнень у цьому напрямку міста, на зорі 50-60 років ХХ століття, часу форсованої індустріалізації економіки Олександрії.

Нагадаємо, що перші світлофори у Європі працювали вже на зорі двадцятого століття. Ця дивовижна для міста техніка, з'явилась у Олександрії лише у середині століття, з запізненням на півстоліття. У 1951 році вперше встановлюються для регулювання руху транспорту в Олександрії чотиристоронні світлофори з трьома знаками. Перші світлофори на вулицях міста були на перехресті Першотравневої і Шевченка.

Почав розвиватись регулярний пасажирський транспорт. У тому ж 1951 році, у листопаді, вперше розпочалось регулярне автобусне сполучення між Олександрією та обласним центром – тодішнім Кіровоградом, нині – містом Кропивницький. Щодня курсувало три рейси автобусом ЗІС-155. Ця автівка була передовим досягненням радянського цивільного автопрому [2, с. 4].

ЗІС-155 міг перевозити одночасно 50 пасажирів, в тому числі на двадцять восьми сидячих місцях.

Асфальтування доріг в Олександрії почалось тільки у 1957 році, коли було заасфальтовано вперше 7250 квадратних метрів доріг і вулиць [4, с. 3].

Перші ж асфальтні дороги у світі, з'явились наприкінці ХІХ століття у Франції, США та Швейцарії. Перша ж повністю виготовлена із бітумної суміші дорога побудована в Америці у 1876 році.

1952 року, у Олександрії почало працювати таксі. Першими авто для таксі стали легкові автомобілі тодішнього престиж-класу під маркою «Победа» [21, с. 4].

В цьому ж 1952 році, з 6 червня, розпочався регулярний рух автобусів

між містом і селищем Октябрське (нині — мікрорайон Байдаківський міста Олександрії) та залізничною вузловою станцією Користівка (нині – складова частина Приютівської об'єднаної територіальної громади). Таким чином забезпечувалось регулярне автобусне сполучення з містом і важливим буровугільним центром та залізничним вузлом. За 10 днів з початку курсування автобусів, ними скористалось 16 тисяч жителів міста [3, с. 4].

З'явилося і вантажне таксі. Вантажне таксі — це вантажна машина, обладнана для перевезення людей. Цей вид громадського транспорту курсував між Олександрією і Новогеоргіївськом — містом, яке незабаром затопили Кременчуцьким водосховищем. Автобуси курсували з 7 до 24 години, тобто за розкладом роботи вугільних підприємств. Вартість проїзду вимірювалась у кілометрах: за кожен кілометр — 20 копійок [29, с. 4].

У 1957 році автобусний парк Олександрії налічував 32 автобуси і 38 легкових таксі. У цьому році відкрито автобусне сполучення з Чигирином, Онуфріївкою, Кременчуком, Кривим Рогом [19, с. 4]. Натомість — перші послуги таксі були запроваджені в Америці на початку XX століття.

Індустріалізація міста навіть не дивлячись на 50-100 річне відставання у технологіях і величезні вливи у неї ресурси, рухалась повільно.

Зі зростанням промислового потенціалу влада почала згадувати і про занедбану, а іноді взагалі не розвинену інфраструктуру життєвого простору громадян. З'явилися певні зрушення у соціально-побутовому обслуговуванні. Зростали приватні статки людей, хоча влада намагалась афішувати поліпшення стану окремих працівників-вугільників, вказуючи на їх видатні досягнення завдяки особистій відданості партії, але не говорила про стан справ простих працівників. Цим, мабуть, підкреслювалось те, що досягти добробуту можна кожному, хто працює «по-стаханівськи» і поважає партійні настанови, слідує ним. Щось на зразок американської мрії тих років, але за радянським баченням. Наприклад, у 1957 році понад 130 вугільників міста придбали одну з таких мрій – приватні автомобілі. Автомобіль «Москвич» мав екскаваторник, Герой Соціалістичної праці Михайло Чирва. А от керівництво вугільних підприємств їздило вулицями міста на авто представницького класу – шестимісних персональних «ЗІМах» [26, с. 4].

Олександрійці почали дивитися телебачення, а радіолюбители встановлювали телевізори та антени до них. 1956 року телевізійні приймачі перестали бути дивовижними приладами, проте встановлювались вони, зазвичай, у громадських місцях, не виключено з метою контролю за їх використанням.

Прикметно, що дуже розширювалась мережа проводового, абсолютного контролюваного радіо, яке використовували для трансляції пропагандистського мовлення. В Олександрійському районі, станом на травень

1957 року було встановлено більше 3 тисяч радіоточок для трансляції з 8 радіовузлів, звідки «лунає голос Москви, Києва та інших міст республіки...» «Щоб радіофікувати колгоспи, довелося прокласти 300 кілометрів ліній електропередач», – зазначає автор замітки у місцевій пресі, жодним чином не сумніваючись у правильності цього рішення і витрачання на це ресурсів повоєнної Олександрії [22, с. 1].

Саме у 1957 році почали споруджувати місце для розповсюдження не тільки аудіоінформації, але й телевізійної ідеології — місцевий ретрансляційний телевізійний центр, простіше кажучи телевізійну вишку вистоя 110 метрів. А для того, щоб радянські люди до часу підключення в радянську телемережу не забували про партію і її любов, майже по оруеллівським реаліям антиутопії «1984», отримали 56 гучномовців для колективного слухання радіопередач на площах, в парках і скверах Олександрії [30, с. 4].

Зазначим, що у питанні радіофікації та охопленням телебаченням, СРСР не відставало від інших країн світу, адже телебачення та радіо допомагало пропаганді, а також входило у військову сферу, торкалось космічних технологій. А на це грошей не економили. Проте і тут відставання мало мінімум 20-30 років, оскільки ще у довоєнних США чи Британії не тільки слухали радіо, але й дивились телепрограми.

В одній з пропагандистських публікацій 1951 року відомий місцевий журналіст С. Міркотан описує мрію тисяч олександрійців, розповідаючи про життя сім'ї жителя Октябрського, почесного шахтаря-прохідника шахти №3 Ахмета Сафіна [24, с. 3].

Господар разом із дружиною живе у теплому будинку, де господиня частує гостя смаженою свининою та вином. Передовик розповідає про те, що прочитав у свіжому номері «Правди України» про тяжке життя у капіталістичних країнах та гарне життя тут. Зарплата шахтаря 3-4 тисячі карбованців. Шахтар має чотирикімнатний власний будинок, багато меблів, цінних речей, одягу. Він купив собі «дорогокоштовний костюм», а дружині — пальто. Дочці допомогли збудувати будинок, а іншій донці подарували у придане корову, гардероб, ліжко з пуховою периною, пальто, два костюми, сім платтів, швейну машину та інші речі. Торік сім'я відпочивала на курорті, а також запланувала купити машину «Москвич».

Опис заможного життя одного з представників робітничого класу, який схожий на втілення робітничого раю на землі, не розкривав повної картини життя, хоча мав показати те, як радянська влада піклується про тих, хто їй вірно служить.

Однак це була картинка для пропаганди, оскільки таке життя було у дуже обмеженого кола людей. Вони мали слугувати символом, своєрідною «іконою стилю», до якої мали дотягнутись інші.

Вугільна галузь Олександрії у той час розвивалась швидкими темпами,

оскільки в неї вкладались величезні гроші – з 1946 по 1965 рік – 270 мільйонів карбованців. До складу вугільного комплексу входило 16 підприємств із 14 тисячами працюючими. Це був гігантизм і моноспрямованість економіки, які потім зіграють злий жарт із містом під час кризи 90-х.

Поруч і з гігантськими кроками індустріалізації за рахунок оббирання робітників і селян, правління нового лідера СРСР, Хрущова, позначилося закликами наздогнати і перегнати Америку. Ці волюнтаристські заклики, які більше спрямовані були на консолідацію держави після часткового демонтажу диктаторського сталінського режиму, відлунювались і в Олександрії. Наприклад, 2 жовтня 1957 року у місцевій пресі публікується ціла сторінка із заголовком «Наздоганяти Америку так, як війнівські тваринники», яка була витримана у суто пропагандистському стилі і містила поетичне відтворення праці тваринників. Робітники, за словами автора агітпропу, інтенсифікувались і стали результативнішими. Якщо неупереджено дослідити текст публікації, розумієш, що «надолуження» сталося завдяки сильнішій експлуатації працюючих [27, с. 3].

Одним із проявів потреби наздогнати світ, який не тільки використовував космічні технології, але міг задовольнити земні потреби громадян, стало створення нової торговельної мережі СРСР із побудовою та функціонуванням радянських супермаркетів – універмагів.

Створення першого такого закладу в Олександрії мала довести реальність перемоги соціалізму, наочно проілюструвати досягнення, внаслідок страждань та жертв. Замінником релігії та інших свобод мало стати уособлення матеріального статку у реальному житті. Універмаг «Ювілейний», який було відчинено у 1967 році, став продовженням спроби стимулювати торговельну галузь в СРСР, хоча із величезним запізненням. Перший радянський магазин самообслуговування відкрили у культурній столиці Радянського Союзу – Ленінграді (нині Санкт-Петербург Російської Федерації) в грудні 1954 року. Як бачимо, відставання від центру було мінімум десять років [25, с. 55-61].

До речі, відставання, в свою чергу, радянської торгівлі від перших американських супермаркетів було як мінімум у півстоліття, оскільки першим таким магазин відчинений був ще на зорі XX віку у Лос-Анджелесі, а в Європі такі магазини отримали популярність саме у повоєнні роки.

Якість товарів мережі була низькою. Про це певним чином можна дізнатись хоча б тому, що з'являються спроби рекламувати появу у магазинах міськзмішторгу жіночих платтів, пальт та полупальт. Це говорить про відсутність типового для радянського життя поняття «черга» і «дефіцит» щодо цих некондиційних товарів. Навіть у повоєнній Олександрії такі товари не були «гарячою пропозицією». Складно назвати раціональним надходження наприкінці січня великої кількості готового зимового

одягу. Це підтверджує думку про відсутність сезонного продажу і турботи про покупців [16, с. 4].

Постачання товарів у магазинах було більше схоже на відвантаження продукції, а не на задоволення естетичних та фізичних потреб громадян. Ось цитата із замітки про стан справ у торгівельній галузі селищ міста: «Промтоварні та змішані магазини відділу робітничого постачання продали останнім часом трудящим понад 1200 пар чобіт, 2700 ватяних тілогрійок. Зараз магазини одержують велику кількість готового одягу» [31, с. 4].

Але крім всього цього, торгівельна галузь використовувалась владою як елемент пропагандистського впливу на громадян. Варто згадати лише «сталінські знижки» – у 1951 році централізовано було знижено вартість продуктових товарів на 10-15%, солі – на 21%, меблів на 20%, сірників і бензину – на 20%, гасу – на 22%, будівельних матеріалів на 10-20%. У селах району, зокрема Дівочому Полі, було зібрано 100 колгоспників (саме чомусь говориться про таке кругле число), які слухали біля радіоприймача «голос Москви», що повідомляв про зниження цін. Як пише автор замітки, хлібороби, «радісно збуджені», «ділились своїми найкращими почуттями, які наповнили їх серця» [35, с. 1].

Ці знижки відбувались саме тоді, коли треба було в черговий раз обирати владу, зокрема того самого Сталіна, на найвищі посади у державі та створювати пафосне підґрунтя для зростання інтенсивності роботи у колгоспах та на промислових підприємствах, морально примушували людей працювати з подвійними чи потрійними нормами виробітку. У замкненій системі радянської економіки це означало, що за ці знижки платили зрештою самі робітники та селяни, які і виготовляли більше продукції для самих себе.

До того ж такі знижки зазвичай є стандартним проявом лояльності для покупців у супермаркетах чи торгівельних закладах за «залізною завісою». Коли в СРСР знижки були не більше 10-15%, у інших країнах через повоєнне перевиробництво вони могли сягати 50% вартості товарів і послуг. Для того, щоб поліпшити забезпечення городян сільськогосподарськими продуктами, організовувались на центральній площі передсвяткові ярмарки, які тривали півтора тижня і завершувались напередодні Першотравня — важливої для радянської пропаганди, дати. Це був час, коли можна було купити те, чого неможливо було побачити на прилавках магазинів [14, с. 4].

Реально рівень цін на головні продукти харчування залишалась високою, а економіка торгівлі як в державі, так і в місті була розбалансованою, бо не вистачало якісних товарів, які перетворювались у дефіцит. Проте промисловість виробляла чимало такої продукції, яка просто ніким не купувалась. Про масовість явища затоварювання, негнучкості та бюрократизованості роботи торгівельних закладів говорить наявність у

1956 році на складі одного з магазинів міста несприятливого взуття різних розмірів та фасонів на 72,5 тисячі карбованців. «Лежать товари на сотні тисяч карбованців і в інших магазинах», – стверджував автор замітки у місцевій пресі [20, с. 4].

Між тим про якість доріг, вибоїни на вулицях, темні, не освітлені вулиці іноді, досить вибірково писала і місцева періодична преса. Імовірно, це давало змогу знизити градус помпезності публікацій, що явно не відповідали реальному стану справ і грало певну роль посилення тиску на окремих керівників за допомогою партійного рупора. «В місті, яким воно було 10-15 років тому, не сталося майже ніяких змін», і автор статті додає – винні у цьому керівники трестів та підприємств, які не піклуються про співпрацю із міською владою [7, с. 3-4].

Беручи за основу навіть відверто некритичні, пропагандистські джерела часів СРСР, ми розуміємо, що відставання побутового рівня життя в Олександрії сягало у середині XX століття мінімум 50, а іноді 100 років у порівнянні із країнами Європи чи рівнем життя США. Це стосується і використання технологій, в тому числі найпростіших, які необхідні для задоволення побутових проблем громадян. Спричинено це було дегуманізацією дій влади, яка опікувалась лише економічними показниками промисловості, нівелюючи потреби простих людей. Намагання за ідеологічним життям замаскувати життя реальне, побутове, було зроблено навмисно, щоб акцентувати увагу виключно на псевдо-житті, плинних ідеологіях. Нівелювання пропорції і міри, спричинило появу суспільства [12, с. 410], в якому пам'ятник Сталіну та Горькому у дворі школи № 2, може за одну ніч перетворитись на пам'ятник тільки Горькому. Вина стає безвинністю, а злочини – безкарними. Життя без поділу на зло і добро, а тільки під ідеологічні кліше, спричинило саме такі суттєві зрушення і продовження багаторічних радянських експериментів із різними швидкостями руху цивілізацій, що частково має наслідки і в сучасному житті міста Олександрії.

Використані джерела та література:

1. Авраменко Д. Комендант двору. Ленінський прапор. 1962 15 листопада. С. 3
2. Автобусне сполучення між Олександрією і Кіровоградом. Більшовицька правда. 1951. 7 листопада. середа. С. 4
3. Автобусний рух в Олександрії. Більшовицька правда. 1952. 22 червня. Неділя. С. 4
4. Асфальтування вулиць в Олександрії. Комуністичним шляхом. 1957. 11 вересня. С. 3
5. Бабенко О. Основні роботи з очищення майбутнього дна Кременчуцького водосховища. Між Бугом і Дніпром. Науково краєзнавчий вісник Центральної України. Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2018. Вип. IX. С. 139-141

6. Белявін Ф.К., Пом'ятунов А.С. Олександрія- місто гірників. Дніпропетровськ: Промінь, 1968. С. 65-105
7. Бурін М. Про зовнішній вигляд нашого міста. Більшовицька правда. 1952. 24 вересня. середа. С. 3-4
8. Василенко О. Голос авто ремонтників. Ленінський прапор. 1962. 27 жовтня. субота. С. 1
9. Визначні місця Кіровоградщини: Путівник. Черкаси: Черкаське обласне книжково-газетне видавництво, 1962. С. 47-56
10. Голобородько В. Майдани Олександрії: ринкова площа – територія пропаганди – новітня сакралізація. Площі, як дзеркало ідентичності громадського життя у північно-східному Задніпров'ї XVIII-XXI століть. Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2018. Вип. X. С. 137-152
11. Даллас Г. Примарний мир. 1945. Незавершена війна. К.: Темпора, 2012. 770 с.
12. Єрмоленко В. Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі XIX-XX століть. К.: Дух і літера, 2018. С. 410
13. Жарій О., Козлова Л. Виховання нової людини. Ленінський прапор. 1962. 15 листопада. С. 2
14. З метою найширшого задоволення трудящих....Більшовицька правда. 1951. 15 квітня. С. 4
15. За роботу, товариші! Ленінський прапор. 1962. 29 листопада. четвер. С. 1
16. Карабет В. В магазинах міста. Більшовицька правда. 1951. 21 січня. С. 4
17. Кіровоградщина. Історія рідного краю : навч. посіб. / І. А. Вів'яна та ін.; за ред. І. А. Козир. Кіровоград: Імекс, 2012. С. 239-254
18. Кохан А., Біланюк Ю. Ти - наша доля. Олександрія, 2004. С. 54-64
19. Крупіна А. До послуг трудящих. Комуністичним шляхом. 1957. 26 червня. середа. С. 4
20. Куринний В. Товари нереалізовані. Сталінський прапор. 1956. 10 лютого. С. 4
21. Легкові таксі на вулицях Олександрії. Більшовицька правда. 1952. 13 квітня. С. 4
22. Леонтьєв В. Газета без паперу і відстані. Комуністичним шляхом. 1957. 8 травня. середа. С. 1
23. Маршанін А. Процеси індустріалізацій у нашому краї. Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2015. Вип. IV. С. 232-233
24. Міркотан С. Мирна оселя шахтаря Сафіна. 1951. 26 січня. п'ятниця. С. 3
25. Мороз І. А. Применение прогрессивных форм торговли в СССР в 50-60-е годы XX века. Вестник Брянского государственного университета. 2013. №2. С. 55-61.
26. На власних автомашинах. Комуністичним шляхом. 1957. 1 вересня. неділя. С. 4
27. Наздоганяти Америку так, як війнівські тваринники. Комуністичним шляхом. 1957. 2 жовтня. середа. С. 3
28. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко: У 3-х частинах. Ч 3. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 5-6.
29. Почався регулярний рух... Більшовицька правда. 1952. 11 червня. Неділя. С. 4
30. Радіофікація. Комуністичним шляхом. 1957. 21 квітня. неділя. С. 4
31. Скачков А. В магазинах робітничих селищ. Більшовицька правда. 1951. 24 січня. С. 4

32. Словник української мови. К.: Видавничий центр Просвіта, 2016. С. 799
33. Тасін С. В чому щастя. Більшовицька правда. 1950. 1 січня. Неділя. С. 4
34. Це зроблено у 1957 році. Між Бугом і Дніпром. Науково краєзнавчий вісник Центральної України. Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2014. Вип. I. С. 51
35. Чуприна І. Радісна звістка. Більшовицька правда. 1951. 2 березня. С. 1
36. Юрченко О. Відродження Кіровоградщини у післякупаційний період. Між Бугом і Дніпром. Науково краєзнавчий вісник Центральної України. Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2014. Вип. II. С. 343.

CONFERENCE

Олег Бабенко*
м. Кропивницький

РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ КРАЮ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ЗАВЕРШЕННЯМ БУДІВНИЦТВА КРЕМЕНЧУЦЬКОЇ ГЕС

Розглядається взаємозв'язок закінчення будівництва Кременчуцької гідроелектричної станції як найбільшого на той момент виробника електроенергії в краї з планами розвитку промисловості і сільського господарства Кіровоградської області.

Ключові слова: історія УРСР, економічна історія України, історія Кіровоградської області, семирічний план розвитку народного господарства 1959–1965, електрифікація, промисловість, сільське господарство.

Corelation of finishing of construction of Kremenchuk HPS as the largest at the time electric power producer in the region with plans for development of industry and agriculture of Kirovograd region.

* Бабенко Олег, директор Державного архіву Кіровоградської області, голова обласної організації НСКУ.

Key Words: history of UkrSSR, economic history of UkrSSR. history of Kirovograd region, 7-year plan for the development of national economy, 1959–1965, electrification, industry, agriculture.

Будівництво Кременчуцької гідроелектричної станції (1954–1960 рр.) в умовах планової економіки в СРСР відповідно зумовлювалося необхідністю прискорення розвитку народного господарства УРСР, що, в свою чергу, кореспондувалося з амбітними планами ЦК КПРС щодо розвитку енергетичної бази та розбудови промислового потенціалу СРСР в семирічці (1959–1965 рр.). Планово КремГЕС мала давати українській промисловості 625 тис. кВт/год електроенергії на рік, що суттєво збільшувало енергетичний потенціал не тільки республіки, але й Союзу в цілому. Цілком закономірно, що наслідком мало стати планове зростання валового виробництва промислової і сільськогосподарської продукції, зокрема на Кіровоградщині.

Тим часом народно-господарському комплексу області доводилося працювати в режимі суворої ощадливості енергоресурсів. 11 грудня 1959 року бюро Кіровоградського обкому КПУ затвердило заходи щодо раціонального витрачання електроенергії на промислових підприємствах та в організаціях краю. У тому числі трест «Олександрівугілля» за рахунок впровадження двостороннього енергопостачання трансформаторних підстанцій, підвищення напруги в лініях електропередач, впорядкування силових та освітлювальних мереж та інших заходів протягом 1960 року вдалося зекономити більше 3-х мільйонів кіловаттодин електроенергії. Так само по Кіровограду передбачалося одержати біля 4 млн. кВт/год економії, а на будівництві Кременчуцької ГЕС – більше 2 мільйонів кВт/год. Також значну економію планувалося отримати по районах області [14, арк. 18]. Вивільнені в результаті економії енергоресурси було спрямовано на організацію планових робіт з нарощування виробничого потенціалу основних перспективних суб'єктів господарювання.

З уведенням у експлуатацію КремГЕС, передусім, вирішувалася проблема електрифікації Кіровоградської області, передусім її сільського господарських районів. Станом на 1959 рік було електрифіковано лише 203 з 445 колгоспів та 14 радгоспів, 30 районних тракторних станцій за рахунок роботи 148 колгоспних і міжколгоспних теплових та гідроелектростанцій загальною потужністю 6850 кВт і 5000 електродвигунів, загальною потужністю 24000 кВт. А помешкання селян здебільшого освітлювалися газовими лампами.

Від КремГЕС планувалося електрифікувати усі колгоспи Новогеоргієвського, Знам'янського, Єлисаветградківського, Маловисківського, Новомиргородського, Компаніївського, Бобринецького, Устимівського,

Кіровоградського, Витязівського, Рівнянського і Хмельівського районів, для цього протягом семирічки мали побудувати потужні понижувальні підстанції. Від системи «Дніпроенерго» одержували електроенергію усі колгоспи, радгоспи та РТС Петрівського та Долинського районів [2, с. 71].

За стратегічними планами розвитку народного господарства області, робота Кременчуцької ГЕС мала забезпечити розбудову та реконструкцію місцевої промисловості.

Хоча перебіг реконструкції існуючих підприємств і будівництва нових не ставився семирічним планом у пряму залежність від будівництва станції, очевидно, що додаткові 625 тис. кВт/год електроенергії мали сприяти і промислового розвитку Кіровоградської, Черкаської та Полтавської областей. Промислового піднесення республіки сприяла і розбудова електромережі.

Згідно семирічному плану розвитку господарства УРСР виробництво промислової продукції у Кіровоградській області по підприємствах Київського раднаргоспу повинно було збільшитися на 64,7%. До 1965 року повинно було зрости виробництво вугільних брикетів, шахтних трансформаторів, нових сівалок. Серед товарів масового вжитку повинно було збільшитися у 3,2 рази виробництво меблів, у 1,4 рази - взуття, мінімум у 4 рази швейних виробів, у 1,5 рази – цукру-піску, у 1,6 – тваринного масла, у 3 рази – молочних консервів, у 3,4 рази – продукції з цільного молока. Виробництво продукції на підприємствах, підпорядкованих облвиконкому, виробництво повинно було зрости на 62,2 %.

Виробництво залізобетону повинно було зрости на 54,3%, шлакоблоків – в 4,5 рази, паленої цегли – у 2 рази, м'ясорубок – на 60,8%, комбикормів – у 8 раз. Виробництво рослинного масла збільшиться на 37,9%, кондитерських виробів – майже у 2,8 разів, ковбасних виробів – у 3,6 рази, консервів – у 19 раз і пива – на 57,5% [2, с. 15-16].

Слід зазначити, що нам не вдалося з'ясувати чи досягнуто було заплановане, адже традиційно в звітних і статистичних документах радянської доби плани, що озвучувалися партійним керівництвом, мали показники у відсотках зростання, а інформація про їхнє виконання містить фізичні показники. До того ж, ці показники, як правило, не кореспондуються між собою у різних джерелах, оскільки за порівняння часто беруться різні звітні періоди.

Одним з напрямків розвитку промисловості Кіровоградщини було будівництво нових підприємств. Так, у 1959 році у м. Олександрія планувалося запустити завод з виробництва гірничого воску, у наступному році – виробництво вуглежних реагентів. Також на протязі семирічки планувалося завершити будівництво Балахівського та Бандурівського вулглерозрізів, а також Олександрійської брикетної фабрики. Також було

намічено спорудити лінію електропередачі Олександрія-Кіровоград-Побужжя довжиною 280 км. Також при новозбудованих цукрових заводах у Олександрії, Новоукраїнці та Долинській планувалося збудувати теплоелектроцентралі.

Також повинно було зрости виробництво графіту на Заваллівському комбінаті. Потужності на Капустянському кар'єроуправлінні. Також на кінець семирічки передбачалося ввести в дію Кіровоградський завод напівцелюлози з виробництва картону [2, с. 16].

Також на Кіровоградському заводі «Червона зірка» було заплановано збільшення виробництва сівалок до 136 тис. Кількість найменувань сівалок повинна була зрости з 27 до 40. Також виробництво запасних частин повинно було зрости до 27 млн. карбованців проти 20 млн 622 тис. у 1958 році. Також завод мав організувати виробництво новітніх навісних машин.

Збільшення виробництва сільськогосподарських машин пов'язувалося з реконструкцією цехів, шляхом впровадження механізації та автоматизації виробництва. Станом на 1958 рік на заводі діяло 38 потокових ліній, ливарний і складальний конвеєри, ланцюгові підвісні транспортери загальною протяжністю 10 км, дві автоматичні і 4 потокові лінії, дробо-метні барабани, малярно-сушильні і фарбувальні агрегати, де фарбування деталей здійснювалося у електричному полі високої напруги. А сушіння після фарбування провадилося інфрачервоним промінням.

За семирічку планувалося реконструювати ливарний цех сірого чавуну з впровадженням формувальних автоматів і автоматичного вибивання та очистки литва у барабанах безперервної дії; завершити механізацію землеприготувального відділення і відділення регенерації; реконструювати ливарний цех ковкого чавуну шляхом заміни конвеєрів, переходу на автоматичне опочне формування і закінчення будівництва відділення правки і ґрунтовки литва; переобладнати заготівельне відділення ковальсько-пресового цеху з прокладенням підкранових шляхів встановлення 5-тонного козлового крану і нового устаткування; реконструювати і розширити дільницю точного литва по виплавлених моделях. На виробництві планувалося створити автоматичну лінію з виготовлення дисків зернових сошників; 11 потокових механізованих ліній для різних вузлів і деталей сівалок; збільшити потужність міжцехового транспорту через застосування малогабаритних електрокарів і навантажувачів зі спеціальною тарою. Також передбачалося модернізувати 300 одиниць устаткування і замінити таку ж кількість застарілої і фізично непридатної техніки. Мав бути автоматизуванням контроль за технологічними процесами термічної обробки і механічною обробкою елементів деталей, застосувати нові матеріали у виробництві машин для покращення експлуатаційних показників. [1, с. 24-27]

Також згідно пропозиції обкому КП України та обласного виконав-

чого комітету щодо розвитку легкої, харчової та деревообробної промисловості у Кіровоградській області було висловлено намір побудувати цукрові заводи у Олександрії, Новоукраїнці та Кіровограді; м'ясокомбінати у Кіровограді, Олександрії, Знам'янці та Гайвороні; молоко-, масло- та сир-заводи у Кіровограді, Новоархангельську, Голованівську, селищі Хрущов, Знам'янці, Олександрії, селищі Хмельове, селах Добровеличківка, Устинівка, Піщаний Брід, Перегонівка, а також птахокомбінат у Новоукраїнці; консервні заводи у с. Добровеличківка на 50 млн. банок, у Долинській та Вільшанці на 35 млн. банок. Крім цього, у планах керівництва області були browарня та солодовений завод у м. Олександрія, завод з переробки риби у Новогеоргіївську, вино-горілчаний комбінат на базі горілчаного заводу у Кіровограді потужністю 2 млн. декалітрів вина у рік.

У галузі легкої промисловості пропонувалося будівництво бавовняного комбінату у Олександрії потужністю у 160 тис. прядильних веретен та 4500 такцьких станків у м. Олександрія; трикотажної фабрики товарного полотна потужністю 8500 м² у Кіровограді, коврової фабрики у Кіровограді, фабрики мотузок у Кіровограді, швейної фабрики на 600 універсальних машин у Кіровограді, швейної фабрики у Новоукраїнці на 290 універсальних машин; швейної трикотажної фабрики з пошиву трикотажної нижньої білизни та верхнього трикотажу у Новогеоргіївську та Гайвороні, фабрики головних уборів у Знам'янці.

Окрім того обком пропонував будівництво трьох деревообробних підприємств: меблевої фабрики у Кіровограді, меблевої фабрики у Новоукраїнці та меблевого комбінату у Хирівці [2, с. 28].

Слід, однак, зазначити, що вже у 1959–1960 рр. ці плани довелося корегувати. Проте причиною стала не нестача електроенергії, а традиційна для радянської економіки перевитрата бюджетних коштів. Так, вже у 1960 р. секретар Кіровоградського обкому КПУ Ф.Мартинів висловив зауваження до проекту плану капітального будівництва на 1961 рік. Так, на його думку, капіталовкладення по вугільно-горнорудному комбінату у Олександрії повинні суттєво зрости. Для завершення будівництва потрібно було по промисловості промбудматеріалів та будівельної індустрії збільшити капіталовкладення до 18 млн. крб., у тому числі по будмонтажних роботах до 11,2 млн. руб. У тому числі для закінчення будівництва кар'єра і хвостового господарства Завал'ївського графітного комбінату було необхідно 10,5 млн. крб., у тому числі будівельно-монтажних – 6,2 млн. крб. На будівельну базу Побузького нікелевого заводу було потрібно ще 6 млн. крб., у серед того – 4 млн. на будівельно-монтажні роботи. На завершення будівництва Олександрійського заводу залізобетонних виробів та деревооздоблювального комбінату Мартинів просив ще 1,5 млн. крб., з яких 1 млн. – на будмонтаж.

По комунальному будівництву необхідно було збільшити капіталовкладення на 6,9 млн. крб. (6,1 млн. на будмонтаж). Збільшення цих капіталовкладень повинно було піти на розбудову комунальних об'єктів у робітничих селищах Побузького нікелевого заводу, Завал'ївського графітного комбінату, Балаховського та Бандурівського вуглерозрізів, а також виконати роботи з благоустрою, пов'язаному зі здачею житлових будинків у експлуатацію [14, арк. 199].

Також Мартинов вважав, що коштів, виділених на будівництво Кіровоградського м'ясокомбінату недостатньо для введення потужностей з виробництва продукції. А відтак потрібно було збільшити капіталовкладення на 1961 рік з 11 до 15 млн. крб., у тому числі 11,5 млн. – на будівельно-монтажні роботи. Планувалося ввести у дію м'ясожировий цех, бойню, карантин-ізолятор, котельню та інші об'єкти і вже у 1962 році забезпечити переробку худоби і значно скоротити витрати на її перевезення. Також потрібно було збільшити витрати на будівництво Кіровоградського міського молокозаводу з 6 до 7,5 млн. крб. і у 1961 році ввести його у дію. Також на добудову Новоархангельського сирзаводу було необхідно виділити 3,4 млн. [14, арк. 200].

У документі знову було згадано завод «Червона зірка», якому пропонувалося виділити 19 мільйонів карбованців, у тому числі на будівельно-монтажні роботи 10 млн. Метою знову проголошувалася модернізація відділення правки у цеху ковкого чавуну, механозбірного цеху №4, нарощування енергетичних мереж, реконструкція залізничних шляхів, реконструкція виробничого цеху сірого чавуну, будівництво компресорів корпусів, ремонтно-механічного цеху, цеху корпусного литва та інших об'єктів. Решту у 9 млн. крб. передбачалося витратити на придбання обладнання та засобів механізації та автоматизації [14, арк. 201].

У харчовій промисловості пропонувалося збільшити фінансування Олександрійського цукрового заводу до 10,1 млн. крб., по Новоукраїнському цукрового заводу до 34,8 млн. крб., по Долинському цукровому заводу до 35,3 млн. крб. з метою ввести ці об'єкти у дію у 1962 році. Також планувалося довести до 33,6 млн. крб. витрати на реконструкцію заводів. Окремо обумовлювалося збільшення капіталовкладень у будівництво електростанцій цукрових заводів. Так, по Олександрійській ТЕЦ капіталовкладення зростали до 5,6 млн. крб., по Новоукраїнській – до 15,5 млн., по Долинській – до 12 млн. крб. [14, арк. 201].

Окремим питанням ставилася проблема економного використання електроенергії. Так 20.01.1960 обком рапортував про хід виконання постанови ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР «Про заходи з усунення недоліків у використанні електричної енергії у народному господарстві». Обком рапортував про широке обговорення листа ЦК КПРС у партійних органі-

260

заціях усіх рівнів. Також повідомлялося, що на підприємствах, будівництвах, транспорті, організаціях та установах з числа комуністів і активу створені комісії з раціонального використання електроенергії. У перебігу обговорення було начебто розроблені заходи з ліквідації недоліків у споживанні електроенергії та встановлений контроль за їх виконанням [14, арк. 16-17].

Для втілення перспективних планів нарощування потужностей промислового й сільськогосподарського виробництва в області необхідно було створити по суті нову інфраструктуру електромереж, що потребувало значні капіталовкладення на тривалому проміжку часу.

Навіть станом на початок 1965 року споживачі електричної енергії Кіровоградського підприємства електричних мереж у нормальному режимі отримували живлення по лініям напруги 154 кВ /Л-74 та Л-74а/ від КремГЕС і від підстанції «Північна» Криворізького району електричних мереж. В аварійному режимі частина навантажень перекидалася по лінії Л-5 від системи Київенерго. Живлення головних промислових та сільськогосподарських споживачів Кіровоградського підприємства електромереж здійснювалося по одноланцюговій лінії 145 кВ протяжність якої разом з ЛЕП «Побужжя-Первомайськ» складала 270 км. При цьому до цієї лінії без вимикачів по спрощеній схемі було підключено через короткозамикачі та відокремлювачами п'ять підстанцій. Лінія була захищена тільки одним вимикачем, встановленим на Знам'янській тяговій підстанції. Така схема живлення основних промислових та сільськогосподарських навантажень вважалася не надто надійною, адже не забезпечувала гнучкість схеми та резервування живлення, створювала великі труднощі при виконанні профілактичних та ремонтних робіт на обладнанні напругою 154 кВ. Від мереж енергосистеми жилилися міські мережі Кіровограда, Знам'янки, Олександрівки, Долинської, Рівного, Помічної, Новоукраїнки, Великої Виски, Голованівська. Гайворон та Ульяновка жилилися від місцевих електростанцій напругою 6 кВ. Електричні мережі Бобринця, Устинівки, Новомиргорода, Хмелевого, Компаніївки жилилися від неекonomicічних дизельних електростанцій напругою 3 кВ та 0,4 кВ. [6, арк. 2-3].

Власне від останніх вдалося відмовитися за рахунок розповсюдження по області централізованої електромережі. Так вже у 1965 році у Долинській була побудована високовольтна лінія (ВЛ) 10 кВ довжиною 400 м, змонтовано 2 трансформаторних підстанції (ТП) потужністю по 200 кВт кожен та прокладено кабелів довжиною 200 м, що дозволило закрити дві комунальні електростанції. Так само у Великій Висці був побудований та підключений до ВЛ «Сільгоспенерго» ТП потужністю 100 кВА що дозволило закрити дизельну електростанцію.

У Олександрівці було споруджено закриту ТП потужністю 180 кВА та

прокладена кабельна ЛЕП-10 кВ довжиною 150 м, що дозволило підключити до системи центральну частину Олександрівки. У Бобринці було споруджено ВЛ-10 кВ на залізобетонних опорах довжиною 1,9 км від підстанції 154/85/10 кВ, що не була повністю збудована, до будівлі електростанції. Також було змонтовано та підготовлено до використання ОРУ-10 кВ з трансформаторами 560 кВА та 320 кВА на території дизельної станції, що дозволило прийняти напругу 10 кВ і передати до розподільчої мережі 3 кВ з подальшим переводом мереж на 10 кВ. У Капітанівці було споруджено лінію 0,4 кВ довжиною 1 км, в результаті чого навантаження було переведене на центральну колгоспну електростанцію, а дизельну вдалося закрити [6, арк. 6-7].

Станом на початок 1966 року у складі Кіровоградського підприємства електромереж перебували підстанції «Кіровоградська», «Новоукраїнська», «Побузька», «Долинська». У квітні 1966 року була введена у дію підстанція «Бобринець» 154/35/10 кВ з одним трансформатором потужністю 15 МВт. У травні 1966 у дію ввели підстанцію «Златопіль» 110/35/10 кВ з двома трансформаторами по 15 мВА кожен. У III кварталі року було увімкнено підстанцію «Капітанівка» 110/10 кВ з одним трансформатором 6,3 мВА. У кінці року було здано в експлуатацію підстанцію «Південно-Східна» 154/35/6 кВ з одним трансформатором 15 мВА. Завдяки цьому у 1966 році були ліквідовані усі неекономічні дизельні електростанції у Бобринці, Новомиргороді, Хмелевому та Устинівці [7, арк. 4-5,10].

Тож закономірно, що наслідком розбудови виробничої інфраструктури Кіровоградського підприємства електромереж стало розширення кола споживачів електроенергії. Якщо у 1966 році по його електричних мережах жилися 346 населених пунктів: 4 міста обласного підпорядкування, 7 міст районного підпорядкування, 18 селищ міського типу та 313 сіл [7, арк. 2], то у 1967 році кількість сіл, підключених до електромережі зменшувалася вже до 1355, а селищ міського типу – до 21. Це вдалося зробити завдяки введенню у дію підстанції «Компаніївська», а також побудові нових ліній електропередач [8, арк. 2-4]. І, нарешті, у 1968 році завдяки введенню у дію тягових підстанцій Фундукліївка, Знамянка, Олександрія вдалося досягти достатньої гнучкості, захищеності, а також можливості резервування у електромережах [9, арк. 1].

Будівництво КремГЕС зумовило і позитивну динаміку трансформаційних процесів промислово-економічного потенціалу регіону – будівництво нових енергомістких підприємств, що мали стати потужними споживачами дешевої електроенергії, виробленої станцією, а також передачу промислових потужностей будівельної індустрії, раніше задіяної на будівництві КремГЕС, з підпорядкування «Крменчукгесбуду», що ліквідувався, у відання керівництва Черкаської ради народного господарства і Кіровоградської області.

Ще до завершення будівництва КремГЕС частина підприємств планово почала виводитися з підпорядкування управлінню будівництвом. Так, відповідно до Народно-господарського плану СРСР наказом Міністра будівництва електростанцій СРСР від 10 січня 1959 року № 9 (Міністр – Г. Строков, колишній начальник будівництва) з 1 січня 1959 року були переведені «на промисловий баланс» «Ремонтно-механічний завод» та «Завод з виробництва нерудних матеріалів» «Кременчукгесбуд»у. А наказом по «Кременчукгесбуд»у від 4 лютого 1959 року з підпорядкування Управління місцевого будівництва виділялися ремонтно-механічний та кисневий заводи з колективами та обладнанням. Також у так званий «Промисловий завод з виробництва нерудних матеріалів» об'єднувалися і вливалися Цибульниківський гранітний кар'єр та каменедробильний завод правого берега. Бетонний завод правого берега передавався на баланс підрядної організації [11, арк. 1].

Наказом Міністра будівництва електростанцій СРСР від 15 червня 1960 року № 121 передбачалося забезпечення енергетичного будівництва на Півдні України та у районі річки Дніпро збірними залізобетонними конструкціями, що мало вплинути на скорочення строків будівництва Київської, Канівської гідротехнічних та теплоелектричних станцій. Для цього мав запрацювати «Кременчуцький завод збірних залізобетонних конструкцій» потужністю 200 тис. м³ на рік, розрахований на переробку сировини з Власівського гранітного кар'єру та дробильного заводу, які, відповідно, також мали розпочати свою роботу.

У зв'язку з цим «Голов енергобудпром» повинен був видати українському відділенню Гідропроекту уточнене планове завдання на будівництво заводу, забезпечити виготовлення нестандартного та спеціального технологічного обладнання, залучити власне ЦКБ до участі у розробці такого обладнання для заводу, підготувати необхідні кваліфіковані кадри.

«Голов енергoproект», «Теплопроект» та «Гідропроект» у червні 1960 р. мали видати українському відділенню Гідропроекту номенклатуру, об'єм та робочі креслення залізобетонних конструкцій для проектування «Кременчуцького заводу збірних залізобетонних конструкцій».

Разом з тим, «Головгідроенергобуд» та «Кременчукгесбуд» мали з IV кварталу 1960 року розпочати будівництво «Кременчуцького заводу збірних залізобетонних конструкцій» і другої черги дробильного заводу з вводом їх у експлуатацію в 1961 році.

«Головгідроенергобуд» та «Кременчукгесбуд» мали зберегти усі види кооперації із забезпечення усіх видів ремонтів обладнання і обслуговування автотранспортом. Будівництво «Заводу збірних залізобетонних конструкцій» оголошувалося першочерговим об'єктом, і мало забезпечуватися необхідними ресурсами у першу чергу, за що відповідальність було

покладено на «Головпостач» та «Головенергопроект». «Головенергобудпром» у асигновувалося на створення заводу 6 млн. крб., у тому числі 5 млн. – на будівельно-монтажні роботи, а також – ліміти на працю [10, арк. 1-2].

Також передбачалося реорганізувати дирекцію «Кременчуцької районної бази будівельної індустрії», підпорядкувавши її тресту «Енергобудконструкції».

Окрім того, «Головгідроенергобуд»ом та «Кременчукесбуд»ом з жовтня 1960 року безкоштовно передавалися тресту «Енергоконструкція» кар'єрне, дробильне та бетонозмішувальне господарство з усіма спорудами та обладнанням, розташоване на лівому березі Дніпра, та житловий комплекс, наявний станом на 1 січня 1960 року, зі всіма лімітами на працю, матеріалами, обладнанням, асигнованими капіталовкладення, технічною документацією тощо на його подальшу будову.

Відповідно до вказівок профільного міністерства наказом по державному тресту «Енергобудконструкція» від 29 серпня 1960 року Кременчуцька районна база будівельної індустрії (знаходилася в стадії будівництва) приймалася до складу тресту. Також створювалася дирекція цієї бази уже у складі тресту.

За угодою з дирекцією «Кременчуцької районної бази будівельної індустрії» «Головгідроенергобуд» та «Кременчукесбуд» мали виконати будівельно-монтажні роботи в обсязі 5 млн. крб., у тому числі 2 млн. крб. у житловому будівництві.

4 жовтня 1960 року до дирекції бази було призначено головного інженера, яким став В.К. Корчиць Наступного дня Корчиць був призначений директором бази. А 14 жовтня 1960 року директором недобудованої було призначено Миколу Васильовича Арістарова, який одночасно, з 11 жовтня, обіймав посаду директора Кременчуцького комбінату виробничих підприємств тресту «Енергобудконструкція».

13 листопада 1960 року до тресту «Енергобудконструкція» було передано по балансу на 1 жовтня 1960 року ремонтно-механічний завод, завод силікатної цегли, та лісокомбінат Кременчукесбуду. Цього ж дня ліквідувалася дирекція Кременчуцької бази будівельної індустрії.

22 листопада Арістаров був призначений директором Дніпровського комбінату виробничих підприємств, а Корчиць – його головним інженером. [10, арк. 8-13].

Варто зауважити, що зазначений комбінат (згодом перейменовано у виробниче об'єднання «Дніпроенергобудпром») у майбутньому став флагманом будівельної індустрії в СРСР, без продукції якого не обходилися будівництва потужних електростанцій не лише в СРСР, а й в країнах соціалістичного табору, Єгипті.

Побудова КремГЕС дозволила створити на території Кіровоградщини

декілька унікальних підприємств. Так, 25 листопада 1961 року ЦК Компартії України та Рада міністрів УРСР ухвалила постанову №1614-99 «Про заходи по збільшенню потужностей по виробництву напівпровідникових матеріалів у 1962 році», відповідно до якої Черкаський раднаргосп мав забезпечити виготовлення нестандартного устаткування для Новогеоргіївського заводу чистих металів у строки, які забезпечують введення удію потужностей пускового комплексу у II кварталі 1962 р., подати до 10.02.1962 Укрраднаргоспу заявки за встановленою формою на хімікати та особливо чисті речовини.

Також було зобов'язано «Укрголовкомплектустаткування» прийняти на комплектування новозбудований Новогеоргіївський завод чистих металів і забезпечити комплектування комплексу до 1.06.1962. Контроль мало здійснювати головне управління металургійної промисловості Укрраднаргоспу. Розробку технічної документації необхідно було здійснити у I кварталі 1962 року, а засвоєння чистих металів – у III кварталі 1962 року [12, арк. 1, 7]. У майбутньому підприємств, які випускатимуть таку номенклатуру продукції як Світловодський завод чистих металів, буде лише декілька на європейському континенті.

Наказом Міністерства кольорової металургії СРСР від 31 грудня 1968 року № 581 у складі тресту «Союзтвердосплав» створювалася дирекція Дніпровського заводу твердих сплавів, який ще тільки будувався. Дирекція одразу підпорядковувалася тресту і була віднесена до третьої групи з оплати праці керівних та інженерно-технічних працівників відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 7 серпня 1958 року № 898. Відповідно, головне управління капітального будівництва виділяло необхідні ліміти, а трест «Главтитанпредмет» мав передати в обумовленому порядку та в узгоджені терміни виробничі майданчики та обладнання тресту «Союзтвердосплав» для дирекції Дніпровського заводу твердих сплавів.

Згідно наказу по тресту № 83 від 26 червня 1969 року Дніпровський завод твердих сплавів вважався зданим у експлуатацію з 1 липня 1969 року. З метою забезпечення завантаження введеного в експлуатацію обладнання Дніпровського заводу начальник планового відділу Карпова М.Т. мала встановити план випуску та реалізації товарної продукції на II півріччя 1969 р. за рахунок зменшення плану заводу «Победіт». Як водиться у плановій системі трест мав забезпечити завод сировиною та іншими матеріалами, власними оборотними коштами за рахунок інших підприємств тресту. У відповідь директор заводу М.П. Пивовар мав забезпечити своєчасне виконання плану [13, арк. 1-2]. До 1991 року Світловодський комбінат твердих сплавів і тугоплавких металів буде одним з небагатьох такого роду підприємств в СРСР.

Таким чином, введення у дію Кременчуцької гідроелектростанції

мало суттєвий вплив на розвиток різних галузей народного господарства. Це стосувалося і розвитку системи електромережі, й будівництва промислових підприємств республіканського та обласного значення. У прямому залежності від будівництва станції та розбудови електричної мережі було поставлено процес електрифікації сільської місцевості Кіровоградської області. У цій галузі керівництво області і райони було досягнуто серйозних успіхів, хоча і не здійснило повністю намічених планів. Варто зазначити, що наближення завершення будівництва КремГЕС зумовило дещо завищені очікування партійно-радянського керівництва краю щодо можливостей розбудови промисловості. Проте корегування планів було викликано не стільки браком електроенергії, скільки недостатніми можливостями наявних фінансових ресурсів.

Використані джерела та література:

1. Бабенко О. Будівництво Кременчуцького гідровузла (за документами Державного архіву Кіровоградської області) /О.Бабенко. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2016. – 210 с.
2. Орденоносна Кіровоградщина в семиріччі. Блокнот агітатора №15. Спеціальний випуск. Облвидав. Серпень 1959. – 78 с.
3. Бабенко О. Проблеми електрифікації Єлисаветградщини – Зінов'євщини – Кіровоградщини в першій половині ХХ ст. // Наукові записки. Серія: історичні науки. – Випуск 22. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім.В.Винниченка, 2015. – С. 42-46.
4. Бабенко О. Кременчуцька гідроелектрична станція – найбільший промисловий об'єкт Кіровоградської області: історія створення // Наукові записки. Серія: Історичні науки (Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка). – Випуск 25 (2019). – С. 323-333.
5. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО), м. Кропивницький, ф. Р-1037, опис 1, справа 23. ДНЕПРОЕНЕРГО. Линия электропередачи 220 кв. Кременчугская ГЭС-Черкаassy-Киев. ПРОЕКТНОЕ ЗАДАНИЕ. Том 1. Общая часть. – 24 арк.
6. ДАКО, ф. Р-1558, оп. 4, спр. 14. Пояснительная записка о работе Кировоградского предприятия электросетей за 1965 год. – 54 арк.
7. ДАКО, ф. Р-1558, оп. 4, спр. 27. Пояснительная записка о работе Кировоградского предприятия электросетей за 1966 год. – 55 арк.
8. ДАКО, ф. Р-1558, оп. 4, спр. 43. Пояснительная записка о работе Кировоградского предприятия электросетей за 1967 год. – 52 арк.
9. ДАКО, ф. Р-1558, оп. 4, спр. 54. Пояснительная записка о работе Кировоградского предприятия электросетей за 1966 год. – 54 арк.
10. ДАКО, ф. Р-7397, оп. 1, спр. 1. Приказы вышестоящих органов относящиеся к деятельности комбината. – 113 арк.
11. ДАКО, ф. Р-7290, оп. 1, спр. 1. Приказы по управлению строительства Кременчугской ГЭС относящиеся к деятельности завода. – 23 с.
12. ДАКО, ф. Р-7512, оп.14, спр. 1. Распоряжения, постановления и приказы Украинского Совета народного хозяйства и управления машиностроительной и химической промышленности, относящейся к деятельности завода. – 12 арк.

13. ДАКО, ф. Р-7493, оп. 1, спр. 1. Приказы вышестоящих органов относящиеся к деятельности завода. – 24 арк.
14. ДАКО, ф. П-429, оп.9, спр. 421. Переписка с партийными и советскими органами о строительстве и реконструкции промышленных предприятий области, об улучшении качества работ и выпускаемой продукции, о снабжении строительных объектов стройматериалами и др. вопросам. – 246 арк.

Віктор Білоус*

м. Кропивницький

НЕОЧІКУВАНА ЗНАХІДКА

(до історії погромів в Кіровоградській області 1919 р.)

У дописі наведено документальні, закріплені процесуально свідчення жителів м. Новомиргорода Кіровоградської обл., які пережили погром 1919 р. Дані можуть являти інтерес для дослідників історії міст та сіл України, краєзнавців та представників владних структур м. Новомиргорода.

Ключові слова: погром, події 1919 р., Новомиргород, Григор'єв, євреї Півдня України.

Copies of interrogation protocols of witnesses in an archival criminal case are presented in the article. They contain information as to a Jewish pogrom in the town of Novomirgorod in May 1919 (150 to 300 victims). Intended for ethnographers and historians.

Key words: pogrom, events of 1919, Novomyrhorod, Grigoriev, Jews of the South of Ukraine.

Робота з архівними матеріалами, яка зовні видається стороннім людям нудною та непривабливою, інколи тішить сюрпризами. Так, опрацьовуючи архівні слідчі справи на репресованих 1937-1938 рр. льотчиків важкої бомбардувальної авіаескадрильї, яка базувалась у місті, автор аналізував слідчі методи працівників НКВС. Одного з фігурантів справи, офіцера П., звинувачували у диверсійній діяльності та шпигунстві на користь одразу чотирьох (!) іноземних держав (Німеччини, Франції, Румунії, Латвії). Цих,

* Белоус Виктор, кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Государственного архива Кировоградской области.

здавалося б, дуже вагомих звинувачень, слідчим видалось замало, тому ними було здійснено спробу віднайти, так би мовити, «коріння», базу «антирадянських переконань» П. Для цього за місцем народження фігуранта (м. Новомиргород) провели вивчення історії політичних уподобань його сім'ї як можливої передумови «зради П. ідеалам соціалізму». Було встановлено, що батько П., колишній волосний писар, був членом так званого «Союза русского народа», чорносотенної організації. Разом з однодумцями він брав участь у організації єврейських погромів у 1919 році, а його син допомагав співробітникам денікінської контррозвідки отримувати відомості про радянських активістів та співробітників правоохоронних органів. (До речі, незважаючи на усі намагання слідчих, справу було припинено у 1938 р., «шпигуна та диверсанта ворожих країн» з П. зробити не вдалося, а щоб «урядувати обличчя» НКВС його засудили за елементарне службове недбальство).

Втім, саме завдяки цій справі маємо свідчення про погроми столітньої давності на території м. Новомиргорода. Це місто виникло практично як один із шансів у системі земляних укріплень, створених у XVIII ст. на межі тодішнього Дикого поля з метою оборони від набігів татар. З особовим складом гарнізонів цих військових поселень, які певною частиною складались із запрошених імперською владою Росії народів Балканського півострова, були й представники «гнаного й уполісвідженого народу», які вирішили мігрувати подалі від національного гніту з боку Османської імперії до завойованих Росією територій сучасної України. Існує також і думка про те, що частина єврейського населення цих районів є нащадками давніх мігрантів на захід з Хазарського каганату на Волзі. У будь-якому разі, відсоток осіб єврейської національності на території Новомиргорода та прилеглого містечка Златопіль був досить значним і міг складати до 25%.

1919 рік був «щедрим» на події так званих «визвольних змагань», пов'язаних з іменами Махна, Григор'єва, Нікіфорової, Будьонного та інших військово-політичних персонажів. «Відзначилося» наше місто (і прилеглі території, що зараз складають Кіровоградську область) й погромами різної інтенсивності, про що детально писали інші колеги-дослідники (зокрема, В. Колечкін, який проаналізував матеріали протоколів засідань Єлисаветградської міської думи та репортажі місцевих друкованих видань того періоду щодо згаданих погромів).

Ми пропонуємо увазі читачів-краєзнавців витяги з протоколів допитів свідків у справі, слідство по якій велося протягом 1937–38 рр. Так, свідок Левіт Борис Фроймович, 1900 р.н., уродженець м. Новомиргород, завідувач фотоательє, проживав за адресою м. Новомиргород, вул. Жовтнева, № 35, стверджував: «Во время погромов было убито только местных евреев 150

человек, не считая приезжих, число которых мне не известно» [1, с. 353] (*тут і далі тексти протоколів наводяться мовою оригіналу, прим. авт.*);

Свідок Хаїт Вольф Абрамович, 1878 р.н., перукар, вул. Жовтнева, №11: «Во время погромов было убито 150 человек. Попытавшихся находили и уводили в комору, но расстрелять не успели в связи с приездом отряда красноармейцев» [1, с. 363];

Свідок Богушевський Іван Якович, 1893 р.н., директор хлібопекарні:

«П. – старший ... был одним из организаторов еврейских погромов в г. Новомиргороде. В 1919 г. в мае месяце организован в г. Новомиргороде еврейский погром, после которого было до 200 человеческих жертв» [1, с. 368];

Свідок Богушевський Віктор Якович, 1902 р.н., агент комітету заготівель: «в 1919 г. в мае месяце черносотенцами Дефоржем, Фёдоровым, Левицким, Калужским, Сокуреном, Горовым, Кожевниковым организован еврейский погром в Новомиргороде, во время которого было убито до 300 человек. Погром подготовлялся за две недели раньше до момента его осуществления. Были выкопаны специальные ямы для похорон убитых» [1, с. 382];

Свідок Тайг Яків Григорович, 1881 р.н., покрівельник: «П. организовал еврейский погром, в момент которого было убито до 200 человек... было подготовлено ямы и приготовлена извёстка. Были случаи, что погромщики засыпали в землю ещё живых, не добытых людей... черносотенцы развезжали по городу и выкрикивали, чтобы бить евреев, и дали распоряжение звонить в колокола на погром» [1, с. 387];

Свідок Штильвасер Іван Григорович, 1872 р.н.: «в мае месяце 1919 г. в Новомиргороде был организован еврейский погром, и за три часа было убито до 200 человек» [1, с. 388];

Свідок Дзюбенко Іван Данилович, 1899 р.н.: «Дефорж, Каминский, Новицкий встретили банду Григорьева, сейчас же начался погром евреев и было убито около 200 человек» [1, с. 397].

Наведені дані не залишають сумнівів у факті погрому та попередній підготовці до нього з боку чорносотенців (приготування місць захоронення очікуваних жертв, запаси вапна для знезараження тіл тощо). Розбіжності у цифрах (150-300 убитих) можна пояснити емоційним станом свідків як під час описуваних ними подій, так і під час власне допиту.

З матеріалів аналізованої справи не видно, які події могли спричинити погром, спровокувати його. За даними дослідників (В. Колечкін), погром, що почався у Новомиргороді, намагалася припинити місцева міліція, але наявних у неї сил для цього не вистачило, тому міліція звернулася за допомогою до частин Червоної армії, дислокованих на той час у Єлисаветграді, але прибулі війська начебто самі взяли участь у погромі. Ця обставина частково підтверджується свідченням Дзюбенка про початок погрому з прибуттям «банди Григорьева», яка на той час являла регулярну бойову

одиницю Червоної армії, а назву «банда» отримала вже від пізніших законодавців історичної термінології.

Автор дозволить собі висловити думку про те, ще євреї Новомиргорода (і не тільки цього містечка, а й багатьох схожих на нього населених пунктів України) у своїй масі жили не краще за українців, росіян, поляків тощо. За тодішніми законами євреї не мали землі для сільськогосподарського використання, тому займалися здебільшого ремісництвом, здійснювали дрібні побутові послуги населенню (кравці, шевці, кушніри, бляхарі, перукарі, годинникарі тощо). Їхньою бідою стало те, що більшість місцевого населення, невдоволена жорсткою внутрішньою політикою Радянської влади, комуністичної партії та її репресивних органів ототожнювала комуністів та євреїв. Це стало чи не основною причиною для погромів, більш приземленою ж та аполітичною метою яких стало елементарне бажання збагатитися за рахунок грабунків чужого майна.

Повертаючись до Новомиргорода, зазначимо, що жертв як погромів післяреволюційних років, так і Холокосту (тема нашого подальшого дослідження) ховали у колодязях, яких у цій місцині багато й вони досить глибокі. Зараз на території Новомиргорода ці колодці зрівняно з землею та забетоновано зверху.

Своєчасно не було здійснено спроб виявити ями для поховання жертв, які, згідно зі свідченнями, заздалегідь підготували погромщики. Зараз таке польове дослідження на місці видається безперспективним, але не зовсім безнадійним. Воно потребуватиме тільки ентузіастів-краєзнавців з Новомиргорода та, можливо, з числа активістів з обласної єврейської спільноти.

Принагідно хотілося б зазначити, що зовсім недавно обласні ЗМІ вмістили повідомлення про спорудження у м. Новомиргороді (на території поглинутого містом села Софіївки) спортивного майданчика. За архівними даним, саме на території Софіївки у 1942–43 рр. окупантами та їхніми поплічниками з числа місцевих мешканців було розстріляно 10-12 партизанів та декілька осіб єврейської національності. Це місце до сих пір не позначено навіть простою меморіальною табличкою...

Маємо, таким чином, ігнорування пам'яті невинних жертв злочинств, прояв дивної забудькуватості та байдужості до трагічних подій минулого нашої багатонаціональної країни.

Подавучи цей допис до редакції шанованого в області та за її межами наукового видання «Між Бугом і Дніпром», автор щиро сподівається викликати інтерес та зацікавленість новомиргородської спільноти до питання увічнення окремих гострих та кривавих подій історичної минувшини свого краю.

Використані джерела та література:

Архівна слідча справа № 3989-п, ДАКО, фонд 8907-р, оп. 2

Виктор Белоус, Марина Грач*

г. Кропивницький

АНТИСОВЕТЧИК? КОЛЛАБОРАНТ? ПАТРИОТ?

(рассуждения над делом Малиновского)

На тлі історичної ситуації перевоєнного періоду досліджено долю одного з директорів Олександрійського молокозаводу Федіра Малиновського, якого було звинувачено у посібництві німецько-фашистським окупантам та засуджено.

Ключові слова: класова боротьба в СРСР, репресивні органи СРСР, окупація України, посібницька діяльність, державний злочин, післявоєнна реабілітація

The destiny of Feodor Malinovsky, a former CEO of the milk plant in Oleksandria is shown on the background of pre-WWII situation in the country. Malinovsky was accused and charged with collaboration with fascist German occupants.

Key Words: class struggle in the USSR, repressive bodies in the USSR, occupation of Ukraine, collaboration, high treason, postwar rehabilitation process.

На июльском (1928 г.) Пленуме ЦК ВКП(б) И.В. Сталиным была представлена его концепция «усиления классовой борьбы по мере завершения строительства социализма», ставшая основным идеологическим постулатом, основой и оправданием репрессий «в интересах народа и строительства социализма в СССР» против различных социальных элементов. Согласно этой логике, до тех пор, пока сохранялась угроза иностранного военного вторжения с целью реставрации буржуазно-помещичьего строя, единственной надёжной гарантией сохранения целостности и независимости СССР могло быть лишь упреждающее уничтожение остатков «буржуазных элементов»; таким образом, репрессии являлись жизненной необходимостью с точки зрения защиты социалистического строя. В жернова репрессий, названных позднее «ежовщиной», попал и Ф. П. Малиновский. [1]

22 августа 1938 года на пост 1-го заместителя главы НКВД СССР был назначен Л. П. Берия, и с сентября 1938 по январь 1939 года провёл широкомасштабные аресты в НКВД, прокуратуре, милиции ставленников Н. И. Ежова. Ежов был фактически отстранён от работы в НКВД, 17 ноября 1938 года были распущены внесудебные Тройки НКВД. 25 ноября

* Белоус Виктор Борисович, канд. филолог. наук, ведущий научный сотрудник ГАКО; Грач Марина Валериевна, консультант-эксперт САО УСБУ в Кировоградской обл.

1938 года Л. П. Берия сменил Н. И. Ежова на посту главы НКВД. 10 апреля 1939 года Ежов был арестован по обвинению в сотрудничестве с иностранными разведками и террористической деятельности, а 3 февраля 1940 года осуждён и на следующий день расстрелян [2].

В числе многих тысяч других, уголовное дело в отношении Малиновского и др. было направлено на рассмотрение в судебном порядке. [1].

В заключении Малиновский пробыл 13 месяцев, после чего был по суду оправдан, освобождён, возвратился на работу и даже получил зарплату за проведенное в заточении время. К началу войны Малиновский занимал должность директора Александровского маслозавода.

В периоды военных действий вопрос о сотрудничестве с врагом становится актуальным водоразделом на «мы» и «они». Громкий крик «измена» так часто звучит с обеих противоборствующих сторон, что превращается в боевой клич. Само же понятие измены, перехода на сторону врага как преступления содержится в уголовном кодексе Украины. Эта формулировка выглядит так: «Статья 111. Государственная измена»

1. Государственная измена, то есть деяние, умышленно совершенное гражданином Украины во вред суверенитету, территориальной целостности и неприкосновенности, обороноспособности, государственной, экономической или информационной безопасности Украины: переход на сторону врага в условиях военного положения или в период вооруженного конфликта, шпионаж, оказание иностранному государству, иностранной организации или их представителям помощи в проведении подрывной деятельности против Украины, - наказывается лишением свободы на срок от десяти до пятнадцати лет».

Законодатель отмечает также, что «9. Государственная измена как преступление совершается умышленно. Умысел может быть как прямым, так и косвенным, поскольку субъект может совершать это преступление, не желая причинить вред государственным интересам Украины, а преследовать при этом другую, например, корыстные цели. Мотивы совершения государственной измены существенного значения не имеют, поскольку они не влияют на основания ответственности и квалификацию преступления» [3].

В то же время в беспощадной реальности повседневной жизни гражданского населения на территориях, захваченных или оккупированных противоборствующей стороной, существует и обостряется проблема элементарного физического выживания индивидуума и зависящих от него в плане материальной поддержки лиц: детей, жены/мужа, престарелых родителей и/или других иждивенцев. Не желая углубляться в анализ сложностей выживания современных некомбатантов восточной части Украины, отметим, что попытаемся рассмотреть данный вопрос на примере

сотрудничества ряда гражданских лиц с вновь назначенной администрацией в период временной оккупации части территории Советского Союза немецко-фашистскими войсками.

Нам близко мнение Олега Будницкого, доктора исторических наук, профессора, директора Международного центра истории и социологии Второй мировой войны и ее последствий НИУ ВШЭ: «в качестве так называемых добровольных помощников сотрудничало (с оккупантами) более миллиона советских людей – если угодно, бывших советских людей. Но это только одна часть истории. Дело в том, что на оккупированных территориях оказалась почти половина населения Советского Союза. Согласно переписи 1939 года, на этих территориях находилось около 88 миллионов человек. Но учитывая то, что значительная часть была призвана в армию, часть эвакуировалась, часть просто бежала от наступающего противника, мы, историки, считаем, что на этих территориях оставалось примерно 70 миллионов человек, из них три четверти – это, конечно, женщины и дети.

И люди, оказавшиеся на этих территориях, волей-неволей были вынуждены в той или иной форме сотрудничать с противником – другого варианта просто не было. Ведь в СССР не было частной собственности, не было возможности как-то существовать, функционировать, зарабатывать на жизнь помимо участия в тех или иных структурах.

Если человек работал на заводе, если он продолжал работать на этом заводе после прихода оккупантов, то де-факто он работал на оккупантов. Если человек заведовал, скажем, городской канализацией и продолжал это делать при нацистах, то технически он становился коллаборационистом. Это, если угодно, бытовой, или повседневный, коллаборационизм. Это была довольно трагическая ситуация, поскольку людям нужно жить, в городе, поселке или в деревне должна быть вода, нужно производить продовольствие, нужно как-то обеспечивать существование – и это происходит, повторяю еще раз, на оккупированной территории под властью противника.

Некоторые люди в любом случае отказывались служить, некоторые шли на службу, и дальше уже зависело от обстоятельств. Некоторые впоследствии переходили на сторону Красной армии или бежали в леса, некоторые оставались на Западе, некоторые служили верой и правдой. Была категория людей, которые ждали немцев как освободителей, и их было немало – люди самые разные. По моим оценкам и по итогам моих исследований, наиболее распространенные пораженческие коллаборационистские настроения – хотя, конечно, такого термина не употребляли – были среди крестьянства, в наибольшей степени пострадавшего от советской власти в предвоенное десятилетие. Именно на крестьянство обрушилась насильственная коллективизация, высылки, де-факто ограбления, неполноправное положение и так далее.

Массовые репрессии, которые проходили в 30-е годы, пик которых пришелся на 1937–1938-е, служили, с точки зрения Сталина и его компартии, средством зачистки страны и ликвидации потенциальной пятой колонны – потенциальных противников советской власти или власти в сталинском варианте. Какие-то из них уничтожались или арестовывались, но эти репрессии порождали новых недовольных, новых пострадавших. То есть это была безумная политика, не говоря о моральном аспекте. Я говорю об идее превентивного уничтожения людей, которые, может быть, в случае войны окажутся на стороне врага. Неизвестно, не больше ли их оказалось на стороне врага вследствие репрессий, нежели было предотвращено какое-то их участие.

Так что до известной степени феномен коллаборационизма был следствием довоенной политики советской власти»... [4].

После освобождения оккупированных местностей СССР так называемые оперативные группы органов госбезопасности в процессе выявления агентуры спецслужб фашистской Германии и стран-сателлитов, их пособников, карателей и прочих военных преступников задержали значительное число лиц, имевших контакты или в той или иной степени сотрудничавших с оккупантами. Очень часто в сетях контрразведки оказывались женщины, о существовании которых с солдатами и чиновниками местной оккупационной администрации предпочтём в данной статье не упоминать.

Как полагает О. Будницкий, «Советской власти до известной степени «повезло» в том плане, что гитлеровцы оказались еще хуже. По данным НКВД, по сводкам, которые опубликованы и нам доступны, одним из самых распространенных слухов в деревне был слух о том, что придут иноземцы и распустят колхозы и что не будет этого ужаса, который обрушился на крестьян – а крестьяне составляли две трети населения страны. Но нацистская политика наряду с естественным чувством патриотизма и защиты своей земли была очень важным агитационным фактором в пользу советской власти.

Василий Гроссман, знаменитый писатель и автор, наверное, лучшей книги о войне – я имею в виду «Жизнь и судьбу», – вел записи во время войны. Как военному корреспонденту, ему это было дозволено. И среди этих записей есть некоторые поразительные. Например, то, что записал летом 1942 года, разговор двух женщин: «Раньше мы считали, – сказала одна другой, – что коммунисты антихристы, а оказывается, цей Гитлер антихрист». Это была эпитафия надеждам, которые некоторая часть Советского Союза питала на освобождение со стороны нацистской Германии. И война действительно становится отечественной – особенно тогда, когда советские люди ощутили на себе, что такое нацистский режим» [4].

Множество подобных пособников и «пособниц» было осуждено «под горячую руку» к разным (зачастую довольно длительным!) срокам тюремного заключения. В более позднее время дела были пересмотрены, а проходившие по ним лица реабилитированы со снятием судимости. Прекращённые архивно-следственные дела переданы на хранение из Службы безопасности Украины в соответствующие государственные архивы областей, однако часть лиц этой категории, даже после пересмотра дел на них, были признаны реабилитации не подлежащими. Дела на них продолжают храниться в архивных подразделениях органов СБУ.

Рассматриваемое нами дело в отношении Малиновского есть одним из таких дел.

После 22 июня 1941 года и в связи со стремительным продвижением войск противника в глубину нашей территории первоочередной задачей стала эвакуация – крупномасштабное перемещение в начальный период войны с Германией из угрожаемой зоны в восточные регионы страны населения, промышленных предприятий, культурных и научных учреждений, запасов продовольствия, сырья и других материальных ресурсов.

При этом «в СССР официально не существовало плана эвакуации производительных сил на случай войны. Однако, согласно некоторым источникам, начиная с 1927 года – после разрыва дипломатических отношений с Великобританией – в СССР Советом труда и обороны разрабатывались оборонительные планы, включавшие эвакуационные мероприятия, призванные не допустить повторение событий Гражданской войны, когда нахождение населения в зоне ведения боевых затрудняло передвижение войск, способствовало распространению эпидемий и деморализации военнослужащих. Таким образом, в основе этих планов лежал опыт, полученный во время недавних событий. Незадолго до нападения Германии на СССР в 1941 году некоторые высокопоставленные советские чиновники поднимали вопрос подготовки к эвакуации, что не нашло одобрения высшего руководства страны. Известен случай, когда на докладной об эвакуации из Москвы в случае начала войны 1,4 млн.чел. Сталин написал: „Т-щу Пронину. Ваше предложение о „частичной“ эвакуации населения Москвы в „военное время“ считаю несвоевременным. Комиссию по эвакуации прошу ликвидировать, а разговоры об эвакуации прекратить. Кому нужно будет и если нужно будет подготовить эвакуацию – ЦК и СНК уведомят Вас“» [5].

В своём известном обращении к советскому народу 3 июля 1941 г. И. Сталин сказал: «При вынужденном отходе частей Красной Армии нужно угонять весь подвижной железнодорожный состав, не оставлять врагу ни одного паровоза, ни одного вагона, не оставлять противнику ни килограмма хлеба, ни литра горячего. Колхозники должны угонять весь

скот, хлеб сдавать под сохранность государственным органам для вывозки его в тыловые районы. Все ценное имущество, в том числе цветные металлы, хлеб и горючее, которое не может быть вывезено, должно безупрочно уничтожаться» [6].

22 июня 1941 года началось спонтанное бегство мирного населения из приграничных районов, а местные власти были вынуждены начать эвакуацию, не имея на то официальных распоряжений. Уже в первый день войны со станций Белосток и Гродно было отправлено 30 эвакопоездов.

«23 июня 1941 года Сталин дал разрешение на начало массовой эвакуации... 24 июня был образован Совет по эвакуации во главе с министром путей сообщения Кагановичем. Основными целями эвакуации были вывоз промышленных предприятий, сырья и материальных ценностей с угрожаемых территорий. 27 июня 1941 года был определен порядок вывоза и размещения людских ресурсов. При эвакуации получали предпочтение: рабочие вывозимых предприятий, семьи командиров РККА и госбезопасности, семьи работников аппарата и дети до 15 лет» [7].

Малиновскому было поставлено в вину то, что он не предпринял мер по эвакуации завода. Он, однако, пояснил на допросе, что не имел права на самостоятельное решение по этому вопросу, а обращался к председателю исполкома Дмитриеву, возглавлявшему так называемую мобилизационную тройку. В то же время на заводе, в порядке исполнения призыва И. Сталина не допускать попадания оборудования предприятий в руки врага, были разбиты два арифмометра, а часть деталей машин из цветных металлов была рабочими снята и брошена в канализационные люки (см. сканкопию протокола допроса) [1:17].

Таким образом, несмотря на принятое ЦК партии решение о ликвидации мобтроек «п. 66/42»:

«О мобработе: (ОБ от 1.X.31 г., пр. № 77, п. 5). Решение – особая папка.

1) Ликвидировать мобилизационную тройку ЦК, сохранив ответственного инструктора ЦК по мобилизационной работе (в составе Оргинстра ЦК) и лиц, ответственных за моб. работу в каждом отделе ЦК.

2) Ликвидировать мобтроейки при местных парткомах, возложив руководство оборонной работой на секретаря парткома.

Выписки посланы: Гамарнику, Постышеву, ОБ») [8], на местах они сохранились и в начальный период войны функционировали, хотя отдаваемые ими распоряжения не всегда были актуальными и направленными на исполнение решений партии и правительства (см. протокол допроса) [1:21].

Во исполнение уже упомянутого распоряжения руководителя страны об уничтожении того оборудования, сырья и продукции, которые невозможно вывезти в тыл, Малиновским было принято решение о передаче готовой продукции (сливочного масла) проходящим частям Красной

армии, рабочим завода и населению (см. протокол допроса) [1:21]. По словам Малиновского, первыми за маслом явились сотрудники органов НКВД и руководитель мобтройки, забравшие с предприятия по 4 ящика масла вместо ранее обговоренных двух (см. протокол допроса)» [1:21].

Испорченный авторитаризмом власти народ, привыкший и приученный годами голодовок и репрессий безропотно исполнять все указания сверху, принялся сначала ломать заводы и машины, но в условиях паники из-за быстро наступающих немцев команды властей были противоречивы, поэтому на их исполнение и махнули рукой. Власти, тем не менее, про масло помнили: наверное, по народной поговорке, решили «лыжи смазывать», что ли?

5 августа 1941 г. эвакуировавшийся с семьёй из Александрии Малиновский через день был под Ново-Георгиевском (ныне Светловодск) оставлен частями немецкой армии и возвращён назад в город. Там назначенный немцами бургомистр Герцен П. предложил ему выбор: расстрел или продолжение работы директором маслозавода.

На новой прежней работе Малиновский сумел быстро восстановить предприятие, продолжить приём молочного сырья от населения и выпуск товарной продукции. Он также запустил пивоварню и мельницу. Впоследствии ему инкриминировали слишком старательную работу на оккупантов, а также чрезмерную строгость в отношении рабочих (так, например, он ударил своего конюха за то, что тот пропьянствовал на свадьбе и не подал лошадей вовремя, чем сорвал командировку директора в район).

При наступлении Красной армии в конце 1943 года Малиновский уехал к родственникам в Винницкую область, откуда, после проверки контрразведкой, был призван на воинскую службу. Он был командиром взвода боепитания стрелкового полка, участвовал в активных боевых действиях, был несколько раз ранен в бедро и в руку, в результате чего получил увечья. При аресте в 1945 г. он заявил о неспособности сидеть и самостоятельно передвигаться, потребовал лечения, в связи с чем было проведено его медицинское обследование, выводы которого мы частично приводим: [1:140].

Считая, что свою деятельность на посту директора Александрийского маслозавода в период временной немецкой оккупации он полностью искупил службой в рядах Действующей армии и пролитой на полях сражений кровью, Малиновский резко возражал против обвинения его в пособничестве врагу.

В материалах дела имеются упоминания о том, что в период временной немецкой оккупации Малиновский используя своё право директора на наём рабочей силы, завышал штаты предприятия с целью уберечь рабочих от отправки в Германию; передавал часть товарной продукции

лицам, связанным с партизанами; при наступлении Красной армии перебазировал несколько тонн масла на пастеризационные пункты, расположенные на путях вероятного движения частей Красной армии, чтобы продукт попал в войска. Расширение же номенклатуры заводского производства (упомянутые пивоварня, мельница) позволяло расширить ассортимент продукции, которая реализовывалась и для нужд местного гражданского населения. Эти и другие похожие свои действия Малиновский считал проявлением патриотизма.

Заявляя о желании лишиться себя жизни в ответ на якобы «несправедливость» со стороны властей, он также объявил голодовку, которую продержал около 20 суток. Его в тюрьме принудительно кормили, тем временем следствие продолжалось (см. акт, [1:144]).

Жалобы подсудимого на предвзятость и затягивание следствия были услышаны и вот:

Место отбывтия Малиновским определённого ему наказания не установлено, отсутствуют также сведения о его дальнейшей судьбе. Результаты пересмотра его дела прокуратурой Кировоградской области в 1992 году следующие: [1:164-165].

Выше мы уже приводили мнение профессора О. Будницкого о том, что сотрудничество с оккупантами стало для многих мирных граждан вынужденным явлением. На наш взгляд Малиновский очутился в схожей ситуации: сотрудничал он вынужденно, не желая рисковать своей жизнью, свободой и жизнями членов своей семьи. Его действия в период временной немецкой оккупации не подпадают под трактовку понятия измены Родине в её современной интерпретации законодателем.

Отыскать следы самого Малиновского или членов его семьи сейчас крайне проблематично, хотя и не невозможно, однако мы предлагаем пересмотреть фабулу обвинения фигуранта, исключив из неё неубедительное аргументированное положение об измене Родине.

Використані джерела та література:

1. Архивное следственное дело № 3142, ведомственный архив УСБУ в Кировоградской обл.
2. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5_%D1%80%D0%B5%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8
3. <https://juristoff.com/resyrsi/kz/ugolovnyj-kodeks-ukrainy/5896-statya-111-gosudarstvennaya-izmena>
4. Олег Будницкий, <https://postnauka.ru/video/47816>
5. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%AD%D0%B2%D0%B0%D0%BA%D1%83%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F_%D0%B2_%D0%A1%D0%A1%D0%A1%D0%A0_%D0%B2%D0%BE_%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%BC%D1%8F_%D0%92%D0%278

- %B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D0%9E%D1%82%D0%B5%D1%87%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B9_%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D1%8B
6. https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%92%D1%8B%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BF%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D0%98._%D0%92._%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%BF%D0%BE_%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D0%BE_3_%D0%B8%D1%8E%D0%BB%D1%8F_1941_%D0%B3.
7. <https://www.yadvashem.org/ru/education/educational-materials/learning-environments/families/additional-materials/evacuation.html>
8. п. 66/42: О мобработе (ОБ от 1.X.31 г., пр. № 77, п. 5). Решение — особая папка. <http://istmat.info/node/48776>

Євгеній Ланін*

м. Олександрія

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОЛЕКСАНДРІЙСЬКО-ЗНАМ'ЯНСЬКОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ ЛИСТОПАД-ГРУДЕНЬ 1943 РОКУ

У статті висвітлюються актуальні проблеми дослідження Олександрійсько-Знам'янської наступальної операції в листопаді-грудні 1943 року.

Ключові слова: історіографія, Олександрійсько-Знам'янська наступальна операція, військові документи.

The article highlights the current problems of the Alexandria-Znamyansk offensive operation in November-December 1943.

Keywords: historiography, Alexandria-Znamyansk offensive operation, military documents.

У повоєнний час в Україні та за її межами, майже не було написано праць з історії Олександрійсько-Знам'янської наступальної операції. Однак лише деякі з раніше опублікованих досліджень, висвітлювали окремі моменти проблематики вивчення цієї операції, яка була складовою друго-

* Ланін Євгеній Вікторович – краєзнавець, головний спеціаліст Сектору бізнесу фізичних осіб АТ «ПУМБ».

го етапу битви за Дніпро. Хід бойових дій, стан радянських та німецьких частин на ділянці фронту перед початком операції, особовий та матеріальний склад ворогуючих сторін, погодні умови під час активних бойових дій, ці та інші питання вивчені недостатньо і здебільшого поверхово. До наукового обігу було залучено незначну кількість джерел, що стосуються військових дій у зазначений період, що й спричинило неповне, викривлене відображення загальної картини подій і неправильні, однобокі оцінки подій листопаду - грудня 1943 року.

Історіографію досліджуваної теми доцільно поділити на три групи. До першої варто віднести праці радянських авторів. Друга група являє собою доробок дослідників з країн Західної Європи та США. Нарешті, до третьої групи належать праці українських та російських авторів пострадянської доби.

Підаючи аналізу весь наявний обсяг радянської історіографії проблеми вивчення Олександрійсько-Знам'янської наступальної операції, завжди потрібно розмежовувати три великі масиви робіт, наявних з даної тематики.

Значний відсоток праць написаний здебільшого не професійними військовими дослідниками, а людьми, які, перебуваючи в епіцентрі подій, перенесли на папір інколи несвідомо, інколи відповідно до суспільного замовлення, частину власного (або нав'язаного обставинами) суб'єктивного ставлення до проблеми. Втім, публіцистичність цієї групи праць аж ніяк не принижує її позитивних рис, зокрема того, що вони нерідко містять солідний фактичний матеріал, з якого можна дізнатися про нелегкі часи 1943 року, про солдатський побут, переживання та роздуми. Прикладом можуть стати мемуари, спогади написані авторами в художній формі, наприклад книга Ю. Науменко «Шагай, піхота»[1], П. Єгорова «Шляхами перемог» (Бойовий шлях 5-ї Гвардійської танкової армії) [2] та ін.

Роботи, в яких фактологічний матеріал значною мірою прихований (а інколи взагалі – похований) під нашаруваннями оціночно-ідеологічного характеру, де спроби ґрунтового аналізу подій обмежені або відсутні, підмінені псевдоаналізом. Написані вони, як правило, або ідеологічними працівниками, або суспільствознавцями чи публіцистами, що звикли гострити своє перо у напрямку “пропаганди і контрпропаганди”. Тому, досить часто подібного роду праці більше характеризують погляди самих авторів.

Роботи, автори яких намагалися більш-менш зважено підходити до аналізу проблеми, прагнули залучити комплексний підхід до аналізу власне подій, їх причин та наслідків.

Друга група праць являє собою напрацювання дослідників з країн Західної Європи та США. Основний масив робіт належить німецьким

авторам, меншою мірою - англомовним дослідникам зі США та Великої Британії. Наприклад, книги німецьких авторів М. Брюннера «На танку через АД»[3], А. Руббеля «Тигри в снігу»[4], Р. Грамс «14 танкова дивізія»[5] та ін.

Третя група праць стосується розробки проблеми у сучасній українській та російській історіографії.

Оцінки військових дій в перші дні початку радянського наступу не змінювалися і не коригувалися протягом усієї радянської доби. Вони замовчувалися, так як дізнатися про події листопада-грудня 1943 року можливо було тільки з мемуарів командуючих військовими частинами та з'єднаннями так і зі спогадів фронтовиків. Але публікування цих спогадів піддавалося радянській цензурі. Не прийнято було в Радянському Союзі визнавати помилки в плануванні та проведенні військових операцій.

Історичні оповідання й розповіді, створені в бездоганній літературній формі, ставили за мету сформулювати апіорно-позитивне уявлення про керівництво радянської армії у масового читача. Навмисне замовчувалися великі людські втрати радянських частин, недостатнє матеріальне оснащення та забезпечення, а також використання штрафних батальйонів та так званих «чорносвиточників».

Проблема вивчення подій під час Олександрійсько-Знам'янської наступальної операції і нині є найменш дослідженою з теми «Битва за Дніпро». Це здебільшого пов'язано із браком джерел, які тривалий час були недоступними і для вітчизняних, і для закордонних істориків.

Однак під впливом демократичних тенденцій, пов'язаних із доступністю інформації та відкритості архівних матеріалів у вільному електронному доступі, які на початку XXI ст. посилювалися серед країн пострадянського простору, сучасні дослідники змогли розглянути проблему з іншого погляду.

Джерельною базою дослідження Олександрійсько-Знам'янської наступальної операції, в основному, є військові документи Другої світової війни на території України в період осені-зими 1943 року, такі як журнали бойових дій, бойові розпорядження, тощо. Суттєвим доповненням до джерельної бази дослідження є опубліковані спогади, мемуари учасників тих подій як радянських солдат та командирів так і німецьких. Однак, здебільшого книги, що видавалися в радянські часи були перевірені цензурою. Тому багато цікавого матеріалу з них було вилучено. Важливу групу джерел становлять книги спогадів німецьких солдат, вони хоча і не «порізані» цензурою, але в них приховано настрої та ейфорія від перемог 1941-1942 рр. Німецькі автори вже зовсім по іншому викладають свої спогади та думки, зхасуджуючи як саму «радянську компанію» так і війну взагалі.

Використані джерела та література:

1. Науменко Ю. А. Шагай, пехота! — М.: Воениздат, 1989. — 270 с.
2. Егоров П. Я. Дорогами побед. (Боевой путь 5-й гвардейской танковой армии) — М.: Воениздат, 1969. — 352 стр.
3. Брюннер М. На танке через ад. Немецкий танкист на Восточном фронте / Михайль Брюннер; [пер. с нем. С. Липатова]. М.: Яуза-пресс, 2009. - 224 с.
4. Руббель Альфред. «Тигры» в снегу. Мемуары танкового аса: [перевод с немецкого] / Альфред Руббель. — Москва: Яуза-пресс, 2016. — 176 с.
5. Грамс Р. 14-я Танковая дивизия. 1940-1945 Издательство: Центрполиграф, 2014 – 456 с.

УДК 94(477.65):356.169]"1944"

Вадим Колєчкін*

м. Кропивницький

9-А ГВАРДІЙСЬКА ПОВІТРЯНО-ДЕСАНТНА ДИВІЗІЯ У БОЯХ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ КІРОВОГРАДУ*

Стаття присвячена бойовим діям 9-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії 33-го гвардійського стрілецького корпусу 5-ї гвардійської армії 2-го Українського фронту у період Кіровоградської наступальної операції та продовженого наступу 11-17 січня 1944 року, під час яких дивізія виконала важливі завдання з визволення української території від німців та їх союзників, у тому числі дії 9-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії під час прориву ворожої оборони, зачистки міста Кіровоград від німецьких підрозділів, оточення ворожого угруповання, прориву трьох німецьких дивізій, а також спроби просування військ фронту до Новоукраїнки і далі до Південного Бугу.

Ключові слова: воєнна історія, Друга світова війна, радянсько-німецька війна 1941-1945 рр., визволення Правобережної України 1943/44 рр., зимо-во-весняна кампанія 1943/44 рр., визволення Кіровоградщини 5-17.01.1944.

The article is devoted to the combat operations by the 9th Guards Airborne

* Колєчкін Вадим, головний науковий співробітник Державного архіву Кіровоградської області.

Division of the 33rd Guards Rifle Corps of the 5th Guards Army of the 2nd Ukrainian Front during the Kirovograd offensive and the continued offensive on January 11-17, 1944. During this time the division accomplished important tasks for the liberation of the Ukrainian territory from the Germans and their allies. That tasks included the actions of the 9th Guards Airborne Division during the breakthrough of enemy defense, the clearing of the city of Kirovohrad from German units, the encirclement of the enemy group, the breakthrough of three German division. They also attempted to advance the troops to Novoukrainka and further to the Southern Bug.

Keywords: military history, World War II, Soviet-German war of 1941–1945, liberation of Right-Bank Ukraine 1943/44, winter-spring campaign 1943/44, liberation of Kirovograd region 5-17.01.1944.

Радянське військове з'єднання, про яке піде мова у статті було сформоване наказом ставки радянського Верховного Головнокомандування №00253 від 8 грудня 1942 року на основі 204-ї та 211-ї повітряно-десантних бригад, а також 1-ї маневреної повітряно-десантної бригади одразу як гвардійська повітряно-десантна дивізія. Бойовий шлях дивізії до нашого міста проліг через бої під Старою Русою, Курську битву, Чернігівсько-Полтавську наступальну операцію та битву за Дніпро. У цих боях дивізія неодноразово підтверджувала свої бойові якості і отримала почесне звання Полтавської. [1, с.433]

Новий 1944-й рік 9-а гвардійська повітряно-десантна дивізія зустріла святковою перестрілкою з німцями. Десантники вели вогонь зі усіх видів зброї, противник відповідав 2-3 години, задіявши навіть до 200 пострілів з гармат та мінометів. Крім того, німецька піхота вночі та вранці намагалася атакувати позиції 23-го та 26-го гвардійських повітряно-десантних полків.

Позиції полків дивізії були розташовані на північ від с. Митрофанівка. Період з 2 по 4 січня пройшов для дивізії у підготовці до майбутнього наступу. Десантники займалися обладнанням позицій, вели мляву перестрілку з ворогом, намагалися узгодити дії з сусідніми частинами. 2 січня дивізія прийняла ділянки оборони від 95-ї та 13-ї гвардійських стрілецьких дивізій. Сусідом справа стала 6-а гвардійська повітряно-десантна дивізія, сусідом зліва – 50-а стрілецька дивізія. Для координації дій з сусідами до них виїжджав ПНО-1 капітан Потрошков. [2, арк.2]

У ніч на 4 січня полки 9-ї гв. ПДД зайняли висхідні позиції для наступу по лінії курган +2.5, висота 197.4, курган +1.5. Учебну роту підтягнули з району Марьянівки до висоти 200.4, де були заздалегідь підготовлено окопи. Також офіцери дивізії провадили рекогносцировку, уточнювали завдання на місцевості для власних частин, перевірялась готовність полків до наступу.

Чисельний склад дивізії сягав 1829 солдат та офіцерів при штаті у 12 тис., у тому числі бойового складу 14 стрілецьких рот загальною чисельністю 684 бійця та 3 роти автоматників чисельністю 146 вояків. Крім стрілецького озброєння дивізія мала 38 ручних кулеметів Дегтярьова, 28 станкових кулеметів, 39 протитанкових рушниць, 25 мінометів калібру 82-мм, 14 120-мм мінометів, 17 протитанкових 45-мм гармат, 8 гармат полкової та 17 гармат дивізійної артилерії калібру 76,2 мм, 9 122-мм гаубиць. Крім того дивізії було придано від інших частин 12 57-мм протитанкових гармат ЗиС-2, 6 152-мм гармат та 6 85-мм зеніток. Усі види артилерії мали боєприпасів близько одного боекомплекту. [2, арк. 4]

Згідно розвідувальних даних перед фронтом дивізії займали оборону підрозділи 376-ї піхотної дивізії. У резерві ворог тримав до 20 танків та бронетранспортерів 14-ї танкової дивізії у районі Новоолександрівки. У районі дій 9-ї гв. ПДД нараховувалося до 75 стволів артилерії та мінометів, у тому числі 7 150-мм та 12 105-мм гаубиць.

На ділянці наступу десантників ворог створив сильну оборону навколо залізничної станції Медерове. Не маючи змоги через брак живої сили створити суцільну лінію окопів, німці зосередили вогневі засоби у 5 опорних пунктах біля висоти 180.9, у районі самої станції, на північно-східній околиці Новоолександрівки, у районі залізничного переїзду, та біля висоти 210.6. Оскільки лінія ворожої оборони не змінювалася з 9.12.1943 то німці встигли укріпити її достатньо сильно, використовуючи місцевість, станційні будівлі і з'єднавши опорні пункти комунікаціями. [2, арк. 3]

Передбачаючи радянський наступ, ворожа артилерія вела пристрілку позицій десантників зі 105-мм гаубиць, а також з шестиствольних мінометів «небельверфер». Більшість ударів припадали на західну та північно-західну околицю с. Митрофанівка. Загалом за два дні було проведено 7 коротких артнальотів, не рахуючи майже безперервного обстрілу зі стрілецької зброї. Також близько 14.30 4 січня до 30 літаків Ju-87 завдали ударів по позиціях 23-го полку на північно-західній околиці с. Митрофанівка та у районі кургану +1.5. Також навпроти кургану виїхали два ворожих танки, що потім поїхали у південно-західному напрямку.

5 січня о 8.10 розпочався радянський наступ. 9-а гвардійська і 6-а гвардійська повітряно-десантні дивізії не брали участь у прориві ворожої оборони. Проте вони не повинні були просто стояти на власних рубежах, а мали скувати боєм ворожі війська аби німці не могли перекинути їх на місце радянського прориву. Натомість артилерія 9-ї гвардійської, яка налічувала 115 гармат та мінометів, серед яких було навіть 9 122-мм та 6152-мм гаубиць, взяла участь у загальній артпідготовці, зробивши 3250 пострілів по ворожих позиціях. Артилеристи 26-го гв. ПДП підкотили 45-мм гармати на пряму наводку і розстріляли декілька вогневих точок супротивника.

О 9.00 десантники перейшли у наступ. 28-й гвардійський повітряно-десантний полк зайняв усю смугу оборони, 23-й та 26-й гв. ПДП атакували висоту 210.6. Потім 23-й гвардійський мав наступати на Червоний Яр, підтримуючи прорив 50-ї СД, а 26-й - на Новоолександрівку. Проте, як і на головному напрямку наступу, радянські війська не змогли виконати завдання. Вогнем і кількома контратаками німці зупинили просування десантників на підході до висоти 210.6. [2, арк. 4]

Лише о 3.00 6 січня ворог розпочав відхід зі станції Медерове, прикриваючись заслонами з бронетехніки. Розвідники 9-ї гвардійської майже одразу виявили відхід німців. Проте при спробі розпочати негайне переслідування десантники нашоствхнулися на мінні поля. Близько півтори години уночі сапери розмінювали проходи для піхоти і близько 4.30 десантники без втрат пройшли мінні поля і розпочали переслідувати німців. У перебігу переслідування 9-а гв. ПДД зайняла без бою Медерове, Новоолександрівку, Молодецьке, Нововолодимирівку.

О 9.00 штаб дивізії рушив за наступаючими військами і близько 12.00 отаборився у Нововолодимирівці. Там між іншим був взятий у полон німець-перебіжчик з картою розташування ворожих частин, який згодом виявився провокатором, а карта – фальшивкою. [2, арк. 4]

Близько 13.00 6.01.1944 частини 9-ї гвардійської повітряно-десантної підійшли до Аджамки, де зав'язала вогневий бій. Ворог намагався не допустити радянські війська на західний берег, дивізія підтягувала обози і артилерію, намагаючись перейти річку Аджамку. Лише надвечір вогневий опір німців став слабшати, очевидно через нестачу боеприпасів.

Користуючись цим окремі групи десантників 23-го гвардійського полку перейшли на правий берег річки, а до першої години ночі 7.01.1944 вся піхота 9-ї гвардійської ПДД вже була на західному березі річки. Подальшому просуванню заважала ворожа артилерія та групи танків, що, курсуючи вздовж водорозділу на лінії висота 182.4-висота 168.7-висота 160.6-висота 173.9, стримувала просування радянської піхоти. Дивізії потрібна була підтримка артилерії, але переправити її на правий берег заважав підірваний німцями міст.

На допомогу знову прийшли сапери. Вночі вони укріпили лід на річці дошками, вмороженими у лід. Це дозволило перекинути на правий берег Аджамки «сорокап'ятки» і 76,2-мм ЗиС-3, які відкрили вогонь по танках прямою наводкою. Німці відступили і десантники просунулися вперед, оволодівши до 9-ї ранку лінією Дубове-Лозоватка-Гаївка.

До 13.00 дивізія підтягувала артилерію та тили. Цей процес був дуже повільний через брак тягачів, яких було лише 21, та автомашин, яких налічувалося лише 47. В результаті тільки на перекидання артилерії та боеприпасів до неї доводилося витратити 2-3 години.

О 13.00 дивізія розпочала просування безпосередньо у напрямку м. Кіровоград. Проте о 14.00 на підході до Бережинки дивізія зустріла організований вогневий опір німецької піхоти при підтримці танків. 28-й гвардійський ПДП розпочав вогневий бій з супротивником. У цей же час два інших полки дивізії швидко просувалися по східних скатах висоти 182.6, обходячи ворога. Тим часом 28-й гвардійський отримав допомогу у вигляді батареї 76-мм гармат, які примусили відступати ворожі танки і піхоту, і оволодів Новогригорівкою. 23-й та 26-й гвардійські полки примусили до відступу німців з Мар'івки (нині – частина Бережинки). Таким чином шлях на Кіровоград для дивізії був розчищений.

Згідно планам командування корпусу з оволодінням Бережинкою 9-а гв. ПДД повинна була бути виведена до корпусного резерву. Проте дивізія суттєво вирвалася уперед порівняно з 6-ю гв. ПДД. Враховуючи це, командир корпусу вирішив замість 9-ї гвардійської вивести до резерву 6-у гвардійську повітряно-десантну, а «дев'ятці» наказав продовжувати наступ до обласного центру. Тим більше, що 28-й гв. ПДП вже вийшов на східну околицю міста. [2, арк. 5-6]

Наступ полків дивізії, судячи з усього зачепив напрямом Кушівка-Масляниківка-Никанорівка. Полки дивізії просувалися уперед, долаючи опір невеликих груп німецьких вояків. Під час боїв дивізія захопила десяткох полонених. Сильніший опір зустріли десантники біля міської фортеці, де захищалися близько роти ворожих вояків. Проте 26-й гвардійський ПДП вибив ворога з фортеці. До 24.00 7.01.1944 у смузі наступу дивізії не залишилося жодного німецького вояка, який чинив би опір.

На той момент 26-й та 23-й гв. повітряно-десантні полки вийшли на позиції на південно-західну та північно-західну околиці приміського села Кушівка. 28-й гвардійський дещо запізнився з просуванням і лише 8 січня о 5.00 вийшов до західної частини с. Масляниківка, а до 8.00 – до Никанорівки.

До 20.00 до міста прибув штаб дивізії, що спочатку розташувався на Кушівці, а згодом перемістився по шосе на північ. При цьому північно-західна частина Кіровограду все ще утримувалася ворогом. Німці вели методичний артилерійський вогонь, час від часу окремі літаки бомбардували місто.

Тим часом рухливі з'єднання 2-го Українського фронту обійшли місто з північного та південного заходу і перехопили шляхи від Кіровограду на південь, захід, південний та північний захід. У тому числі частини 18-го та 29-го танкових корпусів вийшли до району села Новопавлівка, а звідти – до роз'їзду Лелеківка з південного заходу та півдня. З північного заходу до роз'їзду Лелеківка вийшли частини 7-го механізованого корпусу.

Таким чином, у місті було оточено чотири ворожі дивізії – 376-у пі-

хотну, 10 піхотну моторизовану, 3-ю та 14-у танкові. 7.01.1944 ворог двічі атакував частини 18-го танкового корпусу силами до 20 танків, намагаючись розчистити автошлях на Новоукраїнку, проте безрезультатно. Після цього 32-а мотострілецька бригада корпусу вийшла на позиції Отрадівка, Анінська. Одночасно 181-а танкова бригада зайняла лінію Зелена-Юріївка-Суслівка-Мар'ївка. [3, арк. 52, 54]

Вранці 8.01.1944 18-й танковий корпус отримав наказ вийти з району на захід від Кіровограда і наступати через Старий Данциг, Назарівку, Диміне до району Костянтинівки з виходом передового загону до Іванівки. Одночасно 29-й танковий отримав наказ наступати вздовж автошляху Кіровоград-Рівне. [3, арк. 56] Рішення розвернути танкові корпуси спиною до оточеного ворога очевидно передбачало швидкий підхід піхотних з'єднань фронту, що мали б створити суцільну лінію внутрішнього кільця, яка б не дала ворогу вивести війська з оточення. Одночасно піхотні дивізії мали б зачистити місто від ворожих вояків.

Проте піхота з самого початку операції хронічно відставала від графіку. Так 9-а гвардійська повітряно-десантна дивізія вже станом на 6-7 січня повинна була вийти б до району Новопавлівка, Соколовські Хутори. В реальності вночі та вранці 8.01.1944 дивізія перебувала лише у Масляниківці та Никанорівці і підтягувала тили та поповнювалася боеприпасами. [2, арк. 2, 8]

Тим часом німецьке командування намагалося не витратити дорогоцінний час. Ще напередодні радянського наступу розпочалося перевезення з району Кривого Рогу під Кіровоград техніки та живої сили панцер-гренадерської дивізії «Велика Німеччина». 4.01.1944 дивізія зосередилася на південний захід від Кіровограда. [4, S.141]

8 січня «Велика Німеччина» вийшла до району Червоновершка-Роздолля і наступного дня розпочала майже безперешкодне просування на північний схід. 9-го січня німецька елітна дивізія зіткнулася з наступаючими дивізіями 25-го гвардійського стрілецького корпусу та 18-го танкового корпусу на лінії Мар'ївка-Суслова-Юріївка.

Одночасно підрозділи 14-ї танкової, 10-ї моторизованої та 376-ї піхотної дивізій вермахту фактично залишили місто і зконцентрувалися біля роз'їзду Лелеківка та залізничної станції Шостаківка. При цьому командири дивізій мали наказ Гітлера на перетворення Лелеківки на «фортецю». Тобто вони мали триматися до останнього солдата, чекаючи на удар ззовні «кільця», який мав би не тільки визволити їх з оточення, але й повернути назад втрачене місто. [5, с. 190-191]

Іншої думки дотримувався командир 3-ї танкової дивізії генерал Байєрляйн. Він висловив слушну думку про те, що чекати на місті цілковитого оточення абсолютно безглуздо. Набагато краще було б вийти з міста до

лінії на захід від Кіровограду і атакувати радянські частини, що не встигли закріпитися на нових рубежах оборони із заходу.

У ніч 8/9 січня 1944 року 3-я танкова дивізія здійснила цей задум. Нічною атакою танкісти Байерляйна прорвали радянські позиції у районі Великої та Малої Мамайки (сучасна Велика Северинка), пройшли швидким маршем до району Осикуватої і далі на північний захід. Потім танки Байерляйна розвернулися фронтом на південний схід і з району Володимирівки разом з 11-ю танковою дивізією, 331-м охоронним полком та 3-м батальйоном 36-го танкового полку завдали удару у напрямку Грузького-Обознівки, намагаючись деблокувати війська, оточені під Кіровоградом. [5, с. 192, 194; 6, с.393-394]

Тим часом, о 14.00 8 січня наступ 9-ї гвардійської відновився. При цьому дивізію кілька разів бомбили ворожі літаки силами до 30 штук. Правий фланг дивізії через відставання сусідів фактично був відкритий і на нього час від часу здійснювали атаки німецькі бронетранспортери з десантом. [2, арк. 7-8]

Для того, щоб забезпечити правий фланг, 23-й гвардійський повітряно-десантний полк розвернувся фронтом на північ і зайняв оборону у районі радгоспу ім. Лаврент'єва. 26-й полк просунувся до висот 189.8 та 195.7. Повністю виконав завдання лише 28-й гвардійський, що оволодів селами Старий Данциг та Карлівка (разом складають сучасне село Крупське), обладнавши там нові позиції.

Штаб дивізії тим часом залишався у Кіровограді і разом з іншими частинами неодноразово був підданий бомбардуванню ворожих літаків. Серед жертв був гвардії майор Харламов – начальник другого відділу штабу дивізії. Поранений у ногу, він помер від втрати крові по дорозі у медсанбат. О 21.00 штаб дивізії передислокувався до Никанорівки. Тилові ж частини відійшли до Березинки. [2, арк. 8]

Також 8 січня 1944 року до с. Карлівка відступили підрозділи 31-ї танкової бригади 29-го танкового корпусу, що намагалися наступати у напрямку Отрадне-Іванівка-висота 202.2. На рубежі висоти 202.2 бригаду зустрів вогонь ворожих танків та артилерії. Втративши 7 танків з 14, бригада повернула назад разом із залишками мотострілецького батальйону. Бригада отаборилася у південно-західній частині Карлівки і зайняла кругову оборону. [7, арк. 22 об.-23]

9 січня 1944 року частини 9-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії констатували посилення опору противника. Вже о 8.30 23-ї гвардійський ПДП відбив атаку німецьких танків та бронетранспортерів з піхотою. Далі на протязі дня десантників обстрілювали прямою наводкою одиночні танки ворога. Дивізію бомбардували двомоторні ворожі бомбардувальники групами по 10-30 машин. Одночасно розвідники доповідали

про скупчення до 100 німецьких танків і велику кількість автомашин у районі залізничної станції Шостаківка та роз'їзду Лелеківка.

Знаючи що вороже угруповання, оточене у районі Кіровограда шукає можливості для прориву, командир дивізії наказав перейти до оборони і створити потужний протитанковий рубіж на позиціях полків, які вони займали станом на вечір 9.01.1944.

Дійсно, у ніч з 9 на 10 січня 1944 року оточене угруповання пішло на прорив. 14-та танкова дивізія німців висунулася від залізничної станції Шостаківка на південь. Її завданням було створення відсічної позиції по висотах у районі с. Старий Данциг (очевидно малися на увазі висоти 191.1 та 195.7, що прикривали дорогу на Новоукраїнку. [5, арк. 195] Серед радянських частин, що потрапили під удар опинилася і 9-а гвардійська повітряно-десантна дивізія.

Проте події на ділянці, що захищала дивізія, розпочалися з іншого напрямку. О пів на третю ночі з напрямку хутора Соясирка на висоту 215.1 вийшли два танка німців, що взаємодіяли з панцер-гренадерською дивізією «Велика Німеччина». Проте вони не вели активних дій і командування десантників вирішило, що це була розвідка. [2, арк. 8]

Годину потому 28-й гвардійський ПДП був атакований одразу з двох напрямків. Вісім БТР «Великої Німеччини» атакували 1-й батальйон полку з напрямку с. Антонівка, а 3-й батальйон був підданий удару з напрямку висоти 187.9 та висоти 191.1 силами роти автоматників з бронемашинами та БТР зі складу 14-ї танкової дивізії німців. Десантники зупинили атакуючих, і німецька піхота почала окопуватися.

Натомість о 4.00 до батальйону піхоти дивізії «Велика Німеччина» з 10 танками та 6 бронетранспортерами збили з позицій 49-й стрілецький полк 50-ї стрілецької дивізії, що був розташований зліва від 9-ї гвардійської ПДД. Піхотинці не витримали ворожої атаки і стали відступати до Старого Данцигу. Одночасно інші частини 33-го гвардійського та 25-го гвардійського стрілецьких корпусів були відкинуті назад.

Тим самим піхота відкрила лівий фланг 28-го гв. повітряно-десантного полку. Німецькі панцер-гренадери захопили центральну та південно-східну частину с. Карлівка. Також ворожі автоматники з чотирма БТРами намагалися оточити Старий Данциг, а 2-3 танки підійшли до хутора Червоний, де розташовувався штаб дивізії і почали обстріл хутора.

О 8.30 20-30 Ju-87 бомбардували бойові порядки дивізії у районі Ст. Данциг. Після цього німці відкрили потужний артилерійський вогонь і до 2 рот піхоти дивізії «Велика Німеччина» з 10 танками захопили висоту 215.1 та центральну і південно-східну частину Карлівки. Автоматники німців просочилися до висоти 191.1, встановивши зв'язок з вояками 14-ї ТД. Незабаром до ворожих автоматників підійшло до 17 танків.

Далі ворожі війська намагалися окремими групами пройти по лощині, що тягнулася на схід від висоти 191.1 та хутора Червоний. 28-й гвардійський полк опинився у цілковитому оточенні.

Командир полку майор Пономарьов наказав облаштувати кругову оборону. При цьому офіцери полку зупинили солдат 49-го стрілецького полку і до 150 бійців були підпорядковані командуванню 28-го гвардійського. Далі одна рота 1-го батальйону полку зайняла позиції по південно-західній околиці Карлівки, взвод 3-го батальйону зі станковим кулеметом облаштував позиції по північно-східній околиці Ст. Данцигу, а автоматники та рота протитанкових рушниць, які складали резерв, обладали позиції по південній околиці Старого Данцигу.

Між батальйонами було розподілено артилерію. 3-й батальйон підтримувала 3-я батарея 10-го винищувально-протитанкового дивізіону та 2 гармати 3-го дивізіону 7-го гвардійського артилерійського полку. 1-й батальйон посирила полкова батарея протитанкових гармат та одна гармата 7-го гв. АП. У ярах біля Ст.Данцигу були розташовані 82-мм та 120-мм мінометні батареї.

Крім того, близько 9.00 у Старий Данциг в'їхали 17 танків 110-ї бригади, які були вибиті німцями з Іванівки і відступали до Новопавлівки. Командир батальйону розташував 13 або 14 боєздатних танків по селу серед будівель і вони підтримували десантників вогнем. Позиції танкістів, мотострільців та десантників кілька раз були атаковані ворожими танками з піхотою, як з боку 14-ї ТД німців, так і з боку дивізії «Велика Німеччина». У бою був тяжко поранений командир бригади полковник Колесніков, легко поранений помічник начальника штабу капітан Левін, загинув офіцер зв'язку лейтенант Поживілов. Німцям вдалося спалити 4 «тридцятьчотвірки» бригади. [8, арк. 3 об.-4]

На протязі дня 28-й гв. повітряно-десантний полк витримав численні атаки ворожої піхоти з танками, авіаційні удари загальною інтенсивністю до 200 літако-прольотів, артилерійський та мінометний вогонь противника. Перед позиціями десантників, танкістів та артилеристів ворог залишив 5 підбитих танків, 8 бронемашин, до 13 БТР, значну кількість загинблих вояків. Втративши 8 бійців загинблими та 25 пораненими, 28-й гв. ПДП втримав оборону, не зважаючи на те, що час від часу опинявся у повному оточенні ворога. [2, арк. 9]

У цей же день німці вийшли на позиції 26-го гвардійського ПДП. О 5.00 10.01.1944 перед позиціями 3-го батальйону полку полку з'явилися дві бронемашини, які, очевидно здійснювали розвідку радянських позицій на шляхах виходу з оточення. Одна з бронемашин була одразу підбита протитанкістами, а друга сховалася у лощині біля висоти 187.9.

О 9.30 на позиції батальйону почали виходити ворожі танки у супро-

290

воді бронемашин та бронетранспортерів. На протязі дня окремими групами танки обстрілювали позиції батальйону і намагалися пройти через них. Проте ці спроби прориву батальйон відбив. Перед позиціями десантників залишилися 2 підбиті бронемашини, 1 спалений танк, також було придушено 5 вогневих точок німців.

У перебігу бою командир дивізії наказав відтягнути 26-й полк південніше і трохи розвернути його фронтом на північ. Тепер лівий фланг 26-го полку розташувався у лощині у 750 м на північ від висоти 191.1, а правий фланг впирався у висоту 195.7.

Одночасно 23-й повітряно-десантний полк відтягнули на схід – до висоти 170.3, а 2-й батальйон полку зайняв позиції на південно-східних схилах висоти 195.7.

У бій довелося кинути навіть учбову роту дивізії, що мала зайняти висоту 191.1 і таким чином закрити розрив в обороні між 28-м та 26-м гвардійськими полками. До кінця дня рота вийшла лише на південні схили висоти.

Штаб дивізії підійшов ближче до підрозділів дивізії, переїхавши з Новопавлівки до хутора Червоного. Сюди ж 9.01.1944 близько 18.00 вийшли підрозділи 181-ї танкової бригади з 2 танками та 200 мотострільцями.

Вранці 11.01.1944 до радянського угруповання у Карлівці додалися ще 8 танків та до 100 автоматників 32-ї танкової бригади 29-го танкового корпусу. Бригада відступала з району Вишняківки. 9.01. танкісти з мотопіхотою мали бій з танковим заслоном німців. Після цього командування корпусу наказало передати танки та автоматників 31-й ТБр, яка досі трималася у південно-західній частині Карлівки. У Карлівці танкісти з ходу в'їхали до центральної частини і примусили відступати звідти німців. У той же час 4 ворожих танки та до роти автоматників втримали за собою південно-східну частину Карлівки. [9, арк. 4; 2, арк.10]

Одночасно на позиції 28-го гвардійського ПДП 11.01.1944 розпочалися атаки танків та автоматників з бронетранспортерами. Атаки провадилися групами 5-10 танків з відповідним піхотним прикриттям з заходу, від висоти 196.3, та з півдня, від висоти 215.1. Атаки ворога підтримували дрібні групи авіації противника, що майже безперервно штурмувала позиції 28-го гвардійського. Усі атаки були десантниками відбиті, а перед позиціями застигли 5 підбитих танків та 3 БТРи. [2, арк. 10]

Одночасно о 9.00 до 60 автоматників на БТРах захопили висоту 191.1, відрізавши його від батальйону 26-го гвардійського полку. Таким чином 28-й гвардійський опинився у повному оточенні.

Не у кращому становищі опинився і 3-й батальйон 26-го гвардійського повітряно-десантного полку. З відводом 23-го гв.ПДП у другий ешелон 3-й батальйон 26-го полку став правифланговим підрозділом дивізії.

У той же час правий сусід 9-ї гвардійської ПДД – 13 гвардійська стрілецька дивізія, - не встигла вийти на намічені рубежі і на кінець дня 10.10.1944 між 26-м гв.ПДП та його правим сусідом 42-м гвардійським стрілецьким полком існував розрив у 1,5-2 км.

3-й батальйон 26-го гв.ПДП, що опинився під загрозою ворожих атак, налічував 92 активних бійця, 9 ручних та 2 станкових кулемети, 8 протитанкових рушниць та дві «сорокап'ятки» 10-го винищувально-протитанкового дивізіону.

Аби хоч чимось посилити 3-й батальйон гвардії майора Борискіна, командир полку гвардії полковник Кондратенко передав йому 22 автоматники з резерву дивізії. Крім того, батальйон мали підтримати 2-а батарея 7-го гвардійського повітряно-десантного артилерійського полку, 10 мінометів 365-го мінометного полку та дивізіон гвардійських мінометів БМ-13.

О 22.00 10 січня 3-й батальйон атакувала ворожа піхота з БТрами, що належала 14-й ТД німців. Одночасно у ближньому тилу німців було чути шум танкових моторів. До 23.00 атаки було відбито і перед позиціями батальйону стало тихо. Одночасно припинили роботу танкові двигуни.

На світанку 11.01.1944 несподівано розпочалася нова атака німців. 3 Pz.kpf.wg-IV та 2 Pz.kpf.wg-IIIIF „Flemingo“, що напередодні під'їхали на 100-200 і були замасковані у лощині, стрімко атакували 3-й батальйон з фронту, а до двох рот піхоти з бронемашинами обійшли радянський підрозділ з правого флангу.

На цей момент батальйон, на жаль, залишився без артилерійської підтримки. Мінометники 365-го полку отримали наказ на перебазування, вийшли з підпорядкування командира полку, і відкрити вогонь відмовилися, а командир дивізіону БМ-13 відмовився відкривати вогонь без дозволу командира корпусу. В результаті вогонь відкрили лише полкові 76,2-мм гармати та дивізійні 122-мм гаубиці, чого виявилось недостатньо.

Десантники зустріли танки гранатами, стрілецьким вогнем та пострілами з ПТР та 45-мм гармат. Проте ворожі танки швидко увірвалися на позиції батальйону і почали нищити радянських бійців з кулеметів та вогнететів, з тилу їх обійшла ворожа піхота. На протязі короткого бою батальйон був розбитий, німці взяли висоту 195.7 ціною втрати двох танків, 3 БТР та до 50 вояків. Натомість до вечора до своїх вийшли лише 19 вояків зі складу 3-го батальйону 26-го гв. ПДП, ще 10 бійців, як з'ясувалося пізніше, потрапили у полон, у тому числі два офіцери 9-ї роти – командир взводу молодший лейтенант Авер'янов та командир роти старший лейтенант Закинов. [2, арк. 11]

Таким чином, 14-а танкова дивізія німців нарешті виконала завдання повністю. Вона створила суцільну відсічну позицію від висоти 191.1 до 292

висоти 195.7, що прикривала маршрут виходу з оточення 10-ї моторизованої та 376-ї піхотної дивізій. Навпроти Старого Данцигу були розташовані танки дивізії, далі оборону тримав 1-й батальйон 103-го моторизованого полку, район висоти 195.7 захищав 14-й розвідувальний батальйон дивізії. [5, арк. 195]

Користуючись цим колони німецьких піхотних дивізій безперешкодно вийшли по коридору і розташувалися по висотах на захід від Грузького силами 20-го та 41-го гренадерських полків. 10-та моторизована піхотна дивізія навіть змогла вивезти усіх поранених та усі боездатні гармати. Створивши нову лінію оборони, 10-а моторизована та 376-а піхотні дивізії закрили розрив між 3-ю танковою дивізією та панцер-гренадерською дивізією «Велика Німеччина», що утворився 7-8 січня в результаті радянського наступу та оточення м. Кіровоград. [10, с. 341-342]

Тепер настав момент для німецьких частин відводити заслони, що прикривали прорив. З радянського боку для того, щоб виправити ситуацію командир 26-го полку об'єднав залишки 3-го батальйону з резервом полку і наказав зайняти позиції у 500 м від висоти 195.7. О 7.30 1-й батальйон 23-й гвардійського повітряно-десантного полку здійснив спробу вибити німців з висоти 191.1. Але батальйон змушений був зупинитися під сильним автоматним вогнем, ледь досягши східних схилів висоти близько 13.00.

О 10.30 у наступ на висоту 191.1 перейшов 2-й батальйон полку. До 15.30 радянський підрозділ вийшов на відстань 300 м на північний схід від висоти. Проте у цей момент батальйон отримав нове завдання – спільно з 26-м гв. ПДП відбити у німців висоту 195.7. До 18.00 2-й батальйон 23-го полку зосередився на рубежі у 1 км на південь від висоти і зав'язав перестрілку з противником.

О 9.00 артилерія дивізії здійснила 55-хвилинний артилерійський наліт по ворожих позиціях. Частини дивізії перейшли у наступ, але зустріли сильний опір німецької піхоти і танків, що висувалися на лінію висота 195.7-вис.191.1-позначка 187.9-висота 196.3-висота 215.1. Одночасно по бойових порядках дивізії активно працювала ворожа артилерія і дрібними групами - ворожа авіація. Частини дивізії просунулися уперед не змогли і цілий день вели перестрілку з противником у районі висот 195.7 та 196.3.

У ніч на 13.01.1944 23-й та 26-й полки 9-ї гв. ПДД перейшли у наступ на висоти 195.7 і 191.1. 28-й гвардійський підтримував наступ вогнем з усіх видів стрілецької та артилерійської зброї.

О 2.00 13 січня бойова розвідка 26-го полку з'ясувала, що ворог залишив на висоті 195.7 заслін з взводу автоматників, одного БТР та двох танків, і відійшов у західному напрямку. 26-й гвардійський негайно атаку-

вав противника, збив ворожий заслін і знову оволодів висотою. У нічному бою загинуло 3 бійця, у тому числі – командир 7-ї роти гвардії лейтенант Бурханов, який був похований на відвойованій висоті. [2, арк. 12]

Одночасно 23-й гв. ПДП разом з учбовою ротою оволодів висотою 191.1. На висоті було знищено одну гармату та два ворожих кулемети. Також був взятий полонений з 14-ї танкової дивізії, який підтвердив, що тільки його рота втратила 12.01 сім вояків вбитими та 12 пораненими.

Ворожий підрозділ у Карлівці, таким чином, опинився під загрозою оточення. Завдання своє він фактично виконав, дозволивши відійти власним військам з Кіровограду. Тому, прикрившись атакою 4-х танків та 2-х бронемашин на позиції 31-ї танкової бригади, ворожі війська покинули Карлівку і відступили на захід.

13.01.1944 9-а гвардійська повітряно-десантна дивізія провела перегруповання і у ніч на 14.01 зайняла нове положення для подальшого наступу. Справа розмежувальна лінія проходила біля висоти 195.7, виключаючи с. Курлюгіне, КІРП. Зліва розмежувальна лінія тягнулася від Карлівки, виключаючи Єленівка, Коржавка.

На протязі 14.01. ворог вів слабкий рушнично-кулеметний вогонь по радянських позиціях. Німецька артилерія вела турбуючий вогонь по військах дивізії. Авіація супротивника обмежувалася розвідкою переднього краю. Частини дивізії вели такий самий вогонь у відповідь, поповнювали запаси боеприпасів для подальшого наступу. [2, арк. 13]

Противниками 9-ї гв. ПДД були підрозділи 14-ї танкової дивізії, що зазнали суттєвих втрат у боях за Кіровоград. Бойовий склад 108-го моторизованого полку дивізії відповідно до свідчень полонених не перевищував 250 бійців, 150 з яких займали передові позиції. 103-й моторизований полк, що брав участь у недавніх боях біля Карлівки-Старого Данцига мав людей ще менше. Зокрема 1-а рота полку нараховувала лише 22 бійці. З іншого боку бойові порядки дивізії підтримували 20-мм зенітні автомати, які у радянських розвідзведеннях класифікувалися як «важкі кулемети». Згідно даних радянської розвідки дивізія не мала танків, проте швидше за все танки кількох дивізій (3-ї, 11-ї та 14-ї танкових) були зведені у окрему бойову групу і використовувалися у якості мобільного резерву. Супротивником лівофлангових підрозділів десантників були підрозділи моторизованої дивізії «Велика Німеччина».

На 15.01.1944 9-а гв. ПДД отримала завдання: утримуючи одним полком Карлівку, двома полками наступати у напрямку висота 226.1, з найближчим завданням оволодіти селом Веселий. Далі дивізія мала продовжувати наступ і до кінця дня вийти до висоти 200.1 і 200.9.

О 7.40 розпочалася радянська артилерійська підготовка, що тривала до 50 хвилин. О 8.30 десантники перейшли у наступ у загальному напрям-

ку Веселий-Антонівка, але одразу зустрів сильну вогневу протидію і просування майже не мав. 26 гв. ПДП трохи просунувся у південно-західному напрямку. 23-й повітряно-десантний не зміг просунутися уперед, проте за його підтримки 28-й полк вийшов на гребінь висоти 196.3 і вибив німців з першої траншеї. Проте десантники витратили майже усі боеприпаси, залишилися без артилерійсько-мінометної підтримки і були скинуті з висоти ворожою контратакою. [2, арк. 14]

У другій половині дня перейшов в атаку і 23-й гв. ПДП. 3-й батальйон полку атакував у напрямку Антонівка і оволодів ворожими траншеями на південно-східних схилах висоти 196.3. батальйон знищив до 20 ворожих вояків і захопив два кулемети. Проте подальшого просування десантники не мали і були змушені відступити на попередні позиції.

16.01. командування 33-го гвардійського корпусу поставило дивізії завдання наступати у напрямку села Курлюгіне. Відповідно командування дивізії поставило підрозділам першочергове завдання на оволодіння висотою 196.3, а потім і висотою 190.4, що прикривали підступи до села.

В результаті наступу 26-й гвардійський ПДП о 7.30 розпочав наступ вздовж шляху у південно-західному напрямку з метою сприяти наступальним діям 23-го та 28-го полків. Проте успіху 26-й гвардійський не досяг. Десантники майже одразу опинилися під перехресним вогнем з висоти 190.4 та 203.6 і зупинили просування, тим більше, що 13-а гвардійська стрілецька дивізія, що наступала справа знову відстала від них, послабивши правий фланг 9-ї гв. ПДД.

26-й гв. ПДП намагався обійти висоту 196.3 з північного заходу і оволодіти позиціями німців на кількох курганах біля висоти. Проте біля самих курганів десанників зупинив сильний вогонь зі стрілецької зброї і полк змушений був відступити.

Так само 28-й гвардійський повітряно-десантний намагався обійти висоту з південного заходу. Проте результат був той самий. На підході до курганів біля висоти 196.3 ворожий вогонь прижав десанників до землі і просування полк не мав.

Загальні втрати дивізії за день сягнули 7 бійців вбитими та 48 пораненими. Натомість десантники заявили про знищення до 75 ворожих вояків, що можна вважати сильно завищеними даними. Артилерія дивізії підбила одну ворожу самохідну гармату та одну бронемашину, дві автомашини та три станкових кулемети. [2, арк. 15]

Атаки 16.01.1944 стали останніми у січневих боях за Кіровоград для 9-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. З 17.01.1944 радянський наступ на новоукраїнському та новомиргородському напрямку припинився. Дивізії 7-ї гвардійської та 5-ї гвардійських армій отримали паузу до березня 1944 року.

Загалом за період 5-16.01.1944 9-а гв. ПДД втратила 234 солдати та офіцери загиблими та 766 пораненими. На момент переходу до оборони вона мала 560 активних бійців, не рахуючи допоміжних служб, - 110 автоматників та 450 стрільців.

За цей же час дивізія заявила про виведення з ладу до 750 ворожих солдат та офіцерів, 19 танків, 6 бронемашин, 30 бронетранспортерів, 2 авто, 2 гармат. Також було взято 17 полонених та 2 кулемети. [2, арк. 17]

Дані про ворожі втрати, безумовно, завищені у декілька разів. Проте, виходячи з даних про бойову діяльність дивізії її можна вважати однією з найбільш успішних частин 2-го Українського фронту, що діяли під час визволення м. Кіровоград. Про це свідчать як темпи просування дивізії, що постійно випереджала своїх сусідів, через що потрапляла у важкі ситуації.

Також дивізія вистояла, потрапивши під удар 14-ї танкової дивізії 9-12.01.1944 під час ворожого прориву з оточеного Кіровограду. Дивізія знову набагато випередила своїх сусідів, фактично ставши основною силою, яка опиралася виходу німців з оточення. При цьому десантники проявили відданість військовому обов'язку та високу стійкість та мужність у бою.

Використані джерела та література:

1. Полтавская воздушно-десантная дивизия. Советская военная энциклопедия в 8 томах. М.: Воениздат, 1976-198. Том 6.-678 с.
2. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации, г. Подольск. Фонд 328, опись 4852, дело 188. Выписка из журнала боевых действий 9 гв. вdd за январь 1944 г. 01.01.1944-31.01.1944 г. - 25 арк.
3. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации, г. Подольск. Фонд 3415, опись 1, дело 53. Журнал боевых действий 18 тк . 01.01.1944-31.01.1944 г. – арк. 45-72
4. Panzer-grenadier-division GROSSDEUTSCHLAND und ihre Schwesterverbände: Panzer-Korps GROSSDEUTSCHLAND. Panzer-Grenadier-Divisionen: BRANDENBURG, FÜHRER-BEGLEIT-DIVISION, FÜHRER-GRENADIER-DIVISION, KURMARK. EINE DOKUMENTATION IN BILDERN VON HORST SCHEIBERT. PODZUN-VERLAG, DORNHEIM – 216 s.
5. Грамс Рольф. 14-я танковая дивизия. 1940—1945 / Пер. с нем. А.Г. Николаева. М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2014. (Дивизии вермахта на Восточном фронте). - 446 с.
6. Карель Пауль. Восточный фронт. Книга II. Выжженная земля 1943-44/ пер. О. Строгановой. Москва, Эксмо. 2008. – 560 с.: илл
7. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации, г. Подольск. Фонд 3114, опись 1, дело 5. Журнал боевых действий 31тбр.15.10.1943-17.06.1944 г. – 49 арк.
8. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации, г. По-

- дольск. Фонд 3196, опись 1, дело 5. Журнал боевых действий 110 тбр. 06.01.1944-31.10.1944 г. – 79 арк.
9. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации, г. Подольск. Фонд 3116, опись 1, дело 10. Отчет о боевых действиях 32 тбр. 05.01.1944-15.01.1944 г.- Арк. 10-22
10. Хаупт Вернер. Сражения группы армий «Юг». Взгляд офицера вермахта. Москва: Яуза, Эксмо. 2006 . - 448с.

УДК 070 (477.65)“19/20”

Роман Базака*

м. Кропивницький

ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРЕСИ ОЛЕКСАНДРІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті досліджується історія зародження та розвитку періодичних видань м. Олександрії кінця ХІХ та початку ХХ століття, які є достовірними джерелами історичної інформації, що фіксували подробиці місцевого життя у доповідях, статистичних звітах та інших документах.

Ключові слова: м. Олександрія, газети, журнали засідань, офіційні видання, спеціалізовані часописи, соціалістична преса.

The article examines the history of the origin and development of periodicals in Alexandria in the late nineteenth and early twentieth centuries, which are reliable sources of historical information that recorded the details of local life in reports, statistical reports and other documents.

Key words: Alexandria, newspapers, meeting magazines, official publications, specialized magazines, socialist press.

Преса Кіровоградщини кінця ХІХ початку ХХ століття є самостійною, чітко організованою системою масовокомунікаційного забезпечення регіону, яка формувалася та видозмінювалася в тісному зв'язку з історичними обставинами. Потреба в обміні інформацією, а також соціокультурна

* Базака Роман Вікторович, старший викладач Центральноукраїнського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка, кандидат наук з соціальних комунікацій.

специфіка регіону спричинили процес формування мережі масового інформування населення. Преса Олександрії займала помітне місце у системі ЗМІ Кіровоградщини. Саме Олександрія стала другим містом краю в якому з'явилася преса.

Першою типологічною групою, що зародилася на теренах краю, стала офіційна преса, поява якої пов'язана з розвитком адміністративної системи, структур влади та міського самоврядування. "1861 р. відкрив нову сторінку в історії українських земель у складі Російської імперії. Росія стала на шлях системних реформ. Початок реформам було покладено маніфестом Олександра II від 19 лютого 1861 року про скасування кріпацького права. Радикальні зміни в суспільстві були спричинені судовою реформою, впровадженням земського самоврядування..." [8, с. 108].

Першого січня 1864 року було затверджено "Положенням про губернські та повітові установи", яке заклало фундамент земських реформ. Так, в Олександрії та Єлисаветграді утворилися Повітові Земські Зібрання та Повітові Земські Управи. До складу Повітового Земського Зібрання обиралися гласні від повітових землевласників, міських та сільських громад. Відповідно, вибори до Повітового Земського Зібрання проводилися на зборах землевласників, міських та сільських товариств" [8, с. 109]. 1870 року в краї було уведено нове міське положення: "Відповідно до міської реформи 1870 р. у містах запроваджувалися органи міського самоврядування – думи. Компетенція органів міського самоврядування, як і земського, була широкою..." [8, с. 111].

Становлення адміністративних структур та загалом суспільних процесів спонукало до розвитку масовокомунікаційної сфери, члени думи та управи почали розуміти, наскільки важливо мати друкований орган, який сприяв би становленню комунікації в середині владних структур губернії та поширював інформацію про діяльність влади для жителів міста й повіту.

Для прикладу, міська дума вважала, що нормативні акти потребують ретельного та всебічного вивчення, з ними потрібно ознайомитися до засідань, тому доручили міській управі надрукувати потрібну кількість брошур та розіслати їх для перегляду гласними [10, с. 15].

Для фіксації офіційної інформації адміністрація вела рукописні журнали засідань, час від часу готувала друковані видання типу звітів та додатків до звітів, проте ці видання не мали регулярної періодичності та системності. Більш системний характер мали офіційні видання, такі як "Журнали Александрійського уездного земского собрания". Для цього типу видань був характерний зміст: журнали засідань земських зібрань та додатки, де розміщувалися доповіді членів управи та санітарно-ревізійної комісії, списки членів зібрання та тих осіб, що балотуються у наступні сесії зібрання, у кінці подавалися відомості про перегляд та затвердження

зібрання губернатором. Серед тематики, що розглядалася зібранням, перебувають: народна освіта, бібліотечна справа, аптечна та медична справа у повіті, пошта, ветеринарія, проблеми сільського господарства, податкова частина, геологія краю та інші теми, що стосувалися різних сторін життя повіту [3], та “Журнали засіданий Александрійського уездного земського собрания”, зміст видання був ідентичним попередньому.

Мала свої видання й Олександрійська повітова земська Управа: “Общий отчет Александрійской уездной земской управы”, що виходив на початку ХХ століття. Видання складалося з трьох розділів, у першому розділі – “Звіт про положення земського господарства за рік” – поміщалися відомості про народне продовольство, натуральні повинності, земські станційні пункти, суспільне визнання, військову присутність, земську медицину; у другому розділі – “Статистико-економічний огляд” – були розміщені такі підрозділи: територія та населення, землеволодіння, сільське господарство, промисловість, кредити, торгівля, сезонні роботи, переселення, землевпорядкування; третій розділ містив додатки до статистичного огляду (стан приватного землеволодіння, ціни на землю в Олександрії, про переселенців, відомості про видані паспорти, дані про кримінальний стан у повіті тощо) [9].

Актуальним є вивчення цих видань, які становлять ґрунтовне та достовірне джерело історичної інформації, оскільки усебічно фіксували подробиці місцевого життя у доповідях, статистичних звітах та інших документах.

У 1909 році Олександрійське повітове земство заснувало свій друкований орган “Известия Александрійского Уездного Земства”, газета виходила під редакцією голови місцевої повітової земської управи С. Піщевича до 1916 року. Спочатку газета виходила щоденно, з 1914 року – двічі на тиждень, в останній рік – щоденно, розсилалася безкоштовно: гласним земського зібрання, усім сільським та волосним управлінням, земським начальникам, чинам поліції, усім земським школам, агрономам, лікарям, ветеринарам, земським страховим агентам, бібліотекам-читальням, санітарним установам [6].

Олександрійська офіційна газета мала привабливіший вигляд від елисаветградських. У кожному номері видання публікуються листи від читачів, що підвищує інтерактивний рівень видання. До часопису входять дописи сільських учителів, землеробів, матеріали прикладного характеру, корисні та цікаві читачам, найчастіше дописувачі діляться своїм практичним досвідом у сфері сільського господарства (наприклад, використання нафтових двигунів, методи підвищення врожаю) тощо.

Газета складалася із шести-восьми шпальт, постійними рубриками були “Телеграми”, “Хроніка”, “Кореспонденція”, “Повідомлення Олександрійського земства”.

дрийського повітового земства”, “Внутрішнє життя”, “Серед газет та журналів”, “Бібліографія”, цікавою була рубрика “Відповідь редакції”, у якій давалися відповіді на запитання чи зауваження читачів, наприклад (№ 3, за 1914 рік): “Новосавицьке. Земляку. Ігри дітей у нас зараз кругом однакові, оскільки у них завжди відображається дійсність, немає нічого дивного, якщо діти “ведуть війну”, – вони про це всюди чують та читають”.

Офіційна частина газети повідомляла про призначення та звільнення посадових осіб, інформацію про особливості самоврядування, про санітарно-медичний стан у повіті, життя навчальних закладів повіту, засідання міської думи, також друкувалися некрологи.

З початком Першої світової війни почали публікуватися телеграми Петроградського телеграфного агентства, повідомлення з Генерального штабу та зі ставки верховного головнокомандувача, новини з фронту, друкувалися подробиці бойових дій, матеріали про героїзм солдатів, про сестер милосердя (наводилися конкретні випадки, що трапилися на фронті). Очевидно, що через засоби преси влада намагалася популяризувати професію сестер милосердя, щоб добровільно мобілізувати молодь. В цей період почали друкуватися твори про війну та військові подвиги столичних письменників та журналістів.

Оскільки програма офіційних видань була вузькою та обмежувалася інформаційними матеріалами, вони задовольняли читацький попит вузької аудиторії, тому не могли конкурувати з приватними виданнями. Так, закриття останнього офіційного часопису Єлисаветграда “Ведомости Єлисаветградского Городского Общественного Управления” в 1905 році збігається з розквітом приватної преси міста. В Олександрії, яка не мала розвиненої системи приватної преси, як Єлисаветград, офіційний часопис “Известия Александрийского Уездного Земства”, маючи програму, схожу з програмою приватної преси, виходив до 1917 року.

Наступним типом преси стали спеціалізовані часописи. В Олександрії у 1900 році була спроба заснувати видання медичного спрямування. Правління місцевого товариства російських лікарів планувало видати журнал “Русский эпидемиологический и санитарно-общественный ежегодник”. Часопис мав виходити раз на рік та містити систематичні звіти й інформацію про стан та перспективи розвитку медичної частини в земських губерніях, про санітарно-епідеміологічний стан у них та інше. Товариство звернулося до Олександрійського земства з проханням надавати для збірника потрібні відомості та забезпечити передплату часопису всім лікарям, що перебувають на службі в земстві.

Влада підтримала ініціативу товариства, так що відповідь була опублікована в “Журналах Олександрійського земського зібрання за 1900 рік”: “... про необхідність подібного видання, на думку управи, й питання бути

не може, тому що складність, часом неможливість мати відомості про хід земсько-медичної справи й думки сусідніх організацій,.. нерідко гальмує розвиток медицини. Забезпечення Щорічника відомостями також не буде складним для управи..." [3, с. 40].

Розуміючи значення видання, Управа звернулася до Земського Зібрання з заявою: "управа просить Зібрання на всі питання правління Пироговського товариства відповідати ствердно та видати постанову про передплату Щорічника в разі здійснення цього видання у всі медичні дільниці" [3, с. 40]. Вартість видання мала складати 3–5 крб. за екземпляр. Попри підтримку влади, реалізувати проект Олександрійському товариству лікарів не вдалося.

Ще одним спеціалізованим (за проблемно-тематичним спрямуванням) виданням був мистецький часопис "Александрійский театральный листок". Редагував та видавав його М. Познанський. Перший номер вийшов 5 березня 1911 року. Періодичність видання була нерегулярною (3–5 разів у тиждень), обсяг сягав від 8 до 16 сторінок, вийшло 15 номерів [1, с. 15]. Загалом мистецька періодика не набула читацької популярності, жодне з трьох видань не перейшло піврічний рубіж.

Новою сторінка у розвитку преси Олександрії почалася з 1917 року, коли спостерігалася масова поява соціалістичної преси. Ця тенденція пов'язана з революційними подіями та боротьбою за соціальні перетворення, які мали соціально-політичне підґрунтя.

Ще у 80-х роках XIX століття у Олександрії та інших містах почала діяти Харківська народовольча група, яка проводила пропаганду серед робітників місцевих заводів, фабрик, невеликих підприємств.

Напередодні революції 1905 – 1907 років у Петербурзі відбулися виступи робітників Єлисаветграда, Бобринця, Олександрії та інших міст Кіровоградщини. В Україні в жовтні-грудні 1905 року хвилею пройшли страйки та мітинги в містах Знамянка, Єлисаветград, Помічна, Олександрія.

У зв'язку з популяризацією революційного руху херсонський губернатор 22 грудня 1905 року оголосив у Єлисаветградському та Олександрійському повітах воєнний стан, проте на цьому революційні дії не припинилися, тож до повітів було введено війська.

Проте в Єлисаветграді, Олександрії та селах підпільно поширювалися соціалістичні газети: "Искра", "Звезда", "Правда", які розміщували інформацію і про місцеве життя, розповсюджувалася література відповідної тематики. Видавнича діяльність місцевих гуртків обмежувалася виключно друком та розповсюдженням великих об'ємів листівок.

На початку березня 1917 року в Єлисаветграді було обрано Ради робітничих та солдатських депутатів, у кінці березня вони об'єдналися. У Єлисаветграді в червні 1917 була створена Рада селянських депутатів,

а згодом така ж сама Рада – в Олександрії. Переважали в радах меншовики та есери. Також функціонували міські думи та управи, у повітах та волостях діяли земства. У вересні 1917 року в Олександрії вийшла газета “Трудовая жизнь”, орган Олександрійської РСДРП та “Бунду”.

Після захоплення краю більшовиками, нова влада знищила всі опозиційні видання та стала активно видавати свої періодичні ограни, так почала формуватися радянська однопартійна система преси. Першими комуністичними виданнями Олександрії були: “Известия александрийского военно-революционного комитета” (1919) та “Известия александрийского уездного исполкома совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов” (1919–1920).

Видавалися у Олександрії й популярні та той час стінгазети: “УКР-РОСТА: Стенная газета” (1920) та “Красный телеграф: Орган Александрийского отделения РАТАУ (Радио телеграф)” (1921). Найчастіше такі видання виходили щоденно російською мовою, великим форматом та друкувалися на одній стороні, у верхньому правому куті друкувалося гасло: “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!”. Слід зазначити, що ці видання були типовим засобом пропаганди, оперативно виходили та мали помірковану собівартість. Оскільки повідомлення були простими та зрозумілими, а мова насичена гаслами, то ці тексти добре сприймалися та запам’ятовувалися реципієнтом. Для видань такого типу характерним був підзаголовок – ідеологема, до того ж, у різних номерах вони відрізнялися за актуальністю та зв’язку з поточними завданнями влади.

Відразу ж після відновлення радянської влади більшовики почали створювати розгалужену потужну мережу масового інформування, охоплюючи нові сегменти читачької аудиторії. На Кіровоградщині до 1917 року не виходило жодного молодіжного видання, першим став “Ученический вестник”, який вийшов у 1917 році в Єлисаветграді, у вирі постреволюційної свободи преси, молодіжна аудиторія взагалі не забезпечувалася інформацією. Більшовики розуміли роль молодого покоління у процесах державотворення й почали видавати газети для молоді. Перша вийшла у 1920 році в Олександрії під назвою “Клич юного коммунара”. Саме це видання стало першою комсомольською газетою Кіровоградщини.

Щодо мовного питання, то більшовики, врахувавши національні тенденції, намагалися поширювати інформаційний вплив на українську аудиторію. Почали виходити двомовні більшовицькі видання й українськомовні, більшість офіційних видань були двомовними. Окрім них, у Олександрії вийшла українськомовна газета “Серп і молот” (1919 рік).

Ідеологізації більшовицькою владою піддавалися майже всі сфери життєдіяльності суспільства, в першу чергу до служіння комуністичній ідеології був залучений театр та інші види мистецтва. “Ще в 1919–1921 рр.

в Єлисаветграді і Олександрії почали діяти драматичні робітничо-селянські театри, які вирости з самодіяльних гуртків. Музичну культуру несли у маси численні хорові колективи, інструментальні та духовні оркестри підприємств, клубів... До Єлисаветграду, Олександрії та ін. міст часто приїздили відомі художні колективи з Харкова, Києва, Одеси” [7, с. 50 – 51].

Отже, розвиток органів міського самоврядування сприяв розвитку са-моуправління, заклав фундамент громадянського суспільства, вільнодумства, а згодом – зародження преси. Преса Олександрії стала дієвим знаряд-дям управління господарчими підприємствами. З точки зору політичних відносин преса значно полегшила стосунки центру й провінцій.

Синтезувавши політичні, соціальні, економічні, культурні, національні реалії того часу, часописи сприяли культурному та інформаційно-му розвитку, стали унікальним літописом життя краю, джерелом фіксації соціальної пам’яті місцевої громади.

Використані джерела та література:

1. Библиография периодических изданий России 1901–1916 гг./ [общ. ред. В. Барашенкова]. – Ленинград: ГПБ, 1958. – Т.1. – 661 с.
2. Журналы заседаний Александрийского уездного земского собрания Херсонская губерния июльской XXXVI очередной сессии 1900 года: с приложениями докладами управы и комиссий. – Александрия : Типография Ф. Х. Райхельсона, 1900. – 211 с.
3. Журналы заседаний Александрийского уездного земского собрания Херсонская губерния июльской XXXVI очередной сессии 1900 года: с приложениями докладами управы и комиссий. – Александрия : Типография Ф. Х. Райхельсона, 1900. – 211 с.
4. Журналы заседаний Елисаветградского очередного уездного Земского собрания в сентябре 1906 года (XLII сессия) : С прилож. докладов и комиссий. – Елисаветград : Ти. М. А. Гольденберга, 1906. – 204 с.
5. Журналы заседаний Елисаветградского очередного уездного Земского собрания в октябре 1910 года (XLVI сессии) : С прилож. докладов и комиссий. – Елисаветград : Тип. Елисаветградского Уездного Земства, 1910. – 418 с.
6. Известия Александрийского Уездного Земства. – Александрия, – 1913. – № 13.
7. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 816 с.
8. Кіровоградщина. Історія рідного краю [Текст] : навч. посіб. : [для загальноосвіт. навч. закл. Кіровоград. обл.] ; / за ред.: І. Козир. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 304 с.
9. Общий отчет Александрийской уездной земской управы за 1912 год. – Александрия : Типография Ф. Х. Райхельсона, 1913. – 95 с.
10. Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871–1903 гг. / сост. Л.К. Брейер. – Елисаветград: Типография М. А. Гольденберга, 1905. – Т. 1. – VIII, 773 с.

ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА ЄЛИСАВЕТГРАДУ ЗА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Запропонована стаття є однією з перших спроб створення системного погляду на становлення та розвиток міської газетної періодики, формування журналістської корпорації та традиції в Єлисаветграді за 1874–1917 рр.

Ключові слова: Єлисаветград, газети, журнал, місцева преса, журналісти.

The proposed article is one of the first attempts to create a systematic view of the formation and development of urban newspaper periodicals, the formation of a journalistic corporation and tradition in Yelisavetgrad in 1874–1917.

Key words: Yelisavetgrad, newspapers, magazine, local press, journalists.

На жаль, преса Єлисаветграду долютневої доби на початок 2000-х рр. не виокремилася в окремий предмет наукового дослідження. З радянської доби та епохи Незалежності місцева періодика була віддана на відкуп бібліографам, а поодинокі розвідки краєзнавців, столичних науковців, що виходили зазвичай сконцентровані на питанні співпраці, опублікування матеріалів відомих громадських, наукових діячів в місцевих газетах [108; 128 – 130; 133; 137; 153; 157]. Істотні зрушення викристалізувалися лише в останні роки [122 – 127; 142 – 145]. Серед новітніх напрацювань варто зазначити дослідження Р. Базики «Преса Кіровоградщини (1874–1921)» (2018) [122–126]. Проте розділ монографії, що присвячений єлисаветградській газетній періодиці доби царату, ґрунтується на невеликій джерельній базі, що не дозволила науковцю вийти за межі проблематики та реконструкцій, запропонованих в нашій статті. Також на увагу заслуговує біографічний словник В. Боська та В. Поліщука «Журналістика Степового краю 1874–1939» (2019) [127], яка подає змістовні відомості про життєвий та творчий шлях єлисаветградських журналістів.

Запропонована стаття є однією з перших спроб створення системного погляду на становлення та розвиток міської газетної періодики, формування журналістської корпорації та традиції в Єлисаветграді за 1874–1917 рр. При реконструкції проблеми використано такі групи джерел. По-перше, діловодні матеріали Єлисаветградської міської думи та управи за 1870–1890-ті рр., що висвітлюють проблеми функціонування муніци-

* Крижанівський Віталій, кандидат історичних наук, Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка.

пальної періодики. Не менш важливі звіти громадської бібліотеки за 1904, 1908, 1913 рр., що опосередковано відображають процес утвердження окремої журналістської корпорації. По-друге, джерела особового походження (листування, щоденники), що окреслити питання відносин редакторів з місцевою інтелігенцією. По-третє, матеріали періодичної преси, що дозволять дослідити ідеологічне спрямування, проблематику видань, окреслити коло активних дописувачів та редакторів, видавців [1 – 119].

У процесі розбудови періодичного друку в Єлисаветграді можна виділити два періоди: перший – з 1874 по 1904 р., другий – з 1905 по лютий 1917 р. Кожен із них був своєрідною віхою становлення журналістської діяльності в повітовому місті.

Упродовж перших тридцяти років формування журналістської культури в Єлисаветграді виходило 4 періодичних видання: газети «Єлисаветградский городской листок» (1874–1876 рр.), «Єлисаветградские ведомости» (1876–1894 рр.), «Ведомости Єлисаветградского городского общественного управления» (1892–1905 рр.) та спеціалізований «тонкий» журнал «Педагогический вестник» (1880–1883 рр.) [118, с. 116–118; 121, с. 12–15; 154, с. 136–137].

Сьогоднішній Кіровоград був першим повітовим містом Російської імперії, в якому в 1874 р. почала виходити газета. Цей факт опосередковано засвідчує розвиненість населеного пункту, оскільки головною передумовою багаторічного виходу періодичних видань є наявність численної читаючої міської публіки. Протягом останньої третини ХІХ століття населення міста зростає майже вдвічі – з 32 до 62 тисяч осіб, а напередодні Першої світової війни вже сягає 76 тисяч [141, с. 90–91].

За даними загальноімперського перепису 1897 р., Єлисаветград було віднесено до другої категорії населених пунктів, у яких постійно проживало від 50 до 100 тисяч осіб. У межах сучасної України тільки Бердичів і Кременчук, як адміністративно тотожні міста, входили до цієї категорії. Серед губернських міст чотири (Одеса, Харків, Київ, Катеринослав) мали населення більше 100 тисяч, три центри (Житомир, Херсон, Полтава) – від 50 до 70 тисяч, а Чернігів відносився до урбаністичних центрів тільки третьої категорії (населення від 25 до 50 тисяч) [150, с. 11].

Появі місцевої преси в 1870–1890-х роках сприяли такі чинники:

1) Інтенсивний економічний розвиток, який став запорукою формування економічної еліти міста. У 1920 р. український вчений І.К. Вологодцев, вивчаючи перепис 1897 р., відніс місто Єлисаветград до 1-ї економічної групи – фабрично-заводської [150, с. 11]. У цей період інтенсивно розвивається борошномельна галузь (на 1917 р. у цій сфері працювало 14 підприємств), механічні, чавуноливарні підприємства п. Бурхардта, п. Краузе, п. Гальча, п. Яскульського (наприкінці ХІХ ст. тут працювало

до 600 робітників), машинобудівний завод братів Т. та Р. Ельворті (на 1887 р. на ньому працювало 400 робітників), пивоварні заводи п. Лаєра та п. Штейна, спиртовий завод Л. Долинського, ректифікаційний завод І. І. Макеєва [141, с. 86, 90–91].

Разом з економічним сектором формується фінансовий: 1865 р. відкривається міський громадський банк; Єлисаветградське відділення Державного банку, повітова канцелярія Одеського відділення Державного земельного банку [136, с. 42, 105]. Замість місцевих чотирьох ярмарків, які втрачають свою роль, відкриваються інші модерні центри оптової торгівлі, наприклад, міська хлібна біржа.

Вірогідно, саме за сприяння торгівельно-промислових кіл міста 1887 р. уперше у повітовому місті України підготовлено Адрес-календар, який містив інформацію й економічного характеру. Крім того, редактор «Єлисаветградского вестника», орієнтуючись саме на цю категорію населення, розміщав відомості про діяльність Санкт-Петербурзької біржі, матеріали про хлібні домовленості в Одесі; рейси пароплавів та поїздів [85, с. 4; 86, с. 4; 95, с. 4; 121].

2) До 1864 р. запорукою концентрації інтелектуальних сил у місті було підпорядкування військовому відомству, а після – повернення статусу повітового центру. Наприклад, саме через повітовий статус у Єлисаветград переїхав з Бобринця в майбутньому відомий драматург Іван Тобілевич (Карпенко-Карий) та ін. [117, с. 25–28].

3) Формування мережі початкової (на 1897 р. було 6 міських народних шкіл) та середньої (чоловіча та жіночі гімназії, реальне земське училище, жіноче семикласне училище, кавалерійське училище) освіти, яка стала місцем гуртування міської еліти та джерелом її генерації. Наприклад, першим редактором і видавцем місцевого спеціалізованого журналу «Педагогический вестник» був директор Єлисаветградського земського реального училища М. Р. Завадський, а одними із найбільш активних його дописувачів – викладачі цього навчального закладу М. Ф. Марков та В. М. Ястребов [156, с. 29–36; 157, с. 5–24].

З чотирьох видань два – «Єлисаветградский городской листок» (1874–1876) та «Ведомости Єлисаветградского городского общественного управления» (1892–1905) – були відомчими і створювалися як інформаційний орган Єлисаветградського міського управління. Тому у «Ведомостях Єлисаветградского городского общественного управления» редактором був очільник міста О. М. Пашутін, у деяких випадках – його заступник С. С. Рутковський [128, с. 144; 153, с. 559].

Міська дума ще з 1871 р. планувала видавати власний друкований орган, проте тільки наприкінці 1873 р. з Міністерством внутрішніх справ була погоджена програма газети. Відповідно до цієї програми у виданні

повинні були друкуватися відомості про розвиток міського самоврядування та реклама торгівельних і промислових підприємств. З червня 1874 по 31 грудня 1876 р. з періодичністю двічі на тиждень вийшло 160 випусків. Цей періодичний «листок» можна віднести до «низької журналістики», оскільки він був швидше інформаційним, аніж аналітично-агітаційним друкованим органом. У зв'язку з цим після півторарічного виходу «Елисаветградского листка» було зліквідовано посаду редактора (ним був у 1874–1875 рр. В. Протопопов), і введено посаду коректора. Бюджетна комісія восени 1876 р. вирішила не витратити великі кошти (3 тис. руб.) на свій листок, а платити 400–600 руб. новоствореній газеті «Елисаветградский вестник» за друк своїх матеріалів [118, с. 116–118].

«Елисаветградский вестник» видавався з невеликою перервою 18 років, і його можна вважати справжньою «кузнею» місцевих журналістських кадрів. Газета спочатку виходила три рази на тиждень (неділя, середа, п'ятниця), а з кінця 1880-х рр. – щодня, у 1893 р. – 6 разів на тиждень; з 11 травня 1894 р. – щодня, окрім післясвяткових днів [69, с. 1; 76, с. 1; 77, арк. 6–6 зв.; 97, арк. 7–7 зв.]. У назві газети редакцією вказувалися її тематика – «Газета політична, літературна та громадська», з кінця 1880-х рр. цей напис зникає [76–77]. З 1876 до лютого 1890 р. відомості видавалися у друкарні «Елисаветградского вестника», з лютого 1890 р. – у типографії М. А. Гольденберга, з квітня 1891 р. – у друкарні П. О. Зеленого, через два роки – знову в М. А. Гольденберга і за останній рік (1894) – повторно П. О. Зеленим [70, с. 1; 76, с. 4; 79, с. 1; 81, с. 1; 96, с. 6–6 зв.; 97, арк. 7–7 зв.]. Газета мала постійний об'єм в чотири сторінки, поодинокі номери за 1893, 1894 рр. – тільки дві. Упродовж 1876–1894 рр. редактором-видавцем був М. К. Хороманський [121, с. 15; 154, с. 136–137; 96–97].

Якщо спочатку «Елисаветградские вестник» були міським інформаційним органом, то наприкінці 1880-х рр. вони вже претендують на регіональний статус і подають матеріали про Ольгополь, Возсіятське, Олександрію, Бобринець, Новомиргород, Кременчук, Глодоси, Лубни (у 1890 р. в Кременчуці навіть відкрито відділення редакції при книжковому магазині пана Садда) [83, с. 1].

На межі 1880–1890-х рр. редакція газети схиляється до ліберальної ідеології, про що опосередковано засвідчує її програма («особлива увага газети буде приділена питанням земства, суспільного самоврядування Єлисаветграда, навколишніх міст та сільських общин...» [87, с. 1].

Вивчення газетних рубрик дозволяє з'ясувати процес становлення журналістської культури в місті. За 18-річний період функціонування періодичного органу його рубрикація значно розширилася. За перше десятиліття (1876–1885) редакція вела рубрики: передова стаття (у ній ґрунтовно аналізувалися важливі для міського населення питання: будів-

ництво водогону, ефективність роботи органів міського самоврядування, збереження казенного саду тощо [68, арк. 17; 74, арк. 9; 75, арк. 29]); хроніка (події в місті та в Єлисаветградському повіті); телеграми (1872 р. у Російській імперії відкриваються телеграфні агентства) – стосовно політичного життя Російської імперії та зарубіжних країн; питання культури й науки висвітлювалися в рубриках театр, театральні замітки (аналіз виступу місцевих і гастрольних мистецьких груп) та в окремих повідомленнях, присвячених відомим особам (наприклад, І. С. Тургенєву, В. Б. Антоновичу) [70, с. 2; 71, арк. 1; 72, арк. 2–2 зв.]. Для повідомлень про судові процеси було започатковано рубрику судова хроніка або судовий відділ; для обміну інформацією між громадянами та редакцією – лист в редакцію (найчастіше йшлося про санітарний стан міста, про криміногенну ситуацію тощо). Напрямки діяльності міської думи відображала рубрика «Засідання Єлисаветградської міської думи». Для бізнесових кіл і для самозайнятих осіб вміщувалася реклама, оголошення, біржова телеграма. Такі газетні підрозділи загалом носили відтінок переказово-інформаційний, у них концентрувалася увага виключно на питаннях управління та рекламі торгівлі, промисловості.

Це влаштовувало далеко не всіх, про що свідчить поява місцевих саркастичних віршів, у яких висміювалася тематична обмеженість газети:

*«Литературы в ней уж мы
Искать, конечно, не беремся–
Литературной стороны
В газете этой не ведется»,*

передрукування застарілої інформації з інших періодичних видань:

*«Всегда вырезать с газет
Уже забытые заметки,
Печатать и дурачить свет–
По истине, таланты редки» [111, с. 14–15].*

За останні вісім років свого існування газета якісно оновилася. Окрім старих рубрикацій, виникли нові: літературні – маленький фейлетон, – де публікувалися спогади («Дещо про Сибір» [84, с. 3]), перекладні художні твори (наприклад, Августина Верещинської (псевдонім «Марія Максименко») «Галя» («з малоросійської» (української), «Сон дитячих казок» Ч. Діккенса (з англійської) [82, с. 1–3; 83, с. 2–3; 90, с. 3].

З'являються статті полемічного характеру щодо діяльності вчених, культурних діячів: Т.Г. Шевченка, В.Б. Антоновича, І.Г. Наумовича [78, арк.1–2; 88, с. 1–2], біографії митців (М. Кропивницького [112, с. 384]), рецензуються українські художні твори (І. Карпенка-Карого [110, с. 221]),

висвітлюються деякі дискусійні питання науки («Дещо про порівняльну типологію слов'ян» [77, арк. 1]). Поряд з цим оформлюються інші аналітичні газетні підрозділи: бібліографія, періодичний друк – огляд преси; розширюється «стара» рубрика театр, і тепер її представляють рубрикації наука, література та мистецтво й театральні замітки.

Окрім цього, у другій половині 1880-х рр. формується мережа газетних кореспондентів, що дозволяє висвітлювати життя інших міст Херсонської і навіть Київської, Полтавської губерній (Бобринець, Кременчук, Новоархангельськ, Голта, Ольгополь, Возсіятське, Олександрія). Охочі познайомитися з погодою в місті за попередні дні читали видрукований метеорологічний листок.

Наприкінці 1880-х рр. спостережено ідеологізацію газети, яка проявилася не тільки в прихильності до ліберальних ідей, але і до українофільських позицій. Публікуються статті активного учасника громадського руху С. Шелухіна «Що зробила малоросійська інтелігенція для свого народу в Австрії» [79, с. 2–3], «Щодо одної промови» (про діяльність українофілів у Галичині) [88, с. 2; 89, с. 1–2]); друкуються художні, аналітичні матеріали із західноукраїнських журналів (це, наприклад, твори українофілки польського походження Августина Верещинської (твори «Орися», «Гая» та ін.); рецензія Ізидора Шараневича (криптонім «И. Ш.») на твори М. Кропивницького).

У «Елисаветградском вестнике» з 1890 р. з'являються друком твори українською мовою Я. Жарка «Літня ніч» (псевдонім Я. Жарченко) та Б. Грінченка (псевдонім Василь Чайченко) «Пий кубок життя», С. Шелухіна «Весною вранці» [14, арк. 9; 91, с. 3; 135, с. 169, 247].

Я. Жарко народився у 1861 р. в Полтаві в сім'ї урядовця. Навчався в гімназії, яку закінчити не зміг, тому пізніше здобував освіту в Полтавській земській фельдшерській школі. З 1884 р. працював актором у трупі М. Кропивницького. Друкувався у західноукраїнській «Зорі» (1891 р.) й видавав збірки байок, оповідань. Вірш «Літня ніч», вірогідно, за поданням самого автора друкувався в газеті. Інша ситуація з твором Б. Грінченка – відомого українського філолога, етнографа, бібліографа, письменника. Редакція газети просто передрукувала його вірш «Пий кубок життя» з № 8 журналу «Зоря» за 1888 р. [155, с. 244, 334]

Окрім цього, ймовірно, через С. Шелухіна підтримувався зв'язок з діячами полтавського земства, і в одному із номерів «Елисаветградского вестника» публікується стаття полтавського земського статиста, економіста, етнографа В. Василенка «Листи про полтавське село» [93, с. 2–3; 139, с. 212].

Потрібно відзначити, що й західноукраїнська періодика набула широкого розповсюдження в підросійських містах України. Про це свідчать дані передплати: у 1884 р. журнал «Зоря» виписували 4 передплатники

(можливо, М. Кропивницький, І. Карпенко-Карий, О. Михалевич і хтось четвертий) з Єлисаветграда, по 6 – з Умані, Катеринослава, 15 – з Чернігова, 10 – з Полтави, по 4 – з Лубен та Прилук, 20 – у Києві [133, с. 554]. Зберігся лист М. Кропивницького до М. Карпова від 29 квітня 1882 р., в якому він просить передплатити західноукраїнський журнал «Зоря» та наддніпрянський «Киевская старина» за адресою – місто Бобринець Херсонської губернії [112, с. 331].

Ще більше посилюлися зв'язки журналу «Зоря» із наддніпрянською періодикою з 1890 р. Заслуга в цьому беззастережно належить редакторів журналу «Зоря» у 1890–1896 рр. Василеві Лукичу (псевдонім Володимира Левицького). Про це писав І. Франко: «Володимир Левицький зумів притягти до «Зорі» майже всі літературні сили України й Галичини...» [134, с. 115]. На підтвердження цього у фонді С. Шелухіна в Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ) є лист Василя Лукича до редакції газети «Єлисаветградский вестник» від 21 квітня 1891 р. про обмін часописами [15, арк. 105].

Інтелектуальний образ газети у 1880-х рр. визначали редактор М.К. Хороманський, викладачі Єлисаветградського реального училища М.Ф. Марков і В.М. Ястребов; працівник міського суду С. Шелухін; секретар Єлисаветградського поліцейського управління І. Карпенко-Карий, присяжний повірений М.В. Левитський, єврейський громадський діяч Я. Гордін (псевдонім І. Колочий) та деякі ін.

Протягом 1876–1894 рр. редактором видання був лише Михайло Каєтанович Хороманський. Деякі кіровоградські краєзнавці у своїх роботах зазначали, що у 1891 р. С. Шелухін зазедве не виконував обов'язки редактора. Останнє твердження є достатньо дискусійним і ґрунтується на маловивченості як власне особи М.К. Хороманського, так і принципів функціонування редакції вісника [131, с. 153].

Відомості про цього редактора побіжні, проте дозволяють змодельювати його як особистість. За станом належністю – дворянин, мав військове звання поручика. Ймовірно, здобув середню військову освіту, яка дозволила працювати бухгалтером Єлисаветградської повітової земської управи [121, с. 32]. Можна припустити, що Хороманські переїхали в Єлисаветград з Херсона наприкінці 1860-х рр. Про це опосередковано засвідчують принаймні два факти. По-перше, серед учнів Єлисаветградського реального училища за 1872–1873 рр. зазначено, що Хороманський, хлопець 12 років, син поручика, навчається в третьому класі. Можливо, навчався в училищі від 1870 р. [9, арк. 15–16; 10, арк. 18–19, 35–36] По-друге, постановою земського зібрання від 17 травня 1891 р. М.К. Хороманському було надано право одержувати пенсію у розмірі 600 руб. [119, с. 79]. У ті часи пенсія могла призначатися, якщо особа прослужила мінімум 20–25 років.

У 1897 р. у Санкт-Петербурзі вийшла книга «За много лет. Воспоминания неизвестного 1844–1874», у якій містилася розвідка М. К. Хороманського про впровадження земської реформи у Єлисаветградському повіті та про П. О. Зеленого [138, с. 100] (відомого українофільського громадського діяча).

М. К. Хороманський був поважаною особою в місті, про це свідчить той факт, що всі четверо його синів (Костянтин, Василь, Венедикт, Євген) навчалися в реальному училищі безкоштовно. Сім'я Хороманських була інтелігентною, про що згадує, наприклад, народоволець Арсеній Тарновський [120, с. 2]. Важче виявити ідейні погляди М. К. Хороманського. Проте як мінімум два факти опосередковано засвідчують його прихильність до ліберальних ідей.

По-перше, його син Євген у 1887 р. за участь у радикальному народницькому русі був засланий до Сибіру. Важко сказати, чи поділяв Михайло Каєтанович його погляди, проте виявлено цікавий факт. Є. Г. Дяченко, В. Верніковський та Є. М. Хороманський були заслані на 3 роки в Єнісейську губернію, усі інші народники – в Іркутську, Якутську губернії та Забайкальський край. Так-от, серед матеріалів «Єлисаветградского вестника» за липень 1890 р. знаходимо фейлетон під назвою «Дещо про Сибір. Єнісейська губернія» [84, с. 3]. Можливо, М. К. Хороманський не був прихильником ідеології революційних народників, проте їхня діяльність, окремі погляди не були йому байдужими.

По-друге, у програмі газети на межі 1880–1890-х рр. з'явився додаток: «особлива увага газети буде приділена питанням земства, суспільного самоврядування Єлисаветграда, навколишніх міст та сільських общин». Окрім цього, в ІР НБУВ у фонді С. Шелухіна збереглося три листи за 1891 р., відправником яких був М. К. Хороманський. Вони засвідчують дружні стосунки між цими двома непересічними особистостями [14, арк. 31 зв.; 16; 17].

Не менш цікавою людиною був Микола Федосійович Марков, який походив із сім'ї спадкових дворян. У 23 роки закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету зі ступенем магістра та золотою медаллю за твір. Наступні 25 років життя присвятив Єлисаветграду, де спочатку працював учителем російської мови й літератури, з 1883 до 1889 р. – бібліотекарем, а 1890–1903 рр. – інспектором реального земського училища. Інтенсивно друкувався в журналах «Детское чтение», «Гимназия», «Филологические записки», «Киевская старина», «Педагогический еженедельник». Плідно працював у місцевій журналістиці – у журналі «Педагогический вестник» [19, с. 50; 21, с. 162] та в газеті «Єлисаветградский вестник», у рубриці бібліографія; вміщував історичні розвідки в міському адрес-календарі за 1887 р. [121; 156].

Вагомий внесок у місцеве культурне життя зробив інший викладач реального училища – В. М. Ястребов. Він народився в Самарській губернії у родині священика. 1876 р. закінчив історичне відділення історико-філологічного факультету Новоросійського університету і разом зі своїм учителем – відомим славістом В.І. Григоровичем – прибув у Єлисаветград. Нетривалий час працював у жіночих гімназіях, після чого, аж до своєї смерті 1898 р., – в реальному училищі. За його ініціативи при цьому навчальному закладі відкривається музей.

В. М. Ястребов вивчав місцеві відомчі архіви, здійснював археологічні розкопки, збирав етнографічний матеріал у Єлисаветградському та Олександрійському повітах. Матеріали своїх розвідок публікував в журналах «Киевская старина», «Русская старина», «Древности Московского Археологического общества», «Записки Одесского общества истории и древностей». У «Єлисаветградском вестнике» є його матеріали про відомих осіб (наприклад, некролог на свого вчителя Ф.К. Бруна). У низці номерів цієї газети за 1889 р. (№ 38, 41, 42, 44, 49, 51, 53, 60, 64–65, 69) розмістив частину вперше в Україні перекладених з німецької на російську мову подорожніх записів академіка Гільденштедта, що стосувалися Єлисаветградського повіту [157, с. 29, 38, 44–45]. Окрім «Єлисаветградского вестника», його рецензії публікувалися у місцевому журналі «Педагогический вестник» [18, с. 38; 19, с. 49].

Іншою цікавою особою, яка публікувалася в «Єлисаветградском вестнике», був С. Шелухін. Протягом другої половини 1870–1880-х рр. Єлисаветград стає одним із центрів формування українофільських громад. Спочатку українофіли об'єдналися у товариство, до якого належали М. Ф. Федоровський, лікар О. І. Михалевич (учасник Київської громади), товариш прокурора Д. В. Маркович, секретар Єлисаветградського поліцейського управління І. К. Тобілевич, наглядач духовного училища М. О. Лашенко, інспектор цього ж училища К. Т. Стиранкевич, юнкер Й. В. Шевченко, студент І. Т. Стиранкевич та ін. Гурток займався культурницькою діяльністю, перекладом робіт іноземних учених, постановкою драматичних творів. Планували видати альманах перекладної літератури українською мовою, який вийшов у Херсоні 1886 р. під назвою «Степ» [146, с. 65–73]. На початку 1885 р. це ідейне об'єднання було розпорошене, і українофільський рух тимчасово пішов на спад.

Одним із активних учасників відновлення українофільського руху і був новопризначений працівник Єлисаветградського міського суду Сергій Шелухін, який у свої 25 років встиг повчитися на природничому та юридичному факультетах Київського університету, був активним членом київської Громади. Після закінчення вищого навчального закладу з 1889 р. працював у адміністративному центрі Єлисаветградського повіту. Пізні-

ше був одним із очільників українського руху в Одесі (наприклад, 1905 р. очолював «Просвіту»). У 1917–1918 рр., як член УПС, брав участь у роботі Української Центральної Ради, працював генеральним суддею УКН, міністром судових справ в уряді В. Голубовича (лютий – квітень 1918 р.). За Гетьманату – член Державного Сенату і голова української делегації на мирних переговорах з РСФСР. За Директорії – виконувач обов'язків міністра юстиції, член української делегації на мирних переговорах у Парижі (1919). Від 1921 р. проживав у Чехо-Словаччині. В еміграції займався науковою роботою з питань теорії держави та права [140, с. 3838].

За короткотрасне перебування в Єлисаветграді (1889–1892) зумів виявити себе активним громадським діячем. Багато друкується під псевдонімом «С. Полтавець». У 1890 р., полемізуючи із західноукраїнським емігрантом-москвофілом І. Наумовичем, публікує дві статті «Щодо однієї промови» [88–89] та чотири статті, в яких аналізував діяльність українофілів в Австро-Угорщині [137].

Про вплив на тогочасне суспільство цих публікацій засвідчує творчість Павла Грабовського, який у засланні з вирізок «Єлисаветградского вестника», присланих товаришем, дізнався про західноукраїнське літературне життя і почав надсилати в галицьку «Зоря» свої вірші [137].

Цікава історія появи в 1890 р. в «Єлисаветградском вестнике» статті «Про три історичні типи». Ще студентом С. Шелухін був учасником-слухачем курсу антропології, і в 1887 р. з одностудентом, за погодженням з професором В. Б. Антоновичем, видрукував у галицькому журналі «Правда» статтю за підписом «Z». У ній подавався зміст лекції В. Б. Антоновича про неможливість федерації України з Росією. У 1890 р., доопрацювавши текст, з огляду на російську цензуру, Сергій Шелухін передрукував статтю в «Єлисаветградском вестнике» під криптонімом «Z» [108, с. 755].

Наступного 1891 р. публікує статтю, присвячену 30-літтю від дня смерті Т. Г. Шевченка, де відзначає останнього не тільки як українського поета, а і як творця світового масштабу («не тільки малоросійський поет, а його мають знати поляки, великороси...») [94, с. 1–2].

С. Шелухін підтримував дружні стосунки з редактором «Єлисаветградского вестника». Про це засвідчує пропозиція останнього, висловлена у листі від 13 грудня 1891 р. до С. Шелухіна з дружиною, купити своє видання. Причому до цього М. К. Хороманський відмовився продати газету М. М. Малаєву і надалі залишався її редактором-видавцем [17].

Відомий єлисаветградський митець І. Карпенко-Карий підтримував добрі стосунки з сім'єю Русових. Вірогідно, саме тому 1891 р. Софія Русова (під криптонімом «С. Р.») надсилає в редакцію «Єлисаветградского вестника» свої дві статті. У першій здійснюється порівняння творчості Т. Г. Шевченка та М. О. Некрасова, а у другій розглядається творчість Л. М. Толстого [94, с. 1-2; 92, с. 2].

Члени міської думи були незадоволені, як висвітлюється їхня діяльність в органах міського самоврядування на сторінках «Елисаветградского вестника», тому вони прагнули започаткувати муніципальну газету. Інколи в запалі депутати міської думи порівнювали вісник з «брудною лоханкою», «друкованою пліткою» [80, с. 2]. У лютому 1892 р. було отримано дозвіл від міністерства внутрішніх справ на видання власного друкованого органу. Через це редакція «Елисаветградского вестника» втратила значну частину коштів, які отримувала з міського управління за видрук його матеріалів. Видання, і до того неприбуткове, стало ще більш збитковим. Тому виходило з перервами у 1892 і в 1893 рр. У травні 1894 р., за сприяння П. О. Зеленого, вийшли два останні номери вісника.

Упродовж наступних тринадцяти років у місті виходили тричі на тиждень (неділя, вівторок, четвер) «Ведомости Елисаветградского городского управления». Підготовкою матеріалів до них займався працівник міської канцелярії, який, окрім завідування діловодним відділенням, виконував й обов'язки журналіста (вів листування газетної редакції). «Канцелярськими» журналістами почергово були службовці О. Л. Камша (помічник бухгалтера, у період з травня 1892 – 1893 рр.) [1, арк. 91], Л. О. Прокопович (1893–1896), тимчасово І. І. Мельников (на 1900 р.) [3, арк. 45–46]; А. Б. Вишневський (очевидно, з 1896 до 1905 р.) [118, с. 78.]. Хоча у вимогових відомостях за 1900 р. І. І. Мельников значиться як журналіст, проте з матеріалів редакції газети «Ведомости Елисаветградского городского общественного управления» за 1896–1905 рр. видно, що цими питаннями переважно займався А. Б. Вишневський [6, арк. 129].

Згідно із затвердженою у лютому 1892 р. Міністерством внутрішніх справ програмою, газета мала висвітлювати тільки питання, що стосувалися міського самоврядування Російської імперії в цілому та місцевого зокрема [118, с. 116–118]. Це періодичне видання, з точки зору складності журналістських матеріалів, значно поступалося «Елисаветградскому вестнику», оскільки в ньому практично відсутні аналітичні статті, розвідки, бібліографія тощо.

На початок ХХ ст. такий інформаційно обмежений бюлетень утратив свою презентабельність. І після раптової смерті міського голови Олександра Пашутіна через відмову думи фінансувати видання – перестав виходити (останній номер датовано 31 грудня 1905 р.) [128, с. 144].

Можна стверджувати, що в 1905–1917 рр. розвиток преси значною мірою визначався появою численної читачької публіки та конкурентної ідеологічної періодики. Напередодні Першої світової війни населення міста досягає 76 тисяч. Його економічний, освітній, соціальний образ суттєво змінюється. 1892 р. з'являється міський телефонний зв'язок, наступного року – запущено міський водогін, 1897 р. – започатковано місь-

ке трамвайне сполучення, а 1912 р. – з'явилося електричне освітлення [138, с. 50; 152, с. 196].

Подальшого розгалуження набула мережа початкової освіти, яка на 1896 р. була представлена 6 народними школами, у яких навчалося 1200 дітей, а на 1913 р. – вже 10 закладами з 2001 учнем. Окрім цього, діяло 7 приходських шкіл, у яких навчалося 435 учнів, 7 приватних початкових шкіл з 1165 учнями. У цих навчальних закладах напередодні Першої світової війни працювало 88 учителів [147; 148].

Плідним джерелом формування міської еліти стали середні навчальні заклади. Ці освітні установи були репрезентовані трьома чоловічими гімназіями (громадська чоловіча гімназія, реальне училище та чоловіча гімназія М.К. Крижановського), трьома жіночими (громадська гімназія, гімназія пані Госслен, гімназія пані О.Н. Єфимовської) та двома змішаними навчальними закладами (комерційне училище, створене товариством поширення комерційних знань, 2-е комерційне училище, створене товариством викладачів), у яких працювало 214 учителів та навчалося 2875 учнів [147;148].

Формування численної освіченої публіки зумовило появу спеціалізованих журналів, газет ідеологічного спрямування. Так, упродовж 1899–1914 рр. виникають спеціалізовані журнали з питань музики – «Бюлетень театра и музыки» (1912) [128, с. 130] та його наступник «Музыкально-литературный вестник» (1913–1914) [129, с. 364]; з методики навчання – «Волшебный фонарь» (1899–1907) [128, с. 313]; з медицини – «Труды Елисаветградского отделения Русского общества охраны народного здоровья» (1897–1901) [130, с. 426], із питань сільського господарства (агрономії) – «Известия Елисаветградского общества сельского хозяйства» (1900–1914) [129, с. 24], про суспільне життя – «Неделя русского еврея» (1906), «Наша неделя» (1911) [129, с. 419, 434].

Для суспільно-політичного життя Російської імперії часів Першої загальноімперської революції та в постреволуційний період були притаманні риси тимчасової лібералізації, радикальної ідеологізації та вагомої демократизації, що обумовило зростання суспільної активності всіх прошарків населення. Протягом 1905–1917 рр. у місті виходило до 20 газет різного ідеологічного спрямування: праворадикальні (монархістські), праві, поміркованоліберальні (кадетські, октябристські) та ліворадикальні (більшовицькі) [128–130].

Політичні вподобання населення м. Єлисаветграда опосередковано віддзеркалюють результати виборів до Єлисаветградської Ради робітничих і селянських депутатів у жовтні 1917 р. У виборах узяли участь 20 тисяч цивільних осіб. 7289 (36% голосів) отримав Єврейський націоналістичний блок, 3719 (18%) – кадети; більшовики – 1740 (9%), Українські

соціал-демократи – 3640 (18%), соціал-демократи об'єднані – 1279 (6,32%), соціал-революціонери – 1013 (5%). Усі інші (кооператори, «хлібороби», німецькі націоналісти, «Союз русского народа», духівництво) близько 300 і значно менше [141, с. 82].

Активне політичне життя міста розпочалося за 13 років до цього. 1904 р. після загибелі міністра внутрішніх справ В. фон Плеве розпочинається нова тимчасова ліберальна віха в житті країни. Символом змін став новопризначений міністр П. Святополк-Мирський. Справжню революцію в суспільстві викликала його вереснева програма, яка містила пункти про віротерпимість, розширення самоврядування, визнання політичними злочинцями лише терористів та декларувала зміну політики щодо окраїн. Єлисаветградська міська дума на цей виступ надіслала вітальну телеграму [22, арк. 1–1 зв.].

В умовах суспільного поживавлення в Єлисаветграді відкриваються нові видання. Від 5 грудня 1904 р. починає виходити газета прихильників «розвитку земського самоврядування», «всебічного та гармонійного розвитку особистості», «інтересів праці» – «Голос Юга» [24, с. 1–2; 65, арк. 61]. Після маніфесту 17 жовтня 1905 р. вже 26 числа цього ж місяця створюється осередок партії конституційних демократів. У грудні 1905 р. редакція газети «Голос Юга» офіційно заявляє про підтримку програми кадетів [50, арк. 13]. У свою чергу, праворадикальні прошарки населення 25 лютого 1906 р. створюють міський осередок партії «Союз русского народа» [100, арк. 3].

Партійні газетні видання через політичні та економічні причини часто змінювали власників, які їх перейменовували, зберігаючи ідеологію газети. Наприклад, кадети видавали «Голос Юга» (5 грудня 1904 – 16 лютого 1906 р.). Коли це видання через уведення в повіті воєнного стану закрили, то почергово відкриваються його ідейні наступники: «Южный голос» (21 лютого 1906 – 3 березня 1906 р.), «Новая волна» (7 квітня – 3 вересня 1906 р.), «Вестник свободы» (5 вересня – 13 вересня 1906 р.), «Южные отголоски» (16 вересня – 28 грудня 1906 р.), «Южные отклики» (31 грудня 1906 – 4 лютого 1907 р.). 36 лютого 1907 р. до остаточного закриття в січні 1920 р. газета виходить під своєю «старою» назвою – «Голос Юга» [109, с. 3].

Подібні метаморфози переживали й крайньоправі газети. Наприклад, монархісти видавали свій інформаційний бюлетень (газету) «Союз русского народа» (початок 1907 р.), пізніше його перейменовано на «Союз» (31 січня 1907 – 2 травня 1907 р.). Ідейними продовжувачами цих видань стали «Пробуждение» (21 жовтня – 25 листопада 1907 р.) та «Глас народа» (3 лютого – 3 липня 1908 р.) [128, с. 379; 151].

Крім монархічних, у різний час виходили газети правого спрямування: «Новороссийский край» (1908 – 1911) та «Елисаветградские новости»

(1911–1915) [128, с. 533; 129, с. 465]. Обидві виникали як позапартійні, але після того, як їхнім редактором ставав Лев Землинський, тематика видань стала ідеологічно правою і навіть подекуди монархічною [57, с.3].

У місті користувалася популярністю і газета соціалістичного спрямування «Труд» (15 листопада 1909 – 27 грудня 1911 р.). З 15 серпня по 15 вересня 1905 р. в місті видавалася нелегальна більшовицька газета «Голос рабочих» [130, с. 403; 153, с. 291].

Переважно всі названі газети виходили щодня і були подібними за тематичним спрямуванням – «політична, економічна, літературна», «громадська, політична, літературна», «громадсько-літературна та політико-економічна...» Рубрикація газет була суголосною. Наприклад, у виданні «Голос Юга»: дії уряду, передова стаття (питання, що охоплюють проблеми зовнішньої політики та внутрішнього життя Півдня, а також загальнодержавні та суспільні потреби); телеграми; кореспонденція (внутрішня та закордонна); хроніка (місцеве життя, сільське господарство, науково-промислові, наукові питання); белетристика та оригінальні переклади; фейлетони з громадського життя; театр та музика; наукові огляди; малюнки, оголошення й реклама [24, арк. 1]. Структура «дочірніх» газет «Голоса Юга» за 1906–1907 рр. аналогічна [106, с. 1]. Порівняймо, наприклад, основні рубрики соціалістичної газети «Труд» – передова стаття, літературний фейлетон, місцева хроніка; закордонне життя, кореспонденція; оголошення та реклама. Єдина особливість – оскільки газета ідеологічна, то проблематика стосувалася економічних і соціальних прав робітничого класу [101, арк. 1].

Якщо більшість газет існували від кількох місяців до двох – трьох, зрідка п'яти років, то «Голос Юга» можна назвати справжнім «старожилом». З 1904 по 1917 рр. у газеті змінилося шість редакторів: О.І. Селевін, Д.С. Горшков, М.Н. Курдюмов, Г.Я. Бернардінер (двічі), Е.Я. Розенштейн, І.Я. Рохович – та два видавці – О.І. Селевін (1904–1905) і Д.С. Горшков (1905 – після 1917 р.) [128, с. 409]. Редакція газети неодноразово змінювала місце розташування: 1905 р. – будинок Волохіна, незабаром – будинок Олинського, 1913 р. – Златкевича [138, с. 1], 1914 р. – Горшкова [29, арк. 37; 32; 59, арк. 1]. Матеріали газети почергово за 13 років видавалися в друкарнях Гольденберга, Шполянського, Немировського та в друкарні Єлисаветградського земства [24; 32; 52; 55; 58; 61; 67].

Газета від початку перетворилася на регіональний друкований орган. Через два місяці після виходу першого номера у лютому 1905 р. відкрилися контори для здійснення передплати в Новоукраїнці, Голті, Балті, Ананьєві, Кременчуці, Олександрії, Добровеличківці, Києві, Бобринці, Тишківці, Златополі, Фундуклівці, Кривому Розі, Кам'янці, Любашівці, Знам'янці. Окрім цього, газета продавалася на головних станціях Південно-Західної та Харківсько-Миколаївської залізниці [25, арк. 37].

Тривале шістнадцятирічне функціонування редакції газети «Голос Юга» можна пояснити такими чинниками. По-перше, фаховою підготовка матеріалів про політичне, економічне, соціальне, культурне життя краю та Російської імперії загалом. Наприклад, в газеті широко відображалися загальнодержавні питання, як-от: російсько-японська війна, вибори в Державну Думу [42]; питання розвитку міста (вибори в міську думу, управу; власне розпорядження міських інституцій); соціальні проблеми: робітничий рух, протести службовців; питання культури: про місцевий театр, кінотеатр; літературні новинки (творчість А.Франса та ін.); науково-освітні питання: досягнення у сфері науки, новітні навчальні технології в закладах освіти; спорт: боротьба, перегони на велосипедах тощо [24–67].

По-друге, з редакцією співпрацювали відомі в краї особи – Н. А. Бракер, Л. К. Браер, С. І. Варшавський, С. С. Гусев, П. А. Зелений, Р. В. Прижиковський, П. З. Рябков, М. О. Пашковський та ін. [50, арк. 13].

По-третє, кадетська газета виступала проти поправлення прав іновірців, висвітлювала діяльність поряд з іншими і єврейських діячів, наприклад, В. І. Тьомкіна, І. А. Штейна. Можливо, вона мала фінансову підтримку не тільки від християн, але й від іудеїв. У зв'язку з цим в полеміці кореспонденти інших газет називали «Голос Юга» «ожидовленою газетою» [57, с. 3].

Збереглися тільки побіжні відомості про становлення журналістської діяльності, формування кадрів журналістів в Єлисаветграді. При відкритті першої муніципальної газети «Єлисаветградский листок» у 1874 р. (червень 1874 – грудень 1876 р.) управою було визначено її одноосібний штат – редактор В. Я. Протопопов (кандидат права, співробітник «Новороссийского телеграфа»). У зв'язку з тим, що програма видання була «вузька», з 1876 р. замість редактора газетні матеріали готував коректор – міський секретар В. Н. Нікітін [118, с. 117–118].

В «Єлисаветградском вестнике» (1876–1894) редактором був чиновник М. К. Хороманський. В історичних, літературознавчих роботах знаходимо відомості про двох співробітників газети «Єлисаветградские ведомости» – кандидата права М. М. Фонберга та Денисевича (останній використовував криптоніми «Ден», «Дн», «Ден-ич» [110, с. 420; 152, с. 229]. Ми знаємо, що тут друкувався свої рецензії І. Карпенко–Карий, твори М. Левитський, С. Шелухін, проте невідомо, чи вони вважалися співробітниками газети чи ні, оскільки співробітникам (за потреби) видавалися посвідчення про роботу в редакції.

Муніципальна газета «Ведомости Єлисаветградского городского управления», яка виходила з 1892 по 1905 р., програмою подібна до свого попередника – «Єлисаветградского листка». Відомо, що у ній працював до січня 1896 р. присяжний повірений Є. С. Краєв (відділи – судова хроніка і театральний); у 1896 р. – учитель С. І. Добровольський; у 1898–1899 рр. –

був кореспондентом у минулому вчитель М. О. Пашковський; до 25 жовтня 1895 р. – кандидат права М. М. Фонберг (рубрика судова хроніка) [4, арк. 122, 203; 5, арк. 159; 6, арк. 12, 116; 7, арк. 126].

У 1905–1912 рр. спостерігається газетний бум, коли одночасно виходило три періодичні видання. Про журналістське життя Єлисаветграда початку ХХ ст. дізнаємося з опублікованих звітів міської громадської бібліотеки. Так, серед відвідувачів цієї книгозбірні за 1904 р. названо 3 кореспонденти, за 1906 р. – 9 кореспондентів, за 1907 р. – 4 співробітники газети та одна письменниця; за 1912 р. – 7 кореспондентів [114, с. 20; 115, с. 26, с. 27; 116, с. 12].

Вірогідно, в середньому штат редакції газети, залежно від накладу, складався з редактора та 2–3 працівників. У перші роки ХХ ст. редакторами газет, журналів були різні за фахом і родом діяльності особи: від нотаріусів (О. І. Селевін), депутатів Єлисаветградської міської думи (Д. С. Горшков, М. М. Плотников, І. І. Макеев), учителів (А. Г. Гайсинський, М. О. Пашковський), лікарів (І. А. Штейн), агрономів (К. Ф. Яржомбовський, Ю. І. Тобілевич) до міщан-агітаторів політичних (наприклад, херсонський міщанин І. П. Фоменко) і суспільних рухів (толстовці – сім'я Файнерманів) та ін [128, с. 313, 409; 129, с. 364, 477; 149; 151]. Багато представників активної єлисаветградської громадськості на початку ХХ ст. подавали свої матеріали до редакції газет: П. З. Рябков, Н. А. Бракер, М. К. Крижановський, О. Н. Єфимовська, С. П. Крамаренко та ін.

Простежуємо формування різних типів взаємодії редакції з дописувачами. Наприклад, редакція «Голоса Юга» могла визначати розмір гонорару (якщо автор його не обумовив), «незручні» статті не публікувати [32, арк. 1]. У свою чергу, редакція газети «Союз» могла редагувати, скорочувати рукописи, не друкувати подані статті. Неопубліковані редакціями «Голоса Юга», «Союзу» матеріали не поверталися адресанту або відсилалися, за умови оплати поштових витрат останнім [99, арк. 1].

За опубліковані матеріали до редакції газет могли подаватися судові позови. Наприклад, ще 4 квітня 1885 р. в Єлисаветграді Одеською судовою палатою розглядалася скарга старости містечка Аджамки Маленка на редактора газети М. К. Хороманського та аджамського священика Селецького. У діях останніх судова палата не знайшла складу злочину [73, арк. 8 зв.]. Окрім цього, між газетними редакціями відчувалося суперництво. Точками взаємної критики були питання неточного віддзеркалення фактів і тенденційності, заангажованість у висвітленні подій; інколи – взаємнокритикувалися самі редактори [23; 102].

Дописувачі по-різному вказували в тексті своє авторство. Наприклад, М. О. Пашковський використовував як повний підпис, так і криптографи, П. З. Рябков – криптографи та псевдоніми, С. П. Караманенко – крипто-

графи, О. Н. Єфимовська, Н. Бракер – зазначали прізвище повністю. У деяких випадках можна приблизно визначити авторів статей. Наприклад, Іван Дубровінський (криптограф «И.Д.»), І. К. Лінцер («И. Л-р.»), можливо, Л. М. Ліщинський («Л.Л-ський»). Якщо криптоніми ще можна розшифрувати, то деякі псевдоніми: «Іван», «Комар», «Митри», «Смертний», «Nomenclus», «Ignotus» – потребують подальшого вивчення. В основному у місцевих газетах дописувачами були відомі громадські діячі. Зупинимося лише на кількох особах, які залишили помітний слід в історії міста.

П. З. Рябков народився в Херсоні у 1848 р., де і закінчив 5 класів гімназії, після чого навчався на землемірських курсах цього ж навчального закладу. У 1870-х рр. брав активну участь у народницькому русі рідного міста та Одеси. Як наслідок – шестирічне заслання в Середньо-Колімську (1879–1885). Після повернення кілька років працював у земському статистичному бюро в Херсоні, а далі, з 1892 по 1926 р., з невеликими перервами жив у Єлисаветграді, обіймаючи посади земського та міського землеміра. Використовуючи псевдоніми та криптоніми «П. Р-в», «Негласний», можливо, «Старожил», інтенсивно публікувався в місцевій ліберальній періодиці – у газеті «Голос Юга» та в журналі «Наша неделя» з питань муніципального управління містом [30, арк. 46; 33, арк. 8; 35, арк. 26; 37, арк. 34; 38, арк. 40; 39, арк. 12; 12, арк. 4–6 зв.], ветеринарно-санітарної, медичної ситуації в Єлисаветграді [26, арк. 13; 28, арк. 31; 31, арк. 50; 34, арк. 17; 13, арк. 1–4]; пожежного стану повітового центру [40, арк. 44]; писав про культурний розвиток міста [12, арк. 3], про страйковий рух [27, арк. 24]; про безробіття тощо.

М. О. Пашковський народився в Єлисаветграді 1856 р. Ймовірно, здобув середню освіту (гімназійну), оскільки знав не менше трьох іноземних мов. Упродовж 1870–1890-х рр. почергово викладав у Єлисаветградському ремісничо-грамотному училищі, у земському училищі (учитель каліграфії в початкових класах), у приватному жіночому семикласному училищі (читав російську мову та словесність) [515, с. 21; 585, с. 34]. З 1899 по 1907 р. видавав журнал «Волшебный фонарь», який висвітлював проблеми методики проведення «образовательных чтений», використання «чарівного ліхтаря». До журналу в 1902–1904 рр. виходили додатки «Полное руководство для управления волшебным фонарем» та «Делайте сами картины для своего волшебного фонаря» [128, с. 313].

Протягом 1900–1917 рр. М. О. Пашковський не займався викладацькою діяльністю, а жив з приватних уроків та отримуваної ренти від своїх квартир. Був достатньо заможною людиною: напередодні виборів у думу 1914 р. його нерухома власність оцінювалося в 3400 руб. На зароблені гроші М. О. Пашковський формував приватну бібліотеку, яка на 1917 р. налічувала до 1, 2 тисячі видань російською, англійською, німецькою, 320

французькою, італійською мовами. Окрім книжкової, створював і музичну бібліотеку [11, арк. 1–63]. Паралельно вів активну громадську діяльність: у 1905 р. брав участь у Міжнародному конгресі антиалкоголістів, який відбувся у Будапешті [36, арк. 11]. У 1913 р. подорожує Францією, Німеччиною, США [11, арк. 1–2].

М. О. Пашковського можна вважати першим професійним журналістом, оскільки у 1898–1899 рр. працював кореспондентом «Ведомостей Елисаветградского городского общественного управления» і від редакції газети відряджається 1898 р. на Пензенську сільськогосподарську та промислову, а 1899 р. – на Саратовську сільськогосподарську виставки. З 1905 р. систематично подає матеріали в місцеву пресу, підписуючись власним прізвищем або використовуючи криптоніми («Николай Пашковский», «Н.П.», «ЭНПЭ»), публікує велику кількість статей, які торкалися проблем театру, загалом ролі мистецтва в житті людини (дає характеристику театральних вистав) [41, арк. 100; 44, арк. 114; 45, арк. 117; 47, арк. 126 зв.; 56, с. 3; 60, арк. 37; 61, арк. 45; 62, арк. 48; 63, арк. 49 зв.; 64, арк. 55; 66, арк. 79], наукових досягнень (електрозбереження, електроосвітлення [43, арк. 111; 46, арк. 124], організації навчального процесу [51, арк. 15 зв.], соціального захисту населення [53, арк. 42; 54, арк. 46 зв. – 47], про суспільні рухи [49, арк. 12], страйк поштово-телеграфних працівників; про життя службовців [48, арк. 128 зв.]; висвітлює міжнародне життя (проведення конгресів з питань алкоголізму, захисту прав робітників металургійної промисловості та ін.) [45, арк. 106].

Іншою непересічною особистістю була Наталя Аркадіївна Шафонська (1859–1934), після заміжжя Бракер – дружина поміщика Василя Миколайовича Бракера. Навчалася в Єлисаветграді, Одесі та Берліні. Добре знала німецьку й французьку мови, переклала і видала у Москві працю А. Шпіра «Очерки критической философии». Листувалася протягом 1896–1898 рр. з Л. М. Толстим. Брала активну участь у відкритті дошкільних навчальних закладів у 1900-х рр. За переконаннями була лібералкою. Підтримувала тісні зв'язки з В. М. Ястребовим, В. А. Менчицем, О. І. Михалевичем та ін. У 1920-х рр. для ВУАН написала нариси про відомих діячів українського громадського руху В. М. Ястребова, М. Ф. Федоровського, В. А. Менциця та О. І. Михалевича. До революції співпрацювала з газетою «Голос Юга», в якій публікувала статті з питань суспільно-політичного життя країни (наприклад, про єврейський погром 1905 р.) [46, арк. 125; 132].

Помітне місце в громадському житті міста залишив М. К. Крижановський – відомий елисаветградський освітянин. Він викладав у чоловічій гімназії російську мову та словесність. У 1907 р., за бажанням батьків, відкрив приватну чоловічу чотирикласну гімназію, яку 1911 р. було перетворено на семикласний навчальний заклад [499, с. 24]. М. К. Крижановсь-

кий підтримував дружні стосунки з В. А. Менчицем та О. І. Михалевичем. Публікувався в місцевих газетах під криптограмами «М. К.», «М. Крижановский» з питань організації виховного процесу та з проблем методики [98, с. 3–4]; а також у загальноімперських журналах («Вестник воспитания», 1895 р., № 3). Написав та видав у 1881 р. книгу «Повторительный курс русского языка (грамматический). Справочная книга для учащихся» [20, с. 112–114]. 1914 р. обирається депутатом Єлисаветградської міської думи [8, арк. 33].

Друкувалася в місцевій періодиці й активна єлисаветградська діячка О. Н. Єфимовська. У 1902 р. вона відкрила приватну жіночу прогімназію, а з 1904 р. перетворила навчальний заклад на гімназію [499, с. 40]. Її дописи торкалися питань співпраці закладів освіти з батьками (наприклад, про роботу шкільного батьківського комітету) [107, с. 3], допомоги сім'ям мобілізованих осіб під час Першої світової війни тощо [67, арк. 53].

Активно друкувався у місцевій пресі і Сергій Петрович Крамаренко – присяжний повірений, прихильник лівих ідей. Протягом 1908–1911 рр. його стараннями видавалася газета «Труд». За результатами муніципальних виборів 1917 р. був обраний в оновлену міську думу, де став членом міської управи, заступником міського голови, а в 1918 р. – міським головою Єлисаветграда [2, арк. 1–2]. Публікував статті під криптограмою «С. П. К.» з питань захисту прав робітників [101, арк. 5 зв.]; про результати виборів у Єлисаветградську міську думу 1910 р. [103, арк. 83; 104, арк. 108]; щодо ветеринарно-санітарної ситуації в місті, розбудови системи навчальних закладів [105].

Про наклад газет відомості побіжні. Достеменно відомо, що на 1904 р. муніципальна газета «Ведомости Елисаветградского городского общественного управления» мала 150 передплатників і її річний баланс був дефіцитним (витрати 2633, дохід – 1791). Річний абонемент на цю газету коштував 3 руб. Таким чином, від продажу газет муніципалітет отримував приблизно 450 руб., інші 1300 руб. – від розміщення в них реклами та оголошень [118, с. 116–120].

У свою чергу в «Єлисаветградском вестнике» на заробітну плату кореспондентів витрачалося 350–400 руб., на типографські витрати – 2000–2200 руб. Таким чином, річний бюджет періодичного видання у 1870–1880-х роках складав 2800–3000 рублів. Редакція газети компенсувала ці витрати коштами міського управління 600 руб. (за розміщення матеріалів). Приблизно 1000 руб. мали забезпечувати надходження за рекламу та оголошення. Залишок у 1000–1400 руб. – плата респондентів газети. Ураховуючи ціну – 6 руб. на рік, їхня чисельність могла коливатися в період 1876–1894 рр. від 160 до 240 осіб. Газета була дорогою, тому її хотіли і могли дозволити собі купити тільки заможні прошарки населення

(нотаріуси, лікарі, чиновники). Отже, у 1880-х – на початку 1890-х рр. для того, щоб місцева газета не була принаймні збитковою, вона повинна була б мати не менше 160–240 читачів. Протягом 1903–1914 рр. у місті видавалося до 20 газет, і більшість з них, проіснувавши кілька місяців, припиняли виходити через збитковість. Проте достатньо тривале існування паралельно 2–3 газет засвідчує наявність постійного читачького середовища.

Таким чином, поява преси була однією з ознак комплексної трансформації імперського дореволюційного суспільства в останній третині XIX – поч. XX століття. Модернізація виявилася не тільки у зміні економічного, соціального укладів, але і в організації інформаційних потоків. Розвиток преси в Єлисаветграді достатньо повно віддзеркалює ці процеси. За чверть століття (1874–1905) в місті виходило три газети та журнал. Усі газети створювалися як інформаційний орган, який повинен був відображати проблеми розвитку органів міського самоврядування та міста як культурного й економічного центру. Проте на зламі 1880–1890-х рр. посилювалася тенденція до перетворення газети з чисто інформаційного джерела на засіб суспільної, громадської дискусії з питань розвитку держави, суспільства. Вона посилювалася і в наступні десятиліття. Тому з початку XX століття масово виникають ідеологічні газетні видання, які з точки зору прихильності до ліберальних, монархічних, лівих ідей висвітлювали ті чи ті події, проблеми міста, регіону або країни загалом.

Використані джерела та література:

1. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). Ф. 78. Єлисаветградська міська управа. Оп. 1. Спр. 85. Матеріали про службу у міському громадському управлінні за 1890 – 1897 роки, 480 арк.
2. ДАКО. Ф. 78. Єлисаветградська міська управа. Оп. 1. Спр. 727. Розподіл обов'язків між особовим складом міської управи, 1917 р., 3 арк.
3. ДАКО. Ф. 78. Єлисаветградська міська управа. Оп. 4. Спр. 169. Вимогова книга Єлисаветградської міської управи для виплати зарплати службовцям міського управління за 1900 р., 391 арк.
4. ДАКО. Ф. 78. Єлисаветградська міська управа. Оп. 4. Спр. 776. Листування редакції «Ведомости Єлисаветградского городского общественного управления», 1895 р., 261 арк.
5. ДАКО. Ф. 78. Єлисаветградська міська управа. Оп. 4. Спр. 778. Листування редакції «Ведомости Єлисаветградского городского общественного управления», 1898 р., 286 арк.
6. ДАКО. Ф. 78. Єлисаветградська міська управа. Оп. 4. Спр. 779. Листування редакції «Ведомости Єлисаветградского городского общественного управления», 1896 р., 267 арк.
7. ДАКО. Ф. 78. Єлисаветградська міська управа. Оп. 4. Спр. 780. Листування редакції «Ведомости Єлисаветградского городского общественного управления», 1899 р., 231 арк.

8. ДАКО. Ф. 78. Єлисаветградська міська управа. Оп. 10. Спр. 27. Матеріали про вибори гласних в Єлисаветградську міську думу на 1914–1918 рр., 35 арк.
9. ДАКО. Ф. 60 Єлисаветградське земське реальне училище. Спр. 12 Список учнів з відміткою плати за навчання, 1872–1873 рр., 24 арк.
10. ДАКО. Ф. 60 Єлисаветградське земське реальне училище. Спр. 29 Список учнів, 1878–1881 навчальні роки, 58 арк.
11. ДАКО. Ф. 304. Осоовий фонд Павла Захаровича Рябкова. Оп. 1. Спр. 260. Щоденник померлого в 1923 р. вчителя Миколи Опанасовича Пашковського, 94 арк.
12. ДАКО. Ф. 304. Осоовий фонд Павла Захаровича Рябкова. Оп. 1. Спр. 465. Зауваження про культурне життя Єлисаветграда, 1911 р., 10 арк.
13. ДАКО. Ф. 304. Осоовий фонд Павла Захаровича Рябкова. Оп. 1. Спр. 608. «Все о том же». Холерні роки в Єлисаветграді, 1910–1911 рр., 3 арк.
14. Інститут рукописів, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського (далі - ІРНБУВ). Ф. XI Сергій Павлович Шелухін. Опис фонду XI Сергій Павлович Шелухін. Частина 1–а, 101 арк.
15. ІРНБУВ. Ф. XI Сергій Павлович Шелухін. Опис фонду XI Сергій Павлович Шелухін, Частина 2–а, 102–109 арк.
16. ІРНБУВ. Ф. XI Сергій Павлович Шелухін. Спр. 1370 Лист Хороманського Михайла Каєтановича до Шелухіна Сергія Павловича від 3 жовтня 1891 р., 1 арк.
17. ІРНБУВ. Ф. XI Сергій Павлович Шелухін. Спр. 1371 Лист Хороманського Михайла Каєтановича до Шелухіна Сергія Павловича від 13 грудня 1891 р., 2 арк.
18. Педагогический вестник. – 1881. – №4.
19. Педагогический вестник. – 1881. – № 6–7.
20. Педагогический вестник. – 1881. – №12–13.
21. Педагогический вестник. – 1881. – № 18–19.
22. Ведомости Елисаветградского городского общественного управления. – 1904. – 3 октября.
23. Ведомости Елисаветградского городского общественного управления. – 1905. – 1 февраля.
24. Голос Юга. – 1905. – 1 января.
25. Голос Юга. – 1905. – 22 февраля.
26. Голос Юга. – 1905. – 8 мая.
27. Голос Юга. – 1905. – 14 мая.
28. Голос Юга. – 1905. – 18 мая.
29. Голос Юга. – 1905. – 22 мая.
30. Голос Юга. – 1905. – 26 мая.
31. Голос Юга. – 1905. – 29 мая.
32. Голос Юга. – 1905. – 1 июня.
33. Голос Юга. – 1905. – 3 июля.
34. Голос Юга. – 1905. – 7 июля.
35. Голос Юга. – 1905. – 10 июля.
36. Голос Юга. – 1905. – 11 июля.
37. Голос Юга. – 1905. – 14 июля.
38. Голос Юга. – 1905. – 17 июля.
39. Голос Юга. – 1905. – 9 августа.

40. Голос Юга. – 1905. – 28 августа.
41. Голос Юга. – 1905. – 6 октября.
42. Голос Юга. – 1905. – 11 октября.
43. Голос Юга. – 1905. – 13 октября.
44. Голос Юга. – 1905. – 14 октября.
45. Голос Юга. – 1905. – 16 октября.
46. Голос Юга. – 1905. – 25 октября.
47. Голос Юга. – 1905. – 26 октября.
48. Голос Юга. – 1905. – 27 октября .
49. Голос Юга. – 1905. – 8 декабря.
50. Голос Юга . – 1905. – 9 декабря.
51. Голос Юга. – 1905. – 10 декабря.
52. Голос Юга. – 1905. – 16 декабря.
53. Голос Юга. – 1905. – 25 декабря.
54. Голос Юга. – 1905. – 29 декабря.
55. Голос Юга. – 1908. – 6 февраля.
56. Голос Юга. – 1908. – 14 февраля.
57. Голос Юга. – 1908. – 24 октября.
58. Голос Юга. – 1910. – 10 января.
59. Голос Юга. – 1910. – 1 октября.
60. Голос Юга. – 1914. – 23 ноября.
61. Голос Юга. – 1914. – 28 ноября.
62. Голос Юга. – 1914. – 29 ноября.
63. Голос Юга. – 1914. – 30 ноября.
64. Голос Юга. – 1914. – 3 декабря.
65. Голос Юга. – 1914. – 14 декабря.
66. Голос Юга. – 1914. – 16 декабря.
67. Голос Юга. – 1916. – 2 января.
68. Елисаветградский вестник. – 1880. – 8 июня.
69. Елисаветградский вестник. – 1882. – 22 ноября.
70. Елисаветградский вестник. – 1883. – 11 сентября.
71. Елисаветградский вестник. – 1884. – 8 августа.
72. Елисаветградский вестник. – 1884. – 12 августа.
73. Елисаветградский вестник. – 1885. – 12 апреля.
74. Елисаветградский вестник. – 1885. – 14 апреля.
75. Елисаветградский вестник. – 1885. – 11 мая.
76. Елисаветградский вестник. – 1889. – 14 февраля.
77. Елисаветградский вестник. – 1889. – 11 мая.
78. Елисаветградский вестник. – 1890. – 25 февраля.
79. Елисаветградский вестник. – 1890. – 24 апреля.
80. Елисаветградский вестник. – 1890. – 12 мая.
81. Елисаветградский вестник. – 1890. – 23 июня.
82. Елисаветградский вестник. – 1890. – 29 июня.
83. Елисаветградский вестник. – 1890. – 1 июля.

84. Елисаветградский вестник. – 1890. – 3 июля.
85. Елисаветградский вестник. – 1890. – 27 июля.
86. Елисаветградский вестник. – 1890. – 27 октября.
87. Елисаветградский вестник. – 1890. – 31 октября.
88. Елисаветградский вестник. – 1890. – 1 ноября.
89. Елисаветградский вестник. – 1890. – 4 ноября.
90. Елисаветградский вестник. – 1890. – 25 декабря.
91. Елисаветградский вестник. – 1891. – 1 января.
92. Елисаветградский вестник. – 1891. – 4 января.
93. Елисаветградский вестник. – 1891. – 19 февраля.
94. Елисаветградский вестник. – 1891. – 26 февраля.
95. Елисаветградский вестник. – 1891. – 22 сентября.
96. Елисаветградский вестник. – 1893. – 19 мая.
97. Елисаветградский вестник. – 1894. – 11 мая.
98. Новороссийский край. – 1909. – 20 марта.
99. Союз. – 1907. – 10 февраля.
100. Союз. – 1907. – 24 февраля.
101. Труд. – 1910. – 28 февраля.
102. Труд. – 1910. – 14 марта.
103. Труд. – 1910. – 12 сентября.
104. Труд. – 1910. – 12 декабря.
105. Труд. – 1910. – 19 декабря.
106. Южные отголоски. – 1906. – 16 сентября.
107. Южные отголоски. – 1906. – 17 сентября.
108. Антонович В. Вибрані історичні та публіцистичні твори / В.Б. Антонович / [упоряд.: О. Тодійчук, В. Ульяновський]. – К.: Либідь, 1995. – 813 с.
109. Боротьба робітників та селян за встановлення й зміцнення радянської влади на Єлисаветградщині (1917–1920 рр.). Збірник документів і матеріалів / [ред. кол.: П.О. Боковиков, канд. іст. наук Д.М. Вовчанський, М.О. Гавриленко (редактор), канд. іст. наук О.Т. Гора, Є.І. Горбунова та ін.]. – Кіровоград: Кіровоградське обласне видавництво, 1957. – 351 с.
110. Карпенко-Карий І. Твори / [упоряд. Л.Ф. Стеценко] – К.: Державне вид-во художньої літератури, 1961. – Т.3. – 459 с.
111. Коварство, смерть и позоры. Эпизоды из действительной жизни. – Елисаветград: Типография П.А. Зеленого в Елисаветграде, 1887. – 16 с.
112. Кропивницький М. Твори / Марко Кропивницький. – К.: Державне вид-во художньої літератури, 1960. – Т.6. – 672 с.
113. Народное образование в Елисаветградском уезде, Херсонской губернии за 1914 г. / Сост. школьн. бюро Елисаветград. зем. управы. – Елисаветград: Типография Елисаветградского земства, 1915. – УІІ, ІІ, 74, 58, 408, 78, 191 с.
114. Отчет о деятельности Елисаветградской общественной библиотеки за 1904 г. – Елисаветград: Лито-Типография Ш.Я. Бахмутского, 1905. – 33 с.
115. Отчет о деятельности Елисаветградской общественной библиотеки за 1906–1907 гг. – Елисаветград: Типография И.К. Линцера, 1908. – 26, 32 с.
116. Отчет о деятельности Елисаветградской общественной библиотеки за 1912 г. – Елисаветград: Типография И.К. Линцера, 1913. – 34 с.

117. Саксаганський П. Театр і життя / П. Саксаганський. – Х.: Вид-во «Рух», [Б.р.в.], 193 с.
118. Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871–1903 гг. / [сост. Л.К. Брейер]. – Елисаветград: Типография М.А. Гольденберга, 1905. – Т.1. – УИИ, 773 с.
119. Систематический свод постановлений Елисаветградского уездного земского собрания 1865–1895 годы / [сост. Е.И. Борисов]. – Елисаветград: Тип. Гольденберга. 1895 – 897 с.
120. Тарковский А. Очерк революционного движения в городе Елисаветграде / А. Тарковский // Елисавет. – 1992. – 16 вересня.
121. Адрес-календарь г. Елисаветграда и Елисаветградского уезда на 1894 г. – Елисаветград, 1893 // Киевская старина. – 1892. – № 2 (февраль). – Т. X LIV. – 590, IV, 6 с.
122. Базака Роман Внесок Михайла Завадовського у розвиток видавничої справи та освіти в краю / Роман Базака // Між Бугом та Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. Вип. VII / VIII. Кропивницький, 2017. С. 104 – 110.
123. Базака Роман Інформаційна діяльність органів місцевого самоврядування Елисаветграда другої половини XIX – поч. XX ст. / Роман Базака // Між Бугом та Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. Вип. X. Кропивницький, 2018. С. 91 – 99.
124. Базака Роман Преса Кіровоградщини (1874 – 1921 рр.). Мнографія. / Роман Базака. Кропивницький, 2018. 270 с.
125. Базака Роман Преса медичного спрямування як платформа для фахової комунікації лікарів Елисаветграда / Роман Базака // Між Бугом та Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. Вип. IX. Кропивницький, 2018. С. 147 – 150.
126. Базака Роман Українська преса Кіровоградщини у ідейно-політичному протистоянні та національно-визвольних процесах 1917 – 1919 років / Роман Базака // Між Бугом та Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. Вип. V. Кропивницький, 2016. С. 121 – 130.
127. Босько Володимир, Поліщук Володимир Журналістика Степового краю 1874 – 1939. Біографічний довідник. Кропивницький, 2019. 188 с.
128. Библиография периодических изданий России 1901–1916 гг./ [общ. ред. В.М. Барашенкова]. – Ленинград: ГПБ, 1958. – Т.1. – 661 с.
129. Библиография периодических изданий России 1901–1916 гг./ [общ. ред. В.М. Барашенкова]. – Ленинград: ГПБ, 1959. – Т.2. – 714 с.
130. Библиография периодических изданий России 1901–1916 гг./ [общ. ред. В.М. Барашенкова]. – Ленинград: ГПБ, 1960. – Т.3. – 681 с.
131. Босько В.М. Историчний календар Кіровоградщини на 2008. Люди. Події. Факти / В.М. Босько. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2007. – 244 с.
132. Бракер Наталя // режим доступу: <http://wiki.kr.ua/index.php?title>
133. Грицак Я. Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886) / Ярослав Грицак. – К.: Критика, 2006. – 631 с.
134. Гуменюк М.П. Українські бібліографи XIX – початку XX століття. Нариси про життя та діяльність / М. П. Гуменюк. – Харків: Редакційно-видавничий відділ книжкової палати УРСР, 1969. – 180, [3] с.
135. Дей О.І. Словник український псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.) / О.І. Дей. – К.: Наукова думка, 1969. – 559 с.

136. Державний архів Кіровоградської області. Анотований реєстр описів. Т.1. Фонди до 1917 р. / [упоряд.: Т. І. Базишена, О. К. Жук, Л. В. Равська, Т. В. Чвань, Ю. В. Чорна]. – Кіровоград, 2005. – 292 с.
137. Дудко В. Дві нотатки про Павла Грабовського / В. Дудко // Український археографічний щорічник. – К., 2006. — Вип. 10/11. — С. 839–844.
138. Ежегодник голоса Юга. Адрес–календарь и справочная книга по г. Елисаветграду и уезду с диаграммами, рисунками, портретами и шаршами.–Елисаветград: Изд-во редакции газеты «Голос Юга», 1913.–167, 105 с.
139. Енциклопедія українознавства / [голов. редактор В. Кубійович].–Львів: Вид-во «Молоде Життя», 1993.–Т.1.–400 с.
140. Енциклопедія українознавства. / [голов. редактор В. Кубійович].– К.: Вид-во «Молоде життя», 1993.– Т.10.– 3605–4015, 63 с.
141. Кизименко П. Пам'ять степів. Історичні нариси з минулого Кіровоградщина / Павло Кизименко. – Кіровоград: Поліграфічно–видавничий центр «Мавік», 2003.–246 с.
142. Крижанівський В. М. Єлисаветградська газета «Голос Юга» та російська цензура у світлі архівних документів // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2014. – Вип. 41. – С. 265 – 269
143. Крижанівський В. М. З історії Єлисаветградської преси («Єлисаветградский вестник» 1876 – 1894 рр.) // Вежа. 2012. № 29. С. 175 – 184.
144. Крижанівський В. М. Микола Опанасович Пашковський (1856 – 1923) – елисаветградський освітянин та громадський діяч // Наукові записки Запорізького національного університету. – Запоріжжя , 2016. Вип. 45. Том 1. С. 162 – 165.
145. Крижанівський В. М. Образ Єлисаветградського міського громадського управління на сторінках газети «Голос Юга» 1905 року // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Вип.14. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. – С. 266 – 372.
146. Куценко Л. Народу самосійні діти / Леонід Куценко.– Кіровоград: Спадщина, 2005.–119 с.
147. Любарський Р. Єлисаветград: До і після Пашутіна // Молодий комунар.–1990.– 22 вересня .– С.5.
148. Любарський Р. Єлисаветград: До і після Пашутіна // Молодий комунар.– 1991.– 15 червня.– С.8.
149. Матеріали з історії музичної культури Єлисаветградщини / [упоряд. М. Доліх]. – Кіровоград: [Б.м.в.], 1996.–35 с.
150. Надибська С.В. Соціально–економічний розвиток міст Південної України в 1861–1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): дис. ...канд. іст. наук : 07.00.01 / Надибська Світлана Богданівна.–Одеса, 2005.–273 с.
151. Пастернак О.О. Підприємці в організації та програмі чорносотенців Півдня України у 1905–1907 рр. / О.О. Пастернак // Проблеми історії України XIX–XX ст. –К.– С.120–128.
152. Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда / А.Н. Пашутин.– Елисаветград: Лито–Типография Бр. Шполянских, 1897.– 311 с.
153. Русская периодическая печать (1895– окт. 1917 г.). Справочник./ [автор сост. М.С. Черепанов]. – М.: Госуд. изд-во полит. лит-ры, 1957.352 с.
154. Справочное издание «Весь Елисаветград». – Елисаветград: [Б.м.], 1910.– 216 с.

155. Українські письменники. Біо-бібліографічний словник / [уклад.: М. Пивовар, Г. Сингаївська, К. Федоритенко]. – К.: Держав. вид-во Художньої літ-ри, 1963. – Т.2. – 751, [1] с.
156. Шляховий К.В. З минулого / К.В. Шляховий // Краєзнавчий вісник Кіровоградщини. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво. – Вип. III. – 2009. – С.29–36.
157. Янчуков С. З іменем Володимира Ястребова / С. Янчуков. – Кіровоград: Центрально-Українське вид-во, 2005. – 180 с.

УДК 94(477.65)"1923/1924": 070

Віктор Грінченко*

м. Кропивницький

«КУРКУЛЬСЬКА» ТЕМА НА СТОРІНКАХ ПРЕСИ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОЇ (ЗИНОВ'ІВСЬКОЇ) ОКРУГИ В ПЕРШІ РОКИ НЕПУ

У статті аналізуються основні публікації на «куркульську» тему, представлені на сторінках газет Єлисаветградської (Зинов'ївської) округи – «Красный путь» (1923) і «Червоний шлях» (1924). Робиться висновок, що практично усі вони відображали відповідну тогочасному офіційному політичному курсу переважно негативну оцінку ролі у різних сферах життя так званого куркульства, а фактично економічно зміцнілого заможного селянства. Більшість залучених матеріалів становлять дописи місцевих сільських кореспондентів.

Ключові слова: куркульство, нова економічна політика, місцева преса, Єлисаветградська (Зинов'ївська) округа.

The article analyzes the main publications on the "kulak" topic, presented on the pages of the newspapers of the Yelisavetgrad (Zinov'iv) district – "Chervony Shlakh" (the Red Road (1923) and the Red Road (1924). It is concluded that in correspondence with the official policy of those times practically all of them gave

* Грінченко Віктор. Центральноукраїнський державний педагогічний університет ім. В. Винниченка.

negative evaluation of the social role of the so-called kulaks, who were actually a wealthy peasantry. Most of the materials involved are posts from local rural correspondents.

Keywords: kulak, new economic policy, local press, Yelisavetgrad (Zinov'iv) district.

Запровадження на початку 1920-х років нової економічної політики, як нової моделі господарювання, змусило більшовицький політичний режим, в тому числі і в радянській Україні, дотримуватися більш гнучкої лінії у своєму ставленні до селянства. Вагомим елементом тогочасної соціальної структури села було заможне селянство, а за радянською термінологією – «куркульство». Хоча говорити про заможність селянських господарств після періоду воєн, більшовицьких експериментів і викликаного ними голоду можна лише умовно, порівняно з іншими, вкрай зруйнованими селянськими господарствами [6, 12–13].

Поняття «куркуль» не отримало загальноприйнятого економічного визначення і взагалі було відсутнє у радянській статистиці. Вона в той час розрізняла такі категорії селянських господарств: незаможні, нижчесередні, середні, вище середні, заможні [21, 33]. Однак це поняття використовували у практиці радянської влади з перших же років її існування і переважно в негативному ідеологічному контексті. Його розуміння було близьким до російського «кулак» у значенні «мирод», або українського «глитай», і в Україні для позначення заможного селянина поширилося саме в радянські часи. Як зазначається в «Енциклопедії українознавства», слово «куркулі» це «уведений советською практикою термін для позначення заможних селян, т. зв. буржуазії» [цит. за 19, 28]. В Україні заможнішу частину селян їхні односельці називали тоді хазяями, а не куркулями, і в повсякденному житті слово куркуль, хоча й існувало, але вживалося досить рідко та не мало негативних конотацій [19, 27].

Щодо стратегічної політики на селі принципів суперечностей серед більшовицького керівництва не було – воно вбачало у куркулеві «класового ворога». Відмінності були у тактичних підходах в оцінці куркульства та у ставленні до нього. Місцеві кадри часто не могли розібратися, кого вважати куркулем, а кого – трудівником, і зараховували до куркульського прошарку значну частину середняків. «Багато товаришів не довіряють нашому селу й розширено тлумачать поняття про куркуля», – зазначав, зокрема, нарком землеробства УСРР І. Клименко в листопаді 1924 року [8, 156].

Ще у квітні 1923 року XII з'їзд РКП (б) констатував оформлення куркульства в особі господарств, що збільшували свою міць шляхом здавання в кредит сільськогосподарського реманенту, насіння, худоби, взяття землі в оренду, торгівлі, виробництва й продажу самогону тощо [14, 49].

Владна партія постійно наголошувала на необхідності всілякої допомоги біднішому та середньому селянству з метою «визволення його з-під куркульського засилля»: організації дешевого кредиту, надання селянству на умовах пільгового кредиту сільськогосподарських знарядь та машин, підтримки сільської кооперації тощо [14, 49].

Серед політичного керівництва існувало усвідомлення економічної доцільності та перспективності розвитку в інтересах тієї ж радянської держави індивідуального селянського господарства. Заможне селянство було основним виробником сільськогосподарської продукції і загалом було носієм прогресу в непівську добу історії України [17, 406–407]. Однак економічно міцне приватне селянське господарство не вписувалось в комуністичну доктрину. Самим фактом свого відносно незалежного від радянської влади існування воно об'єктивно створювало загрозу режиму і тому протягом 1920-х рр. зазнавало постійних утисків і перепон у своєму господарсько-економічному розвитку [21, 34].

Досить вагому роль у цьому відігравала й контрольована владою преса, зокрема, місцева. На її сторінках доволі часто була присутня «куркульська» тематика, і тому внесок преси у формування розуміння «куркульства» як своєрідного класового ідеологічного жупела (чогось, що вселяє страх або ж відразу) є незаперечним.

Ми маємо на меті проаналізувати основні публікації на «куркульську» тему, представлені у пресі Єлисаветградської (Зинов'ївської) округи в перші роки непу. Об'єктом нашого вивчення стали відповідні матеріали, розміщені у 1923-му та 1924-му роках на сторінках газет «Красный путь» і «Червоний шлях». Вони являли собою одне видання (орган окрвиконкому, окркому КП(б)У й окрпрофбюро), яке змінило свою назву в ході українізації. До кінця 1923 року газета називалася «Красный путь», а від початку 1924 року – «Червоний шлях». Виходила вона в Єлисаветграді (з середини 1924 року – Зинов'євську), її обсяг складав від двох до шести сторінок. Матеріали, розміщені у ній, могли друкуватися як українською так і російською мовами.

Ряд статей, в яких у тій чи іншій мірі була відображена тематика, що нас цікавить, мали характер пропагандистських передовиць. Зокрема, у статті В. Карпинського «Ленін і сільське господарство» зазначалось: «Не дивлячись на рівний розподіл землі в дійсності багато землі лишається не в руках працюючих, а в куркулів. А біднота, яка не має інвентаря, повинна віддавати свій наділ в аренду, або більшу частину врожаю віддавати за позичений плуг, за коня, за зерно. Число куркулів збільшується, а бідноти, яка залежить від них, – теж стає більше. В цьому величезна небезпека нашому трудовому селянству...» [11]. Вихід з цієї ситуації, згідно слів автора статті, вказує Ленін: «Поодинокі господарі, бідняки й середняки повинні

об'єднуватись в кооперативи, в артілі, в товариства. Допомоги бідняки й середняки мусять шукати не в куркуля-мироїда, а в своєму трудовому об'єднанні» [11].

Наприкінці лютого 1924 року в передовій статті «Голос селянства», присвяченій проведенню в окрузі районним безпартійним конференціям, констатувалося, що куркульство виявляє з кожним днем все більший інтерес до громадського життя та прагне поновити свій вплив на селі. Говорилося, що куркуль готовий миритися з існуванням радянської влади, аби лише отримати можливість експлуатувати незаможних, орендувати кращі ділянки землі, інакше кажучи, перетворитись знову у глитаю. Наголошувалося, що куркульство не вірить у прихід Петлюри чи білогвардійців і більше буде прагнути до посилення свого впливу на селі, використає всі можливості, щоб пролізти у сільради [7].

Подібні судження щодо «куркульства» містили й деякі інші публікації аналітичного змісту. Зокрема, у статті «До питання про оздоровлення с-г кооперації» називався «дуже шкідливим» та «ненормальним явищем в колективізації» неправильний підбір членів колективів, які часто «з метою збільшення коштів притягали до свого складу заможних хазяїв, між котрими попадались куркулі, позбавлені виборчого права». В таких колективах дуже швидко виникали суперечки між найбіднішими та заможними членами через неоднакові внески, і справа закінчувалася розпадом організації [16]. У статті «Про селянські комітети взаємодопомоги» констатувалося, що «куркулям ніколи не буває вигідною свідомість та об'єднання бідноти», а також наголошувалося, що комітети взаємодопомоги мають стати «першою громадською школою» для середняцьких верств населення, яка «витравить з них» куркульські погляди і звичаї [4].

Основний масив газетних матеріалів, пов'язаних з «куркульською» тематикою, становили дописи місцевих сількорів. Діяльність робсількорів (робітничих і селянських кореспондентів) після встановлення більшовицької диктатури була важливою ланкою в системі партійно-радянської преси. Вона використовувалася як колективний пропагандист, агітатор і організатор, засіб революційної війни з конкретними носіями зла, важіль виховання мас на конкретних прикладах у всіх сферах життя та їхньої мобілізації на здійснення політики правлячої партії [20, 247]. Про робсількорів Й. Сталін у 1925 році висловився як про людей в масі своїй вразливих, палаючих іскрою правди, бажаючих викривати, виправити щоб то не стало наші недоліки [37, 23].

Такі їхні риси, як на нашу думку, досить яскраво ілюструє короткий анонімний допис одного із сількорів в газету «Червоний шлях», текст якого наводимо повністю: «Я сількор с. Мозоліївки, Рівнянського району, пишу до газети «Червоний Шлях» дуже рідко, бо надсилати поштою не

маю змоги, а доводиться передавати матеріал тільки при «оказії». На жаль селяне, котрим я передаю свої дописи, часто вживають їх на цигарки, і тільки випадково один на десяток попадає до редакції. Це робиться через те, що в нашому селі більше куркулів, як у моїх дописах літер, і працювати серед них дуже важко. Вони стежать за кожним рухом сількора. Та дарма. Цим вони не залякають, писатиму. Незаможники та чесні громадяне завше стануть на захист сількорів, який бореться за їхній добробут. Отже хай знають куркулі, що про всякі їхні злосливі вчинки сількор не змовчить, і завше писатиме всю правду на сторінках газети» [41].

Частина публікацій «антикуркульського» спрямування була пов'язана із різноплановими питаннями господарювання на селі, зокрема, податковою кампанією [3; 9; 18]. Так в одній із заміток автор під псевдо МАЖОР описує на прикладі села Злинки досить характерну для того часу ситуацію, коли «очень много земли, благодаря ухищрениям кулаков, незаможная масса, потеряв на некоторое время «гражданское равновесие», утаила, сдав под кабальные условия землю кулаку, а сама налог платила меньше, чем платил бы кулак» [18]. В даному випадку йшлося про те, із заможних селянських господарств держава брала значно вищий податок ніж із незаможників, а тому приховування ними від офіційної реєстрації здачі своєї землі в аренду «куркулям», приводило до суттєвих збитків. На сільському сході у Злинці, податковий інспектор критикував селян, і насамперед незаможників, за те, що ті самі собі роблять шкоду, наголошуючи: «Не должен бедняк и вообще честной селянин землю утаивать» [18]. І автор замітки додавав свою порцію критики селянам за те, що піддалися «Иудиному кулацкому влиянию» [18].

Схоже спрямування мала замітка одного із сількорів під назвою «Кулакам не повезло». У ній зазначалося, що у Малій Северинці під час складання списків платників єдиного сільгосподатку була створена комісія, і через халатність сільради до неї увійшли «исключительно кулаки, которыми было утаено много земли» [35]. Зокрема, «отличился» в цьому плані голова земельної комісії Денис Андрієнко, який приховав біля восьми десятин. Місцевий КНС (комітет незаможних селян) виявив ці факти та передав до райвиконкому для притягнення винних до відповідальності [35].

Загалом, як зазначають сучасні дослідники, приховування основного об'єкта оподаткування – землі стало на початку непу найбільш поширеною формою боротьби сільського населення з податковим тягарем [15, 24].

В одній із газетних заміток сількор під псевдо Пилип обурювався, що у селі Олексіївка Велико-Вищанського району куркулі керують земельними справами. Незаможники цього села ще навесні на своїх загальних зборах ухвалили зробити виділ землі, щоб «обмежуватись від куркулів», і відповідну постанову було передано для виконання землемірові. Однак,

як зазначає автор замітки, «куркулі своїми хижацькими вчинками та підманкою перетягли на свій бік деяких незаможників і теж постановили, щоб ніхто не посмів обмежуватись» [28]. Суперечка затяглася на кілька місяців і справа ніяк не вирішувалась. Тому Пилип звертається до незаможників Олексіївки: «Для того, щоб справа земельна була в ваших руках, треба до цього закликати тих незаможників, котрі попали в куркульські лапи» [28].

В одній із публікацій йшлося про «процес червоного суду», на якому розглядалося питання про «самовільне захоплення землі на госфонді» куркулями з села Михайло-Жуковське Братського району. Як було сказано в замітці, «пролетарський суд куркульську працю оцінив і присудив їм по заслугі внести арендну платню за 23 і 24 рік» [24].

Фактично як втручання у ринкові відносини на селі можемо розцінити замітку анонімного селянина з Ново-Олександрівки Велико-Вищанського району з промовистою назвою «Осадить ненажерливих куркулів». Він пише про двох куркулів із свого села – Мельниченка та Царенка, з яких один має молотильну машину, а другий – вітряного млина. Користуючись негодом, коли хліб гние й ціпами його молотити неможливо, а тому всім – і багатим і бідним доводиться звертатись до них, вони підвищили розцінки [26].

В роки непу розгортається діяльність сільськогосподарської кооперативної, і її успіхи значною мірою визначалися участю у її роботі саме заможного селянства. Йдеться про сільськогосподарські кооперативи, які залишали землю у приватній власності господарів і базували свою діяльність на товарно-грошових відносинах. Заможне селянство, орієнтоване на виробництво ринкової продукції, тяжіло, насамперед, до високотоварних товариств фахової кооперативної. Однак радянська політика залучення заможного селянства до сільгоспокооперативної водночас ніяк не передбачала допущення його до керівних посад в ній. Адміністративне обмеження чисельності заможних селян серед членів правління і навіть пряме їхнє звільнення як «неблагонадійних», негативно позначалось на якості керівництва практичною роботою кооперативних товариств [21, 35–36].

Гостро стояло питання участі представників заможних селянських господарств в органах управління та контролю кооперативних товариств і в Єлисаветградській окрузі. Це, зокрема, знайшло відображення у дописі про «гніздо куркулів» в керівництві кооперативу в селі Захарівка Рівнянського району [12], а також в публікаціях про подібну ситуацію в Мар'янополі і Михайлівці Мало-Висківського району [10] та в Компаніївці [5].

Один із сількорів (з села Покровське) писав про сільськогосподарський колектив «Веселий Кут», що був організований з незаможників і вже придбав нового трактора «Фордзон», від чого «куркулі та їхні прислужники аж бісяться з досади» [22].

Важливим завданням, яке стояло перед пропагандистами більшо-

вицької політики на селі, було обмеження представництва економічно зміцнілого заможного селянства в органах місцевої влади. Воно намагалося всіма доступними засобами пройти до місцевих рад, переважно вдаючись до легальної агітації під час проведення виборчих кампаній. І цю кампанію проводило, як правило, цивілізованими демократичними, з позицій сьогодення, методами, переконливо виступаючи на зібраннях, сходках, у громадських місцях тощо [21, 35]. Окрім цього, власний авторитет заможне селянство безумовно підвищувало в період непу і самим фактом своєї успішної господарської діяльності.

На сторінках вищезгаданих газет ми виявили кілька заміток сількорів, спрямованих проти заможного селянства у передвиборчих кампаніях. В одній із них, зокрема, критикуються члени КНС села Покровське, які «вели себя очень неорганизованно», «целиком поддерживали кулаков», «пошли на удочку кулаков» [23]. В ряді інших, навпаки, констатується, що «...вопреки стараниям кулачества выборы оказались удачными», і до сільради «выбраны исключительно незаможники и коммунисты» (село Велика Мамайка) [1], що в сільраду пройшли «только коммунисты, комсомольцы и незаможники» (село Витязівка) [34], «ни одного места не дали кулакам, хотя кулаки драли горло, как голодные волки» (Злинський район) [2].

У листопаді 1923 року в Мало-Висківському районі на виборах до сільської ради в селі Олександро-Гапсине (нині – Олександрівка) пройшли кілька осіб, які не мали права голосу [31]. В той період в УСРР діяв закон, згідно з яким права голосу позбавлялись особи, що займалися торгівлею, орендою, промислами. Згідно слів автора замітки «кулаки стали петь, что это люди честные и они могут за них поручиться» [31]. Однак це не допомогло, і туди був командирований представник окружного виконкому, «который и произвел правильные перевыборы», в результаті яких «прошли в совет коммунисты и незаможники» [31].

Суттєва увага приділялася на газетних сторінках питанням освіти і культурно-просвітницької діяльності. При цьому все, що не вписувалося в радянську модель культурного розвитку українського села, як правило, піддавалося нищівній критиці. В цьому контексті об'єктом критики часто виступало заможне селянство, нерідко разом із сільським духовенством.

Наприклад, 27 травня 1924 року в газеті «Червоний шлях» в рубриці «Селянське життя» згадується про жаркі, спекотні дні, тривалу (майже місяць) відсутність дощів. Тут же вміщена замітка «Піп та куркуль – рідні, рідні», де йдеться про спроби «дурити темний народ молінням на царині», про те, що «навіть дозволу на «крестний ход» в степ не беруть, а йдуть самі», і чітко наголошується, що «вина за такі дії падає на куркуля та попа...» [40].

В цій же газеті 2 лютого 1924 року в замітці «Геть куркулів» піддали

критиці сільськогосподарське товариство села Сергіївка Братського району, де «діло поставлене на куркульський лад», а саме: «пролетарського нового року в них нема, – все працює, і лавка й склади й навіть млин. Зате ж старий рік шанують. По старому – по куркульськи – всі установи та підприємства святкують» [33]. Особливо жорстко критикував дописувач членів правління цього товариства за те, що його установи працюють і у пролетарські свята, зокрема 22 січня «млин був на повнім ході», та закликав «паршивою мітлою вимести куркульське сміття з товариства» [33]. До сказаного додамо, що в перші роки радянської влади по новому визначалися святкові і вихідні дні, скорочувалась кількість православних церковних вихідних днів і вводилися радянські свята. Зокрема, із дореволюційних свят більшовиками визнавався Новий рік (1 січня), а День 9 січня 1905 року (22 січня) став одним із нових офіційних державних свят [38, 98].

В одній із заміток, йшлося про те, що в селі Нечаївка «куркулі ніяк не можуть помиритися з невірними», що вони фактично оголосили їм війну, відмовляються матеріально допомагати тим, «хто не хоче вірити» [39].

Деякі наведені у газетних замітках факти свідчать про консерватизм селянської психології і форми пасивного опору «куркульства» радянським соціокультурним нововведенням та ідеологічним кампаніям.

Так у жовтні 1923 року пропагандисту, який приїхав у село Витязівку Бобринецького району для збору пожертвувань на будівництво повітряного флоту, довелося виступати кілька годин, однак безрезультатно. Після його промови «посыпались жалоби кулаков, что их замучили кампании и чуть ли не разорили» [25]. Відповідні пожертвування склали лише 22 пуди зерна, що з розрахунку на кількість жителів становило по три фунти на 300 дворів [25].

У грудні 1924 року в одній із заміток було піддано критиці «куркуля П. Сірого», який відмовився пожертвувати кошти в рамках добровільної кампанії допомоги «Геть неписьменність», заявивши, що у нього «нема чого давати на лікбез». Зауважимо, що на це дописувач статті під псевдо Фома Письменний поставив по-своєму логічне запитання: «Спитати б цього куркуля, скільки він та його жінка носять щонеділі брехотому попові» [29].

Згідно допису селянина Тітова у жовтні 1924 року в селі Ульяновка «куркулі так ретельно допомагали» у проведенні культурно-освітньої роботи, «що рвали не раз розвішані в хаті-читальні портрети та плакати» [32]. А в листопаді цього ж року в селі Мар'янівці Бобринецького району, за словами дописувача газети Ф. Пекарського, куркулі організували «шайку бандитів», які вночі напали на хату-читальню, влаштували за кошти незаможників, виламали вікна, двері і поруйнували все, що можливо. Автор замітки зазначив, що пролетарський суд не повинен мати жалю до

тих, хто руйнував, за його висловом, «оселю комунізму – хату читальню» [27]. Подібний факт мав місце і в селі Черняхівка, де на базі школи місцеві комсомольці «почали проводити культосвітню роботу серед молоді» [13].

Згідно допису сількора Пасішника члени КНС сіл Мар'янополя і Михайлівки Маловисківського району в листопаді 1923 року зверталися до районного партійного комітету «про дозвіл організувати при обох селах ячейки КСМ, котрі завше могли б дати відпір кулакам, що пускають негарні слухи про всі клясові організації» [36].

І, вже на завершення, звернемо увагу на коротку та, на нашу думку, практично єдину (із усіх переглянутих нами газетних номерів за 1923 і 1924 роки) публікацію, де присутня хоча б якась частка позитивної спрямованості у ставленні до «куркульства». В листопаді 1924 року дописувач газети «Червоний шлях» А. Прихідько із села Федвар, характеризуючи з кращої сторони діяльність сільбуду, до якого «стала частенько вчащати» молодь, серед іншого зазначає: «Куркулів, котрі раніше ховалися по закутках і котрі не знали, що таке радянська влада, зараз також приваблює життя сільбуду і вони теж прислухаються та вчаться новому життю» [30].

Отже, можемо підсумувати, що практично усі публікації, представлені на сторінках згаданих нами газет Єлисаветградської (Зинов'ївської) округи у 1923 і 1924 роках, відзначені критичним і недоброзичливим ставленням до «куркульства». Вони відображали відповідну тогочасному офіційному політичному курсу переважно негативну оцінку ролі у різних сферах життя так званого куркульства, а фактично економічно зміцнілого заможного селянства, яке виступало носієм прогресу в роки непу, але не вписувалося в комуністичну доктрину.

Використані джерела та література:

1. А. Ч. Перевыборы в совет – бессилие кулаков / А. Ч. // Красный путь (Елисаветград). – 1923. – 27 окт.
2. Бедняк К. Не пролезут. Кулачество прет в советы. Незаможники гонят их вон / К. Бедняк // Красный путь (Елисаветград). – 1923. – 10 нояб.
3. В. К-ть. Впертий куркуль / В. К-ть // Червоний шлях (Єлисавет). – 1924. – 27 берез.
4. В-К. Про селянські комітети взаємодопомоги / В-К. // Червоний шлях (Єлисавет). – 1924. – 14 жовт.
5. Влас. Незаможник, дивись у обидва! / Влас // Червоний шлях (Єлисавет). – 1924. – 20 листоп.
6. Ганжа О. І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.) / О. І. Ганжа. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2000. – 208 с.
7. Голос селянства // Червоний шлях (Єлисавет). – 1924. – 29 лют.
8. Грінченко В. Г. Діяльність І. Є. Клименка на посаді наркома землеробства УСРР / В. Г. Грінченко // Наукові записки. – Вип. 12. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. – С. 149–160.

9. Добровольський С. Політика глтая / С. Добровольський // Червоний шлях (Єлисавет). – 1924. – 28 груд.
10. Іванів П. Гоніть кулаків з кооперація / П. Іванів // Красный путь (Єлисаветград). – 1923. – 4 декаб.
11. Карпинський В. Ленін і сільське господарство / В. Карпинський // Червоний шлях (Єлисавет). – 1924. – 19 лют.
12. Катренко. Гніздо куркулів / Катренко // Красный путь (Єлисаветград). – 1923. – 8 дек.
13. Комсомолец. Як ставляться куркулі до осередку ЛКСМ / Комсомолец // Червоний шлях (Єлисавет). – 1924. – 28 листоп.
14. Корновенко С. В. Політика державної партії щодо українського селянства в перший період НЕПу (1921–1925 рр.) / С. В. Корновенко // Історичні записки: Збірн. наук. праць. Вип. 20. Част. 1. – Луганськ: Вид-во СЛУ ім. В. Даля, 2008. – С. 45 – 51.
15. Котляр Ю. В. Селянство Півдня України в період нової економічної політики (1921–1929 рр.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Котляр Юрій Вадимович. – Одеса: Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2005. – 34 с.
16. Кушніренко П. До питання про оздоровлення с-г колективізації / П. Кушніренко // Червоний шлях (Єлисавет). – 1924. – 17 жовт.
17. Лазуренко В. М. Заможне селянство України доби непу. Сучасне бачення тогочасних критеріїв селянської заможності / В. М. Лазуренко // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (36. статей). – Вип. 13. – Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2001. – С. 401–407 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://shron2.chtyvo.org.ua/Istoriia_Ukrainy_Malovidomi_imena_podii_fakty/Vypusk_13.pdf
18. МАЖОР. После схода / МАЖОР // Червоний шлях (Єлисавет). – 1924. – 13 червня.
19. Масенко Л. Слово куркулів в історико-етимологічному та соціально-політичному аспектах / Лариса Масенко // Українська мова. – 2015. – № 2. – С. 24–37 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrm_2015_2_4.
20. Мовчан О. М. Робіткорівський рух // Енциклопедія історії України. – Т. 9. Прил.-С. – Київ: Наукова думка, 2012. – С. 247–248.
21. Морозов А. Г. Селянин-власник часів НЕПу: хто він? З історії формування класового зупелля «куркулів» / А. Г. Морозов, В. М. Лазуренко // Український селянин. – 2010. – Вип. 12. – С. 33–37 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrasel_2010_12_15.
22. Незаможник. Вороги колективізації / Незаможник // Червоний шлях (Єлисавет). – 1924. – 12 серп.
23. Незаможник. Кулаки подвели / Незаможник // Червоний шлях (Єлисавет). – 1924. – 14 листоп.
24. Незаможник. Суд над куркулями / Незаможник // Червоний шлях (Єлисавет). – 1924. – 23 серп.
25. ОКО. Как кулаки Витязевки и Федоровки «строят» воздухофлот / ОКО // Красный путь (Єлисаветград). – 1923. – 24 октяб.
26. Осадить ненажерливых куркулів // Червоний шлях (Єлисавет). – 1924. – 22 серп.
27. Пекарський Ф. Куркулі зруйнували хату читальню (Бобр. р-н) / Ф. Пекарський // Червоний шлях (Єлисавет). – 1924. – 2 листоп.
28. Пилип. Земельними справами керують куркулі / Пилип // Червоний шлях (Єлисавет). – 1924. – 3 жовт.

29. Письменний Ф. Як куркулі бажають підняти неписьменність / Фома Письменний // Червоний шлях (Єлисавет). – 1924. – 24 груд.
30. Прихідько А. Нарешті зрозуміли / А. Прихідько // Червоний шлях (Єлисавет). – 1924. – 4 листоп.
31. Райселькор Салтыков. Сорвалось. В Александро-Гапсинский сельсовет хотели попасть кулаки / Райселькор Салтыков // Красный путь (Елисаветград). – 1923. – 10 нояб.
32. Селянин Тітов. Що витворяють куркулі / Селянин Тітов // Червоний шлях (Єлисавет). – 1924. – 28 жовт.
33. Селькор Б-ІВ. Геть куркулів! / Селькор Б-ІВ // Червоний шлях (Єлисавет). – 1924. – 2 лют.
34. Селькор Голубев. Кулаки горюют. Селяне Витязевки не пускают кулаков в сельсовет / Селькор Голубев // Красный путь (Елисаветград). – 1923. – 6 нояб.
35. Селькор Д-ка. Кулакам не повезло / Селькор Д-ка // Красный путь (Елисаветград). – 1923. – 23 октяб.
36. Селькор Пасішник. Дамо одпір кулакам / Селькор Пасішник // Червоний шлях (Єлисавет). – 1924. – 1 січн.
37. Сталин И. В. О «Дымовке»: Речь на заседании оргбюро ЦК РКП(б) 26 января 1925 г. // Сталин И. В. Сочинения. – Т. 7. – Москва: Гос. изд-во полит. л-ры, 1952. – С. 19–24.
38. Тарапон О. Державні свята в Україні 1920–1930-х рр. як засіб формування радянських політичних цінностей / О. Тарапон // Актуальні питання гуманітарних наук. – 2016. – Вип. 15. – С. 96–102. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apgnd_2016_15_13.
39. Юр-кий. Куркулі воюють / Юр-кий // Червоний шлях (Єлисавет). – 1924. – 11 черв.
40. Юрський. Піп та куркуль – рідні, рідні / Юрський // Червоний шлях (Єлисавет). – 1924. – 27 трав.
41. Як часом тяжко буває селькорові // Червоний шлях (Єлисавет). – 1924. – 16 жовт.

УДК 791.229:94(477.65)

Володимир Мельник*

м. Кропивницький

ДОКУМЕНТАЛЬНЕ КІНО ПРО КІРОВОГРАДЩИНУ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ВИМІР

У статті розглядається документальна кінозйомка та кіновиробни-

* Мельник Володимир, старший науковий співробітник відділу історії Кіровоградського обласного краєзнавчого музею.

цтво на теренах Кіровоградської області у 1910 – 1980 роках. Значна увага приділяється хронікальним кадрам та в цілому кінодокументам, які зберігаються у фондах архівів та музеїв. У публікації висвітлено практичне значення документалістики для сучасної історичної науки.

Ключові слова: кінозйомка, документальний фільм, кінодокумент, історичне джерело, архів, музей, кадри.

The article deals with newsreel shooting and film production from 1910 to 1980 in the Kirovohrad Region. Newsreel shots and, in general, documentary films that are stored in archives and museums are given special attention. Practical importance of newsreel shooting for modern history is highlighted in the publication.

Key words: cine filming, documentary film, cinematographic film, primary source, archives, museum, filmed image.

Кіно є визначним досягненням за допомогою якого було зафіксовано чимало історичних постатей, подій та явищ новітньої української історії. У документальних кадрах перед нами постає епоха ХХ століття, дуже насиченого війнами, голодом, революціями та іншими соціальними потрясіннями. Ефект перегляду забезпечує дослідника такими обставинами та подробицями, про які він не може дізнатися з будь-яких інших джерел.

У більшості популярних статей, краєзнавчих розвідок та наукових публікацій з історії Кіровоградщини недостатньо приділяється уваги місцевому кінематографу. Деякі матеріали щодо кінозйомок на теренах краю є в одному з номерів газети «Народне слово». У історичному календарі В. Боська за 2009 рік йдеться лише про наміри О. Довженка знімати свій фільм на будівництві Кременчуцької ГЕС. Частково статистичну інформацію щодо кінопрокату в Кіровоградській області містить енциклопедичне видання «Історія міст і сіл УРСР» та підручник для учнів «Кіровоградщина. Історія рідного краю».

Тема кіно досить складна, малодосліджена істориками, тому, враховуючи велику джерельну базу та суспільну значимість аудіовізуальної спадщини України для вивчення і популяризації регіональної історії, вважаю її актуальною та пріоритетною, яку необхідно розглядати та вводити у науковий обіг. У перспективі тема кіно, в різних аспектах, заслуговує на монографічне дослідження.

Мета цієї публікації – встановити основні факти документального кінознімання на території нашого краю, охарактеризувати особливості кінодокументів як історичних джерел, розглянути документальні сюжети, репортажі, фільми з історії Кіровоградщини в зібраннях архівів та визначити сферу практичного застосування кінодокументів.

Оцінювати художнє кіно ми не будемо, залишимо це кінокритикам та

мистецтвознавцям. Нас цікавлять саме документальні кадри, які можуть мати цінну інформацію для історичної науки. Розпочнемо нашу подорож у світ кіно від появи кінематографу та зйомок перших хронікальних фільмів на території нашого краю і дійдемо до заміни кіноапарата відеокамерою в кінці 1980-х рр. Але передусім визначимося з термінами і поняттями та з'ясуємо відмінності між документальним фільмом та кінодокументом.

Документальним фільмом називається неігрова кінострічка, в основу якої покладені зйомки реальних осіб та подій. Завдання документального кіно різні, це може бути засіб навчання і освіти, хроніка (тривале спостереження за подією, репортаж), дослідження – географічне, історичне (етнографічне), популяризація науки і техніки. Більшість документалістики з історії нашого краю у XX столітті створено кінематографічним способом за допомогою кіноапарата (камери) та світлочутливої плівки. Принцип роботи цього способу пояснюється кінозйомкою різноманітних об'єктів, в результаті якої на рухомій плівці з'являється ряд послідовно розміщених фотографічних знімків (кадрів). При швидкому перегляді знімків (24 кадри за секунду) наш зір сприймає їх не тільки наочно, але і в русі, близькому до природного. Також, на гнучкій кіноплівці може бути нанесена магнітна або оптична фонограма (звукозапис), а в залежності від кінокамери й типу плівки фільм має чорно-біле або кольорове забарвлення [7, с. 3 – 4; 8, с. 32 – 33, 36 – 37; 24, с. 39].

Кінодокумент – це образотворчий документ, у якому явища і події реальної дійсності зафіксовано у вигляді послідовно розташованих зображень на плівковому носії. У зображально-звуковому (аудіовізуальному) документі міститься інформація про ті ж самі події і явища у виді шумів, музики, мовлення (діалоги, вигуки, промови, співи тощо) [30; 39].

Вищенаведені поняття, на перший погляд, майже тотожні, проте вони відрізняються.

Документальний фільм це все-таки відтворення дійсності або мислившини кінематографічною групою по заздалегідь підготовленому сценарію. Результатом її роботи є завершений кіностріп з єдиним задумом, темою, провідною ідеєю.

Кінодокументом є історичне джерело, в якому хронологічно вперше за допомогою кінотехніки відображено первинну інформацію про справжні (не постановочні) події та історичні факти. Визнання кінодокумента відбулося у 60-х рр. XX століття завдяки напрацюванням академіка М. Тихомирова [25, с. 37, с. 42; 26, с. 36, с. 43; 39].

Втім у кінодокумента і документального кіно є спільна ознака – матриця. Вона являє собою об'єкт, створений природою або ж людиною штучно, за допомогою якого можна зберігати й передавати інформацію в просторі і часі. Кіноплівка це матриця, на якій закріплюється специфіч-

на інформація – зображення і звук. У широкому значенні кінодокументами називаються всі різновиди документалістики, які створені кінематографічним способом на плівковому носії – кінохроніки, спецвипуски, кіносюжети, репортажі, кіно- і тележурнали, кіно- й телефільми. Саме їх досліджує спеціальна історична дисципліна (СІД) – кінодокументознавство (від грец. κινέω – рухаю та лат. documentum – документ) [32; 9].

До кінодокументів застосовують загальні принципи критики історичних джерел; у разі необхідності їх зіставляють з іншими джерелами – письмовими архівними документами, публікаціями в періодичних виданнях, мемуарною літературою. За Л. Маркітан та іншими науковцями функції кінодокументів в історичних дослідженнях відрізняються, але зазвичай виокремлюють такі: визначальне джерело, додаткові відомості щодо писемних джерел, джерело як ілюстрація та єдине джерело. Для того, щоб ними скористатися досліднику насамперед необхідно відшукати збережені кінодокументи. Потім проводиться відбір найцінніших кінодокументів за змістом і тематичним напрямком досліджень. Основним критерієм відбору є наявність режисерського сценарію, заявок та монтажних листів. Вивчення текстової супровідної документації дозволяє зрозуміти найбільш істотні етапи зйомок та зробити висновок щодо відповідності між авторським задумом і остаточним варіантом кінотвору. Ключову роль у цьому процесі відіграє повноцінний монтажний лист, що являє собою текстовий опис кінофільму з послідовним зазначенням змісту кожного кадру [9; 26, с. 38, 40; 25, с. 35, 44 – 45].

Проблемою може бути відсутність найважливіших атрибутів, що стосуються походження кінодокументів (дата зйомки, місце, авторство), адже в одному документальному фільмі, за допомогою спеціальної обробки відзнятого матеріалу (монтажу), можуть бути об'єднані події та заходи зняті в різний час і навіть в різних місцях. Для атрибуції кінодокументів та вирішення інших завдань В. Листовим було розроблено методику джерелознавчого аналізу, у якій доведено ефективність використання кіноскриптів – письмових джерел, що знаходяться в образотворчих кадрах документального кіно (таблички з назвами вулиць, афіші, гасла, плакати, вивіски, реклами тощо). При вивченні змісту кадрів знадобляться й інші СІД (біографістика, історія архітектури, музеєзнавство, історична географія, уніформологія, пам'яткознавство), які дозволять встановити осіб та описати військову форму, предмети, ідентифікувати будівлі, інтер'єри тощо [39; 25, с. 36; 26, с. 40].

Аналіз документального фільму передбачає також визначення основних кінозасобів, що застосовувались у конкретному випадку: ракурсу зйомки (збоку, згори, знизу, здалеку, впритул), кінематографічного плану (переходу за розміщенням – ближній, середній, дальній плани і навпаки) та інших. На думку історика М. Ферро, досить критично потрібно сприй-

мати інформацію, що має відношення до кінодокумента – дані про підприємство, що випустило хроніку, умови виробництва і прокату [40; 23].

Днем народження кіно традиційно вважається 28 грудня 1895 року коли відбулася демонстрація короткометражних фільмів «Прибуття делегатів на фотоконгрес у Ліоні», «Вихід робітників з фабрики», «Площа Кордельє» та ще цілого ряду стрічок у французькому «Гран-кафе» на бульварі Капуцинок. Але витоки кінематографу слід шукати набагато раніше офіційної дати. Фотографія, яка була революційним винаходом першої половини XIX століття, мала значний «недолік» – у ній фіксувалась лише одна мить, образ, момент події. Світ змінювався і люди в ньому дедалі швидше рухалися. Необхідно було показати явище, той чи інший процес в динаміці, що й зумовило пошук інших засобів відтворення реальності. Передумови виникнення кінематографу пов'язані з переходом на якісно новий рівень науки, особливо механіки і хімії, які дали змогу розробляти та впроваджувати новинки кіноапаратури та устаткування. У 1884 році фірма Д. Істмена випускає гнучку фотокіноплівку на рулоні, потім з'являється кінетоскоп Т. Едісона (1888), хронофотографічна камера Л. Лепренса (1889), кінетограф У. Діксона (1891), кіноапарат Й. Тимченка (1893). Врахування досвіду попередників дало змогу Луї та Огюсту Люм'єр сконструювати у 1895 році проекційний кінетоскоп для знімання, копіювання та публічної демонстрації кінофільмів. Цей пристрій був універсальним, сучасною мовою – три в одному. Його перевагами над прототипами стали компактність і портативність, кінетоскоп можна було переносити і проводити зйомку в будь-якому місці завдяки ручному приводу. Ще одним важливим фактом є те, що свою розробку брати Люм'єр, на відміну від Й. Тимченка, запатентували. Спочатку саме їх апарат називали сінематограф або кінематограф, а вже пізніше ця назва стала означати галузь культури та економіки, що об'єднує всі види професійної діяльності, пов'язаної з виробництвом, розповсюдженням, зберіганням та демонструванням фільмів, а також навчально-наукову роботу – кінознавство [45, с. 7 – 8; 7, с. 4 – 6, 32].

Відразу після своєї появи, кінозйомка (при частоті «німого кіно» 16 кадрів в секунду) розділилася на художню (ігрову) та документальну (брати Люм'єр). На території України першим оператором хронікально-документальних фільмів, від 1896 року, був А. Федецький [26, с. 36; 6, с. 3].

Вже на початку XX століття в Єлисаветграді, замість гастролюючих екранно-розважальних атракціонів, з'являється кілька стаціонарних кінотеатрів: у 1905 році – «Биоскоп Звезда» (вул. Дворцова, будинок Маріані), потім «Биограф Заря», «Патеграф» (навпроти будинку Громадського зібрання), «Иллюзия» (Иллюзион), «Олимп» М. А. Михайлова та інші. Саме на замовлення місцевого кінотеатру «Иллюзия» 3 квітня 1912 року

в місті відбулася перша зйомка документальної кінохроніки «Колос ржи в Єлисаветграді» (оператор Мельников). Кіновиробництво поєднувалося з кінопрокатом, що вочевидь було пов'язано з комерційною складовою. У цьому ж році, на кошти інших кінотеатрів, були відзняті наступні кінострічки у німому варіанті: «Учення юнкеров Єлисаветградского кавалерийского училища», «Парад у собора в Єлисаветграді», «Город Єлисаветград и его жители», «День белого цветка в Єлисаветграді», «Скачки и бега в Єлисаветграді», «Соколиная гимнастика соединенных гимназий Єлисаветграда и вся публика бывшая на торжестве», «Открытие сельсько-хозяйственной выставки в Єлисаветграді». Не забували проводити рекламу: про всі демонстрації повідомлялось у місцевій газеті «Єлисаветградские новости». На жаль, ці фільми не збереглися в архівах, музеях та приватних колекціях [28, с. 81, 86, 342, 347, 371, 381, 533, 551; 46].

Ще один раз Єлисаветград потрапить в об'єктив кінокамери 1919 року внаслідок єврейських погромів у місті, а це – зруйновані будинки, пограбовані єврейські крамниці, тіла загиблих, похорон жертв. Фільм знятий французькими кінооператорами та довгий час зберігався в Берлінському історичному архіві [14, с. 20].

В буремні роки Української революції (1917 – 1921 рр.) були зроблені перші кроки в українській кінодокументалістиці. У 1918-1919 рр. побачили світ декілька кінохронік – похорони юнаків-героїв бою під Крутами, проголошення гетьманом П. Скоропадського, приїзд С. Петлюри до Києва, його зустріч з В. Винниченком та іншими членами Директорії УНР, парад на Софіївській площі. Також відбувся перший фестиваль документальних фільмів під назвою «Українська кінематографічна вистава», розпочала роботу перша кіновиробнича компанія «Українфільм» [27, с.158; 1].

Після більшовицької окупації України досягнення кінематографу використовують для утвердження радянської влади та проведення політики українізації. У 1922 році було засновано Всеукраїнське фотокіноуправління (ВУФКУ), яке стояло біля витоків нового художнього і документального кіно. Найбільш відома і знакова стрічка цього періоду «Людина з кіноапаратом» режисера Дзиги Вертова. Свого часу на Одеській кінофабриці ВУФКУ працював редактором та кіносценаристом і наш талановитий земляк Юрій Яновський. До речі оператори вищевказаної організації у 1930 році відзняли два «культурфільми» на території нашого краю. Відповідно до цих сюжетів, найважливішою подією було відкриття репродуктора (гучномовця радіо) та встановлення антени в селі Бандурівка Зінов'ївського округу. Тут же відзначали, з промовами та закликами, 10-річчя комітету незаможних селян. У місті Зінов'ївськ в кінокадри потрапили працівники сільськогосподарського заводу «Червона Зоря» за роботою біля станків та готова продукція [6, с. 5, 7; 14, с. 103].

З 1927 року в УСРР розпочинається регулярний випуск кінохроніки, яка була джерелом новин, інформації про події в країні, а також різноманітним розвагом для відвідувачів кінотеатрів, аж до поширення телебачення в 1960-х рр. У місті Кірово в 1935 році був філіал Одеського обласного відділення кінофототресту "Українфільм" та працювали два кінотеатри – звуковий «Сивашець» та імені Дзержинського, який демонстрував «німе кіно». Видовище намагалися зробити доступним для усіх і вже в 1940 році у Кіровоградській області діяло 198 кіноустановок, які пересувались від одного населеного пункту до іншого на гужовому транспорті. Не показували в кіно лише знищення українського народу під час колективізації, Голодомору, репресій. У фіксації та демонстрації цих злочинів не були зацікавлені головні їх організатори, тому трагічних подій 30-х років в кінофондах мало, але й те, що збереглося, вражає своєю інформацією [21, с. 204; 12, с. 55, 107; 27, с. 160].

Згодом радянське кіно, підтримуючи «визвольний похід» проти Польщі у 1939 році, виступає в ролі агітатора прихованої загарбницької політики СРСР. Це простежується у кінофільмі «Звільнення українських та білоруських земель від гніту польських панів та возз'єднання народів-братів у єдину родину». З початком німецько-радянської війни у 1941 році керівництву республіки та області стало байдуже до проблем кіно. У полум'ї війни гинули не тільки люди, горіли міста і села, цінні музейні колекції і кінофотофонди. Однак, дещо з кінохроніки воєнного лихоліття залишилося і дійшло до наших днів в оцифрованому форматі.

Фахівець з кінодокументознавства В. Магидов у своїй праці «Зримая память истории» відзначав: «Особливу цінність мають ті зйомки, що зафіксували дійсність, яка перестала через деякий час фактично існувати. Такі кінозйомки є важливим джерелом при вивченні історії міста, його вигляду та побуту» [25, с. 46 – 47].

З цим важко не погодитись. Навіть на старих, пожовклих фотографіях перед нами постають реальні об'єкти – площі, вулиці, будівлі, що з плином часу змінились. Найбільш помітні ці зміни після бойових дій, бомбардувань, обстрілів у період німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Завдяки рухливій наочності ми маємо можливість перевірити деякі твердження або спростувати міфи, що стосуються безпосередньо нашого міста. Як і письмові джерела, кінодокумент потрібно аналізувати, відкинувши суб'єктивну позицію його авторів. У будь-якому разі необхідно враховувати завдання, яке поставили операторам, та історичні умови, в яких створювалась кінострічка. Розглянувши в мережі Інтернет кінохроніку про визволення Кіровограда в січні 1944 року, можливо, нам відкриється таємниця зникнення елісаветградського трамвая [20]. Однак спочатку звернемось до письмових документів.

Згідно з доповідною запискою голови виконкому Кіровоградської обласної ради В. Іщенка – заступнику голови ради народних комісарів УРСР Ф. Мануїльському нацисти зруйнували ртутну трамвайну підстанцію, знищили 4 вантажних і 30 пасажирських вагонів. Зняли й вивезли з Кіровограда близько 17 кілометрів трамвайної колії та спеціального трамвайного дроту [44, с. 192].

Але в кадрах кінохроніки «Кіровоград наш!» можна розгледіти, причому в різних ракурсах, ту ж саму колію і вагони! Як це розуміти?

Сьогодні вже відомо, що саме радянські війська, відступаючи в 1941 році, підірвали трамвайну електростанцію та інші об'єкти. Часу на демонтування колії не було і тому вона постраждала найменше всього. Німці в період окупації відновили рух для підвезення робітників на заводи, але при відступі також зруйнували електропідстанцію та пошкодили частину колії. Іншу частину колії, ту, що збереглася, ми й побачили на відео. Після повернення радянської влади, незважаючи на деякі спроби, трамвай не відновили через відсутність коштів. Зате, у доповідній записці свідомо переклали всю відповідальність за руйнування трамвайного господарства на німців, завищивши при цьому дані. Станом на 1940 рік у депо налічувалося всього 29 вагонів, а довжина колій становила лише 16 км [41, с. 361 – 362].

Також на відео можна помітити танки (Т-34) й піхоту 2-го Українського фронту у наступі, роботу саперів з розмінування території міста, вулиці Леніна (Дворцова) та Карла Маркса (Велика Перспективна), площу Кірова (Героїв Майдану), архітектурні споруди – Гранд-отель, Спасо-Преображенський собор та Пасаж, переміщення особового складу радянських військ на вантажних автомобілях та мотоциклі, знешкоджену німецьку бронетехніку на узбіччі доріг, вивіски з написами німецькою мовою і табличку з назвою міста, бійців у білих маскхалатах (уніформа) які озброєні ППШ-41, перевезення великокаліберних гармат радянського виробництва, німецькі САУ на залізничних платформах, контакти військових з місцевим населенням, одяг цивільних осіб, зруйновані будинки в центральній частині міста та навіть якимось дивом вцілілий світлофор. Все це спостерігається на передньому і задньому планах.

Окрім того, на оцифрованій кінохроніці повторюються кадри, ймовірно внаслідок монтажу. Дикторський текст, який читає Ю. Левітан, не співпадає з діями та зображеннями, які показуються на моніторі. Це пояснюється тим, що синхронна кінозйомка – (коли зображення і звук на кіноплівці записуються одночасно) процес технологічно складніший, ніж, наприклад, відеозапис і застосовувалась тоді вкрай рідко. Напевно, звуковий супровід до спеціальної хроніки «Кіровоград наш» був записаний на магнітній стрічці окремо.

Радянські кінодокументалісти влітку 1944 року працювали також в Чигирині (до 1954р. у складі Кіровоградської області). Там вони зафіксували виявлення останків мирних жителів, у яких брав участь митрополит Київський і Галицький Миколай та роботу надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування нацистських злочинів [15, с. 119 – 120].

Кінохроніку в період окупації нашого краю знімали й німецькі війська. В 1941 року вони дуже стрімко наступали і тому до середини серпня загарбали усю територію Кіровоградщини. Саме про ці події йдеться у німецькій кольоровій хроніці "Battle of Kirovograd August 1941. Invasion". У ній показано в'їзд в місто, на розі вулиць Верхньої Пермської та Великої Перспективної, біля Кафедрального собору та будинку Окружного суду. Цей кінозапис використано у створенні документального циклу з 13-ти серій "Друга світова в HD кольорі" ("Гітлер атакує Схід" – 5 серія, 2009 р.), у якому йде мова про основні події 1939 – 1945 років. Існує ще одна німецька хроніка, але вже періоду вигнання нацистів з Кіровограда – "Kirovograd, January 1944", у якій зафільмовано військових під час бойових дій (стрільба, рух на лижах, пересування бронетехніки тощо).

З другої половини 40-х до кінця 80-х років документальною кінозйомкою на території Кіровоградської області займалися співробітники «Укркінохроніки», Харківського та Київського телебачення, «Укртелефільму», «Київнаукфільму» та Республіканської студії телебачення. Відзнятий матеріал випускався у кіножурналах «Радянська Україна», «Піонерія», «Україна сьогодні», «Радянський спорт», «Сільське господарство України», «Молодь України», Збірниках кіносюжетів і телесюжетів, які зберігаються у найбільшому сховищі кінодокументів нашої країни ЦДКДФА імені Г. С. Пшеничного (м. Київ). У фондах кінофотофоноархіву міститься близько 500 документальних кінохронік, спецвипусків, кіносюжетів, телерепортажів, кіно- й телефільмів про наш край та його талановитих людей. Це дійсно унікальний літопис насиченого та різноманітного життя Кіровоградщини майже за півстоліття.

Одразу після закінчення війни розпочинається відновлення господарства та промисловості, у якому брали участь трудівники села й міста. Відбувається пошук нових ресурсів. Зокрема, впродовж 1946 – 1951 років відзнято відкриття Байдаківського родовища бурого вугілля в м. Олександрія, його добування відкритим способом та виготовлення вугільних брикетів на фабрики [16, с. 35, 110, 141, 233].

У 1948 році очільнику тракторної бригади Малопомічненської МТС Новоукраїнського району, як передовику сільського господарства України, О. Гіталову вперше вручено медаль Героя Соціалістичної праці та орден Леніна [16, с. 104]. Відтоді, аж до скону радянської влади, в образі знаного механізатора і наставника молоді він буде абсолютним чемпіоном

серед відомих земляків по перебуванню на кіноекрані та найбажанішою персоною для телеоператорів.

Кіровоградське машинобудування представлено в кіносюжеті «Машини – селу» (1949 р.) про розроблення сівалки для лісового господарства на заводі «Червона Зірка» [16, с. 139, 163]. У подальшому хронікери більше не оминатимуть увагою випуск нової техніки в місті.

Ознайомившись з кінодокументами цього періоду, можна зрозуміти чому «нове – це добре забуте старе». Традиції проведення агропромислових виставок були закладені в нашому регіоні гречкосіїв задовго до щорічного АгроЕкспо. Свідченням цього є сюжети 1950–1955 років про обласні сільськогосподарські виставки та документальний фільм «Кіровоградська сільськогосподарська виставка» (режисер Н. Капітула, 1951 р.) [16, с. 201, 248 – 249, 293].

Цікавим є висвітлення місцевого виробництва електроенергії в Гайворонському районі. Тут холодною зимою 1954 року саме вводили у дію Березівську міжколгоспну ГЕС [16, с. 357]. Чи не для того, щоб люди нарешті могли увімкнути «лампу Ілліча»?! Про трудові звершення розповідалося за допомогою кінопересувок, які працювали від енергії дизельних генераторів. Одну з таких привезли на вулиці с. Олександрівки, де й показували фільм та сатиричну кіногазету [21, с. 248, 16, с. 257].

Друга половина 1950-х років ознаменувалась для Кіровоградщини масштабним будівництвом Кременчуцької ГЕС. Всі етапи гігантського спорудження відображено у кінодокументах – від закладення пам'ятної дошки (січень 1956 р.) до офіційного відкриття ГЕС вже у 1962 році [17, с. 6, 350]. Поряд з роботою монтажників, бульдозеристів, зварників, арматурників та кранівників зафіксовано і розбирання житлових будинків у Новогеоргіївську, (липень 1959 р.) на місці якого буде водосховище [17, с. 145]. Таким чином, задокументували руйнування, звичайно, на вимогу часу та за покликом комуністичної партії.

Після смерті Й. Сталіна й розвінчання культу його особи, а потім ще деяких «культиків» нижчого рівня, настає відносне послаблення тоталітарного режиму. Звільнили багатьох засуджених, згадали про культуру та навіть українських письменників. У 1957 році з нагоди 50-річчя смерті драматурга Івана Карпенка-Карого у селі Миколаївка проводиться покладання вінків та мітинг. Окрім цього, в кіносюжеті «Народна шана», вперше, але не в останнє, показано Будинок-музей та експонати на Хуторі Надія [17, с. 56, 64].

Якось філологи пожартували, що в період волюнтаризму та непослідовності, М. Хрущова переслідувала літера «К»: космос, кукурудза, Карибська криза. Якщо остання – міжнародні відносини, то прагнення до вивчення космосу та вирощування великих врожаїв кукурудзи були й на

Кіровоградщині. Наприклад, члени астрономічного гуртка Нової Праги ведуть спостереження за зірками та штучними супутниками Землі. У сюжеті «Юні дослідники космосу» учні займалися цим у шкільній обсерваторії (грудень 1957 р.) [17, с. 61].

Про кукурудзяну кампанію також можна дізнатися не тільки з підручників історії. Спочатку кукурудзу калібрували та сушили на Кіровоградському заводі з обробки гібридного та сортового насіння (1958 р.). Потім його сіяли квадратно-гніздовим методом на полях колгоспу імені Чапаєва (квітень 1959 р., «Важливе починання»). Закономірним результатом цих заходів стає збирання «цариці полів». У сюжеті «Зобов'язання виконано» це відбувається на території Знамянського і Компаніївського районів. Мабуть, виконуючи якийсь план, відповідальні товариші потім ще довго роздивлялися урожай китайського сорту кукурудзи «золота імператриця» [17, с. 63, 97, 139, 333].

Було й таке, що за працею простих колгоспників наглядали. Небайдужі люди, члени штабу «Комсомольський прожектор», пильно перевіряли якість виконаних робіт в одному з колективних господарств Ульяновського району. Зберігали правопорядок теж свідомі громадяни. У нашому випадку йдеться про бригаду сприяння міліції в Новоукраїнському районі та проведення товариського суду над затриманими порушниками (1958 р., «Червоні пов'язки») [17, с. 402, 123]. Допомогали міліції й народні дружини. Непересічну подію зафільмували в 1958 році – Кіровоградську область, за особливі успіхи в розвитку сільського господарства, відзначено орденом Леніна («Заслужена нагорода») [17, с. 143].

Чого не могли тоді знімати, через комуністичну атеїстичну ідеологію, так це сюжети про релігію. Як виняток, збереглася кінохроніка, в якій ці моменти розглядались під певним кутом або навіть висміювались. В Олександрійському будинку культури проводився антирелігійний вечір та відбувається перевиховання віруючих – виступає лектор, каються колишні «сектанти» (вересень 1959 р., «Вони порвали з релігією») [17, с. 149].

Як не дивно, на межі десятиліть, знайшлось в кінострічках місце для учнівської молоді та підростаючого покоління. Зокрема, в об'єктиві кінокамери потрапили учениці Бобринецького училища механізації сільського господарства на теоретичних та практичних заняттях («Дівочі турботи»). А в дитсадку тресту «Олександріявугілля» невимушено граються і танцюють діти. Поглянувши в кіно через роки, можливо хто й себе впізнає? Водночас не забували й про жіноцтво. До 8-го березня готувалися спецвипуски про героїнь та передовиків праці: М. Покотилкову з Новомиргорода, яка під час війни врятувала шістьох радянських воїнів, жінку-бригадира на будівництві Кременчузької ГЕС Р. Приходько та інших. [17, с. 108, 135, 202, 429]. Ще одна тема документальної кінозйомки на початку 1960-х –

це спорт. Республіканські змагання з парашутного спорту у Кіровограді, ну і звичайно ж, гонки на мотоциклах, а саме – перший етап всесоюзних змагань з мотокросу (жовтень 1962р., «Траса відважних») [17, с. 212, 334].

Наступні двадцять п'ять років теж зафіксовано на плівці разом зі своїми особливостями та атрибутами. Відмінною ознакою, починаючи з середини 60-х, є перехід до зйомок, у яких більше уваги приділяється культурі, науці та освіті. Загалом кінодокументи цього періоду можна розділити на декілька тематичних груп: промисловість, будівництво, спорт, освіта, медицина, сільське господарство, наука, природа краю, культура, історична пам'ять про німецько-радянську війну. На трьох останніх пропонуємо зупинитись детальніше.

Отже, природа. Для географічного краєзнавства будуть корисними фільми про дендрологічний парк «Веселі Боковеньки», який розташований в Долинському районі – «Ландшафт и город» (режисер Л. Онуфрієв, 1967р.), «Парк заповідний» (режисер В. Гузик 1982р.), телефільм «Город мой Светловодск» (режисер О. Машкара 1979р.) присвячений 25-річчю заснуванню нового міста та сюжет «Види р. Інгул» (1983 р.) [18, с. 107; 28, с. 707, 356, 838].

Чільне місце серед документалістики на плівці займають фільми і репортажі про письменників, театральне мистецтво та відкриття музеїв. Телесюжет «Михайло Стельмах на Кіровоградщині» (1967 р.) показує нам письменника у Знам'янській середній школі № 3, де він читає свої вірші учням та дає автографи. Кінофільм режисера Е. Головні «Карпенко-Карий (Іван Карпович Тобілевич). Сторінки життя і творчості» (1971 р.) присвячений видатному драматургу і корифею українського театру [18, с. 135, 351]. До 70-річчя з дня народження Ю.І. Яновського відбувається відкриття меморіального музею письменника на його батьківщині в с. Нечаївка Компаніївського району (вересень 1972р.). Про відомого земляка в 1978 році створено документальний фільм, який називається «Вершники Юрія Яновського» (режисер І. Слісаренко). Не залишилося осторонь знімальної групи і 80-річчя «інженера людських душ». У сюжеті «Вшанування пам'яті» (1982р.) про свого колегу розповідає класик української літератури О.Т. Гончар [18, с. 407; 19, с. 259, 753].

Обов'язково знімали урочисті події пов'язані з театром: відкриття фестивалю театального мистецтва «Вересневі самоцвіти» в селі Миколаївка Кіровоградського району (1980р.), нагородження Кіровоградського українського музично-драматичного театру Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР у зв'язку із 100-річчям створення першого українського професійного театру (1982р.). У тому ж році – відкриття кімнати-музею корифеїв української сцени в приміщенні театру імені М. Л. Кропивницького [19, с. 510, 715, 757].

Переглядаючи документальні кадри, переконаєшся, що статус танцювальної столиці України наш обласний центр отримав зовсім не випадково. Задовго до перемоги у проєкті «Майданс» дарували людям радість й інші колективи. Підтвердження цього знаходяться в архівах. Сюжет «Там, де Ятрань» (1965 р.), телефільм «Ятрань» (Режисер Р. Єфіменко, 1970 р.), кінофільм «Свято райдуги» (Режисер К. Самофалова, 1977 р.) – це все репетиції, виступи та концерти Заслуженого самодіяльного ансамблю народного танцю УРСР «Ятрань» [17, с. 508; 18, с. 284; 19, с. 149].

Але ж не одним «Ятранем» багата Кіровоградщина. З минулого постають виснажливі тренування артистів хореографічного ансамблю «Пролісок», які в кінцевому результаті увінчалися успіхом, – колектив був удостоєний Республіканської премії ім. М. Островського («Танцює «Пролісок», 1982 р.) Активно працювала команда народного ансамблю пісні і танцю Кіровоградського міського будинку культури ім. В. Компанійця «Весна». Його учасників гостинно зустрічають з квітами після повернення з Міжнародного фольклорного фестивалю у Великобританії («Весна» – ансамбль популярний», 1984 р.) [19, с. 757, 921].

Тепер поглянемо на районний рівень, де також були талановиті виконавці. Наприклад, гурт художньої самодіяльності «Туріяни». З кінодокументів відомо про їх виступи на святі «Невичерпні джерела» у с. Турія Новомиргородського району (1985р.). Або фольклорно-етнографічний ансамбль с. Липняжка який був учасником Всесоюзного огляду самодіяльної художньої творчості, присвяченого 40-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні («Народні таланти») [19, с. 1040, 924].

І на завершення про культуру – це її поєднання з наукою, у якій відзначилися наші колеги-попередники. У телесюжеті «Унікальна знахідка» (1982 р.) співробітники обласного краєзнавчого музею та історичного факультету Кіровоградського педагогічного інституту імені О. Пушкіна перебувають на археологічних розкопках у Світловодському районі (ділянка Власівського кар'єру). [19, с. 744] Віднайдені ними речові пам'ятки стали експонатами і сьогодні їх можна побачити в експозиціях Кіровоградського обласного краєзнавчого музею (КОКМ).

Історична пам'ять поняття неоднозначне. І пам'ятає одну й ту ж саму подію кожна людина по різному. Годі й говорити про перебіг подій німецько-радянської війни (1941–1945 рр.) та її наслідки. Одноосібно це важко зрозуміти, оцінити, описати, проаналізувати та ще й зробити певні висновки. Але справа не тільки в цьому. У 70-х роках минулого століття виникла проблема при створенні радянського міфу про Велику Вітчизняну війну. Виросли нові покоління, які мали про неї приблизне уявлення і могли щось дізнатися хіба що від своїх батьків або «керівників». Задля виховання патріотизму в арсеналі ідеологів знайшлися різні методи і за-

соби формування нової свідомості «радянської людини». Регулярними стають зустрічі школярів із ветеранами та спільні заходи з учасниками бойових дій та партизанського руху. У телесюжеті «Зустріч ветеранів» (1971 р.) колишні воїни 88-ї гвардійської Запорізької стрілецької дивізії приїждять на місце боїв у роки німецько-радянської війни в с. Кам'янече Новоархангельського району та спілкуються з місцевими жителями. А в Києві зустрічають учасника боротьби з нацистами в Кіровоградській області Отто Сімона (псевдонім «Гаррі»). З колишніми партизанами побратимами він покладав квіти на могилу Невідомого солдата (1976 р.). Потім встановлювали меморіальні дошки підпільному обкому ВКП(б) у Кіровограді («На честь підпільників», 1984 р.) та райкому у Знам'янці («У пам'яті народній», 1985 р.) [18, с. 370; 19, с. 21, 911, 1042]. Саме тим комітетам, члени яких, втекли ще до приходу німецьких військ, а ті що й залишилися, фактично не займалися розгортанням підпільно-диверсійного руху на території Кіровоградщини.

Про Степовий рейд партизанського з'єднання під командуванням генерал-майора, Героя Радянського Союзу М.І. Наумова, що пройшов також територією Кіровоградської області у 1943 році, було створено документальний фільм з 2 частин – «Где вместе сражались они» (режисер В. Шестопалова, 1984 р.). У ньому ветерани війни діляться своїми спогадами з юними учасниками пам'ятних заходів та зафіксовано вид с. Шляхове Новоархангельського району, біля якого відбувся бій радянських партизанів з нацистами [19, с. 882].

Телесюжети «Меморіал», «Подвиг «Спартака» – безсмертний» (1978 р.) присвячені відкриттю меморіального музею підпільної комсомольської організації «Спартак» у с. Красногірка Голованівського району, яка діяла тут під час німецької окупації. Також про цю організацію відзнято кінофільм «Нескорений спартак» (режисер В. Артеменко, 1980р.), в якому виступає колишня підпільниця Г. Дабіжа [19, с. 263, 298, 470].

Про жінок села Підвисоке Новоархангельського району, які втратили чоловіків на війні, та їхню нелегку долю розповідають три сюжети з використанням воєнної кінохроніки «Жди меня и я вернусь...» (1980 р.), «Пам'ять серця», «Солдатські вдови» (1985 р.). У епіцентрі тих сумнозвісних подій, що «пам'ятає» Зелена Брама, де чути відлуння жорстоких боїв, зафільмували покладання квітів до пам'ятника односельцям, які загинули в роки війни [19, с. 570, 969, 993].

Безперечно, в нашому короткому огляді, заслуговує на згадку тема дитинства і материнства. Оскільки в зібранні ЦДКФФА ім. Г.С. Пшеничного є лише декілька кінодокументів на цю тему, пропоную побіжно з ними ознайомитись. Отже, благодійники-умільці в Кіровограді переобладнали літак Ан-24 на кінотеатр і подарували дітям. А телеоператори вже

відзняли його для історії: загальний вид, салон-зал та стюардесу-контролера («Подарунок дітям – літак», 1977 р.). Материнство представлене телесюжетом про привітання багатодітних матерів у Новгородці (1985 р.) та документальним фільмом «Мати» (Режисер Е. Дмитрієв, 1983 р.). В останньому йдеться мова про матір вчителя, члена-кореспондента АПН СРСР В. О. Сухомлинського. [19, с. 161, 1019, 803].

Що ж до видатного педагога, то кінооператори зацікавилися ним у 1960 році. Була відзнята короткометражна стрічка «Життю назустріч», в якій на прикладі провідних шкіл Одеси, Києва, Харкова, Ялти і с. Павлиш Онуфріївського району Кіровоградської області розповідається про виробниче навчання учнів. Показано як Василь Олександрович грає з дітьми у волейбол, розмовляє з агрономом та правлінням колгоспу. У кінохроніці 1968 року (квітень) зображуються учні середньої школи під час заняття, за роботою в майстерні, в саду. А директор Павлиської школи, заслужений вчитель УРСР В. Сухомлинський розповідає про проблеми виховання дітей у школі. Прижиттєвим є кінофільм «Учитель», (режисер О. Криварчук, 1970 р.) в якому Герой Соціалістичної праці проводить урок, спілкується на педагогічній раді, перебуває з учнями на екскурсії та дає інтерв'ю. Вже після смерті українського педагога, з нагоди відкриття йому пам'ятника у Павлиші, був відзнятий репортаж «Людині і вчителю» (1972 р.). У 1977 році режисер Л. Михалевич із використанням фотодокументів та кінохроніки створив біографічний фільм «Серце віддаю дітям». На цих документальних кадрах спогадами про В. Сухомлинського діляться дружина, друзі та колеги по роботі. У наступному році на півдні зафіксували масштабне відзначення 60-річчя відомого педагога. У фондах архіву є кінодокумент щодо відвідання учасниками Всесоюзної науково-практичної конференції «Сухомлинський і актуальні проблеми сучасної школи» меморіального музею у Павлиській загальноосвітній школі (репортаж «Сухомлинському – 60», 1978 р.) [17, с. 235; 18, с. 147, 283, 402; 19, с. 146, 307].

З появою у 1960 році місцевого телебачення до процесу кінознімання на території Кіровоградської області долучається комітет по телебаченню і радіомовленню обласного виконавчого комітету. Пізніше цю необхідну справу продовжила Кіровоградська обласна державна телерадіокомпанія (КОДТРК). До речі, в історичних кінокадрах збереглися й наочні докази існування аматорської телестудії, яка була прообразом професійного телебачення та його попередником. У «кінооко» техніки потрапили телевізійна вишка, пульт керування та оператор за роботою аматорської телестудії заводу «Червона зірка» (1959 р.) [17, с. 133; 29, с. 262]. Але повернімось до кінозйомки.

Здобуток вищезазначених організацій – 250 кінодокументів, які збері-

гаються в Державному архіві Кіровоградської області (ДАКО). Кіносюжети, репортажі, телефільми висвітлюють будівництво, освіту, транспорт, промисловість, культуру, важливі і знакові події суспільно-політичного життя нашого краю та його працюючих людей. Враховуючи фіксацію події як історичного факту, найбільш цінними та інформативними, в якості першоджерела, є репортажні зйомки.

Зокрема, пуск тролейбусної лінії в Кіровограді (1967), відкриття дитячої міської стоматологічної поліклініки (1967), музею письменника І. Микитенка в с. Рівне Новоукраїнського району (1967), нагородження танцювального колективу «Ятрань» золотою медаллю IX всесвітнього фестивалю молоді (1968), відкриття пам'ятника М.Л. Кропивницькому в Кіровограді (1969), Кіровоградського музичного училища (1971), нової міської автотелефонної станції (1972), аеропорту та аеровокзалу в Кіровограді (1974), вручення заводу сільськогосподарських машин «Червона Зірка» ордену Жовтневої Революції (1974), відкриття Кіровоградської ДЮСШ (1975), виставки творів живопису Кіровоградської обласної картинної галереї (1976), сільської музичної школи в с. Богданівка Знам'янського району, (1977), урочиста зустріч випускників 1935 року загальноосвітньої школи №14 в Кіровограді (1977), відкриття шахти Новомиргородська, (1980), пам'ятника Т. Г. Шевченку (1982) і школи №20 (1986) у Кіровограді, художньої виставки П.П. Оссовського (1986) та обласної виставки документальної і художньої фотографії (1987).

У кіносюжетах ми бачимо відзначення пам'ятних та ювілейних подій, таких як 24-а річниця звільнення Знам'янки від німецьких окупантів (1967), 100-річчя заснування м. Помічна (1968), 25-річчя визволення Олександрії від нацистів (1968), 50 років з дня Канізького повстання (1968), 25-річчя очищення Маловисківського району від німецько-фашистських військ (1969), Кіровоградському заводу сільгосптехніки – 100 років (1974), 50-річчя Кіровоградського педагогічного інституту (1980) та інші. До 30-річчя звільнення від нацистів Кіровограда, Долинської, Малої Виски та Злинки, у 1974 році було відзнято 4 окремих сюжети. А от вже до 40-річчя створено лише два – про вигнання німецьких загарбників з райцентру Петрове (1983) та Кіровограда (1984). 18 квітня 1985 року оператори задокументували приїзд в Кіровоград і Знам'янку маршала авіації, тричі Героя Радянського Союзу, прославленого військового льотчика Івана Микитовича Кожедуба (всього 3 сюжети).

З біографічних кіноматеріалів, слід відмітити про наших земляків – підпільника і розвідника, одного з прототипів легендарного «Майора Вихора» О.Т. Шаповалова, учасника руху Опору в Чехословаччині, Героя Радянського Союзу О.С. Єгорова, новатора сільськогосподарського виробництва О.В. Гіталова, революціонера-народника С.М. Степняка-Кравчинського,

льотчицю періоду німецько-радянської війни А. Ф. Худякову, космонавта Л. І. Попова, українського діяча в галузі сільського господарства Л. Й. Шліффера, театрального режисера, актора театру і кіно Г. П. Юри, композитора, піаніста Кароля Шимановського, учасника війни в Афганістані В. І. Гринчака, письменника і військового журналіста Ю. І. Яновського [22].

У ДАКО, на відміну від архіву ЦДКФФА імені Г. С. Пшеничного, зберігаються кінодокументи зі своєрідним тематичним спрямуванням. Їх можна виокремити в групу нових радянських обрядів, які досить суб'єктивні за своїм змістом. Для того часу характерні вручення червоних прапорів міністерств за працю, свята серпа і молота, першотравневі привітання та демонстрації, репортажі про дострокові виконання п'ятирічки та успіхи соціалістичних зобов'язань, святкування 50-річчя радянської влади, річниці ВЛКСМ, ювілейні суботники, проводи комсомольців на будівництво Байкало-Амурської магістралі (БАМ), збори з нагоди червоної суботи, вручення пам'ятних вимпелів комбайнерам, сюжети про ударників комуністичної праці з автотранспортних підприємств (АТП), свята сільських хліборобів, пленуми обкомів, зльоти піонерських дружин, комсомольські конференції, рапорти про кращі бригади заводів та високі трудові темпи.

Суттєвим масивом документального кіно є спадщина самодіяльних кіностудій, які працювали у 1980-х роках при закладах культури, підприємствах, установах та колективних господарствах. Серед кілометрів відзнятої ними плівки знайдуться доволі цікаві фільми, які можна зарахувати до кінодокументів.

Кіностудія з промовистою назвою «Пам'ять» діяла на території Добровеличківського району. Її було засновано у 1981 році з ініціативи заслуженого вчителя УРСР, першого директора районного краєзнавчого музею В. Я. Ноги (1918–2002). Колектив аматорів та професіоналів «Пам'яті» працював у творчому тандемі з краєзнавцями, тому майже кожна експерсія завершувалась переглядом фільму. Останніх у доробку кіностудії близько 150. Всі вони про історичні події, відомих земляків та вшанування їх пам'яті, творчість, краєзнавство, діяльність товариств, свята, охорону природи. Крім того, майже щорічно фіксувались районні урочистості з нагоди дня Перемоги та дня визволення Добровеличківки (17 березня 1944 року) від німецько-фашистських загарбників [13; 33].

Фільми знімали у форматі «німого кіно», тобто створювали образотворчі кінодокументи, які мали кольорове або чорно-біле забарвлення. Як звуковий супровід до них записували на магнітну стрічку дикторський текст, що відтворювався на магнітофоні одночасно (синхронно) з демонстрацією кінофільму на екрані. Переглядали відвідувачі такі кінострічки, як «Наш край», «Проводи зими у райцентрі», «Історія Беркута» (про

відважного льотчика-аса, Героя Радянського Союзу Петра Семеновича Шемендюка), «Відвідайте музей», «Липнязькі самоцвіти» (про художню самодіяльність села Липняжка), «Річка Добра», «Радість життя» (про донорство крові), «За безпеку руху» (про роботу товариства автомотолюбителів району), «Ревуцьке і околиці», «Долина смерті» (про знищення у 1942 році євреїв біля с. Мар'ївка та встановлення на цьому місці пам'ятного знаку), «Іменем Героя» (про Олександра Степановича Терлецького, начальника прикордонної застави та командира Балаклавського партизанського загону, що діяв у роки німецько-радянської війни в окупованому Криму), «Щасливе дитинство» (про організацію навчально-виховної роботи в дитячих садках) та багато інших.

За фільм «Іменем Героя», кіностудія у 1984 році отримала приз обласного військомату та диплом газети «Красная Звезда» Міністерства оборони СРСР, а в 1985 році – грамоту Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. У тому ж році «Пам'ять» нагороджена Почесною грамотою управління культури за кращу роботу по організації навчально-виховної та творчої роботи в Кіровоградській області [13; 33; 38; 37].

Кіностудія «Пам'ять» презентувала свої кінострічки на всесоюзному огляді любительських фільмів на антиалкогольну тематику у Світловодську (1986 р.), республіканських оглядах Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК) в Сумах (1981 р.), Чернігові (1982 р.), Світловодську (1983 р.), була учасником обласних заходів присвячених аматорському кіно. Зокрема, XIII обласного огляду любительських фільмів (1983 р., Світловодськ), XVI обласного огляду-конкурсу аматорських фільмів у Кіровограді (1986 р.), XVIII обласного конкурсу любительських фільмів у Новоархангельську (1988 р.) під гаслом: «За науково – технічний прогресс», фестивалі документальних фільмів приуроченого 50-річчю утворення Кіровоградської області (1989 р., Кіровоград), XIX обласного огляду-конкурсу аматорських фільмів у 1989 році під девізом «Спадщина», присвяченого 175-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка та 235-й річниці заснування міста Кіровограда (1989 р., Кіровоград) [38; 37; 34; 2; 11; 35; 5; 4; 36; 3].

Працювали в області й інші кіностудії в галузі кіновиробництва, що створювалися ентузіастами-аматорами і були для них чимось на зразок захоплення моделюванням або занять планеризмом. Це любительські кіностудії: «Сигнал» Знам'янського палацу культури залізничників, «VITA» дитячої обласної лікарні, «Ритм» Олександрівської міської станції юних техніків, «Нікель» будинку культури Побузького нікелевого заводу, «Політ» Кіровоградського авіазагону, «Долина» Долинської ЦРЛ, «Юність» Уляновської районної станції юних техніків, «Спектр» Знам'янської ЗШ №3 «Промінь» колгоспу «Росія» Уляновського району, «Чайка»

Кіровоградської обласної станції юних техніків, «Колос» колгоспу імені Ілліча Гайворонського району, «Орбіта» Будинку культури і техніки енергобудівників, «Піонер» Новоархангельського районного будинку піонерів, «Кристал» Сальковського цукрового комбінату, «Фотон» Олександрійської СПТУ № 1, «Зв'язківець» Кіровоградського обласного виробничо-військово-технічного управління зв'язку, Олександрійського електромеханічного заводу, «Пролісок» Устинівського районного будинку піонерів, «Надія» Знам'янської станції юних техніків, «Сигнал» Знам'янського СПТУ №12, «Вітер» Комишуватської ЗШ Новоукраїнського р-ну, «Славута» колгоспу «Шлях Леніна» Онуфріївського району, «Орбіта» будинку культури і техніки промислового об'єднання «Дніпроенергобудпром», «Прибужжя» Гайворонського міжшкільного навчально-виробничого комбінату (МНВК).

Разом з ними говорили мовою кіно народні самодіяльні кіностудії: «Данко» Кіровоградського заводу «Гідросила», «Обрій» Кіровоградського обласного клубу-лабораторії кінолюбителів, «Інгул» Кіровоградського ремонтно-механічного заводу, «Нива» Злинського сільського будинку культури у Маловисківському районі, «Енергія» Кіровоградського інституту сільськогосподарського машинобудування (КІСМ), «Зірка» промислового об'єднання «Червона Зірка», «Інгулець» Єлизаветградківського сільського будинку культури в Олександрівському районі, «Символ» Ульяновського цукрового комбінату, «Кристал» заводу чистих металів у Світловодську, «Полум'я» Кіровоградського заводу радіодеталей, «Ятрань» промислового об'єднання «Друкмаш» [35; 36].

Безумовно, цей перелік кіновиробничих студій не є повним. Поки що не встановлено й загальну кількість документальної кіноспадщини про минувшину нашого краю. Порахувати її проблемне завдання: невідомо скільки відзнятого матеріалу збережено в музеях, архівах, бібліотеках та приватних колекціях.

В основному фонді Кіровоградського обласного краєзнавчого музею (КОКМ) зберігаються кінодокументи та фономатеріали – звукозаписи на різних носіях (магнітна стрічка, грамплатівка, диск тощо), які об'єднані в одну інвентарну групу – Кіно-фоно матеріали [43]. На жаль, стрімкий розвиток науки і техніки та пострадянські реалії залишили їх в запасниках історії. Про долю аудіовізуальної спадщини можна багато писати, говорити, дискутувати, але це тема окремої розмови чи статті. Потрібно просто визнати, що проблема збереження старих кіноплівок існує. Однак є шанс врятувати частину нашої історії для нащадків. Як же це зробити?

– Після визначення цінності та автентичності кінодокументів як історичних джерел – провести оцифрування та за необхідності синхронізацію зі звуком. Цей варіант знадобиться для образотворчих стрічок що мають

додаток – фонодокумент (дикторський текст, супровід, коментар), у якому розповідається про ті ж самі явища і події, що відображаються на плівці. Наданням таких послуг з 2009 року займається підприємство, яке виготовляє кінопродукцію усіх рівнів складності – це кіностудія імені О. Довженка у Києві [10; 31].

– Застосування кінохроніки у виробництві художнього фільму, сюжет якого заснований на реальних подіях. Такі речі втілюють у життя режисери Мікель Манзоліні і Федеріко Феронне, які побували з візитом у Кропивницькому. Вони розповіли журналістам про зйомки кінофільму *Il Varco* («Розлом»), в якому йдеться про участь військових з Італії у німецько-радянській війні (1941–1945). У цій кінострічці творча група планує монтаж державних і приватних записів, які були відзняті на території нашого краю в 40-х рр. минулого століття [42].

– Використання кіноматеріалів у створенні документального фільму про визначну подію, видатну особу (біографістика) або навіть цілу історичну епоху. Наприклад, науково-пізнавальні цикли «Хроніка надій та ілюзій. Дзеркало історії» (2002 р., 84 серії, кінокомпанія «Телекон») та «1941. Заборонена правда» (2013 р., 5 серій, режисер І. Кобрин) повністю складаються з документальної кіноперіодики.

Однією з найпоширеніших форм використання кінодокумента, що при цьому не применшує його значення як історичного джерела, є ілюстрація [26, с. 41]. Передусім, за критерієм достовірності інформації та чіткості зображення, відбираються окремі документальні кадрики. На їх основі виготовляються фотографії, які доцільно застосовувати при побудові експозиції в краєзнавчому музеї.

– Аналогічно, підготовка мультимедійних презентацій з метою демонстрації на лекціях і заходах в музеях, бібліотеках, навчальних закладах.

– Як ілюстрація до книги, альбому, буклету, проспекту, туристичного путівника та інших видань. Потрібно зауважити, що практика використання деяких частин кінодокумента в науковій та публіцистичній літературі стає дедалі популярнішою.

– Створення з фотокадрів тематичних виставок на банерах чи стендах. У цьому напрямі активно працює колектив Українського інституту національної пам'яті (УІНП).

Все вищеперераховане можна і треба використовувати у навчально-виховній роботі освітніх установ, а також науковій, фондовій, культурно-просвітницькій діяльності музеїв і бібліотек.

Що ж до збереження культурного надбання на плівковому носії, то, на мою думку, це реальне завдання. Його виконання можливе спільними зусиллями істориків, архівістів, краєзнавців та зацікавлених людей. Але саме головне – для оцифрування кінодокументів необхідні кошти й бажан-

но по загальнодержавній програмі фінансування, а не тільки в поодиноких випадках на вимогу користувачів або замовлення спонсорів.

Отже, розглянувши, документальне кіно з історії Кіровоградщини, основні етапи його розвитку, можна зробити такий висновок. Документальна кінозйомка на території нашого краю розпочалася в 1912 році завдяки місцевим кінотеатрам. Відтоді й до кінця 1980-х років реальну дійсність фіксували оператори спеціалізованих організацій та профільних установ, а також учасники аматорських кіностудій. За цей період було відзнято велику кількість документальних кінохронік, фільмів, спецвипусків, репортажів, сюжетів на різноманітну тематику. Найбільше їх зберігається в архівах, меншою мірою – у музеях. Всі різновиди документалістики, що були створені протягом тривалого часу, отримали назву кінодокументи від кінематографічного способу документування на плівковому носії. Однак, не кожен кінодокумент є першоджерелом об'єктивної інформації.

Кіновиробництво на теренах краю пов'язане з роботою самодіяльних кіностудій – любительських і народних, які займалися зйомкою документальних фільмів, обробкою матеріалу, виготовленням кінострічок та їх показом. Самодіяльні кіностудії були поширеним явищем на території Кіровоградської області у 1980-х роках. Загалом усі кінофільми, вироблені аматорами й професіоналами, поділяються на образотворчі («німі») та аудіовізуальні (зі звуком), і складаються з кадрів та фонограм, які закріплені на матеріальному носії – целулоїдній плівці. Проте, за великим рахунком, для дослідника головним є не специфічна речовина, на якій записана інформація, а цінне першоджерело у вигляді хронікально-документальних кадрів на кінострічці. Завдання джерелознавців виокремити справжні кінодокументи від заангажованої кінопродукції та знайти в записаних сховищах важливі свідчення минувшини.

Звісно, кінодокументи не мають характеристик письмових джерел і тому, показуючи в усіх деталях форму конкретного об'єкта або явища, вони не завжди допоможуть встановити причинно-наслідкові зв'язки в історичному процесі. Але в цій статті зроблено наголос не на критиці кінодокумента, а на його потенційних можливостях. Історія – доволі суб'єктивна наука, як і джерела її вивчення – усні, речові та навіть писемні. Щоб скласти цілісну картину подій необхідно опрацьовувати дедалі більше інформації, взявши на «озброєння» інші спеціальні історичні дисципліни (СІД). Кінодокументознавство має міждисциплінарні зв'язки з архівознавством, біографістикою, музеєзнавством, історичною географією, уніформістикою, пам'яткознавством, які в свою чергу, теж сприяють вивченню та популяризації історії. Використання ж наочних кінодокументів є перспективним, насамперед, для краєзнавства. Чимало документальних фільмів, репортажів, кінохронік розширює можливості наукових досліджень у цьому напрямі.

За доби незалежності України зйомка реальності та виробництво документалістики не припинились. У 1990-х роках в нашому житті з'являється відеозапис та комп'ютери, а з настанням ХХІ століття документальне кіно переходить у цифровий формат знімання та кіновиробництва («Невідома Україна» (1996 р.), «Собор на крові» (2006 р.), «Рівень секретності 18» (2011 р.) та інші документальні цикли.

У 2005 році Генеральна Асамблея ООН встановила Всесвітній день аудіовізуальної спадщини, який відзначається щорічно 27 жовтня. Таке рішення було прийнято з метою привернення уваги громадськості до необхідності збереження кінодокументів для людства та підвищення статусу всієї аудіовізуальної спадщини в рамках загального культурного надбання.

Сьогодні в Україні, у другу суботу вересня, прискіпливими кінокритиками та вдячними глядачами відзначається свято – День українського кіно. Одна з нагород Національної кінопремії «Золота дзига» (з 2017 р.) присуджується у номінації за найкращий документальний фільм вітчизняного виробництва. У 2018 році нею, але в іншій номінації, було нагороджено режисера Ахтема Сеїтаблаєва за кінострічку «Кіборги», яку відзнято на основі реальних подій про оборону Донецького аеропорту від окупантів і терористів. Буквально за декілька останніх років в кінопрокат вийшли українські фільми на історично-біографічну тематику: «Крути 1918», «Іловайськ», «Таємний щоденник Симона Петлюри», «Заборонений».

Все вищезазначене свідчить про стрімкий розвиток кінематографу в нашій країні та зростання ролі документального кіно в житті українського суспільства. Але кінематограф все ще зберігає нерозкриті сторінки історії і тому чекає своїх дослідників.

Використані джерела та література:

1. 100 років боротьби – Українська революція 1917 – 1921. / В. Вятрович, Я. Файзулін, В. Яременко, М. Майоров, В. Огієнко, А. Хромов. – К., 2017. – 44 с.
2. Афіша «XIII областной смотр – конкурс любительских фильмов». 16 – 18 декабря 1983 года, г. Светловодск. – ДРКМ: Фонди.
3. Афіша «XIX обласний огляд-конкурс аматорських фільмів під девізом «Спадщина», присвячений 235-річчю заснування міста Кіровограда і 175-річчю з дня народження Т.Г. Шевченка. 22 – 24 вересня 1989 р. – ДРКМ: фонди.
4. Афіша «XVIII областной конкурс любительских фильмов под девизом «За научно-технический прогресс». 15 – 18 сентября 1988 г. – ДРКМ: Фонди.
5. Афіша «Всесоюзный смотр любительских фильмов антиалкогольной тематики» 20 – 26 октября 1986 г., г. Светловодск. – ДРКМ: Фонди.
6. Бабишкін О.К. Кіноспадщина Юрія Яновського. – К.: «Мистецтво», 1987. – 144 с.
7. Безклубенко С. Українське кіно Начерк історії. – К., 2004. – 192 с.
8. Величко С.П. Царенко О.М. Практикум з технічних засобів навчання: Навчаль-

- ний посібник для студентів педагогічних вищих закладів освіти. – Кіровоград: РВГ ІЦ КДПУ ім. В.Винниченка, 1999. – 120 с.
9. Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2007. – 528 с.
 10. Ємельянова Т.О. Актуалізація аудіовізуальної спадщини засобами інформаційно-комунікаційних технологій (стандарти та практики) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_3_2017/AU-3-4_2017_81s-94s.pdf
 11. Запрошення на участь В.Я. Ноги у перегляді конкурсної програми любительських кінофільмів про пам'ятки історії та культури 21 березня 1983 року (Оргкомітет Республіканського огляду) м. Світловодськ. – ДРКМ: Фонди.
 12. Історія міст і сіл УРСР. Кіровоградська область. – К., 1972. – 816 с.
 13. Кировоградский областной совет профессиональных союзов, областной клуб-лаборатория кинолюбителей. М.Р. Улановский «Оправдывая свое имя...». Из опыта работы любительской киностудии «Память» Профсоюзного комитета колхоза имени XXII съезда КПСС Добровеличковского района, (Кіровоград Облполиграфиздат 1988 г.). – Добровеличківський районний краєзнавчий музей (далі – ДРКМ): Фонди.
 14. КІНОЛІТОПИС. Анований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіносюжетів (1896 – 1939) / Упорядн. Н. Слончак. Державний комітет архівів України; Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С. Пшеничного. – К., 2009. – 239 с. – (Архівні зібрання України. Спеціальні довідники).
 15. КІНОЛІТОПИС. Анований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіносюжетів (1939 – 1945): Україна і Друга світова війна / Упорядн. Т. Ємельянова. Державний комітет архівів України; Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С. Пшеничного. – К., 2005. – 188 с. – (Архівні зібрання України. Спеціальні довідники).
 16. КІНОЛІТОПИС. Анований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіносюжетів (червень 1945 – 1955) / За ред. Н.М. Слончак; Упорядн. О.І. Селіфонов, Н.М. Слончак, Н.О. Топішко. Державний комітет архівів України; Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С. Пшеничного. – К., 2002. – 484 с. – (Архівні зібрання України. Спеціальні довідники).
 17. КІНОЛІТОПИС. Анований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіно- і телесюжетів (1956 – 1965) / За ред. Н.М. Слончак, В.С. Шульги; Упорядн.: Л.Б. Пількевич, О.І. Селіфонов, Н.М. Слончак, Н.О. Топішко, В.С. Шульга, Л.Ф. Ятченко. Державний комітет архівів України; Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С. Пшеничного. – К., 2003. – 632 с. – (Архівні зібрання України. Спеціальні довідники).
 18. КІНОЛІТОПИС. Анований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіно- і телесюжетів (1966 – 1975) / Упорядн.: О. Дорошенко, І. Закринична, Т. Ємельянова, С. Матющенко, В. Олефіренко, Л. Пількевич, О. Селіфонов, О. Штиволока, В. Шульга, Л. Ятченко. Державний комітет архівів України; Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С. Пшеничного. – К., 2010. – 928 с. – (Архівні зібрання України. Спеціальні довідники).
 19. КІНОЛІТОПИС. Анований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіно- і телесюжетів (1976 – 1985) / Упорядн.: І.М. Закринична, Т.О. Ємельянова, Л.Г. Касян, Н.М. Климович, Л.В. Любарська, Т.О. Макарова, С.П. Матющенко,

- Н.О. Топішко. Державний комітет архівів України; Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного. – К., 2015. – 1239 с. – (Архівні зібрання України. Спеціальні довідники).
20. Кінохроніка «Кіровоград наш!» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=nxDX-KAgeXc>
21. Кіровоградщина. Історія рідного краю [Текст]: навч. посіб.: [для загальноосвіт. навч. закл. Кіровоград. обл.]; / за ред.: І.А. Козир. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. – 304с.
22. Книга обліку надходжень кінодокументів № 05-29. Державний архів Кіровоградської області.
23. Кочкина А.А. К вопросу о методике исследования художественного кино как исторического источника [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://core.ac.uk/download/pdf/81559261.pdf>
24. Ларьков Н.С. Документоведение.: Учебное пособие. Часть 1. – М., 2006. – 73 с.
26. Магидов В.М. Зримая память истории. – М., 1984. – 146 с.
27. Маркітан Л.П. Інформаційний потенціал кінофотовідеодокументів як історичного джерела // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 34 – 49.
29. Маркітан Л.П. Роль кінофотодокументів у поширенні історичних знань // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірник наукових праць та спогадів. – 1999. – № 3. – С. 156 – 168.
30. Миславский В.Н. Кино в Украине. 1896 – 1921. Факты. Фильмы. Имена. – Х., «Торсинг» 2005. – 576 с.
31. Місто і люди. Єлисаветград – Кіровоград, 1754 – 2014. – Кіровоград: «Імекс-ЛТД», 2004. – 304 с.
32. Наказ Міністерства культури і туризму України № 22 від 03.04. 2007 р. «Про затвердження Інструкції з обліку документів, що знаходяться в бібліотечних фондах». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0530-07>
33. Офіційний сайт кіностудії імені О. Довженка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dovzhenkofilm.com.ua/oczifrovuvannya%D1%96deomater%D1%96al%D1%96v>
34. Палеха Ю.І. Загальне документознавство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://textbook.com.ua/dokumentoznavstvo/1473445811/s-33?page=1>
35. План учебно-воспитательной и творческой работы любительской киностудии «Память» колхоза им. XXII съезда КПСС Добровеличковского района на 1984 год. – ДРКМ: Фонди.
36. Приглашение на имя Василия Яковлевича Ноги для просмотра любительских кинофильмов, посвященного 1500-летия основания города Киева. 11 мая 1982 года г.Чернигов. – ДРКМ: Фонди.
37. Приглашение-програма «XVI областной смотр-конкурс любительских фильмов 10 – 12 октября 1986 г.», г. Кіровоград: Маловисковская типография. – ДРКМ: Фонди.
38. Приглашение-програма «Фестиваль любительских фильмов, посвященный 50-летию образования Кировоградской области 12 – 15 января 1989 года», г. Кіровоград. – ДРКМ: Фонди.

39. Програма республіканського конкурсу любительських кінофільмів про пам'ятки історії та культури м. Світловодськ Кіровоградської області 21 – 25 березня 1983 року. Українське Товариство Охорони Пам'яток Історії та Культури. – ДРКМ: Фонди.
40. Програма республіканського огляду любительських кінофільмів про пам'ятки історії та культури 12-16 жовтня 1981 року м. Суми. Українське Товариство Охорони Пам'яток Історії та Культури. – ДРКМ: Фонди.
41. Симоненко Л.О. Кинодокументы краеведческой тематики как исторические источники для научного исследования [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fki.lgaki.info/2017/04/page/2/>
42. Суворова О.В. Кинодокументы как исторический источник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://elib.sfu-kras.ru/handle/2311/11470>
43. Тархов С., Козлов К., Оландер А. Електротранспорт України: Енциклопедичний путівник. – К., 2010. – 928 с.
44. Трубачев А. Кино и немцы, то есть итальянцы // Украина-Центр. – 2018. – 3 мая.
45. Фондове зібрання Кіровоградського обласного краєзнавчого музею [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kokm.kr.ua/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=29&Itemid=154&lang=ua
46. Шепель Ф.О. Ніхто не хотів помирати, або Репресований Єлисавет – Зіновєвськ – Кірове – Кіровоград. – Кіровоград, 2014. – 390 с.
47. Шимон О. Сторінки з історії кіно на Україні. – К.: «Мистецтво», 1964. – 150 с.
48. Яровенко Т. Сторіччя кінематографічної історії краю // Народне слово. – 2012. – 5 квітня.

Марина Лапіна*

м. Кропивницький

ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ТРАДИЦІЙНОГО МУЗИЧНОГО ФОЛЬКЛОРУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ТА СУМІЖНИХ ОБЛАСТЕЙ ФОЛЬКЛОРИСТИЧНИМИ ГУРТАМИ «ГІЛКА», «ДИКЕ ПОЛЕ», «ГУЛЯЙГОРОД», «МЛИНОЧОК», «VIRTUAL VILLAGE ENSEMBLE»

У статті розкривається популяризація традиційного музичного фольклору Кіровоградської та суміжних областей фольклористичними

* Лапіна Марина, провідний науковий співробітник КЗ «Кропивницький музей музичної культури ім. Кароля Шимановського, Полячок О.І., директор КЗ «Кропивницький музей музичної культури ім. Кароля Шимановського.

гуртами «Гілка», «Дике поле», «Гуляйгород», «Млиночок», «Virtual village ensemble».

Ключові слова: музичний фольклор, пісні, традиції, фольклорні експедиції, фольклористичні гурти.

The article reveals the popularization of traditional musical folklore of Kirovohrad and adjacent regions by folk groups "Branch", "Wild Field", "Gulyaygorod", "Mlynchok", "Virtual village ensemble".

Keywords: musical folklore, songs, traditions, folklore expeditions, folklore groups.

Рідний край, українська земля – священна земля наших предків, дідів і прадідів. Вони залишили нам у спадщину неоціненний скарб – народну творчість. Ми повинні зберегти для майбутніх поколінь цей скарб, адже знання культурних здобутків минулих століть є однією з головних умов існування нації.

Відомо, що етномузична культура як загальнонаціональне явище утворюється сукупністю багатьох самобутніх регіональних та локальних традицій, кожна з яких потребує всебічного дослідження й висвітлення. Перші публікації музичного фольклору краю належать основоположнику національної композиторської школи Миколі Лисенку, а також нашим землякам Андрію Конощенку (справж. прізвище – Грабенко) з с. Обознівки (нині Кіровоградського р-ну) та Олександрові Волошину (псевдоніми – Олександр Хведорович, Журба) з Бобринця [12]. 19 пісень із села Кардашева (нині – Миколаївка) поблизу хутора «Надія» та ще чимало пісень від корифеїв українського театру М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, М. Садовського, П. Саксаганського та ін. записала Софія Віталіївна Тобілевич. [9] У 1979–1984 роках близько 400 пісень записав на магнітофонну плівку олександрієць Григорій Павлович Шевчук, однак збереглися лише його нотації пісень, а фонограми було втрачено. [13]

Початок системному збиранню, дослідженню й популяризації фольклору нашого краю поклали фольклорні експедиції Київської консерваторії 1987 і 1988 рр. під керівництвом відомої фольклористки О. І. Мурзиної, під час яких було зібрано понад 600 одиниць музично-етнографічної інформації з 7 населених пунктів Олександрівського та Голованівського районів. [13] В експедиціях О. Мурзиної брала участь студентка Ніна Керімова, яка у 1988 році по закінченні Київської консерваторії приїхала працювати до Кіровограда. У 1988–1996 рр. вона згуртувала навколо себе студентів Кіровоградського державного педагогічного інституту ім. О. С. Пушкіна і Кіровоградського музичного училища, з якими здійснила десятки фольклорних експедицій і створила фольклористичний ансамбль «Гілка» (визначення «фольклористичний» використовується для міських колективів, які виконують традиційний сільський репертуар).

Назва колективу підкреслювала зв'язок із першим і досі найавторитетнішим фольклористичним гуртом «Древо», створеним у 1979 р. на базі Київської консерваторії, в якому сама Ніна Володимирівна співала у студентські роки. Подібно до київського «Древа» кіровоградська «Гілка» виконувала пісенний матеріал у традиційній, так званій автентичній манері багатоголосого співу (без жодних обробок першоджерела чи його «покращень» для нібито більшої ефектності). Перші виступи «Гілки» відбувалися в Кіровограді, Києві, Харкові та ін.

У 1991 році до «Гілки» приєднуються відомі нині фольклористи Наталія та Олександр Терещенки, а на той час – студенти С.-Петербурзької консерваторії (заочно). Невдовзі «Гілка» здобула визнання як один з кращих українських колективів, що виконують фольклор в автентичній манері. Її запрошують на виступи до Польщі, Росії, Великобританії та Бельгії, а окремих учасників – до Чехії та Німеччини. Як свідчив науковий співробітник музею музичної культури ім. К. Шимановського Олександр Терещенко, в Європі на архаїчну музику був попит.

Серед важливих здобутків колективу – дві аудіокасети «Гілка. Нілка. Пісні українських степів», записані й видані у Варшаві в 1994–1996 рр. (всього 38 пісень). Друга касета видана також у версії компакт-диску (видавець касет і диску Koka Records, Польща, Варшава, 1996). Таким чином «Гілка» стала першим українським фольклористичним ансамблем, що випустив власний компакт-диск. За словами О. Терещенка, «на ній стародавні пісні співаємо ми – молоді музиканти, намагаючись якнайточніше наслідувати отой стародавній спосіб, оту манеру». У записах касет взяли участь Олександр Терещенко, Наталя Терещенко, Ніна Керімова, Олена Чеканова, Андрій Гусев. [2, 3] Крім записів «Гілки» Н. Керімовій вдається видати ще дві касети: «Musiques Traditionnelles d'Ukraine» з записами фольклорних гуртів із сіл Нова Прага Олександрійського і Кам'януватка Новомиргородського районів (1993, Бельгія) та «Вітер Степовий. Українські Пісні Вольниці Запорозької» із записами фольклорних гуртів із сіл Розумівка Олександрівського та Липняжка Добровеличківського районів (1997, видавці – М. Хай, Українська Експериментальна Лабораторія Фольклору). Дві пісні у виконанні «Гілки» увійшли до компакт-диску «Київська Русь. Український автентичний фольклор» (2002). [7]

У кінці 1990-х рр. у зв'язку з від'їздом Н. Керімової на постійне проживання до Німеччини гурт «Гілка» припинив своє існування, а О. і Н. Терещенки створили гурт «Дике Поле». В 2004 та 2005 рр. колектив виступив на міжнародних фестивалях етномузики «Країна Мрій» та «Київська Русь» (Київ), у грудні 2005 р. на фестивалі «Ростоки» (Івано-Франківськ). У подальшому гурт виступав нечасто (на фестивалях «Перекопиполе» у Кіровограді, 2011, «Батьків Хутір», с. Соколівське під Кіровоградом,

2013 та ін.). У 2005 р. декілька пісень у виконанні гурту «Дике Поле» (дуету О. і Н. Терещенків) увійшло до компакт-дису «Зберімося, роде... (ч. 2)» [6], а 2010 р. вийшов монографічний компакт-диск під назвою «Дике Поле»: Довгі пісні Передстепового Правобережжя». [5] Сьогодні «Дике Поле» – це, як вважають його засновники, неформальне культурно-мистецьке об'єднання, творча майстерня і велике коло друзів, до якого входять колишні учасники колективів, які займалися вивченням і виконанням традиційної народної музики Центральної України і пройшли школу Терещенків, а нині мешкають у різних містах і країнах.

Із січня 1995 р. Олександр Терещенко став науковим співробітником музею ім. Кароля Шимановського, а його дружина Наталія Терещенко започаткувала студентський фольклорний ансамбль у Кіровоградському музичному училищі. Водночас подружжя вело інтенсивну збирацьку роботу. Найкращі матеріали було видано за допомоги Обласного Центру народної творчості та Міністерства культури України в якості компакт-дисків: «Пісні Східного Поділля. Традиції села Кидрасівки» (2001, Росток Рекордс), «Музичний фольклор Кіровоградської області в документальних записах 2004 року» (Росток Рекордс).

Низка експедицій до села Підлісного – одна з найбільших збиральницьких вдач, бо пощастило натрапити на людину, яка змогла сама переповісти й переспівати практично усю місцеву фольклорну традицію. Це була Марія Федорівна Кузьменко, якій було під 90 років і вона пам'ятала давній фольклорний пласт. Результатом спілкування з нею стали компакт-диск «Ліричні пісні Марії Лук'янівни Стеценко» (2005, Росток Рекордс) та книжка-збірка «Історія та звичаї села Хведварь у розповідях і піснях Марії Кузьменко» (2012). Перші ж свої фольклористичні збірки О. і Н. Терещенки опублікували ще в другій половині 1990-х. Це були «Стародавні пісні Степової України та Східного Поділля» та «Пісенна традиція села Тимошівки» (Кам'янського району Черкаської області, батьківщина Кароля Шимановського).

З часом фольклорні експедиції стали набагато рідшими, як свідчить О. Терещенко: «Настав етап осмислення. Як сказав колись Бела Барток, фольклорист повинен встигнути три речі: записати, осмислити й опублікувати». Тож, починаючи з другої половини 2000-х років О. Терещенко зосередився на науковій роботі: створив сайт «Фольклор Кіровоградщини», написав низку статей, почав роботу над працями, які видано у 2011–2019 рр.: «Великоднє христування з Підлісного», «Слідами мандрівних музикантів», «Традиційні ліричні пісні та балади з Центральної України», «Веснянки Передстепового Правобережжя», «Чумацькі пісні Передстепового Правобережжя». Дуєт «Дике Поле», який загалом скоротив свою концертну діяльність до мінімуму, взяв активну участь у презентаціях

в Кропивницькому останньої збірки, виданої за допомоги Українського культурного фонду (2019).

Наступним фольклористичним гуртом, який став виконувати в автентичній манері пісні, а згодом і інструментальну музику Кіровоградської та сусідніх областей став широко відомий «Гуляйгород». Датою створення цього колективу вважається 2002 р., але його витоки сягають 1999 року. Саме тоді студенти – учасники фольклорного ансамблю Кіровоградського музичного училища Анастасія Філатова, Ірина Барамба, Олександр Вовк, Олена Поповкіна, а також Сергій Постольников сформували колектив під назвою «Дикий карапет». Майже відразу йому було дано ще одну назву – «Златопіль» (у зв'язку з залученням до заключного концерту майстрів мистецтв Кіровоградської області в Палаці культури «Україна» у Києві, 1999). Згодом, будучи студентами київських вишів (Національної Академії України ім. П. І. Чайковського, Київського Державного Університету культури) А. Філатова, І. Барамба, О. Вовк та С. Постольников перетворили гурт на «Гуляйгород» (до колективу долучилися також учасники з інших регіонів). [4] Керівником гурту став Сергій Постольников, який короткий час (2001 р.) був науковим співробітником музею музичної культури ім. К. Шимановського.

Учасники гурту займаються записом і дослідженням традиційного фольклору, але не лише Кіровоградщини і суміжних районів сусідніх областей, а й більш віддалених місцевостей Черкащини, Полтавщини і навіть Кубані (проект «Чорноморці» за участю чоловічої частини гурту, 2014). На відміну від «Гілки» та «Дикого Поля» в репертуарі гурту є традиційна інструментальна музика. У супроводі «троїстої музики», до складу якої входять дві скрипки, басоля й бубон, учасники гурту проводять майстер-класи традиційних українських танців, таких як «Гопак», «Орлиця», «Гречаники», «Баламут», «Молодичка». «Гуляйгород» був учасником фестивалів, мистецьких акцій та різних фольклорних проєктів в Україні, Німеччині, Швейцарії, Польщі, Литві, Грузії, Данії та ін. У фондах музею ім. К. Шимановського зберігаються фотографії учасників гурту «Гуляйгород», зокрема під час виступу на фестивалі Олега Скрипки «Країна Мрій» в Києві (2004).

«Гуляйгород» охоче поєднує виконання в автентичній манері з рок-музикою. Так з'явилися проєкти й диски: «Гуляйгород» з гуртом «Тартак» (2005–2006, а також ремікс на альбом «Тартак і Гуляйгород» від студії звукозапису «Kofein», 2006), «Terra Cosaccorum. Тера Козацька» (спільно з ансамблем «Хорея Козацька», 2010), «R.U.T.A. – Na uschod. Wolność albo śmierć. R.U.T.A – на Схід. Воля або смерть» (Польща, спільно з кількома гуртами й солістами, 2012), «GG ГуляйГород» (2015–2016, у співпраці з Андрієм Антоненком), «Ethno EnerGGy» (2018, продовження проєкту «GG ГуляйГород»).

Окремо слід сказати про унікальний проект «КіноПРОЯВЛЕННЯ ШЕВЧЕНКА», створений спільними зусиллями гурту «Гуляйгород» та продюсера Євгена Степаненка за підтримки Національного центру Олександра Довженка, Національного музею Тараса Шевченка, Центру Фольклору та Етнографії Інституту філології КНУ імені Тараса Шевченка. Легендарна стрічка «Тарас Шевченко» (1926 р.) була озвучена «наживо» учасниками «Гуляйгороду», які виконали автентичні українські пісні та псалми з батьківщини Кобзаря.

У 2011 р. у Кіровограді створюється фольклорний гурт «Млиночок», який від 2012 р. діє при Музеї музичної культури ім. К. Шимановського. До складу ансамблю увійшли директор музею Олександр Полячок, викладачі Кіровоградського музичного училища (нині – коледж) та міських музичних шкіл Світлана Концедалова, Олена Панічева, Єлизавета Ткаченко, Анна Лях та ін. Співкерівниками гурту є О. Полячок та С. Концедалова. Дебют колективу відбувся на II етно-фестивалі «Перекотиполе» (2011, Кропивницький). Репертуар базується переважно на польових матеріалах Н. Керімової, О. і Н. Терещенків. Гурт виступав на міських святах і заходах, а також фестивалях: «XXXVIII Дні Музики Кароля Шимановського» (2015, Закопане, Польща, з програмою «Пісні батьківщини К. Шимановського»), «IX Міжнародний фестиваль музики, мистецтва і фольклору «Підляська Октава культур» (2016, Білосток, Польща), «XXV Фестиваль української культури на Підляшші» (2017), «Осінь з музикою Кароля Шимановського» (2018, Кропивницький), «ЕтноКраків Rozstaje» (2019). [8] У рамках проекту «Чумацькі пісні Передстепового Правобережжя», підтриманого Українським культурним фондом, «Млиночок» здійснив понад 10 презентацій однойменної збірки О. Терещенка, зокрема у Києві, Дніпрі, Черкасах та ін. (2019). [16]

П'ятеро учасників гурту «Млиночок» беруть участь у міжнародному фольклористичному ансамблі «Virtual Village Ensemble», який до своїх програм у 2013–2019 рр. включив пісні нашого краю. Завдяки цьому вони прозвучали в концертах у рамках проекту К. Учителя «Шлях «Весни священної» І. Стравінського» в Устилузі (музей І. Стравінського, 2013), Оранієнбаумі (батьківщина І. Стравінського, 2013), Парижі (Малий зал Паризької філармонії, 2017), Ліоні (консерваторія – 2017, музей «Конфлюєнс (злиття)» – 2018), Женеві (зал «Альгамбра, 2018»), а також в інших програмах гурту «Virtual Village Ensemble» на фестивалях «Koorbiennale» (Гаарлем, Нідерланди, 2013), «Bard Music Festival. Римський-Корсаков і його світ» (Аннандейл-на-Гудзоні, штат Нью-Йорк, 2018), концерті колективу в Ніцці (2014) та ін. [1, 10]

Підсумовуючи, можна зробити висновок про значні досягнення на всеукраїнській і міжнародній арені фольклористів й виконавців фольклору в

автентичний манері, які протягом останніх 30 років постійно або тимчасово здійснювали діяльність щодо вивчення й популяризації традиційного музичного фольклору нашого регіону, насамперед Кіровоградської області.

Використані джерела та література:

1. Aux sources du Sacre : буклет-програма концерту. Париж, 24.09.2017. URL: https://philharmoniedeparis.fr/sites/default/files/documents/npa_24-09_15h00_aux-sources-du-sacre.pdf
2. Hilka | Гілка – Pieśni Ukraińskich Stepów [I] | Пісні українських Степів [I] : аудіо-касета. Koka Records, Warszawa, 1996 (зап. 1994).
3. Hilka | Гілка – Pieśni Ukraińskich Stepów II | Пісні українських Степів II : аудіо-касета, CD. Koka Records, Warszawa, 1996.
4. Гуляйгород : веб-сайт (в т. ч. опис проєктів, дискографія). URL: <http://gulgorod.com>
5. Дике Поле. Довгі пісні Передстепової України / Проєкт "Моя Україна. Бєрви : CD. К. : Арт-Велес, 2010. URL: <http://bervy.org.ua/vydannya/dyke-pole-cd-audio-ave-024/>
6. Зберімося, роде : CD, Ч. 2: К. : Обєріг XXI, 2005.
7. Київська Русь. Український автентичний фольклор : CD. К. : ГО Фестиваль Київська Русь, Арт Велес, 2002.
8. Музична зустріч з колективом «Млиночок» : анонс (на 2.07.2019). URL: <https://uainkrakow.pl/top-10-atmosferykh-podii-krakova-1-7-lupnia/>
9. Полячок О., Терещенко О. Фольклористична діяльність учнів та послідовників М. Лисенка на Єлисаветградщині. Музична україністика: сучасний вимір : зб. наук. ст. Вип. 7 : Постать Миколи Лисенка в європейському й національному історико-культурному контексті / Ред.-упоряд. О. П. Кушнірук. К. : ІМФЕ, 2012. С. 270–279.
10. Путь „Весны священной“ / Автор проєкта Константин Учитель : буклет. 2013, 20 с.
11. Сінельніков І. Г., Сінельнікова В. В. Фольклористичний рух в Україні: сучасні тенденції, проблеми й перспективи. Імідж сучасного педагога. 2018. № 5. С. 51–54.
12. Терещенко О. Записи музичного фольклору на Кіровоградщині. Сьома конференція дослідників народної музики червононоруських (галицько-володимирських) та суміжних земель : матеріали. Львів, 1996, с. 37–42.
13. Терещенко О. Фольклористична діяльність Андрія Коношенка. Культурно-освітні процеси краю у ХІХ столітті : матеріали обл. істор.-краєзнав. конф. Кіровоград, 2004. С. 160–167.
14. Фетисов І. Б. Фольклористичний рух в Україні. Традиційна народна культура: збереження самобутності в умовах глобалізації : Міжнар. наук.-практ. конф. 18-20 верес. 2004 р. Харків, 2004. С. 164–170.
15. Фольклор Кіровоградщини : веб-сайт наукового співробітника Кропивницького музею музичної культури ім. Кароля Шимановського, етномузиколога Олександра Терещенка. URL: <https://sites.google.com/site/muzfolkkr>.
16. Шепель Ф. У Кропивницькому презентували книгу «Чумацькі пісні передстепового Правобережжя». URL: https://zpu.kr.ua/kultura/14439-u-kropyvnytskomu-prezentuvaly-knyhu-chumatski-pisni-peredstepovoho-pravoberezhzhia-foto?fbclid=IwAR3Kk-uZQtXqxLqsqj4zndFb70BCt1sYEAKealu6g_PiowT4Q-AS8Cjzx3s

Олег Юрченко*

м. Кропивницький

ТЕАТРАЛЬНИЙ БРЕНД НАШОГО МІСТА У ТВОРАХ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА З ФОНДОВОГО ЗІБРАННЯ ОБЛАСНОГО ХУДОЖНЬОГО МУЗЕЮ

У статті висвітлюються закономірності зародження в нашому місті українського професійного театру, окремі сторінки його історії, вплив театру на подальший культурно-мистецький розвиток краю, формування театрального бренду, який набуває особливо важливого значення в умовах формування привабливого туристичного іміджу міста і області. Приділено увагу родині Тобілевичів та Хутору Надія, який разом з театром став мистецькою візитівкою та важливим туристичним об'єктом краю. Висвітлено загальну кількість та специфіку творів на театральну тематику, що зберігаються в обласному художньому музею та зроблено коментарі до робіт, які стали складовою відеопрезентації.

Ключові слова: український професійний театр, корифеї українського театру, родина Тобілевичів, театральний бренд, туристичний імідж, туристичний об'єкт, творча лабораторія, культурно-мистецька спадщина.

The article highlights the patterns of origin of Ukrainian professional theater in our city, some pages of its history, the influence of theater on the further cultural and artistic development of the region, the formation of theatrical brand, which is especially important in creating an attractive tourist image of the city and region. Attention is paid to the Tobilevych family and Nadiya Khutor, which together with the theater has become an artistic business card and an important tourist attraction of the region. The total number and specifics of theatrical works stored in the regional art museum are highlighted and comments are made on the works that became part of the video presentation.

Key words: Ukrainian professional theater, luminaries of Ukrainian theater, Tobilevych family, theatrical brand, tourist image, tourist object, creative laboratory, cultural and artistic heritage.

Кожен регіон нашої держави має свою неповторну історію, унікальні зразки архітектури, пам'ятки культури, археологічні знахідки, які набувають винятково важливого значення в умовах відродження української нації, збільшення попиту на власну історію, пізнання своєї автентичності

* Юрченко Олег, завідувач відділом туристично-краєзнавчої та інформаційної роботи обласного художнього музею.

та духовних джерел, а ще – виконання стратегічного завдання з формування привабливого туристичного іміджу краю, розвитку відповідної інфраструктури тощо.

Зрозуміло, що Кіровоградщина не є виключенням з цього загального процесу і віддзеркалює загальнонаціональні та загальнодержавні тенденції з розвитку туристичної галузі, маючи у своєму резерві історичну, культурну, архітектурну унікальність та виражені з туристичної точки зору об'єкти культурно-мистецької спадщини.

Якщо брати безпосередньо обласний центр Кропивницький, то як засвідчує досвід проведення пішохідних екскурсій містом особливою родзинкою для гостей є різноманіття архітектурних стилів та специфіка забудови Єлисаветграда (Кропивницького), а найбільш затребуваними культурно-мистецькими об'єктами зазвичай є обласний краєзнавчий музей, державний заповідник-музей І.К. Карпенка-Карого «Хутір Надія», який як і музейно-природничий заповідник «Тобілевичі» є філією обласного краєзнавчого музею, обласний художній музей, який презентує унікальні мистецькі шедеври, в тому числі – світового рівня, та Кіровоградський український академічний музично-драматичний театр імені М.Л. Кропивницького, який створює неповторну романтичну ауру та шарм міста.

Ще з дитячих років пам'ятаю розповіді своєї бабусі про дивовижну атмосферу дорадянського Єлисаветграда напередодні чергової театральної прем'єри – залита світлом чисельних ліхтарів вулиця Дворцова, по брукувці якої прямують у бік театру жінки у довгих білих сукнях та білих капелюхах у супроводі кавалерів, часто – військових місцевого гарнізону. Чимало бажаючих долучитися до високопрофесійного театрального мистецтва під'їжджають до місця події в екіпажах. Доречі, цю чудову атмосферу очікування містом свята лицедійства дуже правдиво передав у своїй картині «Прем'єра» (2007) відомий наш художник-земляк Фелікс Полонський. Цей твір є складовою презентованого відеоряда картин на театральну тематику з фондового зібрання обласного художнього музею.

Єлисаветградський, Кіровоградський, Кропивницький театр – це не тільки вагомий привід для гордості справжніх патріотів Степової Еллади, а й мистецька візитка нашого міста, його бренд. Тож не дивно, що місцеві майстри пензля часто саме його робили героєм своїх творів. Так, скажімо, тільки в обласному художньому музеї на сьогодні зберігається та експонується близько двохсот робіт, які присвячені нашому театру, його засновникам-корифеям, акторам театру різних часів та, зрозуміло, творчий лабораторії Івана Карповича Карпенка-Карого – Хутору Надія.

Приємно усвідомлювати, що театральна складова історії міста сприяла тому, що у 2016 році одіозна радянська назва Кіровоград, яка ігнорувала специфіку історичного та культурного розвитку міста і краю,

перетворюючи їх на таку собі «сіру зону» в центрі України, була врешті решт замінена на щирі українську та ще й театральну – Кропивницький, на честь нашого «українського Шекспіра». Саме під такою назвою наше місто стало більш популярним та пізнаваним для представників інших областей України, чому неабияк сприяли баталії з його перейменування, за якими спостерігала свого часу уся Україна. Та що вже казати за представників українських терен, які раніше запитували: «А що то за місто Кіровоград? Де воно знаходиться?», а тепер кажуть з доброю усмішкою «Чули про ваш Кропивницький!». Театральна слава Кропивницького лунає далеко за межами України. Чого тільки варта історія з бельгієм Марком, який приїхав у липні 2018 року до нашого міста, палаючи бажанням відвідати «Мекку українського театру». Його пригоди в Україні – то тема для окремого пригодницького роману, але мрія бельгійця побачити театр все ж таки збулась. А якщо врахувати, що побачив він також чудову архітектуру нашого міста, експозиції двох обласних музеїв та ще багато цікавого, то можна собі уявити радість гостя, тим більше після серйозних поневірянь та пригод. Пишаюсь, що саме обласний художній музей взяв на поруки невдахи-бельгійця, зробивши його перебування у Кропивницькому таким незабутньо приємним.

На превеликий жаль доводилось чути і не дуже схвальні відгуки на адресу нашого театру, але одразу скажу, що лунають вони переважно з вуст українофобів, які намагаються спалюжити усе, що для нас патріотів України є приводом для гордості, скомпрометувати наших героїв, висміяти нашу історію. Але у будь якому разі, та ж сама історія розпорядилася таким чином, що саме нашому місту судилося стати «Колискою українського професійного театру», адже саме прем'єра «Наталки Полтавки» у жовтні 1882 року в Єлисаветграді вважається офіційним початком функціонування українського театру, що було якісно новим рівнем на відміну від діяльності окремих театральних труп. Під час проведення пішохідної екскурсії Кропивницьким мені часто доводиться відповідати на запитання: «Як так сталося, що саме у вашому місті виникає український професійний театр?». Із здивуванням і певною заздрістю запитували про це у мене гості з Чернігова, Києва, Дніпра, Харкова, Одеси, Вінниці. І дійсно чому? І тут необхідно зазначити без оглядки на певні політичні установки, що великою мірою це було обумовлено особливим статусом військового та навіть – імперського міста, що не могло не впливати на його культурний розвиток. А розташування театру безпосередньо на території військового містечка? А сусідство з імператорським палацом та кузницею офіцерських кадрів імперії – юнкерським кавалерійським училищем? Як каже усім відомий персонаж сучасної московської пропаганди: «Збіг? Не думаю!».

Ну і таке поняття, як роль особистості в історії ще також ніхто не

відміняв. Зрозуміло, що головним чинником все ж таки треба вважати особистий фактор, а саме – діяльність на теренах нашого краю яскравих представників унікального роду Тобілевичів, який видатний український письменник Олесь Гончар (1918–1995) назвав «женьшеневим кущем українського народу». Це троє рідних братів та їх сестра – Іван Карпович Тобілевич (творчий псевдонім «Іван Карпенко-Карий», 1845–1907), Микола Карпович Тобілевич (сценічний псевдонім «Микола Садовський», 1856–1933), Панас Карпович Тобілевич (сценічний псевдонім «Панас Саксаганський», 1859–1940), Марія Карпівна Тобілевич (сценічний псевдонім «Садовська-Барілотті», 1855–1891). Доповнювали «корифеїв» прима театру Марія Заньковецька (1854–1934) та друга дружина Івана Тобілевича (Карпенка-Карого) Софія Тобілевич (1860–1953). Доречі, для тих українофобів, які вважають цих людей селяками та провінціалами (а доводилось вислуховувати і таке!) незайвим буде нагадати, що Тобілевичі – то старовинний український шляхетний рід білорусько-литовського та польського походження, що прізвище Тобілевич згадується ще в актах Великого князівства Литовського середини XVI століття, а в 1563 році рід Тобілевичів отримує герб від самого польського короля. Просто через приєднання Правобережної України до Російської імперії, політичну та національну упередженість і бюрократію Тобілевичам згодом не вдається підтвердити своє дворянське походження. Незайвим буде згадати і те, що виступу цих «селяків» аплодувала вибаглива публіка різних міст тієї ж імперії та навіть її столиці – Петербургу.

Саме завдячуючи цим людям у 1860-х роках починається історія театральної справи в Єлисаветграді, фактично – з аматорського гуртка на чолі з Іваном Карповичем Тобілевичем (Карпенком-Карим) та Марком Лукичем Кропивницьким. А в 1867 році відбувається відкриття Зимового театру, збудованого в кращих традиціях православного меценатства на гроші та під керівництвом інженера-полковника Трамбицького. До речі, на сцені цього театру тоді виступало чимало колективів та артистів не тільки з Росії, а й з Польщі, Італії, Англії. В 1881 році було отримано дозвіл на постановку вистав українською мовою, що можна вважати на той час великою перемогою. В 1885 році театральна трупа розділилась на два колективи, кожен з яких (один – під керівництвом Марка Кропивницького, інший – Михайла Старицького) йде окремим творчим шляхом, але обидва – з незмінним успіхом. В 1907 році відбувається ще одна дуже важлива подія – Миколі Карповичу Садовському вдається відкрити у Києві перший стаціонарний український театр, зробивши його дійсно народним і за репертуаром і за доступністю цін. Але на превеликий жаль цей театр проіснував всього сім років і був закритий напередодні Першої світової війни, коли почався черговий наступ на все українське.

Ну а потім прийшов «Великий Жовтень» з усіма відповідними наслідками – руїною, войовничим атеїзмом, військовим комунізмом, голодом, червоним терором. В 1933 році театр у нашому місті взагалі закривають через капітальний ремонт, колектив відряджають до Чернігова, і тільки під утворення Кіровоградської області організовується новий театр, який отримує статус обласного закладу з базою в місті Олександрії. З 1940 року він носить ім'я Марка Лукича Кропивницького, що абсолютно логічно та справедливо, враховуючи, хто був піонером театральної справи нашого міста.

До речі, не може не тішити той факт, що у 2000 році в театрі було створено «Золотий фонд театру імені Марка Лукича Кропивницького», на стенди якого занесені імена фундаторів театру та спадкоємців усіх років, що були удостоєні високих звань та нагород. І в цьому чудовий прояв пам'яті про акторів всіх часів та ілюстрація естафети жертвового служіння театральній справі.

Тому не випадково відеопрезентація картин обласного художнього музею театального спрямування починається саме з художніх творів, на яких зображені ті, кого ми з гордістю називаємо корифеями українського театру. Так, скажімо, одним з таких творів є робота видатного художника-земляка Володимира Федорова, яка так і називається «Корифеї українського театру» (1976). На ній зображено родину Тобілевичів, Марка Кропивницького, Марію Заньковецьку на фоні ще того самого старого приміщення театру, який було збудованого у 1867-му році на гроші і під керівництвом інженера-полковника Трамбицького. Ми маємо можливість побачити первинний зовнішній вигляд театру, ще не зачеплений «боротьбою з буржуазною культурою», чисельними ремонтами, реставрацією тощо. Дана картина також наглядно ілюструє такий цікавий факт, що інколи, заради бажаного ефекту, Федоров вдавався до певних відхилень від реальності. Так, скажімо, у цій картині художник звів до купи різні природні цикли. Загальновідомо, що цвітіння бузку та ірисів не співпадає у часі, а на полотні вони зацвіли разом. Але, можливо, митець хотів підкреслити, що зображені на картині люди ніби поза часом і простором, що символізує велич та безсмертя їх помислів і справ.

На сьогодні ми маємо можливість милуватися новим приміщенням театру, відкритого після реконструкції у 2012 року (Нагадаю також, що у 2006 році йому було присвоєно звання «академічного»). Дуже важливо, що відновлено унікальну акустику, втрачену внаслідок тієї самої «боротьби з буржуазною культурою» та переорієнтування театру певною мірою під формат радянського клубу. З'являється і нова Театральна площа, яка одразу стає улюбленим місцем відпочинку містян та площадкою для фотосесії, а з початком сучасної московсько-української війни (2014-?), будучи традиційно розташованою в межах так званого Військового містечка,

вона почала також виконувати досить сумну функцію – з неї проводжали в останній шлях загиблих на війні бійців.

Не можна не відзначити і дуже вдале, як на мене, перенесення створеного ще у 1969 році пам'ятника Марку Кропивницькому, який на сьогодні розташований таким чином, що нібито він зустрічає людей, які йдуть до театру. І це дуже символічно.

Хочеться похизуватися ще однією безсумнівно талановитою роботою Володимира Федорова на театральну тематику – «Лев Толстой у Марії Заньковецької», у якій художник відобразив зворушливу сцену зустрічі двох непересічних особистостей, що назавжди залишилися символами російської та української культури. Щоправда, у даному випадку автор картини став заручником тогочасних ідеологічних штампів. Адже не можна було показати, що російський письменник був набагато нижчим за українську акторку, хоча в житті так воно і було. У даному випадку художник зобразив Толстого трохи вищим за Заньковецьку, що є відхиленням від істини.

Чимало творів живопису з фондового зібрання обласного художнього музею присвячено сьогоднішній філії обласного краєзнавчого музею – Хутору Надія, який у 1956 році оголошено державним заповідником-музеєм. Його унікальність була відзначена багатьма видатними діячами української культури, серед яких Юрій Яновський та Олесь Гончар. Створено його на території садиби, закладеної в 1871 році батьком Івана Карповича – Карпом Тобілевичем і названої на честь його дружини Надії Тарковської. З того часу, як родина Тобілевичів вела тут своє скромне господарство збереглися батькова хата і стара чумацька криниця. Навесні 1887 року, повернувшись після трирічного політичного заслання, Іван Тобілевич оселяється на хуторі і вирішує за його власним висловом перетворити цей куточок природи в «оазис в степу», який одночасно стає справжньою творчою лабораторією Івана Карповича, адже саме тут він напише 11 із 18 п'єс, що увійшли до золотого фонду національної класичної драматургії, зокрема – «Сто тисяч», «Хазяїн», «Сава Чалий», «Гандзя» та інші.

У садибі в різний час проживали Микола Садовський, Панас Саксаганський, Марія Садовські Барілотті, неодноразово навідувались Марія Заньковецька, Марко Кропивницький, Михайло Старицький та багато інших представників тодішньої творчої еліти – театральні діячі, письменники, художники. Кожен почесний гість мав посадити своє дерево, тож і понині тут височать дуби, посадженими руками самих корифеїв та інших діячів культури.

На сьогодні до комплексу садиби входять «Батькова хата», меморіальний будинок, приміщення літературно-меморіального музею, парк «Хутір Надія» площею 11 гектарів. Окрасою парка є Калинова алея, котра за життя Івана Карповича була улюбленим місцем його прогулянок. Біля батько-

вої хати встановлено пам'ятник – погруддя Івана Тобілевича, похованого неподалік від хутору на Карлюживському кладовищі.

У 1970 році, під час святкування 125-річчя від дня народження Івана Карповича за участі найвидатніших українських письменників та діячів театру було започатковано щорічне свято театрального мистецтва «Вересневі самоцвіти», яке з 1990 року отримало статус Всеукраїнського.

У 1982 році хутір знову опинився в епіцентрі державної та громадської уваги в світлі відзначення 100-річчя заснування українського професійного театру та проведення відповідних культурно-мистецьких заходів. Тоді ж було відновлено зруйнований у 1944 році будинок Івана Тобілевича, а напередодні 150-річного ювілею драматурга в ньому відкрили нову театральну-літературну і меморіальну експозицію.

Справжньою перлиною Хутору Надія став також єдиний в Україні Музей хореографічного мистецтва, який періодично приймає в якості відвідувачів гостей із різних регіонів нашої держави та зарубіжжя – США, Канади, Німеччини, Польщі тощо.

Тож враховуючи національне та навіть міжнародне значення Хутору Надія, зокрема – як важливого туристичного об'єкту, культурного бренду нашого краю, його дивовижну красу та неповторну атмосферу, стає зрозумілим, чому наші славетні художники-земляки, і не тільки, присвячують йому свої чудові твори, частина з яких сьогодні представлена до Вашої уваги.

Окремою вагомою складовою фондового зібрання обласного художнього музею з театральної тематики є чисельні ескізи театральних декорацій та театральних костюмів, які на відміну від зовнішнього вигляду театру передають його душу, внутрішню атмосферу, неповторну ауру. Так, скажімо, дуже багато у нас ескізів театральних декорацій, виконаних Миколою Добролежею та Василем Єрмоменком.

І завершальним тематичним блоком відеопрезентації стали знову ж таки роботи вже відомого нам художника-земляка, та ще й заядлого театрал Володимира Федорова, а саме – виконана олівцем серія портретів акторів Кіровоградського обласного музично-драматичного театру у сценічних костюмах. Художник залишив кілька альбомів малюнків з зображенням акторів під час виконання ними ролей, оскільки був частим гостем за кулісами, на репетиціях, виставах. Його друзями були актори К. Параконьєв, Донець, Іван Анастасьєв (з російського драматичного театру). Героями виконаної олівцем портретної галереї стали, зокрема, подружжя Білецьких, Лідія Тімош, Григорій Рябовол, Тетяна Широкова, Савицький та інші. Більшість із представлених до вашої уваги графічних робіт зображують акторів під час виконання ролей у п'єсі «Микола Джеря».

Наостанок необхідно зазначити, що мета даної відеопрезентації по-

лягає не в показі усіх без виключення робіт театрального спрямування (а їх, повторюся, близько 200), а скоріше в розкритті основних тематичних напрямків, по яких йде збір відповідних експонатів. А побудова відеоряду за схемою: корифеї українського театру – театр – Хутір Надія – ескізи театральних костюмів – актори театру радянської епохи вибране не випадково. Воно створює певний ефект циклічності, що є дуже символічним.

Збірник
(видання, що продовжується)

**«Між Бугом і Дніпром
Науково-краєзнавчий вісник
Центральної України»**

Випуск XII'2019

Коректор:
Дарина Третяк

Верстка:
Вячеслав Сорокін

Надруковано
в ТОВ «Центрально-Українське видавництво»
Україна, 25006, м. Кропивницький, вул. Т. Карпи, 69
Тел.: (0522) 24-25-96
email: zuv2@ukr.net
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
та розповсюджувачів видавничої продукції від 15.12.2011 р.
серія ДК №4234

Підписано до друку: 10.12.2019 р. Формат 45х64 1/16
Папір офсет. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 13,5
Наклад 100 прим.